Анатолій ЗАГНІТКО

ТЕОРІЯ СУЧАСНОГО СИНТАКСИСУ

Видання друге, виправлене і доповнене

Донецьк ДонНУ 2007

УДК 81’367:001.891.3
ББК Ш 10*22

Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису: Монографія. Вид. 2-ге, виправл. і доп. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – 294 с.

Розглянуто основні сучасні синтаксичні теорії, значну увагу приділено аналізу особливостей генеративного синтаксису, визначено специфіку функціонального синтаксису, охарактеризовано найтиповіші вияви когнітивного синтаксису, з’ясовано категорійний апарат лінгвістики тексту і прокоментовано специфіку теорії актуального членування речення з визначенням її статусу в сучасних синтаксичних теоріях.

Робота адресована широкому колу лінгвістів – науковим працівникам, викладачам, аспірантам, магістрантам, студентам старших курсів.

Рецензенти: Мойсієнко А.К., доктор філологічних наук, професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка);

Шульжук К.Ф., доктор філологічних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України (Рівненський державний гуманітарний університет)

Відповідальний редактор: Вихованець І.Р., член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор (Інститут української мови НАН України)

Рекомендовано до друку Вченою радою Донецького національного університету (протокол № 10 від “30” грудня 2005 року)

ISBN 9666392356

© Донецький національний університет
© Загнітко А.П.

ЗМІСТ

Вступ 9
I. ПРЕДМЕТ СИНТАКСИСУ 10
I.1. Граматичні і лексичні значення 10
I.2. Синтаксичні одиниці 12
I.3. Синтаксична модель, конструкція 13
I.4. Синтаксична функція 15
I.5. Морфолого-синтаксичні засоби 16
I.6. Порядок слів 17
II. ТЕОРЕТИЧНИЙ І ПРИКЛАДНИЙ СИНТАКСИС: АСПЕКТИ І НАПРЯМИ 18
II. 1. Два підходи до тлумачення синтаксису 18
II. 2. Класичний синтаксис: основні принципи 19
II. 3 Новітній синтаксис: витоки і засадничі принципи 19
II. 4. Класичний і новітній синтаксис у сучасній науково-лінгвістичній парадигмі 20
III. СИНТАГМАТИЧНИЙ СИНТАКСИС 23
III.1. Синтаксичні відношення. Синтаксичні зв'язки 23
III.1.1. Предикативний зв'язок 24
III.1.2. Особливості форм підрядного прислівного синтаксичного зв'язку 25
IV. ПАРАДИГМА РЕЧЕННЯ 26
IV.1. Поняття парадигми речення. Два підходи до її аналізу 26
IV.2. Парадигма речення як система його форм 26
IV.3. Парадигма речення як система міжмодельних перетворень 27
IV.3.1. Список регулярних реалізацій структурних схем 28
IV.3.1.1. Узагальнено-особова реалізація 28
IV.3.1.2. Фазова регулярна реалізація 28
IV.3.1.3. Модальна регулярна реалізація 28
IV.3.1.4. Регулярні реалізації з напівповнозначними дієсловами 28
IV.3.1.5. Кількісна регулярна реалізація 28
IV.3.1.6. Заперечна регулярна реалізація 28
IV.3.1.7. Регулярні оцінно-експресивні реалізації 28
IV.4. Парадигма речення як система його деривaційних відношень 29
V. МОВЛЕННЄВА ДІЯЛЬНІСТЬ: МОВЛЕННЄВІ АКТИ, МОВЛЕННЄВІ ЖАНРИ І ТЕКСТ 29
V.1. Комунікативний аспект тексту 32
V.2. Мовлення і структура комунікації 33
V.3. Психологічні особливості розмовного мовлення 33
V.4. Специфіка граматичного оформлення висловлення 36
V.5. Зміни в характеристиках мовлення в стані емоційної напруги, зумовлені особливостями нейрофізіологічних механізмів емоційних станів 37

VI. ТЕКСТ. ОСНОВНІ ОДИНИЦІ ТЕКСТУ. КАТЕГОРІЇ І ЗАКОНОМІРНОСТІ АКТУАЛЬНОГО ЧЛЕНУВАННЯ ТЕКСТУ 37
VI.1. Комунікація і текст 37
VI.1.1. Адресат 38
VI.1.2. Адресант 38
VI.1.3. Комунікативні функції адресанта й адресата 38
VI.2. Типи ситуацій комунікативного акту 40
VI.3. Комунікативне облаштування висловлення і тексту 41
VI.4. Одиниці тексту 41
VI.5. Складне синтаксичне ціле (надфразна єдність) 42
VI.6. Дискурс 44
VI.7. Категорійні засоби тексту 45
VI.8. Художні тексти (прозові і поетичні) 45
VI.9. Актуальне членування висловлення 46
VI.10. Закономірності актуального членування висловлення 49
VI.11. Глобальні категорії складного синтаксичного цілого, тексту .. 50
VII. СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИЙ ЯРУС: ТИПИ ДЕТЕРМІНАНТІВ, СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ 52
VII.1. Субстанційний та екзистенційний компоненти речення 52
VII.2. Семантична типологія детермінантів 52
VIII. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО КОГНІТИВНОГО СИНТАКСИСУ 54
VIII.1. Когнітивний синтаксис: історія поглядів і підходів 54
VIII.1.1. Генеративна або породжувальна граматика Н.Хомського 56
VIII.2. Основні когнітивні моделі 58
VIII.2.1. Відмінкові граматики 58
VIII.2.2. Когнітивна граматика Дж. Лакоффа та Х. Томпсона 58
VIII.2.3. Теорія гештальтів Дж.Лакоффа 58
VIII.2.4. Конструкційна граматика Ч.Філлмора 59
VIII.2.5. Когнітивна граматика Р.Ленакера 60
VIII.3. Когнітивний синтаксис і мовна картина світу 60
VIII.4. Когнітивний синтаксис і зовнішня семантика речення 62
VIII.4.1. Речення і судження 62
VIII.4.2. Речення і ситуація 63
IX. ТИПИ ГРАМАТИК. ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ НАПРЯМ У СИНТАКСИСІ 63
IX.1. Класифікація граматичних описів залежно від способів репрезентації мови 63
IX.2. Функціональний напрям: методика і синтаксичні одиниці. Течії і напрями функціоналізму 65
IX. 3. Теорія лінгвістичного функціоналізму 76
IX. 4. Функціональне пояснення в лінгвістиці 77
IX. 5. Закономірності функціонального пояснення 80

IX.6. Поняття функції 82
IX.6.1. Значення терміна “функція” 82
IX.6.2. Функція як аргумент і функція як роль елемента 83
IX.6.3. Функція як “використання” (use) і “вживання” (usage) мови 86
IX.6.4. Функція і дисфункція 90
IX.6.5. Ієрархія функцій, функційна наповненість тексту, суперпозиція й ієрархія функцій 91
IX.6.6. Особливості тлумачення окремих функцій мови 93
IX.6.6.1. Апелятивна функція 93
IX.6.6.2. Аргументаційна функція 94
IX.6.6.3 Афективна функція 94
IX.6.6.4. Вокативна функція 94
IX.6.6.5. Вторинна функція 94
IX.6.6.6. Граматична функція 95
IX.6.6.7. Дейктична функція 96
IX.6.6.8. Десигнативна функція 96
IX.6.6.9. Динамічна функція 96
IX.6.6.10. Дискурсна функція 96
IX.6.6.11. Дискурсно-прагматична функція 97
IX.6.6.12. Евристична функція 97
IX.6.6.13. Експозитивна комунікативна функція 97
IX.6.6.14. Експресивна функція 97
IX.6.6.15. Естетична функція 98
IX.6.6.16. Знакова функція 98
IX.6.6.17. Ідеаційна функція 99
IX.6.6.18. Іконічна функція 99
IX.6.6.19. Ілокутивна функція 99
IX.6.6.20. Імагінативна функція 100
IX.6.6.21. Індексальна функція 100
IX.6.6.22. Інструментальна функція 100
IX.6.6.23. Інтеракціональна функція 100
IX.6.6.24. Категорійна функція 101
IX.6.6.25. Когнітивна функція 101
IX.6.6.26. Комунікативна функція 103
IX.6.6.27. Конативна функція 104
IX.6.6.28. Контрастивна функція 104
IX.6.6.29. Культурно-суспільна функція 105
IX.6.6.30. Латентна функція 105
IX.6.6.31. Лексична функція 105
IX.6.6.32. Макрофункція 105
IX.6.6.33. Маніфестована функція 105
IX.6.6.34. Міжособистісна функція 106
IX.6.6.35. Метакомунікативна функція 106

IX.6.6.36. Металінгвістична функція 106
IX.6.6.37. Метапоетична функція 106
IX.6.6.38. Метафункція 107
IX.6.6.39. Морфологічна функція 107
IX.6.6.40. Наративна функція 107
IX.6.6.41. Номінативна функція 107
IX.6.6.42. Об'єктиваційна функція 108
IX.6.6.43. Об'єктна функція 108
IX.6.6.44. Обмежувальна функція 108
IX.6.6.45. Особистісна функція..... 108
IX.6.6.46. Оцінна функція 108
IX.6.6.47. Первинна функція 108
IX.6.6.48. Перифрастично-експлікативна функція 108
IX.6.6.49. Перлокутивна функція 108
IX.6.6.50. Перформативна функція 109
IX.6.6.51. Поетична функція 109
IX.6.6.52. Прагматична функція 110
IX.6.6.53. Пропозиційна функція 111
IX.6.6.54. Регуляторна функція 112
IX.6.6.55. Репрезентаційна функція 112
IX.6.6.56. Референтна функція 112
IX.6.6.57. Семантична функція 113
IX.6.6.58. Семантико-топікова функція 114
IX.6.6.59. Семіологічна функція 114
IX.6.6.60. Семіотична функція 114
IX.6.6.61. Символічна функція 114
IX.6.6.62. Синтаксична функція 115
IX.6.6.63. Суперфункція 115
IX.6.6.64. Текстова функція 115
IX.6.6.65. Тематична функція 116
IX.6.6.66. Топікова функція 116
IX.6.6.67. Фатична функція 116
IX.6.6.68. Фонетична функція 116
IX.6.6.69. Функція мети 117
IX.6.7. Функціоналізм: критичне осмислення 117
X. СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИЙ ЯРУС СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ. ТИПОЛОГІЯ СЕМАНТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ І ВІДНОШЕНЬ. СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕННЯ..... 118
X.1. Поняття семантико-синтаксичної структури речення. Особливості класифікації предикатів 118
X.2. Семантична і логічна структури речення: концептуальні підходи до їхнього тлумачення 119
X.2.1. Пропозиція, пропозиційна настанова і модальність 119

X.2.2. Модально-комунікативна парадигма і семантична структура речення 120
X.2.3. Класифікації речень у семантичному аспекті 121
X.2.4. Семантична структура речення і типологія предикатів 122
X.3. Семантична структура речення і функції глибинних відмінків 124
X.4. Денотативний (референційний) підхід до аналізу семантичної структури речення 127
X. 5. Компоненти семантичної структури речення і члени речення 128
X.6. Різновиди семантичної структури речення і типи ситуацій: спільне і відмінне 129
X.7. Логічний напрям синтаксису і семантична структура речення . 130
X.8. Семантична структура речення в ономасіологічному аспекті .. 131
X.9. Семантична структура речення й універсальні категорії 134
X.10. Семантико-синтаксична структура речення як мовна величина 135
X.11. Компонентна структура речення в семантико-синтаксичному аспекті 139
X.12. Категоризація семантично елементарного простого речення. . 142
XI. АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ..... 143
XI.1. Загальне поняття співвідношення речення і висловлення 143
XI.2. Еволюція поглядів на актуальне членування речення 146
XI.2.1. Основні етапи і періодизація: з історії опрацювання учення про актуальне членування речення 146
XI.2.2. Джерела і витоки теорії актуального членування речення 150
XI.2.3. Функціональна граматика В.Матезіуса: ономасіологічний аспект 156
XI.3. Аспекти вивчення актуального членування речення 159
XI.3.1. Бінарність актуального членування речення 159
XI.3.2. Співвідношення актуального членування речення з формально-граматичним і власне-семантичним структуруванням речення 160
XI.3.3. Засоби вираження актуального членування речення 161
XI.3.4. Типи висловлень 162
XI.3.5. Синтаксична конструкція, речення, висловлення, їх співвідношення 163
XI.3.6. Два механізми побудови речення-висловлення: від теми до реми і від даного до нового 164
XI.3.7. Комунікативна динаміка 165
XI.3.8. Топік – коментар 166
XI.4. Прагматичні типи речень-висловлень 166
XI.5. Висловлення і пресупозиція: імпліцитні смисли, асерція 168
XI.6. Актуальне членування і комунікативна структура речення 171
XI.7. Актуальне членування й окремі типи мовленнєвих актів: перформативи 173

XII. СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНІ ВІДНОШЕННЯ У СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ 175
XII.1. Структура речення і типологія суб'єктно-об'єктних відношень ... 176
XII.2. Основи актуалізації мовних одиниць у реченнєвій структурі 178
XII.3. Місце предиката-дієслова в структурі речення 180
XII.4. Предикатність і предикативність речення 184
XII.5. Об'єктивні і суб'єктивні смисли у структурі речення 185
XIII. СУЧАСНІ СИНТАКСИЧНІ ТЕОРІЇ..... 189
XIII.1. Пояснення в лінгвістиці, або що таке граматична теорія 189
XIII.1.1. Мета граматичної теорії 190
XIII.1.2. Евристична цінність інтуїції 193
XIII.1.3. Емпіричні універсалії 194
XIII.1.3.1. Пояснювальна база 197
XIII.1.3.2. Від гіпотез до фактів і навпаки 198
XIII.1.4. Формальна граматика 200
XIII.2. Породжувальна граматика: від правил до обмежування 205
XIII.2.1. Завдання граматичної теорії генеративістики. Компетенції і вживання 206
XIII.2.2. Психологічні інтерпретації граматики й "аргумент від бідності стимулу" 210
XIII.2.3. "Стандартна теорія". Правила граматики складників 213
XIV. СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ СИНТАКСИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ..... 221
XIV.I. Вираження синтаксичних відношень 221
XIV.2. Селективні ознаки 222
XIV.3. Морфологічна залежність 223
XIV.4. Узгодження і конгруентність 224
XIV.4.1. Прості випадки 224
XIV.4.2. Узгодження в дзеркалі залежностей 225
XIV.4.3. Узгодження в дзеркалі складників 225
XIV.4.4. Семантичний контролер 226
XIV.4.5. Принцип Е.Кінена: узгодження 226
XIV.4.6. Конгруентність і смислове узгодження 226
XIV.4.7. Нелокативне узгодження 226
XIV.5. Керування 227
XIV.6. Порядок слів і прилягання 227
XV. ТИПОЛОГІЯ СУЧАСНОГО ГРАМАТИЧНОГО АНАЛІТИЗМУ 227
XVI. ТИПИ І РІЗНОВИДИ СИНТАКСИЧНОГО СИНКРЕТИЗМУ 241
XVII. СИНТАКСИС І ФРАЗЕОЛОГІЯ: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ І ВЗАЄМОПРОНИКНЕННЯ..... 250
Висновки 261
Список літератури 266

ВСТУП

Пропонована праця значною мірою ґрунтується на попередніх студіях автора з проблем синтаксису, і водночас у ній розвивається цілий ряд актуальних проблем сучасного синтаксису. На підставі аналізу різних синтаксичних теорій, що яскраво прокоментовані в окремих лінгвістичних студіях (див., наприклад: [Левицкий 2005; Тестелец 2001]), де висвітлено специфіку постання логіко-граматичного, семантико-синтаксичного, комунікативного, аналогового та інших підходів до розгляду речення, водночас охарактеризовано ті чи інші постулати теорії генеративної, категорійної, функціональної граматик, заакцентовано значущість цих та інших теорій для розвитку сучасної лінгвістичної думки. Автор свідомий того, що окремі з аналізованих питань перегукуються з їх розглядом в інших оглядово-аналітичних працях, водночас у пропонованій праці репрезентовано власний погляд на ті чи інші виміри теоретичного осмислення розвитку синтаксичної думки.

Написання праці значною мірою мотивується сучасними неординарними підходами до тлумачення мовних явищ (пор. праці І.Р.Вихованця), в яких розглядаються синтаксичні форми в різноманітних виявах, пропонуються поєднання функціонально-комунікативних, функціонально-когнітивних, функціонально-семантичних параметрів з традиційними методиками аналізу, що загалом продовжує концептуальне тлумачення мовних явищ О.О.Потебнею, О.О.Шахматовим, О.І.Бодуеном де Куртене, Є.Тимченком, С.Смаль-Стоцьким, В.Сімовичем та ін.

Пропонований аналіз сучасних синтаксичних теорій значною мірою визначений їх тривалими інтерпретаціями в студентській аудиторії, прагненням віднайти правильні шляхи простеження еволюції синтаксичних концепцій із заглибленням у зв’язки різних концепцій і підходів. У сучасній теоретичній лінгвістиці значною мірою активізувалися пошуки універсального і варіативного в мові [Кибрик 2005], але осмислення цієї проблеми, ємності і глибини, можливе за розуміння диференційних ознак універсального і варіативного. Розгляд синтаксичних теорій, їх ґрунтовний аналіз дозволив побачити тяглість цілого ряду лінгвістичних традицій, водночас він уможливив вияв того нового, що особливо є характерним для синтаксичної науки другої половини XX – початку XXI століття. В багатьох своїх сентенціях не можна оминути кваліфікації відповідної теорії тим чи іншим дослідникам, що й знайшло відображення в тих чи інших характеристиках.

Кожен з розділів пропонованого дослідження міг би набути рис і кваліфікаційних ознак монографічного підходу, що засвідчує ємність відповідної теорії, наявність у ній різних підходів і характеристик. Цим мотивується й певна стисліть викладу, і прагнення подати щонайбільший перелік проблем, запропонувавши певною мірою їх різнобічну кваліфікацію.

І. ПРЕДМЕТ СИНТАКСИСУ

І.1. Граматичні і лексичні значення. Лексичні значення цілком закономірно можна вважати позамовними, оскільки вони співвідносять ті чи інші звукові комплекси з предметами і явищами позамовної дійсності. Граматичні значення складають внутрішньомовний вимір. Такий статус мотивується тим, що вони пов'язані перш за все з **парадигматичними** і **синтагматичними** відношеннями між одиницями, що є основними з-поміж усього загалу внутрішньомовних відношень. Це фундаментальна різниця між граматичними і лексичними значеннями, хоча останні можуть вступати у семантико-парадигматичні відношення, утворюючи різноманітні еквіполентні, привативні опозиції та ін. Але це зовсім інший вимір таких відношень. Не менш важливим постає **узагальнювальний** статус граматичних значень, оскільки те чи інше граматичне значення притаманне цілому класу слів. Так, кожне зі слів типу *зелений, синій, металевий, ведмежий* характеризується власним індивідуальним значенням, у граматичному плані їм притаманне спільне категорійне значення прикметникової ознаки. Диференційною ознакою граматичного значення постає **обов'язковість**, оскільки завдяки його вияву структурується відповідне висловлення. Граматичні значення у мові характеризуються спеціальним інвентарем вираження – **граматичними формами**, тому що для власного існування "граматичні значення повинні бути прив'язані до певних елементів мовної форми (набору фонем, ритміко-інтонаційного малюнку тощо)" [Адмони 1988, с.89].

У своєму вимірі граматична категорія об'єднує два і більше рівнорядних граматичних значення з власними формами вираження. У силу цього сформувалася теза, що про граматичну категорію можна говорити тільки в тому разі, коли наявні протиставлені ряди форм (*форма однини* і *форма множини* в категорії числа у слов'янських, германських та інших мовах та ін.). Тому цілком мотивованим постає тлумачення граматики як науки про **форми.** Підтвердженням цього може бути думка іспанського вченого Франциско Санчеса, автора однієї з перших науково-універсальних граматик, який констатував, що справжнім граматистом є той, "хто в книгах Цицерона або Вергілія розуміє, яке слово є ім'ям, а яке – дієсловом і все інше, що належить тільки до граматики, хоча й смислу слів він би не зрозумів" (цит. за [Малявина 2003]). У науці відомі різні інтерпретації самих мовних одиниць та їхніх співвідношень. Найпопулярнішою постає концепція Е.Косеріу та Ю.С.Степанова, які подають три яруси мови: система (структура), норма і мовлення. "Під рівнем *індивідуального мовлення* мається на увазі реальний акт мовлення, який включає мовця і слухача з їхніми індивідуальними рисами вимови і розуміння, й акустичні процеси, акт, що доступний для сприйняття нашими органами почуттів... Рівень *норми* ... – це мова, розглянута з дещо вищої висоти абстракції.... Поняття норми охоплює лише ті явища

індивідуального мовлення, які постають повтором наявних зразків, що прийняті в певному колективі... *Структурний рівень* ... – це мова, розглянута зі ще більшою абстрактцією. Поняття "структурний рівень" включає лише ті явища рівня норми, які необхідні для розуміння мови, для спілкування за допомогою мови" [Степанов 1966, с.5].

На мовленнєвому рівні учасники комунікативного акту чують, сприймають промовлене та осмислюють почуте. Звуки, що сприймаються, не складають безперервної послідовності, тому що вони відокремлюються один від одного паузами. У проміжках між паузами містяться уривки з відповідною інформацією. Довжина таких відрізків є суто формальною (пор. речення довжиною в одне слово типу *Самота, тиша, сонце, пісок, кущі верболозу* (В.Домонтович) і речення довжиною двадцять-тридцять і більше слів типу *Протягом періоду, що охоплює другу половину XVI-XVIII ст., поки що ми маємо трьох поетес, чиї імена відшукали дослідники: Олена Журавницька-Копоть, Анна Любовичівна, інокиня Анисія Парфенівна С.* (Ю.Підмогильна); (Марко – А.З.) *Несучи перед собою свої клунки, наче щит, увійшов до середини вагона, перетиснувся вузьким коридором, знайшов незайняте місце побіч якогось лисого добродія, поклав на полицю чемодан з книжками й платтям, зсунув з рамен плащ, на якім лишилися ще рештки снігового борошна, обтріпав їх старанно, витер сніжну мазюку з крил капелюха й сів вигідно на лавці* (Б.-І.Антонич)). У змістовому плані кожний такий відрізок виражає окрему відносно завершену думку і являє собою висловлення. На мовленнєвму рівні постають висловлення, що не тільки відокремлюються одне від одного паузами, але їм також властивий власний інтонаційний малюнок. Порівнювання різних висловлень з ідентичними звукотипами і думкою дозволяє вирізнити речення, що реалізуються у відповідних конструкціях. Остання разом з фонемою і морфемою є основними одиницями мови. "Фонеми, морфеми і конструкції – одиниці структурного рівня мови – встановлюються науковим аналізом, вони не усвідомлюються і не помічаються ... людьми. Слово і речення, навпаки, так чи інакше, усвідомлюються усіма, кому властивий дар мовлення, і є для них насправді одиницями мови, яким притаманний смисл. ... слово і речення відтворюють і повинні розглядатися як особливі одиниці, по-перше, тому, що вони такі насправді, по-друге, тому, що у світовій культурній традиції від давнини і до сьогодні вони вважаються одиницями мови" [Степанов 1966, с.97].

І.2. Предмет синтаксису. Синтаксичні одиниці. Синтаксис (від грецьк. syntaxis – побудова, порядок) – це основна частина, серце граматики будь-якої мови. "Саме у сфері синтаксису постає момент повідомлення і комунікації" (за О.О.Реформатським). Сфері синтаксису належать ті мовні одиниці, що безпосередньо виступають для спілкування людей, – речення і висловлення.

Термін “синтаксис” має два значення: 1) синтаксисом називається сфера граматичного ладу мови, що охоплює характерні для конкретних мов засоби і правила побудови речень, висловлень, текстів; 2) синтаксис – це наука, що вивчає ці правила структурування. Синтаксис розпочинається там, де ми виходимо за межі слова або стійкої сполуки слів, де постає зв’язне мовлення з його вільною комбінацією лексичних одиниць у межах словосполучення або речення. “Вільна” комбінація лексичних одиниць здійснюється за певними законами і моделями, вивчення яких і складає завдання синтаксису. “Вільність” у цьому разі, на відміну від цілісних словосполучень, полягає у свободі вибору лексичного наповнення моделей. Так, стійка сполука слів *пустити півня* є одиницею української мови не тільки за моделлю, за якою вона побудована, але й за своїм лексичним і граматичним матеріалом. Це номінативна, лексична одиниця. Вона відтворюється у висловленні в готовому вигляді. За цією моделлю можна побудувати вільні словосполучення: *вишивати рушник, читати книжку, співати пісню, чистити посуд, поливати квіти*. У вільному словосполученні лексичне наповнення моделі визначається змістом висловлення, наміром і завданнями мовця.

Число вільних словосполучень безмежно велике, оскільки вони щораз створюються в мовленні щодо тієї чи іншої ситуації, тих чи інших обставин, але кількість моделей вільних словосполучень зумовлена і чітко обмежена законами тієї чи іншої мови.

Одна зі сфер синтаксису – синтагматичні відношення між словами, відношення між групами слів, між частинами речення і самими реченнями. Але не будь-яке поєднання слів – це факт синтаксичний просто тому, що очевидними постають не розрізнені слова, а їхнє поєднання. Не всі аспекти словесних поєднань належать до сфери синтаксису. Так, поєднання *декламувати вірш* може розглядатися в лексичному аспекті як взаємодія лексичних значень слів *декламувати, вірш*. У синтаксичному аспекті у цьому словосполученні розглядаються синтаксичні відношення (зв’язки) між словами, зокрема певна синтаксична залежність одного слова від іншого (експлікація, за С.Д.Кацнельсоном): *розповідати казку, писати оповідання, редагувати твір, корегувати відповідь* і *читати книгу, читана книга, читання книги*.

У синтаксисі вивчаються синтаксичні зв’язки між словами і реченнями, тобто визначаються правила синтаксичного зв’язку. Так, дотримуючись правил синтаксичного зв’язку, можна утворити сполуки: *цікаве оповідання, перейти через річку, відчувати насолоду, підійти до хати* тощо. Синтаксичні правила наче визначають форму поєднуваних слів, що особливо виразним постає у разі відхилень від правил зв’язку, пор.: **цікавий оповідання, *підійти від хати, *відчувати за радістю*.

Суттєвими синтаксичними правилами є також правила порядку слів, що визначають правильне розташування слів у словосполученнях і реченнях. Так, якщо постає прагнення висловити думки (повідомити) про

те, що *Віктор і Микола вивчили нову пісню*, її можна висловити за допомогою таких речень: *Вивчили нову пісню Віктор і Микола*; *Нову пісню вивчили Віктор і Микола* та ін. Якщо ж з цих слів побудувати ланцюжок типу *І нову вивчили Микола пісню Віктор,* то порушення об'єктивного порядку не дозволить висловити думку і не буде донесена відповідна інформація.

Синтаксичні зв'язки характеризуються певним формальним вираженням, вони можуть корелювати / некорелювати з певними синтаксичними відношеннями, тобто є синтаксичними знаками (формами, категоріями). Завдання синтаксичної науки і полягає в тому, щоб описати систему цих форм, категорій, їхнє значення, форму вираження, функції.

Носіями і виразниками синтаксичних категорій постають синтаксичні одиниці – синтаксичне слово (словоформа), словосполучення, речення. Між цими синтаксичними одиницями і встановлюються відповідні синтаксичні зв'язки (синтаксичні відношення), наприклад, відношення підрядності, сурядності.

Сполучувальні можливості синтаксичних слів, конструкцій вивчає синтагматичний синтаксис. Синтагматичні прийоми виступають засобом реалізації відношення одного елемента висловлення до іншого. Синтагматична діяльність створює одиниці, яким притаманна потенційна здатність виконувати комунікативні функції. Необхідна ще актуалізація висловлення, вираження відношення мовця до позначуваної ситуації, до адресата тощо. Так, у висловленні *Я б так хотів поїхати знову до рідного села* виражається бажання мовця, адресоване, очевидно, адресату, що перебуває в полі зору адресанта. Таке висловлення уже може виступати як повідомлення – одиниця комунікації.

Л.В.Щерба розрізняв пасивний і активний синтаксис [Щерба 1958; 1974]. Дослідження комунікативних одиниць – сфера актуального синтаксису. Пасивний синтаксис, за Л.В.Щербою, займається дослідженням словосполучень, порядку слів, фразового наголосу, інтонації, які постають як виразники синтаксичного значення. Завдання активного синтаксису полягає у вияві того, як виражається та чи інша думка, якими мовними засобами реалізується предикативність, як репрезентується опис того чи іншого шматка дійсності тощо. Л.В.Щерба зауважував, що активний синтаксис належить до найменш опрацьованих у граматиці будь-яких мов (див.: [Щерба 1958; 1974]).

І.3. Синтаксична модель, конструкція. Синтаксична конструкція – це будь-яка сполука слів або групи слів, яким притаманний безпосередній зв'язок [Касевич 1988]. Так, у реченні *Мої колеги мене привітали з новою перемогою* утворення *мої колеги, колеги привітали, привітали мене, новою перемогою, привітали з перемогою* постають конструкціями. Конструкцією виступає і все речення поза його мотивованістю комунікативно-прагматичними інтенціями і співвіднесеністю з ситуативними завданнями. А такі сполуки словоформ, як *мене з перемогою, мене з новою, друзі з*

перемогою та ін., не постають конструкціями, тому що тут зв'язок між словами не безпосередній, а опосередкований, наприклад: *привітали мене з перемогою* (зв'язок словоформ *мене з перемогою* реалізується через слово *привітали*).

Конструкція – це синтаксично значуще об'єднання слів. Інколи конструкціями називають моделі (структурні схеми), за якими будуються речення і словосполучення. Наприклад, два цілком різних за змістом речення: *Дитина спить. Сонце світить* щодо синтаксичного моделювання вважаються ідентичними. Вони побудовані за тією самою моделлю: $N_1 \leftrightarrow V_f$ (іменник у називному відмінку + дієслово в особовій формі, між якими встановлюється предикативний зв'язок).

Синтаксична структура речення – це множинність синтаксичних зв'язків відповідного речення. Структурні схеми, синтаксичні моделі – це прийняті в певній мові моделі, за якими будуються речення. Структурна схема – це зразок, шаблон.

Лінгвісти наголошують, що синтаксичні моделі належать мові тільки як абстрактні моделі, а їхнє конкретне наповнення тим чи іншим лексичним матеріалом залежить від мовленнєвих умов, постає фактом мовлення, зумовлюється змістом висловлення, наміром мовця. У них наявні певні правила заповнення структурних моделей речення словами відповідних семантичних розрядів, тобто мові належать не тільки самі схеми, але і правила їхнього лексичного заповнення. У мовленні здійснюється заповнення певної моделі конкретними словами згідно з вимогами комунікації.

Ч.Філлмор запропонував нове розуміння конструкцій (constructions), маючи на увазі під нею мовний вираз, у якого наявний аспект плану вираження або плану змісту, що не виводиться зі значення або форми його складників [Филлмор 1981(а); 1981(б); Fillmore 1976; 1977; 1979]. Прикладами таких конструкцій, за Ч.Філлмором, можуть бути мовні вирази типу *не кажучи вже про* (англ. *Let alone*): *'Він не дав би мені й десяти центів, не кажучи вже про десять доларів'*; *He would not give me ten cents, let alone ten dollars*. До такого типу конструкцій належать порівняльні, умовні та ін. Філлморівська ідея конструкцій заперечує принцип композиційності, за яким значення будь-якого мовного виразу можна прирівняти до суми значень складників його лексичних одиниць і синтаксичних правил їхніх складників. Конструкції, на думку Ч.Філлмора, не можна звести до складників (словоформ) і відношень між ними. В них наявне також значення самої конструкції, що може накладати певні обмеження на склад конструкції. Наприклад, конструкція *Ось* – V_f – N_1 можлива з предикатом *іде* або з предикатом *стоїть*: *Ось іде Микола; Ось стоїть Петро*, але, очевидно, неможлива з предикатом типу *читати*: *Ось читає Микола*. В англійській мові в конструкції *Here is John* предикатами можуть виступати не будь-які дієслова, а лише окремі, пор.: *be* "бути", *sit* "сидіти", *stand* "стояти", *lie* "лежати" та ін.

До числа синтаксичних конструкцій належать текст, речення і словосполучення, що можуть бути охарактеризовані й покваліфіковані у формально-структурному, семантичному, прагматичному аспектах.

Текст найбільшою мірою співвідноситься з комунікативно-прагматичним контекстом, що мотивується його відносною комунікативною завершеністю. Прагматичні властивості тексту роблять його дискурсом, що дозволяє кваліфікувати його не просто як замкнуту послідовність речень, а як замкнуту послідовність мовленнєвих актів. Формально-граматичні аспекти тексту є надзвичайно варіативними, і тому складно говорити про певний інваріант тексту. Опрацьовуване поняття "тип тексту" мало інформативне щодо формально-структурних схем в аспекті їхньої відтворюваності, що уможливило б віднесення таких утворень до мовної системи і складало би основу погоджування тексту певного типу. Формальні засоби типу повтору слів, словосполучень і речень, а також різноманітні текстові скріпи (конектори), міжфразові покликання не постають регулярними і не утворюють системи. Загалом моделі конструювання тексту не є суто мовними явищами.

У тексті легко можуть бути виявлені системно-мовні конструктивні схеми: 1) елементарних словосполучень; 2) способи поєднання словосполучень у неелементарні; 3) елементарні пропозиційні (предикатно-аргументні = суб'єктно-предикатні) схеми побудови речень; 4) способи зчеплення елементарних пропозицій у складні, комплексні пропозиційні структури, що і засвідчує його найвищий рівень.

І.4. Синтаксична функція. Синтаксична функція – це роль слова або форми слова в синтаксичній конструкції. За Г.О.Золотовою, функція синтаксичних одиниць визначається як їхня роль у побудові комунікативної одиниці – речення. Функція виражає відношення синтаксичної одиниці до комунікативної одиниці [Золотова 1973]. Прикладами синтаксичних функцій постають: функції членів речення (підмет, додаток, обставина та ін.), функції вставних слів, функції означального й означуваного у словосполученні тощо.

Враховуючи змістовий вимір компонентів речення, С.Д.Кацнельсон розрізняє три типи синтаксичних функцій: атрибуцію, експлікацію і предикацію [Кацнельсон 1972]. Г.О.Золотова також вказує на три основних типи синтаксичних (структурно-функціональних) функцій: 1) синтаксичні функції самостійно використовуваних одиниць; 2) синтаксичні функції одиниць як конструктивної частини (компонента) комунікативної одиниці; 3) синтаксичні функції одиниць як залежних елементів конструктивного компонента [Золотова 1973].

Синтаксичні функції можуть набувати різного формального вираження. Так, вони можуть виражатися морфологічно (за допомогою форм слова) у поєднанні з відповідними синтаксичними зв'язками. Наприклад, первинною формою вираження синтаксичної функції підмета в реченні є морфологічна форма називного відмінка іменника + синтаксична

незалежність цієї словоформи: N_1 – Adj $_{Praed}$ *Будинок – новий*. *Осінь – привид* (Т.Прохасько).

І.5. Морфолого-синтаксичні засоби. Синтаксичні зв'язки можуть виражатися різними способами (засобами): морфологічно, за допомогою аранжування слів (порядку слів), інтонаційно, за допомогою службових слів (сполучників, сполучних слів, прийменників, післяйменників, часток, відносних займенників), способом синтаксичного основоскладання.

Морфологічний спосіб формального вираження синтаксичних зв'язків (морфосинтаксичний спосіб) полягає в особливому використанні морфологічних форм слова для вираження синтаксичних зв'язків: у синтаксичних формах узгодження, керування, поєднання узгодження і керування (=інтеграції).

Узгодження – це морфологічне уподібнення одного слова іншому. Воно полягає в повторюванні однієї, кількох або усіх грамем одного слова (стрижневого слова, ядра) в іншому (залежному слові, ад'юнкті), пов'язаному з ним, тобто залежне слово дублює граматичні форми стрижневого слова: *Дівчинка побачила маленьке кошенятко*. У словосполученні *маленьке кошенятко* у формі прикметника повторюються грамеми знахідного відмінка, середнього роду, однини. Узгодження є поширеним засобом вираження означальних відношень.

Особливе використання узгодження спостерігається при заміні слова-назви словом-заміщувачем: *Побудували будинок. Він незабаром буде заселений*. Особливою є його значущість за умови формально-граматичної предметності, що функціонально виявляється тільки на реченнєвому рівні: *В незворушному соняшному спокої ми одсвяткували радість осяйного останнього сьогодні, що воно одно й єдине, що на кожному "сьогодні" поставлено печать невідхильного й неминучого "було"* (В.Домонтович).

Специфіка керування полягає в тому, що одне слово зумовлює у пов'язаному з ним іншому слові появу певних грамем, які не повторюють грамем стрижневого слова, тобто стрижневий компонент вимагає вживання залежного компонента у відповідній граматичній формі: *бажати колезі щастя; зустріти товариша дитинства; Він любить свою батьківщину*; англ. *He loves his country*; нім. *Er liebt seine Heimat*; лат. *Amat patriam*.

Поєднання узгодження і керування (=інтеграція) наявне у поєднаннях числівника з іменником: *два кроки, двоє дверей, двох кроків, двох дверей*.

В окремих мовах показник зв'язку знаходиться не в залежному слові, а в головному. Головне слово тим самим вказує на те, що від нього залежить інше слово: перс. *Ketabe xub* ‚книга гарна' (*ketab* ‚книга' + показник зв'язку *–e* і прикметник *xub* ‚гарний' без будь-яких морфологічних показників). Іменник містить показник того, що при ньому наявний атрибут. Пор. також: азерб. *ат баши* ‚коня голова' (*ат* ‚кінь' у наз. в. і *баш* ‚голова' з показником зв'язку *-и*); турецьк. *turk dili* 'турецька мова'. В іраністиці і тюркології на позначення таких конструкцій використовується термін "ізафет".

Можна говорити про два типи маркування – вершинне і залежне, суть яких полягає в тому, що синтаксичне відношення між двома складниками (словами) може бути морфологічно марковане на головному складнику, вершині (head), а може – на залежному (dependent). Наприклад, посесивне відношення в генітивній конструкції маркується на залежному елементі – посесорі (*будинок батька*), а в конструкції другого типу, названою "ізафетною", маркується на головному елементі – стрижневому (угор. *ember haza*, букв. 'чоловік будинок-його').

Явище вершинного маркування, екзотичне з погляду європоцентричного підходу, відзначалося дослідниками північноамериканських мов. Американська дослідниця Джоханна Ніколс запропонувала поглянути на мови світу щодо того, як у них розподіляється вершинне і залежне маркування. Окремі мови виявили тенденцію до послідовного вершинного або послідовного залежного маркування. Так, дві кавказькі мови, чеченська й абхазька, реалізують полярні стратегії щодо цього: у першій використовується винятково залежне маркування, у другій – виняткового вершинне. Інші мови виявляються менш послідовними і розташовуються між цими двома полюсами.

Схильність до вершинного або залежного маркування – історично стійка характеристика мов. Так, мови Північної і Центральної Америки (ірокезькі, майянські, салиські та ін.) послідовно схильні до вершинного маркування, а нахсько-дагестанська, індоєвропейська і дравідійська сім'ї – до залежного.

Дж.Ніколс висловила думку про домінування того чи іншого типу маркування в певних географічних ареалах. Зокрема, учений констатує, що для Європи й Азії типовим є залежне маркування, а для Північної Америки – вершинне.

І.6. Порядок слів. Засобом вираження синтаксичних відношень є також порядок слів. Реалізація синтаксичних зв'язків за допомогою порядку слів виявляється: 1) як супряжність і 2) як закріплення відповідних позицій за певними членами речення.

Супряжність – це використання поряд того, що пов'язане за смислом: *дуже красиво, швидко розмовляти* тощо. У наведених прикладах наявне позиційне прилягання. Аналогічні випадки супряжності слів: (англ.) *a wise man, said at last* та ін. Такий спосіб вираження підрядного зв'язку поширений в аналітичних мовах.

У межах супряжності слід розрізняти препозицію і постпозицію, наприклад, *триста осіб* (препозиція числівника) і *осіб триста* (постпозиція числівника). В англійській мові у сполуках типу N-N: *a round table* ‚круглий стіл' і *a table round* ‚застільне коло' іменник, що перебуває в препозиції до другого іменника, виконує функцію означення (пор. також: *cold winter* 'холодна зима' – *winter cold* 'зимовий холод').

Закріплення відповідних позицій у реченні за певними членами речення – це позиційний спосіб вираження синтаксичних зв'язків, або ранжування.

Для багатьох мов, у тому числі й для української, усталеним порядком розташування елементів у реченні є порядок S–V–O (підмет – присудок – додаток): *Учні конспектують статтю*. Суворе закріплення позицій за членами речення наявне в мовах, де члени речення не розмежовуються морфологічно: англ. *The father loves the son* ‚*Батько любить сина*'. 1-а позиція – позиція підмета, 3-я позиція – позиція додатка.

Якщо порівнювати порядок слів у різних мовах, то можна легко простежити дві ситуації. Є мови типу англійської, де відхилення від усталеного порядку слів у реченні визнається носіями мови аномальним. Такий порядок слів слід кваліфікувати як **фіксований**. Водночас наявні мови (до них належить більшість мов світу), яким властива можливість мати більше, ніж один граматично правильний порядок слів для того самого речення. В мовах цього типу фіксується порядок слідування певних категорій (наприклад, кінцева позиція дієслова в реченні в японській мові, препозиція прийменників в українській мові тощо), при цьому всі інші категорії в реченні можуть розташовуватися вільно одна щодо одної. До таких мов належить й українська, порядок слів у якій (з певною долею умовності) **вільний**.

У мовах, де у членів речення наявні морфологічні показники, порядок слів у реченні не суворо фіксований: *Батько любить сина; Сина любить батько*. В українській мові тільки в окремих випадках порядок слів постає засобом роз–межування підмета і додатка (коли форми називного і знахідного відмінків збігаються): *Буття визначає свідомість* та ін. У таких випадках інверсія підмета і додатка небажана і допускається лише в конкретному мовленнєвому контексті.

У випадку фіксованого порядку слів усталений порядок слідування членів речення є обов'язковим правилом. Так, у німецькій мові в головній частині відмінюване дієслово-присудок займає другу позицію, а в підрядній частині (крім безсполучникових умовних) – останню: нім. *Er hat mir das gesagt* 'Він мені це сказав'; *Ich weiss, dass er schon gekommen ist* 'Я знаю, що він уже прийшов'.

ІІ. ТЕОРЕТИЧНИЙ І ПРИКЛАДНИЙ СИНТАКСИС: АСПЕКТИ І НАПРЯМИ

ІІ. 1. Два підходи до тлумачення синтаксису. У сучасному теоретичному мовознавстві і, зокрема, у довідкових лінгвістичних виданнях, у вишівських підручниках (з російської, англійської, німецької та інших мов), у монографічних дослідженнях немає єдиного за концептуальною базою синтаксису. Узагальнюючи безліч наявних характеристик предмета, об'єктів (одиниць), проблематики, аспектів

синтаксису, можна, на наш погляд, звести цю безліч *до двох принципово різних синтаксисів – "вузького" і "широкого"*.

II. 2. Класичний синтаксис: основні принципи. Один, вузький, хронологічно перший/первинний – класичний, від античності (конкретно – від Аполлонія Дискола) дотепер визначається як частина граматики або навіть уся граматика (мінус або плюс морфологія). Його предмет – "граматична структура зв'язного мовлення" [Скобликова 1990; пор.: Виноградов 1958]. Центральна одиниця – речення-конструкція – з її граматичними значеннями (категоріями), компонентами (членами речення або частинами-блоками), класифікаційними граматичними ознаками в системі типів простих, складних, ускладнених, односкладних, двоскладних конструкцій. У межах цього синтаксису як особливі об'єкти розглядаються моделі (схеми) побудови простих речень ("мінімальні структурні схеми"), словосполучень, текстів ("надфразні єдності", "складні синтаксичні цілі"). Як першоелемент ("елементарна синтаксична одиниця" – "синтаксема" – за Г.О.Золотовою) усіх названих об'єктів, у тому числі речення-конструкції, до сфери класичного синтаксису входить словоформа [Шведова 1968; Золотова 1988].

Один із розділів цього синтаксису – це "синтактика частин мови", тобто типова граматична сполучуваність і типові синтаксичні функції ("позиції") частин мови (та їхніх формальних підкласів), насамперед повнозначних; не вилучаються з "репертуару" синтаксичних об'єктів службові і модальні слова (див., наприклад, розділи "синтаксичні відношення", "синтаксичні зв'язки"), вигуки; спеціально досліджуються інтонаційні правила та засоби зв'язного мовлення, інтонаційно-значеннєве членування мови та її одиниці – синтагми й фрази, норми словопорядку та "лінійно-динамічні структури" (П.Адамець), що оформлюють "актуальне членування", або "комунікативну перспективу" речення (В.Матезіус, І.П. Распопов).

II.3 Новітній синтаксис: витоки і засадничі принципи. Другий – широкий, некласичний, новітній синтаксис (орієнтовно 40 років) не обмежується граматикою мови (у вузькому смислі) і взагалі власне-мовними характеристиками зв'язного мовлення. *Його предмет – фундаментальні мовні та позамовні закони, правила зв'язного мовлення в їхній функціональній (комунікативній) єдності*, що забезпечує якість і призначення мови – її здатність формувати, виражати, передавати – від мовця (того, хто пише) до адресата (слухача, читача, співрозмовника) повідомлення (інформацію), чи то думку, почуття, стан, волю людини, чи то їхнє сполучення, синтез.

Комплекс законів і правил, що забезпечують "зв'язність", усвідомлення, комунікативну ефективність ("успішність") мови, складається з трьох блоків (складних механізмів): *закони правильного (логічного) мислення*, "що відповідають" за відображення й оцінку (інтерпретацію) дійсності у змісті мовного добутку, *закони і норми комунікативної поведінки людей*, володіння якими дозволяє мовцю досягти оптимального мовного впливу на адресата – у будь-яких мовних ситуаціях, "канонічних" чи "неканонічних" [Падучева 1993]; *закони мови*, що

забезпечують формування, вираження і повідомлення інформації. *Центральна одиниця широкого синтаксису – мінімальний фрагмент зв'язного мовлення – висловлення*, узяте і розглянуте не тільки як "реалізація" речення-конструкції, але і як мовне втілення ("безпосередня дійсність") думки, волі, стану, почуття, як продукт і як окремий завершений акт комунікативної поведінки людей, насамперед учасників, виконавців цього акту комунікації.

ІІ. 4. Класичний і новітній синтаксис у сучасній науково-лінгвістичній парадигмі. Закони комунікації у цій єдності – рушійна сила, певний механізм, "що включає" і все підпорядковує (вершина синтаксичного "трикутника" → "мислення – комунікація – мова"). І комунікативний мотив, задум, і його розгортання, втілення в мові мають місце завдяки свідомій (чи несвідомій) орієнтації мовця на адресата, завдяки самій потребі та необхідності спілкування, співробітництва людей.

Синтаксис мовлення має справи з такими характеристиками висловлення, як його *цілісний ("глобальний") зміст* і *його цілісна – інтонаційно-звукова (чи графічна), лексична, граматична форма*. В усному мовленні, в "канонічній" ситуації безпосереднього контакту людей, до цього переліку аспектів цілісної форми висловлення приєднуються так звані паралінгвістичні засоби: елементи "мови тіла" (міміка, жести, голос), окремі предметно-ситуативні реалії. З позицій семіотики співвідношення (зв'язок) між змістом і формою висловлення інтерпретується як "вторинне означування" ("первинне" означування подано в коді – у словнику і граматиці мови, тобто до комунікації). Назвавши це "означування" "семантичним способом" – на відміну від "первинного означування" – "семіотичного способу", Е.Бенвеніст відзначає: "... ми маємо на увазі специфічний спосіб означування, що породжується мовленням. Проблеми, що постають тут, пов'язані з роллю мови як виробника повідомлень. Повідомлення не виступає простою послідовністю одиниць, які б припускали ідентифікацію кожна окремо; смисл не виявляється в результаті суми знаків, а навпаки, смисл ("мовленнєвий намір") реалізується як ціле та розділяється на окремі "знаки", якими виступають слова. Крім того, семантичне означування ґрунтується на всіх референтних зв'язках, тоді як означування семіотичне в принципі є вільним та незалежним від будь-якої референції. Семантичний аспект належить до сфери висловлення та світу речей " [Бенвенист 1974, с. 88; див. також інші версії знакового (семіотичного) тлумачення висловлення: Богданов 1977; Гак 2004; Степанов 1981].

Типове (але не кожне) висловлення містить *образ-концепт ("пропозицію")* відображуваної в ньому об'єктивної ситуації ("події", "стан справ") – *головний об'єкт семантичного синтаксису*, одного з розділів широкого синтаксису. Основна особливість цього об'єкта синтаксису – його абстрагованість від умов комунікації. Ця "абстрагованість" – наслідок аналітичного експериментального прийому, за допомогою якого з цілісного змісту висловлення образ-концепт ситуації

і виявляється витягнутим, оскільки пропозиція не зводиться до узагальненої об'єктивованої схеми відношень у синтаксичній одиниці на рівні класів аргументів та предикатів, не обмежених у просторі і часі. Врешті-решт вона виступає поняттям про клас ситуацій з узагальненням за всіма складниками. Пропозиція утворює глибинну структуру ситуацій та основу для рівнозначних трансформацій і перефразувань синтаксичних структур із заповненими позиціями; пор.: *(він) перекладає текст – текст перекладається (ним) – текст, що перекладається (ним) – текст перекладено – переклад тексту* (але не "*текст перекладу*"). Пропозиція – це поняттєво-логічний інваріант такого роду перетворень.

Запровадження до аналітичного апарату синтаксису поняття інваріантної "глибинної" ("пропозиціональної") структури дозволило опрацювати основи системного опису семантичних (логіко-психологічних, функціональних) подібностей і відмінностей основних різновидів речень різних мов (у синхронії та діахронії), зокрема: відношень типу деривації (синтаксичної продуктивності), синонімії, поля, варіативності, полісемії, антонімії, омонімії. Стала можливою інтерпретація співвідношення форми і змісту висловлення з позицій знакової теорії, в тому числі і з позиції закону асиметричного дуалізму знака (в синтаксисі – знакового вираження), що відкрило перед дослідниками спектр співвідносних конструкцій (з тією самою глибинною семантичною структурою) і перспективи використання в семантико-синтаксичних описах тих самих методів аналізу (парадигматичного, синтагматичного, епідигматичного), що спочатку були опрацьовані й ефективно застосовувалися в лексичній семантиці 60-70-х років XX сторіччя (застосовуються і зараз) [Мурзин 1974; Кононенко 1976].

У висловленні образ-концепт ситуації й окремі його складники актуалізуються в момент мовлення, тобто співвідносяться з конкретними позамовними параметрами комунікативного акту "я", "тут", "зараз" – з погляду мовця – і набувають тієї чи іншої референційно-дейктичної інтерпретації щодо "шматочка дійсності", позначуваного у мовленні. Експліцитний зміст висловлення, завдяки його безпосередній включеності в дискурс, у ситуацію реальної соціально-психологічної взаємодії комунікантів, збагачується, супроводжується актуальними "презумптивними" змістами, різного роду імплікаціями, семантичними наслідками, що разом з дейктичними змістами утворюють *ще один, специфічний саме для висловлення, об'єкт семантичного синтаксису – референційно презумптивний зміст* (проблеми референції детально досліджуються в працях: [Арутюнова 1976; Арутюнова 1988; Падучева 1985; Падучева 1997; Шатуновский 1996].

У висловленні мовець виражає різноманітні *оцінки*, інтерпретації пропозитивного змісту: модальні, емоційні, етичні, естетичні й інші, але обов'язково – *цільову (інтенційну) інтерпретацію об'єктивного змісту повідомлення*, що разом з цим змістом формує "ілокутивну силу", *комунікативний намір*, спрямований мовцем на адресата. *Суб'єктивно-*

оцінні та *модально-цільові змісти утворюють один із об'єктів семантичного синтаксису* – (за Ш.Баллі) *модус* (об'єктивний зміст – "диктум", що дорівнює "пропозиції", інваріантній глибинній структурі – образу-концепту ситуації). Модус, крім того, розглядається як один із об'єктів "прагматичного" синтаксису, до сфери уваги якого обґрунтовано і природно включаються і проблематика стилістики мови, і риторика; але головний об'єкт синтаксичної прагматики – *жанрологія висловлень* ("мовний жанр" – за М.Бахтіним й Дж.Остіном). (Жанрова характеристика застосовна саме до висловлення (не до слова чи словосполучення)) [Балли 1955; Шмелева 1995; Остин 1986, с. 22-131; Бахтін 2002(а), с. 406-415].

Висловленню притаманна комплексна форма, що експлікує і частково імплікує "глобальний" зміст повідомлення. *Форма висловлення складає об'єкт формального (лінгвістичного) синтаксису* (у межах "широкого" синтаксису). Вона співвідноситься з усіма умовно розмежованими об'єктами (чи аспектами) змістовного (позалінгвістичного) синтаксису. Форма повідомлення досліджується з погляду внеску, участі засобів різних мовних підсистем (рівнів) – фонетики, лексики, граматики – у вираженні тих чи інших змістовних компонентів висловлення. Синтаксист вивчає співвідношення змісту і форми мови, розуміючи, що у позамовному змісті (об'єктивному і суб'єктивному, позаситуативному і ситуативному) усі мови мають багато спільного (універсального), а в плані вираження, особливо в плані "внутрішньої" – мовної – *семантичної форми*, що обирається мовцем для тих чи інших змістів, переважно (в більшості) своєрідні, національно специфічні. При цьому лінгвіст може відштовхуватися або від форми мови, або від змісту, він може займатися або "пасивним" синтаксисом – синтаксисом того, хто слухає, або "активним" – синтаксисом того, хто говорить. (Слухач, сприймаючи й аналізуючи мовну форму адресованого йому повідомлення, витягає з неї (чи відволікає від неї) зміст – продукт і мету активної, ініціативної комунікативної дії мовця: мовець – творець висловлення, слухач – інтерпретатор; з лінгвокреативного погляду перший – активний учасник комунікації, другий – пасивний). Пасивний синтаксис може бути названий структурно-семантичним, активний – функціональним, ономасіологічним [Золотова 1973; Золотова 1982; Слюсарева 1981; Бондарко 1983]. Ці синтаксиси в принципі взаємозворотні, як зворотні правила кодування і декодування в будь-яких інформаційних системах. Але верифікувати це твердження, переконливо ілюструвавши його спостереженнями над природними мовами, поки нікому не вдавалося.

Відношення між "вузьким" ("граматичним") і "широким" ("комунікативно-логічним") синтаксисами у сучасній лінгвістиці або усвідомлено інтегративне [Ломтев 1979; Москальская 1974; Степанов 1989; Черемисина, Колосова 1987; Иванова, Бурлакова, Почепцов 1981; Синтаксис 1989; ЛЭС 1990; Ломов 1994]: перший входить у другий як один із його механізмів – у плані форми; або усвідомлено опозитивне,

критичне, головним чином, з боку представників традиційного синтаксису [Распопов 1981; Фоменко 1975]; або нейтральне: прихильники тих чи інших "версій" синтаксису нібито не суперечать один одному, не долають значення відсутності в сучасному мовознавстві концептуально єдиного синтаксису [Карасик 2004; Блох 2002]. Іншими словами, ми живемо в атмосфері синтаксичного плюралізму, що для науки є нормою.

Широкий синтаксис за своєю проблематикою, аспектами може бути образно асоційований зі Всесвітом, що розширюється, оскільки мовленнєву комунікацію, навіть окремі комунікативні акти, важко пізнати й описати вичерпно [Жинкин 1982, с. 151], пор. пропозицію синтаксистів А.П.Сковородникова, Т.В.Шмельової щодо ведення дисципліни "мовленнєвознавство" (див.: [Шмелева 1995]).

Сучасне мовознавство прямує ("дрейфує") у мовну нескінченність, тому що сама мова – за своїми базовими *функціями не що інше, як засіб вираження думки (волі, почуття) і, головне, реальність людської комунікації*.

ІІІ. СИНТАГМАТИЧНИЙ СИНТАКСИС

Основними поняттями синтаксису є: синтаксична одиниця, синтаксична конструкція, синтаксична модель, синтаксична функція, синтаксичний зв'язок (відношення), синтаксична категорія, синтаксичне значення, синтаксичні засоби.

Синтаксичні одиниці – це елементи синтаксичного ладу мови. З функціонального погляду виділяють дві синтаксичні одиниці – речення (комунікативна синтаксична одиниця) і словосполучення (номінативна синтаксична одиниця). Питання про статус тексту як синтаксичної одиниці є дискусійним.

ІІІ. 1. Синтаксичні відношення. Синтаксичні зв'язки. Між синтаксичними одиницями та їхніми компонентами встановлюються синтаксичні відношення. Їм притаманний бінарний (парний) характер, наприклад: означуване – означувальне: *зелений ліс*; головна і підрядна частини: *Думаю, що це варто сьогодні робити* та ін.

Формальним засобом вираження синтаксичних відношень постає синтаксичний зв'язок – формально виражений смисловий зв'язок між синтаксичними одиницями: *батько колеги, колега батька, читати газету, спостерігати за зорями, багато цікавого, мрія вчитися, свіжий хліб* тощо.

Дві одиниці входять у складніше утворення як рівноправні або нерівноправні. Такі відношення корелюють відповідно із сурядним або підрядним зв'язком. Сурядність і підрядність – це два головних різновиди відношень між словами і реченнями в синтаксичній структурі мови. Сурядність і підрядність відомі у багатьох мовах світу і у мовах різних морфологічних типів. Вони різняться між собою рівноправністю / нерівноправністю граматичної залежності поєднуваних компонентів. Річ не в

тому, що у випадку сурядності слова (або предикативні частини) граматично незалежні, а за умови підрядності – залежні. І при сурядності, і при підрядності вони залежні, але в одних випадках залежність рівноправна (*дощ і сніг*, *батько і мати*), а в інших – нерівноправна: одне слово (або предикативна частина) граматично домінує над іншою (*стрибати високо, зелений сад*).

Пов'язані за допомогою сурядного зв'язку елементи є рівноправними: *дуб і тополя, калина і горобина, книга і зошит, ручка й олівець*. Поєднані елементи можна поміняти місцями: *тополя і дуб, горобина і калина, зошит і книга, олівець і ручка.* Смисл словосполучення суттєво не змінюється. Здебільшого перша позиція у сполуці має більшу "вагу", ніж друга, тобто лінеарністю поєднуваних компонентів можна виразити ступінь значущості для мовця іменованих осіб, предметів, явищ і под.

Пов'язані сурядним зв'язком елементи однорідні. Граматична рівноправність сурядних елементів простежується в тому, що одне слово (речення) не може осмислюватися як ознака іншого і тому не допускає "граматичного" питання до цього іншого слова. Ряд сурядних елементів може бути продовженим, він граматично відкритий. Нові елементи наче "нанизуються" на той самий "сурядний ряд".

За наявності підрядного зв'язку відношення між поєднуваними елементами не рівноправні. Один елемент постає як домінувальний, а другий підпорядкований йому, постає як залежний компонент: *високий палац, поважати друзів, шанувати батьків, учитель школи, добре відповідати* та ін. Підпорядковане слово окреслює, уточнює значення головного слова. Граматичне підпорядкування виявляється в тому, що залежне слова (речення) осмислюється як ознака іншого, і тому допускається "граматичне" питання від головного до залежного: *малювати* (що?) *картину*; *прямувати* (куди?) *до міста*. Вибір граматичної форми залежного слова в українській мові (подібно до інших мов) зумовлюється стрижневим словом. Елементи тут не можна поміняти місцями без втрати смислу: *батьки друзів* і *друзі батьків*. Окремі лінгвісти називають словосполучення з підрядним зв'язком синтагмами (Л.Блумфільд та ін.).

У сполученні на ґрунті підрядного зв'язку наявне поширення одного слова (речення) іншими. Ряд членів, пов'язаних підрядним зв'язком, не може бути продовженим, він граматично завершений. До двох слів, об'єднаних підрядністю, наприклад, *будівництво будинку*, не можна приєднати ще одне слово так, щоб "нанизати" його на той самий "підрядний стрижень": разом з новими словами будуть з'являтися й нові "підрядні стрижні": *будівництво нового будинку*.

ІІІ.1.1. Предикативний зв'язок. Для конструювання комунікативної одиниці – речення – необхідним різновидом зв'язку постає предикативний зв'язок. Суть цього зв'язку (за Г.О.Золотовою) полягає в організації синтаксичних компонентів у повідомлення, у висловлення як комунікативну одиницю, яка співвідноситься з дійсністю [Золотова 1973]: Наступила ↔ зима. Випав ↔ сніг.

Суть предикативного зв'язку полягає в тому, що пов'язувані компоненти рівноправні, оскільки жоден з них не є домінувальним або залежним [Пешковский 1956, с. 311]. Такий зв'язок називається координацією, взаємозалежністю (інтердепенденцією).

Предикативний зв'язок виявляється не тільки між традиційними підметами і присудками, але й між іншими синтаксичними формами, які поєднуються предикативним зв'язком для вираження типового значення речення. Г.О.Золотова називає зв'язок між предикативно поєднуваними центральними компонентами речення супряжністю. Супряжність – це зв'язок між компонентами предикативного мінімуму речення, за якого відповідні синтаксичні форми слів поєднуються з метою вираження того чи іншого типового значення в одній з форм особи, часу, модальності, зберігаючи здатність до реалізації інших значень цих категорій: *Мені сумно. На вулиці прохолодно. Надворі дощить* та ін.

Синтаксичні зв'язки можуть виражатися різними способами (засобами): морфологічно, за допомогою аранжування слів (порядку слів), інтонаційно, за допомогою службових слів (сполучників, сполучних слів, прийменників, післяйменників, часток, відносних займенників), способом синтаксичного основоскладання.

ІІІ.1.2. Особливості форм підрядного прислівного синтаксичного зв'язку. Морфологічний спосіб формального вираження синтаксичних зв'язків (морфосинтаксичний спосіб) полягає в особливому використанні морфологічних форм слова для вираження синтаксичних зв'язків: узгодження, керування, поєднання узгодження і керування.

Узгодження – це морфологічне уподібнення одного слова іншому. Воно полягає у повторенні однієї, кількох або усіх грамем одного слова (стрижневого слова, ядра) в іншому (залежному слові, ад'юнкті), пов'язаному з ним, тобто залежне слово повторює граматичні форми головного слова: *Хлопчик побачив новий м'яч. Хлопчик побачив* (у формі дієслова повторюється грамема чоловічого роду); *новий м'яч* (у формі прикметника повторюється грамема знахідного відмінка). Узгодження досить широко використовується як засіб реалізації узгоджувального зв'язку.

Особливе використання узгодження наявне у разі заміни слова-назви словом-дейксисом: *Посадили сад. Він буде радувати кожного.*

Керування є така синтаксична форма підрядного прислівного синтаксичного зв'язку, коли одне слово викликає в пов'язаному з ним іншому слові появу відповідних грамем, що не повторюють грамем стрижневого слова, тобто стрижневий компонент вимагає вживання залежного слова в тій чи іншій граматичній формі: *бажати колезі успіху; зустріти друга дитинства; Він любить свою батьківщину*; англ. *He loves his country*; нім. *Er liebt seine Heimat;* лат. *Amat patriam.*

Поєднання узгодження і керування наявне у разі інтеграції, коли поєднуються числівник з іменником: *два кроки, двоє вікон, двох кроків, двох вікон*.

IV. ПАРАДИГМА РЕЧЕННЯ

IV.1. Поняття парадигми речення. Два підходи до її аналізу. Сучасний синтаксичний аналіз тієї чи іншої структурної схеми передбачає не тільки опис її компонентів, але й розгляд того, як ця абстрагована структура співвідноситься з іншими, яке місце займає в системі. Звідси речення тлумачиться не як застиглий конструкт, а як така структурна схема, що допускає варіювання смислу або експресивно-стилістичного забарвлення: *Я поспівав* (об'єктивна модальність і констатація факту); *Я поспівав би* (бажання мовця).

Синтаксичний аналіз, спрямований на встановлення системних видозмін і співвідношень формальних класів речення, виступає пов'язаним з однією з фундаментальних ідей лінгвістики XX-XXI століть – необхідністю аналізу мовних одиниць у парадигматичному аспекті, в результаті чого сформувалося вчення про парадигму речення.

Становлення поняття парадигми речення відбулося в 60-ті роки XX ст. у межах трансформаційного методу. Нині *парадигма речення* розглядається як ієрархічно організована система, що включає ядерне речення як вихідну форму парадигми та його перетворення.

У розгляді парадигми речення наявні два підходи. Один спирається на *морфологічну* видозміну предикативного центру, тобто парадигма речення розглядається у внутрішньомодельних перетвореннях. Тому за основу беруться тільки граматичні категорії, які становлять предикативність речення. Звідси випливає, що парадигма речення – це сукупність усіх регулярно наявних у системі мови видозмін речення, пов'язаних з вираженням категорій об'єктивної модальності і синтаксичного часу.

Друге тлумачення парадигми речення ґрунтується на розгляді останньої як *асоціативного ряду*. В такому разі парадигма речення охоплює всі видозміни структурної схеми внутрішньомодельного і міжмодельного типу зі збереженням пропозиції. *Пропозиція* (лат. propositio – судження) – це семантичний інваріант, спільний для усіх членів модальної і комунікативної парадигми речення і похідних від речення конструкцій ("теорія номіналізації"). Така парадигма охоплює: 1) варіації, що передбачають зміну морфологічних категорій окремих компонентів (час, вид, спосіб, число, особа, рід) при повному збереженні синтаксичної структури і кількості компонентів; 2) модифікації, які передбачають зміну модального або фазового значення внаслідок введення до реченнєвої структури нового елемента – модифікатора; 3) трансформації, що охоплюють формальні видозміни ядерного речення зі збереженням тотожності смислу.

Вузьке і широке тлумачення парадигми речення не взаємовиключають одне одного, оскільки широке тлумачення істотно доповнює вузьке тлумачення.

IV.2. Парадигма речення як система його форм. У цьому розрізі можна виділити п'ять видів модального значення речення – синтаксичних

способів: 1) дійсний спосіб (індикатив): *Дівчина співає. У лісі тихо*; 2) умовний спосіб: *Учень співав би. Хлопець працював би*; 3) бажальний спосіб: *Якби принесли книжку. Якби надворі було тепло*; 4) наказовий спосіб: *Дівчино, співай пісню. Учню, пиши*; 5) спонукальний спосіб: *Прийди б він вчасно, все було б добре*. Узагальнюючи співвідношення видо-часових і способово-часових форм, можна констатувати восьмикомпонентну парадигму речення як систему його форм. Вона включає: 1) давноминулий час дійсного способу, 2) минулий час дійсного способу, 3) теперішній час дійсного способу, 4) майбутній час дійсного способу, 5) умовний спосіб, 6) бажальний спосіб, 7) наказовий спосіб, 8) спонукальний спосіб. Водночас речення може варіюватися щодо 1) особової (*Я працюю // Ти працюєш // Він працює*), 2) числової (*Я працюю // Ми працюємо*), 3) родової (*Дівчина читала // Хлопець читав*), 4) аспектуальної (*Хлопець читає книгу // Хлопець прочитає книгу*) семантики.

IV.3. Парадигма речення як система міжмодельних перетворень. Поняття парадигми речення як системи його форм протиставляється аналізу парадигми речення, що ґрунтується на понятті регулярності реалізації структурного мінімуму речення. Поняття регулярної реалізації відображає особливості внутрішньомовних співвідношень структурних схем, оскільки регулярні реалізації: 1) це такі видозміни структурної схеми речення, які не руйнують її тотожності; 2) є контекстуально незумовленими.

Механізм утворення регулярних реалізацій характеризується: а) незаміщенням компонента структурної схеми речення, пор.: *Я йду цілий день і ніяк не дійду до мети / Ідеш цілий день і ніяк не дійдеш до мети*; б) введенням до схеми додаткового компонента, пор.: *День ясний / День був ясний / День повинен бути ясним*; в) заміщенням або заміною компонента схеми семантично спільним елементом іншої форми, пор.: *Люди зібралися / Людей зібралося* і под. Видозміна структурної схеми речення при утворенні тієї чи іншої регулярної реалізації засвідчує зміну того чи іншого смислового малюнку.

Під час утворення регулярних реалізацій зберігається без зміни весь об’єктивний зміст речення, але в його значення додаються певні додаткові (фазові, емоційно-стилістичні та інші) відтінки, пор.: *Хлопець читає книжку / Хлопець почав читати книжку / Хлопець повинен читати книжку / Хлопець може читати книжку*; *Хлопець змінився / Як хлопець змінився!* Похідні від твірної структурної схеми речення є дериватами структурних схем. Повний набір твірної і похідних структурних схем утворює деривaційну парадигму структурної схеми речення.

Від регулярних реалізацій структурної схеми слід відрізняти формальні модифікації – видозміни структурних схем, що супроводжуються лише зміною експресивно-стилістичного забарвлення, пор. означено-особову безпідметову формальну модифікацію, основою якої є незаповнення на формальному рівні позиції підмета, що на рівні семантико-синтаксичної організації речення є нульовою. Це

спостерігається при дієсловах 1-2-ої особи однини або множини: *Співаю, чекаю, сподіваюсь – ніхто не йде* (В.Чумак).

IV.3.1. Список регулярних реалізацій структурних схем.

IV.3.1.1. Узагальнено-особова реалізація. Узагальнено-особова реалізація структурної схеми полягає в незаповненні N_1 у двокомпонентних номінативних схемах при формах 2-ої особи однини – V_f або Cop_f та реалізації специфічного значення узагальнення: *Гірко заробиш, солодко з'їси. Не хвались, як ідеш у поле, а хвались, як ідеш з поля* (Нар.тв.). *Дивишся й не надивишся, дишеш і не надишешся тим чистим, гарячим та пахучим повітрям* (І.Нечуй-Левицький).

IV.3.1.2. Фазова регулярна реалізація. Фазова регулярна реалізація полягає в тому, що в структурну схему вводяться дієслова фазової семантики, а дієслова конкретної семантики набувають форми інфінітива: *Хлопець працює / Хлопець почав працювати на заводі; Дівчина щаслива / Дівчина стала щасливою; У лісі гуде / У лісі починає гудіти.*

IV.3.1.3. Модальна регулярна реалізація. Модальна регулярна реалізація полягає в тому, що в речення вводиться дієслово або прикметник модальної семантики, що семантично ускладнюють смисл речення. При цьому модальний компонент набуває форми предикативного центру, а дієслово конкретної семантики виступає у формі інфінітива: *Хлопець вчиться / Хлопець мусить вчитися / Хлопець повинен вчитися; Василько буває веселим / Василько хоче бувати веселим / Василько повинен бувати веселим.*

IV.3.1.4. Регулярні реалізації з напівповнозначними дієсловами. Можливі регулярні реалізації з напівповнозначними дієсловами, коли позиція зв'язки у відповідних структурних схемах заповнюється напівповнозначними дієсловами: *Дівчина була вродливою / Дівчина здавалася вродливою; Роман цікавий / Роман був цікавий / Роман вважався цікавим.*

IV.3.1.5. Кількісна регулярна реалізація. Кількісна регулярна реалізація полягає в заміні форми називного відмінка у схемі Cop_fN_1 і в появі тенденції до відповідного інтонаційного оформлення речення, пор.: *Хліб* і *Хліба сьогодні! Крик* і *Крику сьогодні!* Така або подібна регулярна реалізація можлива за певного лексичного наповнення структурних схем типу $N_1Cop_fAdj_1$ і торкається видозміни суб'єкта, пор.: *Приїхали солдати / Солдатів наїхало; Натекла вода / Води натекло.*

IV.3.1.6. **Заперечна регулярна реалізація**. Заперечна регулярна реалізація полягає в перебудові структурної схеми речення при введені до неї заперечення, що стосується предикативного центру: *Чекай мене зранку, коли зорі погаснуть / Не чекай мене зранку, коли зорі погаснуть.*

IV.3.1.7. Регулярні оцінно-експресивні реалізації. Регулярні оцінно-експресивні реалізації полягають у внесенні в реченнєву структуру оцінно-емоційних відтінків, що простежуються у видозміні інтонації тощо: *Школа стала кращою / Наскільки школа стала кращою!*

Фазова семантика, виражена словотвірними засобами типу *за-, про-, від-* (*Дитина кричить / Дитина закричала*), входить до основної структурної схеми і не може розглядатися як регулярна реалізація відповідної структури.

IV.4. Парадигма речення як система його деривaційних відношень. Проблема аналізу регулярних реалізацій структурних схем актуалізує питання розмежування регулярних реалізацій однієї структурної схеми і виявів різних структурних схем. Підтвердженням останнього може бути співвідношення між структурними схемами типу N_1V_f, Cop_fInf, пор.: *Хлопець від'їжджає / Хлопцеві від'їжджати, Хлопчик буде музикантом* ($N_1Cop_fN_5$) і *Бути хлопчику музикантом* ($InfCop_fN_5$). Наявність такого співвідношення між двокомпонентними номінативними реченнями з відмінюваною формою дієслова-зв'язки та інфінітивними реченнями засвідчує їх об'єднаність у синтаксичній системі української мови стосунками деривації (інфінітивні конструкції похідні від дієслівно-особових: вони виражають те саме значення, але ускладнені модальним відтінком).

Наявні в парадигматичній системі і стосунки міжсхемні, міжрівневі. Першими є стосунки між N_1V_f і $V_{3s/pl}$: *Вчора ми добре працювали / Вчора нам добре працювалось*. Внутрішньосхемні деривaційні стосунки є модифікаційними, а міжсхемні стосунки – трансформаційними.

Від міжсхемних парадигматичних стосунків деривaційного типу слід відрізняти синонімічні відношення між реченнями різних структурних схем та словосполученнями, іменниково-прийменниковими конструкціями. Синонімічні стосунки між різними структурними схемами позбавлені відношення "твірне – похідне", пор.: *В результаті тривалих дощів фермери не зібрали вчасно урожай картоплі* і *Через тривалі дощі фермери не зібрали вчасно урожай картоплі / Були тривалі дощі і фермери не зібрали вчасно урожай картоплі / Тому що були тривалі дощі, фермери не зібрали вчасно урожай картоплі* і под.

Граничним виявом перетворення речення виступає утворення слова від цілісної реченнєвої твірної бази: *Той, хто вчить дітей, зайшов до класу* → *Учитель зайшов до класу*.

V. МОВЛЕННЄВА ДІЯЛЬНІСТЬ: МОВЛЕННЄВІ АКТИ, МОВЛЕННЄВІ ЖАНРИ І ТЕКСТ

Діяльність людини може бути усвідомлена і неусвідомлена. Усвідомлена діяльність – це усвідомлена, мотивована і цілеспрямована соціально регламентована активність, що опосередковує усі зв'язки людини з її природним і штучним (соціокультурним) оточенням. У діяльності людина не лише пристосовується до середовища, але й

перетворює природне середовище в штучне, формує свій соціальний і культурний простір.

Неусвідомлена ж активність – це поведінка, це зразки і стереотипи дій, засвоєні індивідуумом на ґрунті досвіду власної діяльності, або як наслідування загальновідомих або чужих зразків і стереотипів дій, що виявляються зовні.

Суттєвою диференційною ознакою діяльності і поведінки постає рівень мотивації і відповідний щодо цього рівень усвідомлення мотивів дії й актів поведінки.

Спілкування – комунікативно-пізнавальний процес, якому притаманний власний механізм дії. Структура комунікативно-пізнавального процесу формується структурою дії породження й інтерпретації текстів (повідомлень). Змінюючи одна одну, ці дії (або підвиди текстової діяльності) утворюють безперервний континуум. Текстова діяльність може бути внутрішньою – інтелектуально-мисленнєвою (осмислення, переживання, оцінка), що супроводжується відповідним результатом (можливою формою фіксації або зміни у сфері свідомості), і зовнішньою – матеріально-практичною (постає у формі читання, слухання, писання, говоріння). Предметом текстової діяльності є комунікативна інтенція узагальнюваного, тобто не смислова інформація загалом, а смислова інформація, що цементується замислом, комунікативно-пізнавальним наміром. Під час звертання до аналізу тексту у складі механізму спілкування формуються лінгвістичні ознаки тексту, використовувані в ньому лінгвістичні конструкції набувають вторинного значення щодо наявних в ньому структур "замішаної" на почуттєвих образах й емоціях інтелектуально-мисленнєвї діяльності. Породження тексту, подібно до його інтерпретації, – вирішення перш за все емоційного і мисленнєвого завдань, а потім – лінгвального, оскільки у будь-якій діяльності замисел випереджає конкретні операції і вибір засобів щодо їхнього здійснення. Текст сам по собі виявляється функціональної системою, в межах якої лінгвістичні конструкції використовуються для реалізації певних комунікативно-пізнавальних завдань і можуть варіюватися відповідно до таких завдань.

Діяльність спілкування актуалізується в текстовій діяльності – в діях породження й інтерпретації текстів. При цьому мова йде зовсім не про фіксації окремих уривків мовленнєвого потоку, зафіксованих на тому чи іншому матеріальному носії, але про відповідний спосіб організації комунікативно-пізнавальних програм. Таким чином витлумачуваний текст – породження комунікативно-пізнавальної діяльності, її утворення і продукт.

Текстова діяльність може розглядатися як самостійна діяльність з власним надзавданням і безпосередньою метою, як діяльність із самостійним мотивом, предметом і продуктом.

Текст як цілісна комунікативна одиниця – певна система комунікативних елементів, функціонально (для відповідної конкретної

мети) об'єднаних в єдину замкнуту ієрархічну семантико-смислову структуру спільною концепцією або задумом (комунікативною інтенцією).

Природа текстової діяльності не стільки абстрактно-логічна, скільки інтуїтивна (почуттєво-образна), незалежно від характеру тексту і форми втілення задуму автором. У процесі породження тексту авторський задум набуває чіткіших форм, кристалізується, набуває обрисів зримої мети певного тексту. Прагнучи досягнення своєї мети і втілення відповідної комунікативної настанови, автор підпорядковує цьому як предмет опису, тему, так і цілу серію прийомів, що реалізуються засобами мови.

Задумом постає те, на що й заради чого спрямовані зусилля автора. Відповідно задум може бути реалізований не на одному, а на множинності предметів і засоби його втілення можуть бути найрізноманітніші. Характер комунікативного наміру може бути досить складним, розрахованим на подальшу перспективу (надзавдання) або на розв'язання часткового питання в межах цієї перспективи (безпосередня смислова мета певного тексту). Основу ієрархії комунікативних програм, що безпосередньо реалізуються в тексті, складає дихотомія основного і другорядного комунікативних намірів. Безпосередня смислова мета повідомлення ставиться автором як найбільш економічний, на його погляд, спосіб реалізації надзавдання. Остання випливає з проблемної ситуації, яка в тому чи іншому вигляді також, як правило, знаходить своє відображення в тексті. Досить конкретно мовленнєву діяльність розглянув О.О.Леонтьєв [Леонтьев 1981].

Мовленнєва дія – частковий випадок дії всередині акту діяльності. Мовленнєва дія характеризується: а) власною метою або завданням (проміжною щодо діяльності загалом і підпорядкованої меті діяльності зокрема); б) зумовленістю структури діяльності й особливо тими діями, які передували йому всередині акту діяльності; в) має відповідну внутрішню структуру, зумовлену взаємодією тих її характеристик, що пов'язані зі структурою діяльнісного акту і постають спільними для багатьох однотипних актів діяльності і тих конкретних умов й обставин, в яких ця дія здійснюється.

Обстановка накладає обмеження на вибір дії: а) те, що не залежить від діяльності, а лише пасивно бере участь у виборі способу реалізації мовленнєвої дії; б) те, що пов'язано з попередніми діями в межах акту діяльності і створене цими діями. Тому у мовця складається "модель минулого-теперішнього" – образ результату, модель майбутнього. В основі ймовірного прогнозування знаходиться досвід: людина вибирає те, що раніше приводило до успіху, вона має певну "мовленнєву інтенцію", знає, що їй необхідно сказати і який ефект це, очевидно, дасть. В умовах, коли немає осмисленої моделі наступних дій (наприклад, є невідомою потенційна реакція співрозмовника), характер наслідків змінюється: 1) замість одиничного наслідку можливими постають кілька ймовірних результатів, для кожного з яких необхідно по-новому програмувати дії. Один раз можна запрограмувати тільки один варіант дій, тому може відбуватися пошук правильного шляху у процесі орієнтаційної поведінки. Такий пошук

можливим є лише в тому разі, якщо на нього є час. Якщо його немає, то типовий випадок – перебудова мовленнєвої дії у самому процесі, інколи просто відмова від одного з варіантів, який уже почав здійснюватися, і вибір і здійснення від самого початку іншого варіанту; 2) відсутність чіткої моделі наступних дій викликає процес усвідомлення дії.

V.1. Комунікативний аспект тексту. Можна простежити глибоке проникнення мовленнєвих комунікативних форм у різні сфери життя сучасної людини. Особливо суттєві вони для дітей: більшою мірою за допомогою мовлення дитина адаптується до культури свого середовища. Слово вчить дитину необхідних для неї дій. Слово у формі похвали, покарання регулює також її суб'єктивний стан. Існування могутнього пласту комунікативних мовленнєвих виявів у житті цивілізованого суспільства примушує аналізувати питання про кількість таких виявів і вміння стратегічно і тактично їх використовувати. Комунікативний аспект мовлення досліджений у науковому плані надзвичайно мало. Щодо практичного функціонування мовлення у спілкуванні, то люди користуються ним скрізь. Тенденція все ширшого дослідження проблем мовленнєвої комунікації чітко виявилася останнім часом у розширенні предмета традиційних дисциплін, у диференціації ряду нових спеціальних напрямів. Так, стійкий інтерес сучасної лінгвістики до семантичної проблематики зумовив перегляд уяви про текст як про абстрактний об'єкт (бере початок від Ф. де Соссюра), відірваний від умов породження і людської діяльності.

Усвідомлення вирішальної ролі соціального контексту в інтерпретації повідомлення і реагування на нього стало поштовхом до широкого вивчення прагматичної функції мови – мовлення. Основні поняття теоретичної прагматики як розділу семіотики виділені на основі врахування одного аспекту комунікації – процесу розуміння, сприйняття мовлення. Далі у сферу дослідження було включено й інший аспект – прагматичні можливості мови з погляду реалізації типових соціальних цілей і комунікативних завдань. Мовлення як вчинок, що має цільове призначення, стало об'єктом уваги лінгвістів у 60-і роки, які розвивали теорію мовленнєвих актів (Д.Остін, Дж.Сьорль, П.Стросон, П.Грейс та ін). У межах цього напряму вважається, що реалізовувана в мовленні мета є базовим поняттям, навколо якого групуються інші форми використання мови. Описуються різні види цілеспрямованих мовленнєвих актів, пропонуються їхні класифікації. Теорія мовленнєвих актів і більш загальний напрям лінгвістичної прагматики, звертаючись до цілісного мовленнєвого акту в цілісній мовленнєвій ситуації, йдуть значно вперед порівняно з традиційною лінгвістикою, з її орієнтацією тільки на мовну систему. Водночас не можна не помітити, що аспект мовленнєвого спілкування, взаємодії людей в акті комунікації висвітлюється в цьому разі лише в найбільш загальному плані. Відчувається необхідність значно вичерпніше описати комунікативний аспект мовлення, тобто виявити

основні позиції людей, що виражаються в спілкуванні, та простежити використовувані при цьому засоби їхнього вираження.

V.2. Мовлення і структура комунікації. Під час аналізу комунікативного аспекту мовлення важливо враховувати загальні тенденції мовленнєвої поведінки в тих або інших умовах, а також той арсенал засобів, який існує для їхнього вираження. Стає актуальним усвідомлення, які із простежуваних у ході аналізу спонтанного мовлення особливості мають загальний характер, а які – привнесені індивідуальністю мовця.

Традиційна лінгвістика оперувала, по суті, тільки письмовим мовленням.

Усне мовлення спеціально не вивчалося й описувалось у вигляді модифікації стандартної (кодифікованої) мови. Лише в середині 60-х років у зв'язку з відповідною переорієнтацією науки, розвитком соціо-, прагма- і психолінгвістичних досліджень активізувався інтерес до вивчення його специфіки. Аналіз записів спонтанного мовлення, що реалізується в природних умовах, виявив існування особливої мовної формації – самодостатньої системи, що функціонує в українській літературній мові і що була названа розмовним мовленням. Спроба розмежувати сфери використання розмовного мовлення і кодифікованої літературної мови наштовхнулися на значні термінологічні і теоретичні проблеми. Стало очевидним, що не будь-яке усне мовлення будується за типом розмовного, наявні ситуації, в яких мовлення, ґрунтуючись на кодифікованій основі, виявляє подібність до розмовного мовлення, риси обох систем можуть певною мірою поєднуватися, а в окремих випадках їх репрезентують репліки різних партнерів. Очевидно, вибір того або іншого варіанта мови регулюється цілим рядом різноякісних параметрів, що перетинаються і з-поміж яких наявні: і форма, і функція, і тематика повідомлення, і характер взаємовідношень учасників комунікації тощо. Дискусії щодо ієрархії цих ознак не припиняються. Стаючи на позиції одного із напрямів, можна констатувати, що ознаками розмовного мовлення постають: невимушеність мовленнєвого акту, його непідготовленість, безпосередня участь у ньому партнерів. На будову розмовного мовлення впливає ступінь зв'язності мовлення із ситуацією, спільність аперцепційної бази (наявність спільного життєвого досвіду, спільних попередніх даних), число партнерів спілкування і частотність зміни ролей адресант – адресат, їхнє розташування один щодо одного, частотність ситуації тощо.

V.3. Психологічні особливості розмовного мовлення. Розмовне мовлення використовується в умовах безпосереднього контакту мовців. Безпосереднє спілкування, як генетично первинне, виявляється і найповнішим у сенсі вияву психологічних характеристик.

Форма спілкування зумовлює багато суттєвих особливостей розмовної комунікації, і в першу чергу особливе співвідношення між адресантом і адресатом. Вони конкретні й індивідуальні. Це чітко відрізняє розмовну комунікацію від кодифікованої, основне завдання якої – опосередкована

передача інформації множинності осіб, а обидва контрагенти відповідно значною мірою знеосіблені. Адресат розмовного мовлення завжди є очевидним, йому властивий той ступінь реальності, що й адресанту.

Орієнтація на визначеного партнера зумовлює прагнення поєднати повідомлюване з його предметно-експресивним світом, потенційним знанням, бажанням. Адресант має можливість встановити, що, власне, адресату є відомим, і враховувати саме це, а не лише те, що знає кожний. Він наче прокладає дорогу у світ адресата, діє на нього, на його аперцепційне тло, прагне реалізувати на нього вплив. Позиція партнера безперервно рефлексується, переосмислюється, на неї реагують, її передбачають й оцінюють.

Неструктурованість, дифузність, невідтворюваність – це риси, що відрізняють семантику усного мовлення, вони виявляються в різних його сферах з різною повнотою. Найбільш яскраво вони виражені в розмовному мовленні. Можливість безперервно контролювати взаєморозуміння призводить до того, що з двох часто конфліктних прагнень: до економії мовленнєвих зусиль, з одного боку, й зручності та зрозумілості – з другого, перевага надається першому. Розмовна ситуація гранично мінімізує вимоги до відповідних значень, вияву смислових відношень. Прагнення до спрощення висловлення посилюється спонтанністю і динамізмом розмовної комунікації. Мовець часто надає перевагу конструюванню нового слова, ніж пошукам необхідного позначення в пам'яті. Словотворчість, як і мовленнєвий автоматизм, полегшує процес побудови мовлення й активно використовується в процесі останнього.

Постійна апеляція до знань і досвіду партнера або до безпосередньо спостережуваного, створює той сплав вербального і невербального, що дозволяє говорити про особливу, "ситуативну" семантику розмовного мовлення.

Розмовне слово виступає як постійно змінна конструкція, кожна частина якої служить для вираження певного чітко усвідомлюваного значення. Переважна більшість похідних, що функціонують у цій сфері, створюється на вимогу конкретної ситуації й осмислюється на її ґрунті.

Перевага подібних "неузуальних" одиниць над типовими, властивими багатьом мовцям, – яскрава особливість системи розмовного мовлення. Тенденція до експресивності, чітко виявлювана у сфері словотвору, пронизує всю систему розмовного мовлення. Ця афектованість виражається насамперед емфатичною інтонацією, мімікою, жестом, темпом і ритмом мовлення.

Використовуються прийоми уповільнення, роздільної вимови; в інтонації провідну роль переважно відіграє довгота звуків, розтяжка (*/Ма-а-аленький уривок//, /Стра-а-а-шенна спека//*). Контекст ситуації прямо й безпосередньо впливає на семантику висловлення загалом і семантику кожної окремої лексичної одиниці.

Безпосереднє спілкування вмонтоване в мовну тканину, кожне слово "віддзеркалює" контекст і контексти, в яких воно жило своїм соціально напруженим життям, усі слова і форми "насичені" інтенціями. В

накладанні різних смислових планів, у насиченні кожного елемента висловлення конкретною суб'єкт-об'єктною взаємодією полягає найбільша специфіка розмовного мовлення.

Структура спілкування визначає своєрідність використовуваних мовних засобів. Мовні засоби, у свою чергу, адекватні потребам тієї сфери комунікації, в якій вони сформувались. Між системами засобів, способів і форм спілкування наявна відповідність. Лінгвістику цікавить в першу чергу власне мовна частина комунікативного акту, те, що притаманне в тих чи інших ситуаціях усім мовцям. Психологія – мовленнєва поведінка конкретного мовця. Якщо в перспективі лінгвістичних досліджень окреслюється все дрібніший опис ситуативних і мовних угруповань, то психологія покликана розкрити центральну щодо названих ланку комунікації – усвідомлення й оцінку мовцем наявної ситуації, його психологічну позицію і регульований нею відбір адекватних засобів вираження. Водночас орієнтація на проблеми функціонування мови в комунікації настільки наближає психологію і лінгвістику, що виникають ємні площини перетину дослідницьких інтересів і зацікавлень. Крім того, брехня – це стан певної емоційної напруги.

Особливості добору слів:

1. Утруднення в оперативному виборі слів для адекватного вираження думок:

а) зростає кількість і тривалість пауз нерішучості, що передують пошукуваному слову. Такі паузи спостерігаються навіть перед словами, яким притаманна висока частотність і досить легка актуалізованість у мовленні у звичайному стані в силу їхньої високої передбачуваності в певному конкретному оточенні.

Пошукові паузи супроводжуються заповненими паузами – *е, кх, гм, мм,* кількість яких зростає. Зростає середня довжина відрізка мовлення. Зростає індекс нерішучості – відношення часу пауз до часу власне-мовлення;

б) утруднення в здійсненні вибору мовних одиниць матеріалізуються у вигляді зростаючої кількості семантично нерелевантних повторів окремих звуків, складів, слів, словосполучень: "*Я все не знаю ... може, вона, може, воно, може, воно у мене / еее від дня народження, може вона у мене є*";

в) ускладнення формулювання думок – зростання кількості пошукових слів "*це*", "*такий*", розтягування кінцевого голосного в слові;

г) слова-паразити: *Чи бачите, знаєте, ось, ну* та ін.

У стані емоційної напруги їх кількість значно збільшується (внаслідок ослаблення контролю мовця за якістю мовлення).

2. Зниження словникової різноманітності – мовець відбирає слова, що є найчастотнішими в його ідіолекті, що наче перебувають на поверхні, тобто він спрощує стратегію пошуку слів.

У сучасному мовленні простежується єдність двох тенденцій: до перерваності мовлення і до збільшення її зв'язності.

3. Тенденції використання ерзац-позначень, спустошених лексем, поява яких міцно пов’язана з утрудненнями в усному мовленні вибору адекватних лексичних одиниць для реалізації замислу висловлення.

4. Виникнення парафазій – слів, що використовуються не за призначенням у певному контексті: “*Червоне коло великого кольору*”.

5. Вибір слів з чіткою позитивною або негативною конотацією, використання посилювальних часток “*уже, ж*”.

6. Частотніше використання дієслів порівняно з прикметниками, що надає мовленню більш динамічного характеру.

Смисловій структурі мовлення в стані емоційної напруги властиві: 1) зниження щільності пропозицій (пропозиція – будь-яка сполука слів, що являє собою предикативну пару або може бути трансформованою в неї) за рахунок утруднень, що відчуває мовець, і за рахунок значної кількості пресерваций іншого походження, не пов’язаних з утрудненнями у виборі слів, а зумовлених притаманним тільки мовленню в стані емоційної напруги явищам – “погіршенням гальмування раз посталого стереотипу”, і за рахунок повторів, зумовлених прагненням мовця найефективніше передати свою думку співрозмовнику; 2) інтенсивність вживання експресивних пропозицій зростає, чому сприяє збільшення кількості слів з чіткою позитивною або негативною конотацією; 3) вживання значної кількості слів на вираження невпевненості.

V.4. Специфіка граматичного оформлення висловлення. У сучасному мовленнєвому вимірі простежується частотне і репрезентативне збільшення 1) граматично і логічно незавершених фраз; 2) розширення синкретизму у сфері структурного синтаксису; 3) збільшення площини розчленування у сфері актуального синтаксису.

У сфері емоційної напруги мовець вибирає наче найбільш спрощений спосіб граматичної реалізації висловлення, не утруднюючи себе необхідністю “зчитувати” граматичні “обов’язки” під час його породження. З цим пов’язана відсутність граматичного узгодження між окремими частинами висловлення, пор.: *Arko! Це для справжніх чоловіків* (реклама).

Простежується і розширення позиційно-лінеарної незакріпленості залежних членів щодо стрижневих, причому досить часто перші розташовуються в постпозиції: *Сучасні для тебе меблі у нас* (реклама). Це інколи зумовлює викривлення логічного зв’язку між окремими словами висловлення, виникає двозначність: *Ти не знаєш про мобільний?.. Ти справді з іншої планети* (реклама).

Постмодерністська парадигма зумовила постання і активізацію нових і новітніх тенденцій у площині структури тексту загалом і складного синтаксичного цілого зокрема. Щодо останнього, то в сучасному стані абсолютної демократизації і ***псевдодемократизації*** нерідко простежуються порушення структури складного синтаксичного цілого – мовець неодноразово відзосереджується від викладу основної думки, повідомляючи побічні дані, що утруднює сприйняття мовлення.

Повідомлення таких побічних даних інколи межує з принципом розумної достатності, оскільки їхня сумарна лінеарно-структурна кількість та семантично-змістова, фактуальна ємність перевищують в один, два і більше разів лінеарно-структурну, семантично-змістову і фактуальну ємність основних компонентів: а) порушення домінування імені в межах складного синтаксичного цілого, тобто випадки заміни мовцями тих, що маються на увазі, іменників займенниками; б) помилки узгодження, не кореговані мовцем.

У стані емоційної напруги, коли мовець особливо зацікавлений у тому, щоб вплинути на поведінку слухача в бажаному для нього напрямі, він, як правило, надає своєму мовленню афективного забарвлення, знаючи із власного мовленнєвого досвіду, що афективне мовлення – кращий спосіб переконати співрозмовника у своїй думці. Останнє досягається завдяки: 1) коливанням частотності тону й інтенсивності мовленнєвого сигналу; 2) різким перепадам загального темпу мовлення; 3) зростанню темпу артикулювання; 4) змінам тривалості латентного періоду реакції на репліку співрозмовника; 5) постанню помилок в артикуляції звуків поряд з підкреслено посиленою вимовою, що інколи переходить у скандування.

V.5. Зміни в характеристиках мовлення в стані емоційної напруги, зумовлені особливостями нейрофізіологічних механізмів емоційних станів. У стані емоційної напруги під впливом імпульсів, передаваних через ретикуляторну формацію і лімбічну кору до гіпоталамусу, останній дає майже максимальні розряди, що впливають на нову кору, викликаючи "функціональну декортикацію". Це явище постає за рахунок надзвичайного генералізованого збудження кори, що порушує її диференційну діяльність, необхідну для уваги й вищих психічних процесів, й істотно впливає на процес мислення.

VI. ТЕКСТ. ОСНОВНІ ОДИНИЦІ ТЕКСТУ. КАТЕГОРІЇ І ЗАКОНОМІРНОСТІ АКТУАЛЬНОГО ЧЛЕНУВАННЯ ТЕКСТУ

VI.1. Комунікація і текст. Термін "комунікація", "комунікативність" походить від лат. communicatio, що означає "робити спільним, пов'язувати, повідомляти". Висловлення, складне синтаксичне ціле (надфразна єдність), текст – це **комунікативний вербальний акт** письмового або усного мовлення. Йому притаманна **зовнішня** (формальна) і **внутрішня** (семантична, прагматична) влаштованість, що постає внаслідок цілісності, логічної послідовності і зв'язності його частин. У кожному комунікативному акті враховується відповідний **тип ситуації**, що залежна від настанови мовця і повинна бути сприйнята слухачем. Функція спілкування у процесі мовлення ґрунтується на засадах комунікативного співробітництва і розрахована на два активних начала: продукувальну активність адресата й декодувальну активність слухача. Позиція адресанта

(продуцента) є основною в мовленнєвому акті. За характером комунікативно визначальних інтенцій вводяться звертання, вибачення, привітання, оцінні формули, що кваліфікуються як **неінформативні акти мовлення** [Гак 2004, с. 775]. Основним типом мовленнєвих актів є інформативний. При цьому **адресант** реалізує в художньому тексті ряд функцій: 1) відображає позицію письменника; 2) суб'єктивний план "образу автора"; 3) виконує роль оповідача, повіствувача та ін. Повіствувачів в одному творі може бути декілька, пор. у повісті "Інститутка" Марка Вовчка функцію повіствувача виконують: автор (не письменник, а тільки його образ), Устина. "Образ автора" (термін належить В.В.Виноградову) пов'язує увесь художній текст, формує його пресупозиційне тло, мікротему, основні текстові категорії, веде сюжетну лінію оповідання. Для позиції адресанта властивий етап породження мовленнєвого акту – від думки, смислу – до засобів вираження.

VI.1.1. Адресат (читач, реципієнт, слухач, комунікант) проходить шлях від засобів вираження – до думки. Саме він повинен максимально враховувати кінесику (система жестів, міміки, поз, що супроводжує усне мовлення і може виступати також знаками письмового мовлення). Позиція адресата для адресанта постає певною мірою невизначеною, та й сам образ адресата може поставати суттєво розмитим, оскільки такий адресат може бути конкретною особою, певною особою майбутнього або сучасного, але істотно просторово віддаленою. Таку властивість мови, як пов'язувати у просторі і часі особи, об'єкти, події, Ч.Хоккет назвав "переміщуваністю". Адресатом може бути аудиторія, що складається з визначеної / невизначеної кількості осіб. Якщо аудиторія знаходиться перед адресантом, то відбувається прямий контакт у процесі усного мовлення з послідовним врахуванням інтересів і запитів такої аудиторії.

VI.1.2. Адресант. Значно складнішою постає ситуація з адресантом, що продукує письмове, особливо поетичне, мовлення. Адресант не завжди може розраховувати на тотожний тезаурус, необхідний обсяг знань, адекватне бачення світу самим автором та його адресатом (читачем). Свого часу М.Гумільов говорив про два типи адресата: при "читача-друга" і про "читача-ворога" [Гумилев 1990, с. 421-422]. Поетичний текст інколи уміщує елементи *автокомунікації* (мовлення, що розраховане на самого себе). Такого типу мовлення вирізняється певною образною складністю, використанням засобів текстових парадигм, оказіональністю, що повинен зрозуміти читач [Ковтунова 1986, с. 179].

VI.1.3. Комунікативні функції адресанта й адресата. У процесі комунікації мовленнєвій поведінці адресанта й адресата притаманні відповідні функції, що суттєво різняться між собою.

Комунікативні функції адресанта. Основною постає функція повідомлення про суб'єкти, об'єкти, дії, процеси, факти та ін. Функція повідомлення є **номінативною** (денотативною, референтною). До супровідних належить **пізнавальна** (когнітивна, гносеологічна) функція,

що полягає в передачі певних знань, системи образів, відповідного досвіду. Водночас у мовленнєвому акті реалізується **апелятивна** функція, основне призначення якої – звертання до адресата й вплив на нього. Завдяки їй здійснюється переконання слухача у певних ідеях, концепціях. **Експресивна** функція сприяє виразній формі зображення психічного стану адресанта, показу його суб'єктивного ставлення до висловленого. Останнє виражається різними засобами: інтонаційно, лексико-семантично (*сум, печаль, радість* тощо), морфологічно (частки *ой, аж* та ін.), словотвірно (*малесенький, тоненький, свекрушище* і т.п.), синтаксично (порядок слів) та ін. Завданням **емотивної** функції є створення умов для емоційного насичення тексту, опису різних почуттів мовця. На це орієнтоване використання вставних слів типу *звичайно, мабуть, очевидно*, окличні речення (*Для кожного з нас цей день святковий!*), незвичайні сполуки слів (*океани вогнів, море радості*). **Поетична** функція полягає у настанові адресанта на сам знак, звернення автора до естетичних смаків (ширше – почуттів) адресата, що досягається шляхом ефективного використання поетичних тропів, фігур, розвитку нових значень слова, немотивованого поєднання слів з метою формування образного тла: *Крилатий вітер, дужий вітер, / що зорі, листя й ластівки несе, / сп'яняє серце. Ех, летіти / в зелений квітень, в синь пісень! // Піднявся день, мов олень з кручі, / ніч відплила, мов корабель. / Крилатий вітер і пахучий, / мов дзенькіт сріблених шабель* (Б.-І.Антонич. Ранній вітер). **Фатична** (контактновстановлювальна / контактнорегулювальна) функція необхідна для підготовки слухача до сприйняття, відповідного зосередження його уваги у процесі спілкування, підтримка уваги слухача. На це можуть бути спрямовані спеціалізовані засоби типу *пам'ятаєш, згадай*: 1) в діалозі: *А пригадай, про що з тобою я вчора говорив, саме про це...*; 2) в монолозі: *А в цьому разі треба згадати ще й таке...*

Комунікативні функції адресата (читача, слухача, реципієнта, комуніканта). Комунікативні функції адресата пов'язані безпосередньо з його поведінкою у процесі спілкування та з оцінкою ним мовленнєвого змісту повідомлення. Основними функціями адресата є **спілкування** і **сприйняття**. Перша орієнтована на увагу і розуміння нової інформації читачем з бажанням спілкуватися з адресатом. Друга функція зумовлена розумінням національно-мовних, мовленнєвих, соціальних, когнітивних (ментальних) асоціацій, ситуацій, з умовами мовленнєвого акту, знанням адресантом певної мови знання та рівнем такого знання, пов'язана з можливостями декодування смислових, лексичних, фразеологічних, морфологічних, синтаксичних, поетичних знаків і символів. Супровідними постають **фатична**, **естетична** функції. Фатична функція є конктактновстановлювальною і пов'язана з підтримкою слухачем мовленнєвого спілкування, його уваги до повідомлення та ін., пор.: *Продовжуй! Досить! Перестань!* Фатичну функцію виконує й оголошення перерви на нараді, лекції, закриття книги. Естетична функція реалізується повною мірою лише в тому разі, коли текст

задовольняє уяву читача, задовольняє його смаки і викликає у нього адекватне сприйняття. Поетична функція досягається за уміння читача, слухача декодувати символи, усвідомлювати поетичні образи, вловлювати підтекстову інформацію.

VI.2. Типи ситуацій комунікативного акту. У процесі опису мовної картини дійсності одним з перших поняття "**ситуація**" увів К.Бюлер. Під поняттям "**мовна ситуація**" мається на увазі "сукупність форм існування мови" [ЛЭС 1990, с. 481]. "**Мовленнєва ситуація**", що реалізує мовну ситуацію, окреслює умови спілкування, характеризує певну ситуацію мовлення [Гак 2004, с. 781]. "**Комунікативна ситуація**" визначає готовність комунікантів користуватися різними конкретними висловленнями та відповідними стилістичними засобами в мовленнєвій діяльності. Поняття "комунікативна ситуація" Ю.М.Караулов вводить у поняття "комунікативна сітка", поєднуючи з "комунікативною сферою" і "комунікативними ролями" учасників комунікативного акту [Караулов 1993, с. 61]. "Комунікативну ситуацію" інколи називають комунікативно-прагматичною [Радзиевская 1990, с. 148], яка охоплює участь суб'єкта, об'єкта, адресата, мету (інтенцію) комунікації.

Відношення між учасниками комунікативної ситуації, які зумовлюються настановою адресата, створюють певний текст (усний або письмовий) певного функціонального призначення: художній (прозовий або поетичний), офіційно-діловий, науковий, публіцистичний, епістолярний, конфесійний, розмовний.

У лінгвістиці останніх років активно використовується термін "**текстова ситуація**", що окреслюється: 1) комунікативними функціями; 2) комунікативною настановою на художнє зображення, полеміку, узагальнення, аналіз тощо; 3) формами і способами викладу; 4) мовним матеріалом.

Текстова ситуація вирізняється характером використовуваних парадигматичних засобів, оскільки мовець використовує не тільки утрадиційнені засоби, але й оказіональні: *То ніби виснений в дитинстві сон, / що окошився на тобі, зв'язавши / всі знані* ***припочатки*** *й* ***прикінці*** (В.Стус. "Свічадо ночі вабить лячний погляд…"); *Ачи твою подобу / збагнуть бодай в* ***передкінці*** *життя?* (В.Стус. "Сховатися од долі не судилось…"); *Обгасли зорі. Лиш одна світила /* ***передутратою*** *усіх прощань* (В.Стус. "Я непомітно перейшов межу…"); *Забудься. Стань. І зачекай мене / на самоті в такому велелюдді, / де спогади стовбичать, наче судді, / і пам'ять чвалом* ***праліта*** *жене* (В.Стус. "Забудься. Стань. І зачекай мене…"); *Тут* ***паверх***, ***паниз, пажиття*** і ***паскін***, */ переступай лискуче лезо меж, /і рідні лиця за порожні маски / тобі здадуться з понадгірних веж* (В.Стус. "Ніч осідала і влягалась падолом…").

Непоодинокими постають спроби кваліфікувати "**соціальну ситуацію**" [ЛЭС 1990, с. 413], що визначається як мовленнєвий акт, зумовлений специфікою професії, віку, території мешкання мовця. Хоча ці ситуації можна розглядати за епізодичною пам'яттю, в якій вони

репрезентовані у вигляді певних схем, моделей, що відображають відповідні знання, переконання, думки. Саме вони складають основу розуміння тексту і для його продукування. Моделі таких соціальних ситуацій є багатоярусними категорійними, і в них наявні "такі категорійні елементи, як Обстановка, Обставини, Учасники, Подія, Дія" [Ван Валин, Фоли 1982, с. 185]. Постійними категорійними елементами більшості ситуацій постають: 1) учасники комунікативного акту і ситуації; 2) подія, дія, процес, факт; 3) час; 4) простір і місце; 5) оцінка.

VI.3. Комунікативне облаштування висловлення і тексту (дискурсу). Комунікативне структурування висловлення і тексту постає внаслідок їхнього співвідношення з ситуацією мовленнєвого, соціального, комунікативного спілкування. Воно пов'язане як з поверхневими (мовними) структурами, так і з глибинними (смисловими). **Поверхнева структура** (синтактика) виступає формальною характеристикою одиниць.

Глибинна структура ґрунтується на семантиці мовних одиниць, яка визначає відношення знаків до об'єктів дійсності, значення знаків, зміст, смисл та інформацію одиниць різного рівня, зокрема висловлення і тексту.

Поверхнева і глибинна структури пов'язані з **прагматикою** (з відношенням знаків до їхніх інтерпретаторів, до тих, хто продукує і декодує знаки. З комунікативно-прагматичного погляду особливо значущі два центри: суб'єкт мовлення (перша особа) й адресат мовлення (друга особа), а також враховуються функції об'єктів різних ситуацій (третя особа).

Когнітивний підхід у лінгвістиці тлумачить прагматику "як сферу думок, оцінок, презумпцій та настанов мовців" [ЛЭС 1990, с. 441]. Аналізуючи комунікативну організацію висловлення і тексту, слід звертати увагу на характер і поведінку знаків, одиниць у реальних умовах спілкування (у мовних, мовленнєвих, соціальних і текстових ситуаціях). Семантика і прагматика висловлення і тексту найпослідовніше виражені у художньому мовленні.

VI.4. Одиниці тексту. Одиницями тексту постають висловлення, складне синтаксичне ціле і текст. **Висловлення** кваліфікують щодо його структури, семантики і прагматики (функціонування щодо настанов мовця). Висловлення не можна ототожнювати з реченням, оскільки визначальним компонентом першого є модально-комунікативний план. Для висловлення суттєвими також є: інтонаційне оформлення, актуальне членування, особливості мовленнєвого кортежу (жести, комунікативне значення ситуації, переконаність мовця тощо). В.Скалічка стверджував, що "висловлення – це повна семіологічна реакція" (цит. за: [Вахек 1964, с. 48]).

Висловлення – це **структурно-семантична і комунікативна одиниця**, що концептуально об'єднує значення лексичних, граматичних, логіко-семантичних, комунікативних рівнів, співвіднесених з контекстом, з конкретними ситуаціями, з національно-мовними, фоновими знаннями адресантів і адресатів, з лінгвістичною і змістовою пресупозицією (передзнанням), з мовною картиною світу учасників комунікації.

Кваліфікуючи висловлення щодо обсягу, В.Скалічка вважав, що висловлення (promluva) являє собою як одне слово, так і весь текст: художнього твору, наукового трактату, офіційного закону та ін. Розвиваючи цей підхід, до **висловлення** слід віднести: слово, просте речення, групу речень зі стрижневим реченням у її основі (**звертання, вигукові структури, редуковані репліки** в діалозі; **номінативні ланцюжки, номінативний теми** як лінгвістичний передтекст; **парцеляти, приєднувальні конструкції, вільні синтаксеми** як посттекстові структури).

Щодо **тексту**, то мінімальна його лінеарна довжина в сучасній лінгвістиці кваліфікується по-різному. **Текст** можна кваліфікувати щодо 1) наявності і виділення в ньому **макро-** і **мікротем**, **макро-** і **мікрорем**; 2) специфіки змістових, мовних і позамовних **скреп-конекторів**, пов'язаних з **п'ятьма визначальними категоріями**; 3) закономірностей виділення в ньому **трьох частин моделі** для правильного його структурування і сприйняття співрозмовником; 4) особливостей реалізації **типів і рівнів інформації**: а) **текстової** (вираженої граматичними, лексичними, семантичними, прагматичними засобами); б) **передтекстової** (пресупозиція); в) **надлінеарної**; г) **притекстової**; ґ) **підтекстової**.

Щодо обсягу **текст** здебільшого прирівнюють до цілісного твору, що, в свою чергу, може членуватися на більш дрібні структурно-смислові частини: **складне синтаксичне ціле** – ССЦ (за М.С.Поспєловим) або **надфразні єдності** – НФЄ (за Л.А.Булаховським). **Структурно-смисловими частинами** тексту постають **зачин, розгортання, кінцівка** і різного типу **блоки**, діалогічні єдності, висловлення.

Структурно-прагматичними частинами тексту є: **частини, розділи, параграфи, абзаци**. ССЦ (НФЄ) може охоплювати один і більше абзаців.

Отже, *текстом може бути окреме висловлення, складне синтаксичне ціле (надфразна єдність) і повністю завершений твір*. **Висловлення** найбільшою мірою корелює з реченням.

VI.5. Складне синтаксичне ціле (надфразна єдність). Структурно-смисловою одиницею тексту є ССЦ (НФЄ). ССЦ (НФЄ) може охоплювати один і більше абзаців.

Якщо ССЦ дорівнює повному тексту твору, то воно може мати / не мати **заголовок**, що визначає стрижневий **суб'єкт** або **об'єкт** тексту (макротему, наприклад, "Прошак під церквою" Б.-І.Антонича: *Мохнатий, мохнавий, патлатий, / курлапий, та клишавий, та чеверногий, / вилукуваті підігнув під себе ноги / й більмом споглядає на сонячну лату. // Брудний, космогрудий, від бруду руді підняв груди. / Беззуба щока, спорохнявіле ясно. / О, сонце всім світить так ясно, / всі рівні є люди*). Заголовок може називати: 1) **подію** ("Люблю середину..." Л.Талалая: *Люблю середину / Ясного дня, / Коли спокійно / Дивишся у простір, / І суєта / / Думок не обганя, І тінь твоя / Відповідає/ Росту*); 2) **простір**, у якому відбуваються певні події, зокрема **місце** (В.Чумак "За ґратами": *Я чи блакить – за ґратами? / Я чи блакить? / Знаю, що став твоїм братом, – / де ж до*

сестри стежки? // Бачу: тремтять під віями / зорі-смарагд. / Чуй же: твій брат огневіє; / чуй же: рубін – твій брат); 3) **час** (Б.-І. Антонич "Сонет про весну, писаний взимі": *О зайди / Як тоді / Іноді / Тямиш ти? // О прийди / По воді / По броді / Прилини // Місяць жде / Я теж жду / На тебе // Я так жду / На тебе, О весно!*); 4) **час та оцінку** (В.Чумак. "Заквіт осінній сум": *Заквіт осінній сум / осінній сум заквіт. / На віях я несу / гаптований привіт – // і любій принесу, прохатиму: візьми; / заквіт осінній сум – / заквітнемо і ми*). Заголовок може подавати **загальну оцінку настрою, стану мовця** (Б.-І.Антонич "Нещаслива любов": *Це було так. Він сам не знав, / Як, де, коли її пізнав. // Він їй: / "Цвітуть цвіти". / Вона йому: "На жаль, я мушу вже іти, Мене жде..." // Це очевидячки дурниця, от так собі, нічо. / Таке маленьке qui pro quo. // Знов було так: / Стрінув нову. / Вона йому: / "Тепер весна". / Він їй: / Дуже прикро. В мене часу нема". // Це очевидячки дурниця, от так собі, нічо. / Таке маленьке qui pro quo. // Це було так. / Це все одно. / Це ніби те ж. / Однак не то. / Це байдуже... / Дуже? // Гм. Це зветься часом комедія, / Частіш, однак, трагедія*).

Структурно ССЦ здебільшого складається з трьох компонентів: **зачину, розгортання і кінцівки**. ССЦ може бути двокомпонентним, оскільки зачин або кінцівка можуть опускатися. **Зачин** буде **повним** за умови, що в ньому названі п'ять стрижневих категорій; **редукованим**, якщо одна чи більше стрижневих категорій не названі; й **елімінованим**, якщо жодна зі стрижневих категорій не названа. **Кінцівка** може бути **загальнорезультативною** (об'єднує п'ять стрижневих категорій); **частковорезультативною** (наявний підсумок не про всі стрижневі категорії); **висновком**, в якому реалізується нове **судження**.

Побудова ССЦ, його модель, композиція пов'язані з наявністю / відсутністю зв'язку з попереднім текстом. У цьому разі необхідно диференціювати **автосемантичні і синсемантичні** зачин, розгортання і кінцівку. Автосемантичність засвідчує самодостатність певного компонента, і для її розуміння немає потреби в опорі на попередні знання, досвід тощо. При **синсемантичності** враховується **смислова пресупозиція** – попередня інформація, фонові знання, що суттєві не тільки для конкретного тексту, але й для життєвого досвіду адресанта й адресата. Важливою є також **лінгвістична пресупозиція** (лексико-граматичний зв'язок з попереднім текстом або заголовком, де називалося ім'я *антецедента* ("Незнайомець", "Суниці", "Межа" (Л.Талалай); "Брати", "Друзі" (М.Руденко)).

Аналізуючи ССЦ особливу увагу слід звертати на його композицію: *Була неділя. Сонце скотилося на захід. Починало вечоріть. За Джериною хатою, під старою грушею, на зеленій траві спав молодий парубок, підклавши під голову білу свиту* (зачин). *Чорна смушева шапка скотилась з голови на траву. Парубок підклав одну руку під голову, а другу одкинув на траву. Чорне волосся на голові, чорні рівні брови дуже виразно блищали на білій свиті. Запалене лице було гарне, але дуже молоде. Червоний пояс обвивавсь, наче гадюка, кругом тонкого стану. То був Джерин син Микола* (розгортання). *Гаряче сонце*

заглянуло під грушу, обсипало вогнем білу сорочку, чорняве лице. Микола почутив, як сонце припекло в щоку, перекинувсь на бік, липнув очима й знову їх заплющив (кінцівка) (І.Нечуй-Левицький).

Цей уривок з повісті "Микола Джеря" І.Нечуй-Левицького містить три структурні компоненти: зачин, розгортання, кінцівку і являє собою ССЦ, реалізуючи художній опис *відкритого простору*. Заголовок у цьому ССЦ відсутній. ССЦ у цьому разі містить один абзац. Зачин містить констатувальну інформацію. Цей зачин ССЦ охоплює: 1) **учасника процесу** (*парубок*), **спостерігача**, місце якого імпліцитно намічено в центрі (точка відліку для художнього простору); 2) **відкритий простір** з відносною локалізацією (під грушею). **Місце в ньому об'єкта / суб'єкта процесу** (*спав молодий парубок*); 3) **зачин** характеризує **процес** (**молодий парубок, підклавши під голову білу свиту**), при цьому зафіксовано 4) **реальний сюжетний час**; 5) в зачині подана й імпліцитна **оцінка** мовцем часу події-процесу (неділя – за усталеними національно-українськими традиціями вона належала до вихідних днів). Такий зачин з п'ятьма стрижневими текстотвірними категоріями постає **повним** й **автосемантичним**, від нього залежні **розгортання** й **кінцівка**.

У ***синсемантичних*** **розгортанні і кінцівці** формуються **конекторні ряди** намічених у зачині п'яти стрижневих категорій. З цією метою автор використовує різного типу скріпи, що називаються конекторами. У цьому ССЦ конекторами виступають різного типу **повтори** (*парубок – парубок*; *сонце – сонце*).

VI.6. Дискурс. У лінгвістичній літературі діалогічну єдність інколи позначають терміном "дискурс". Первісно цей термін був використаний у французькій лінгвістиці (discours). Ж.Марузо первісно співвідносив цей термін з поняттям "мовлення" як "реалізація мови", розрізняючи поняття синтаксису, пов'язані з цим терміном: "пряма мова" (discours direct) і "непряма мова" (discours indirect). "Мовлення" ж як "говоріння" кваліфікується лінгвістом французьким терміном parole. Ж.Марузо не включав його в поняття "дискурс" [Марузо 1960, с. 215]. Пізніше термін "дискурс" був використаний теорією тексту в значно розширеному плані, що дало можливість дослідникам констатувати: "Дискурс – багатозначний термін лінгвістики тексту, вживаний рядом авторів у значеннях, майже омонімічних. Найважливіші з них: 1) зв'язний текст; 2) усно-розмовна форма тексту; 3) діалог; 4) група висловлень, пов'язаних між собою за смислом; 5) мовленнєвий твір як даність – письмова або усна" [Николаева 1978, с. 467].

Очевидним постає функціональне, когнітивне, ономасіологічне і семасіологічне тлумачення дискурсу. Так, В.З.Дем'янков стверджує, що дискурс – це довільний фрагмент тексту, що складається більше ніж з одного речення або незалежної частини речення. Часто, але не завжди, концентрується навколо опорного концепту; створює спільний концепт, що описує діючих осіб, об'єкти, обставини, час, вчинки тощо, визначаючись не стільки послідовністю речень, скільки тим спільним

світом для творця дискурсу та його інтерпретатора, який будується у процесі розгортання дискурсу. “Вихідній структурі дискурсу притаманна послідовність елементарних пропозицій, пов’язаних між собою логічними відношеннями кон’юнкції, диз’юнкції тощо. Елементи дискурсу: зображувані події, їхні учасники, перформативна інформація і “неподії”, тобто (а) обставини, які супроводжують події; (б) тло, що пояснює події; (в) оцінка учасників події; (г) оцінка, яка співвідносить дискурс з подіями” (цит. за [Миронова 1997, с. 53]). У сучасній лінгвістиці терміни “текст” і “дискурс” наблизились і позначають близькі за значенням поняття когнітивного напряму. Термін “дискурс” охоплює також і співвіднесеність тексту з різного типу знаннями: **політичний дискурс, науковий, педагогічний дискурс, критичний дискурс, політичний дискурс**.

VI.7. Категорійні засоби тексту вказують на певну **подію**, відповідних **учасників комунікативного акту** (адресанта й адресата), **учасників певної ситуації** (об’єкт), на **обставини**, **мовленнєвий** (художній) **простір**, **місце** суб’єкта й об’єкта, **час**, різного типу **умови**. До складу категорійних засобів належить і оцінка, яка завжди (або найчастіше) наявна в тексті. Ці категорії були виділені З. Ван Валіним та У.Фолі у схемі – моделі **дискурсу** [Ван Валин, Фоли 1982], але вони рівною мірою важливі і для схеми – моделі **тексту**. Вони належать до **стрижневих текстотвірних категорій**.

VI.8. Художні тексти (прозові і поетичні). Прозове і поетичне мовлення характеризуються цілим рядом типологічно спільних ознак, що зумовлюється впливом аналогічних комунікативних функцій: інформативної, апелятивної, естетичної, експресивної, емоційної та ін., подібністю мовних, мовленнєвих, комунікативно-прагматичних ситуацій, комунікативних завдань мовця. Водночас зіставлення специфіки поетичного і прозового мовлення дозволяє інколи зробити несподівані висновки про те, що “в поетичній мові відбувається спеціальна деформація мовних частин, передбачене порушення літературної мови, тобто актуалізація” [Мукаржовский 1967, с. 406]. Не заперечуючи можливості такого використання терміна “актуалізація”, слід зазначити, що він застосовується на позначення різноманітних способів виділення мовцем на різних рівнях (лексичному, семантичному, морфологічному, словотвірному, синтаксичному, інтонаційному, акцентологічному, графічному) письмового й усного мовлення комунікативно значущих центрів тексту. Під **комунікативним центром** мається на увазі будь-який елемент тексту: слово (в тому числі і службове), словосполучення, звертання, парцелят тощо.

Відомо, що **синтаксичний центр** (ядро) речення передбачає вирізнення двох головних членів, що формують його предикативну основу. Ядро (вершина) ієрархії *семантичної вербоцентричної структури*, на погляд Л.Теньєра, являє собою тільки *предикат*, що винесений на *вершину дерева підпорядкування* [Теньер 1988]. **Актуальне членування** здебільшого *диремне*. Його *основу і ядро* складають *тема* + *рема* (за

В.Матезіусом). У процесі побудови **комунікативної перспективи** в мовленнєвому акті мовець може **актуалізувати** *будь-який* елемент висловлення. Окремі лінгвісти наголошують, що "...в побудові комунікативної перспективи бере участь уся множинність комунікативних елементів, причому комунікативними елементами вважаються усі члени речення" [Селиверстова 1990, с. 52].

Комунікативно значущий центр можуть формувати не тільки члени речення, але й морфеми, слова і словосполучення, позбавлені статусу членів речення: вставні слова і словосполуки, вставлені одиниці, звертання, вигуки, парцеляти, службові частини мови, приєднувальні конструкції.

VI.9. Актуальне членування висловлення. Аналіз комунікативної будови **висловлення-речення** передбачає членування речення на вихідну частину повідомлення – **тему** (Т) і на те, що стверджується, – **рему** (Р). Ідея про таке членування змісту актуального мовлення на дві частини існувала і в прихильників **логічного** напряму (Я.Головацький, М.Осадца, Ф.І.Буслаєв), **психологічного** (О.О.Потебня, В.Вундт), **формального** (Є.К.Тимченко, Л.А.Булаховський, П.Ф.Фортунатов, О.О.Шахматов та ін.). Основоположниками концепції актуального членування речення є вчені Празької лінгвістичної школи: В.Матезіус, Я.Фірбас, Ф.Данеш та ін.

В.Матезіус виділив **тему** ("основу") висловлення, яка не містить нової інформації, тому що вона або пов'язана з попереднім текстом, або може бути зрозумілою із контексту. **Рема** ("ядро") повідомляє щось нове про тему висловлення. В.Матезіус стверджував, що "…основні елементи актуального членування речення – це: а) вихідна точка (основа) висловлення, тобто те, що є в певній ситуації відомим або просто може бути легко зрозумілим, що й має на увазі мовець, і б) ядро висловлення, тобто те, що мовець повідомляє про основу висловлення" (цит. за [Вахек 1964, с. 256]).

Термін "*актуальне членування*" В.Матезіус тлумачив як членування в момент спілкування, в момент актуального мовлення. Учені-пражани враховували семантичний план актуального членування (АЧ), вважаючи, що **тема + рема** повідомляють про *відоме + невідоме*. При цьому наголошувалося особливе ставлення мовця до *невідомого*. Г.Пауль, О.Єсперсен, О.О.Шахматов наголошували, що основна увага мовця зосереджена на **темі** (у формальній структурі речення О.О.Шахматов вважав вершинним статус підмета). Ряд дослідників (Л.В.Щерба, В.В.Виноградов, С.І.Бернштейн та ін.) співвідносили актуальне членування із суб'єктно-предикатним членуванням, наголошуючи, що повна інформація речення передається комплексно, тобто поєднанням змісту теми і реми: *Автомобіль проїхав швидко* [ЛЭС, с. 23].

Останні дослідження дозволяють стверджувати, що Т і Р можуть розвиватися в тексті на основі місця їхнього розташування в реченні. Оскільки Т здебільшого випереджає Р, були виділені зони **початку речення** (тематична сфера) і **другої частини речення** (рематична сфера). Кожна з цих зон, крім головних членів речення, включає і другорядні

члени речення, що називаються **поширювачами** або **розширювачами**, тому що їхнім завданням є розширення інформації про тему або рему, її уточнення тощо, наприклад: *На стежку / цівочка прозора // Тече /з високого відра* (Л.Талалай) – *На стежку* – обставина місця (поширювач теми), *прозора* (перехідний поширювач: тема + рема) – означення, *з високого відра* – обставина місця (поширювач реми).

Г.Пауль, Я.Фірбас, крім Т і Р, вирізняли третій "зв'язковий елемент", що уміщує модальні і часові показники [ЛЭС, с. 23]. Це дозволило виділити третю зону, що кваліфікується як "приядерна" (за Т.М.Ніколаєвою) або "дифузною". Ця зона може розташовуватися перед Т, між Т і Р і після Р, в силу чого вона може бути складником теми, складником реми, може бути "перехідною зоною", характеризуючись подвійними зв'язками: *Повернулася // мати після відвідин родичів / уся зболена* (А.Яна). В цьому висловленні виділяється тематична зона "*повернулася"* з прилеглою дифузною зоною "*уся зболена*". Цей компонент подвійного зв'язку ("дуплексив", з одного боку, характеризує матір, а з другого боку, дифузна зона прилягає до реми (перебуває в контактній позиції) і кваліфікує нове повідомлення, тобто "*мати була зболена*".

Висловлення, які вичленовують дві основних зони (Т + Р), називаються **диремними**. Межі між зонами можуть варіюватися залежно від настанови мовця, від місця логічного наголосу у висловленні: *Вони // повернулися / додому*. За такого членування у цьому висловленні підмет "*вони*" виконує *дейктичну, референтну* функції, постаючи **темою**. **Рема** "*повернулися + додому*" виражає функції повідомлення, емотивності (почуття радості, або розчарування, або суму). Це висловлення може бути диремним, але в такому разі межі між темою і ремою будуть іншими, пор.: *Вони приїхали // додому*, де додається інформація про емоційні реакції адресанта: "нарощується" відтінок несподіваності, подиву, або захоплення, або заспокоєння.

Особові займенники в диремних висловленнях можуть виконувати роль **теми**: 1) якщо на них падає *логічний наголос*: ***Він*** *// тобі допоможе*; 2) при *зіставленні*: *Горів в мені* ***огонь*** *любові, та* ***він*** *не міг зігріть нікого* (П.Карманський); 3) при позначенні *сумісності*: *Про це* ***ми з тобою*** *// ніколи не забудемо* (А.Яна); 4) при інклюзивності: *І* ***я, як усі,*** *// не уник недобрих пліток* (А.Яна); 5) при протиставленні: ***Ти*** *прийшов вчасно, але* ***я*** *не знав куди* (А.Яна).

Досить часто особові займенники втрачають словесний наголос і тільки разом з предикатом можуть виконувати функцію теми (або реми): в такому разі вони стають **клітиком**: *Я пам'ятаю // про нашу зустріч під осінніми кленами* (А.Яна). Функцію реми в подібних структурах виконують поширювачі.

У нерозчленованому власне-прислівному складнопідрядному реченні з підрядною з'ясувальною предикативною частиною підрядна частина може виконувати роль реми, а головна частина з особовим займенником-

клітиком виконує роль теми: *Ти тільки знаєш, що каштани восени втрачають свою красу* (А.Яна).

Визначаючи тему, слід пам'ятати, що 1) **тема найчастіше є препозитивною щодо реми** в диремних структурах (складніші випадки будуть проаналізовані пізніше); 2) адресант використовує можливості виділення теми за допомогою *інтонації, наголосу (емфази), особливої паузації*, що позначається на письмі цілим рядом розділових знаків; 3) адресант з метою виділення теми вводить *лексико-семантичні, морфологічні, синтаксичні засоби*. До морфологічних засобів належать: а) означений займенник *сам*; б) частка *таки*: ***Сам** Ігнат // був ще молодий козак…* (П.Куліш); *Розповідає він **таки** // мало*.

Тема диремної структури може бути названа препозитивно, поза межами базового речення, тобто бути позначеною **називним теми (уявлення)** і відокремлена від базового речення за допомогою багатокрапки, знака оклику; базове речення у цьому разі повідомляє про нове і виконує функцію **реми**: ***Один**… Стоїть біля села. Зустрічає нові ранки* (А.Яна). ***Ліс!** Ця прохолода, наче спогад душі, Занурений в неї* (А.Яна).

Тема диремної структури може бути виражена **номінативним реченням** або **ланцюжком номінативних речень**, що входять до складу висловлення і розташованих препозитивно, перед базовим реченням. **Номінативні речення** відокремлюються від базового речення крапкою: ***Світанок. Сонце. Терикони.** // Росою світиться садок* (Л.Талалай). ***Теплінь. Садок.** / На груші стиха шелестить, Неначе металічним шумом, листя, Глянсоване, темно-зелене з соняшного боку* (В.Поліщук).

Номінативні речення заглиблюють читача у час і простір об'єктивного світу, де *перебуває, діє, живе* ліричний герой, що і складає суть нового. *Зовнішній світ* – це *тема* висловлення, *внутрішній світ* героя – його *рема*.

Окрім членованих, диремних висловлень, наявні також і **моноремні** висловлення, які складаються із кількох слів, але не членуються на тему і рему. До них належать: 1) **загальноінформативні повноскладні моноремні висловлення**, що усім складом дають відповідь на питання: *Що відбулося? Що трапилося?*, пор.: ***Було темно. Зрозумів я. Співали ми***; 2) **неповноскладні частковоінформативні висловлення** з опущеною або непередбачуваною темою: ***Не палити! Домовились! Допрацювались!*** [Гак 2004, с. 798]; 3) **короткі неповні речення**, що використовуються в розмовному, художньому мовленні: "*Чи не наше село там видніється?*" – "***Наше?***" – "*А чи чекають на нас там і хто?*" – "***Батьки мої там***" (А.Яна).

Особливої уваги вимагає "вторинна тематизація" у складі висловлення, суть якої полягає у винесенні за межі базового речення – **в постпозицію –** певних сегментів висловлення, які дорівнюють за метою висловлення, за функцією **другій ремі**, що розвиває значення *нового* **першої реми**. До таких сегментів належать однорідні присудки, обов'язкові другорядні члени речення, що відіграють роль поширювачів, уточнювачів смислу реми базового речення. Такий прийом кваліфікують

як **парцеляцію**, а самі елементи – **парцелятами** (див. праці Ю.В.Ванникова [Ванников 1979], Є.О.Сковородникова [Сковородников 1978; 1978(а)], Є.С.Звєрєва та ін.): *Переможці. Піонери.* ***Казка. Близько. Йде...*** (В.Чумак). *Про що розмова, я не знаю, / Десятилітній чоловік. / Лише* ***дивлюсь. І відчуваю*** */ Холодну шибу на чолі* (Л.Талалай). Непоодинокими постають кваліфікації таких похідних як різновидів неповних речень (М.У.Каранська та ін.).

"Вторинна рематизація" може оформлятися також за допомогою оцінних окличних (односкладних) речень, які стоять після базового речення і характеризують смисл нового в базовому реченні. Такі оцінні речення здебільшого відокремлюються від стрижневого речення крапкою і тире: *Ми з друзями вчора дивилися новий спектакль. – Чудова гра!* Оцінні речення з "вторинною рематизацією" можуть: а) розташовуватися **після риторичного питання**: *А що для мене рідна хата? – Усе...*; б) поступово **додавати невеликими долями нове**: ***Краплю крові****. Кожну хвилю –* ***краплю крові*** */ міста; / скло вітрин і тротуари сповнить ярим змістом. / На плакатах не атрамент. І не фарби.* ***Кров****. / Пензлі-пучки умочайте в колектив-цебро* (В.Чумак); в) поставати **опосередковано мотивованими** внаслідок подвійної / потрійної тощо питальності: *Хто вона?* ***Сестра? Небога? Чи просто перехожа?*** (А.Яна).

Особлива роль *наголосу (словесного, тактового, фразового), інтонації* були помічені представниками психологічного напряму в лінгвістиці, які звернули увагу на розбіжність граматичного підмета і присудка і "**психологічних підмета і присудка**" (тема і рема в їхній кваліфікації). Так, Г.Пауль наголошував, що "кожний член речення, в якій би граматичній формі він не виступав, з психологічного погляду може бути або підметом, або присудком, або зв'язкою, або частиною одного з цих членів" [Пауль 1960, с. 340]. Пражці ж звертали увагу на особливості *мовної, мовленнєвої, текстової, соціальної* ситуацій, з якими корелює висловлення, спостерігаючи за **порядком слів у реченні і специфікою актуального членування** в конкретній ситуації.

Учення про **актуальне членування** сьогодні ніким не заперечується, хоча поряд з терміном "**актуальне членування**" стали активно використовувати й аналогічні типу "**комунікативне членування**", "**темо-рематичне членування**", "**функціональна перспектива речення (висловлення)**", "**комунікативна перспектива**". Особливо значущим в останні роки постало концептуальне обґрунтування статусу і якості **актуалізації мовних засобів**.

VI.10. Закономірності актуального членування висловлення. **Нормальним, нейтральним, фіксованим, об'єктивним** (пор. також інші терміни: **прямий, неемфатичний, прогресивний**) порядок слів пражці вважали тоді, коли **тема** і **рема** розташовані лінійно – спочатку **тема**, потім **рема**, а смисл відповідно розгортається у визначеному порядку слів. При цьому **тема** (тобто "*дане*", "*відоме*", "*психологічний підмет*",

“*основа*”) окреслює “*смисловий суб’єкт*” і розташовується на початку висловлення або речення, а **рема** (“*предикована частина*”, “*нове*”, “*ядро*”) розташована після **теми** й уміщує “*смисловий предикат*”. У силу цього такий порядок слів може збігатися / не збігатися з граматичним (синтаксичним) членуванням. І.І.Ковтунова констатує, що “речення, взяте поза мовленням і контекстом з належним граматичним членуванням, у контексті може додатково набувати суттєвого якраз для відповідного контексту або відповідної мовленнєвої ситуації”, що зумовлює “членування іншого порядку – на тему висловлення і те, що про цю тему говориться” [Ковтунова 1969, с.11].

У разі прямого порядку слів тема здебільшого збігається з підметом (групою підмета), а рема – з присудком (групою присудка). Основною моделлю такого збігу слід вважати заповнення синтаксичної позиції підмета словами предметної семантики (непредикатними знаками), а позиції присудка – дієслівними лексемами (предикатними знаками). На рему падає фразовий наголос, і вона може посилюватися за рахунок підсилювально-видільних часток типу *тільки, лише, і*. Прямий порядок актуального членування пов’язаний з логічною послідовністю розгортання в комунікативній перспективі думки мовця від даного до невідомого, нового: *Поїзд / у сторону столиці // від’їхав / перед п’ятьма хвилинами...* (Б.-І.Антонич).

Виражена предметним іменником **тема** збігається з підметом, розташована на початку речення, і їй притаманний *тактовий наголос*. **Рема** корелює з групою присудка, до якої прилягає дифузна зона “*перед п’ятьма хвилинами*” з *тактовим* наголосом. **Ядро** реми – дієслово “*від’їхав*” – виділене *фразовим* наголосом і *вершиною підвищення тону*. Уся рематична зона знаходиться в другій частині речення і завершується зниженням тону.

Тема при прямому порядку слів може бути оформлена займенником *1-ої* або *2-ої* особи, позначаючи мовця або його адресата. Такого типу тема є основою для розгортання комунікативної перспективи в поетичному мовленні. Займенник у цьому разі може мати тактовий наголос: *А я // вже віддиха зловити більш не можу...* (Б.-І.Антонич).

Особовий займенник часто втрачає словесний наголос і набуває статусу **клітика**, пор.: *Я витесав // поему з срібла, / поема, / мов ялиця* (Б.-І.Антонич).

У розмовному мовленні в разі використання “плеонастичних займенників” займенник належить не до теми, а до реми: *Техніка – // вона завжди справна. Щастя – // воно справді невловима пташка*. Такого типу утворення О.Б.Сиротініна кваліфікує як “сегментовані конструкції (“особливий граматизований тип актуального членування”), відрізняючи їх від інших конструкцій усного мовлення, що порушують норму [Сиротинина 1974, с. 218].

Тема-дане може являти собою ускладнений зворот, а **ремою** в цьому разі постають уточнювальні однорідні члени – квантифікатори реми.

VI.11. Глобальні категорії складного синтаксичного цілого, тексту. До визначальних категорій тексту належить **категорія учасників**

комунікативного акту (суб'єкти тексту). **Суб'єктом тексту** постає адресант (образ автора, сам письменник, ліричний герой, оповідач, персонажі). До учасників комунікативного акту належить і **об'єкт тексту** (адресат, читач, слухач).

До складу учасників подій, процесів, ситуацій, але неучасників комунікативного акту входять **об'єкти ситуацій** (назви істот і назви неістот як компоненти художнього простору), формальною ознакою яких є форма 3-ої особи, пор.: а) ліричний герой та адресат (учасники комунікативного акту): *Коли **нас** ніч розділить сонних, / серця заб'ються **в нас** окремо...* (Б.-І.Антонич); б) неучасники комунікативного акту: ***Він** був закоханий в мистецтво і мистець в коханні, / тесав церкви стрільчасті й чарував жінок, / тесав слова натхненні і на скрипці грав квітчастій* (Б.-І.Антонич); в) учасники ситуації, об'єкти: *У ждальні третьої класи спав на лавці якийсь **волоцюга** неозначеного віку й професії* (Б.-І.Антонич).

До визначальних категорій складного синтаксичного цілого, тексту належить також **категорія подій, процесів, фактів**. Способом вираження категорії **подій** є присудок (простий (особово-дієслівний, інфінітивний, вигуковий, нульовий), складений (дієслівний, іменний), складний), дієприкметник (дієприкметниковий зворот), дієприслівник (дієприслівниковий зворот). Предикати у складному синтаксичному цілому, тексті являють собою ланцюжок послідовності або одночасності зображуваних подій, що репрезентують граматичний або змістовий **конектарний ряд**. Предикати в **конектарному ряду** можуть супроводжуватися **інтенсифікаторами**-прислівниками. Останні оцінюють, вимірюють, розподіляють дію на часовій шкалі, пор.: *спочатку, тепер, згодом, знову, довго, протягом дня, усю ніч* тощо. *Розжарений пісок на пероні став **помалу** холонути* (Б.-І..Антонич). *З комірчини **спочатку** чується смачне зітхання, старечий скрип ліжка, а **далі знову** – рівне дихання* (М.Стельмах).

Категорії **події** притаманне віднесення кожної дії до певного часу, співвіднесеного з моментом мовлення. **Події** завжди відповідають насамперед на питання: *коли? як довго? протягом якого часу?* Відповідь на ці питання реалізується комплексно: предикат + інтенсифікатор.

Родовим поняттям для зображення комплексу дії в художньому тексті (або в іншому дискурсі) є **подія**. Категорія подій охоплює: *а) власне події; б) процеси; в) стани; г) факти* і виражає в **комунікативній перспективі основне повідомлення – рему тексту**. Категорія **події** окреслює те, що трапилося з кимось або з чимось, називає дію, що відбувалася в минулому, чинну на теперішній момент або очікувану в майбутньому. Дії подієвого типу пов'язані з поняттям "ситуація", "процес", "випадок", "епізод" тощо.

Подійні предикати охоплюють такі групи: 1) **інхоативні** дієслова, які позначають початок дії (пор. семантику префіксів *за-, по-, роз-* та ін.); 2) **фінітивні** предикати (за іншою термінологією "термінативні"), що позначають кінець дії або останньої її фази (префікси: *при-, об-* тощо); 3) предикати **досягнення**, що фіксують повне припинення чинності

процесу, неможливість його розгортання: *Театр закрили. Дощ минув*; 4) предикати **завершеної неповноти дії**: (префікси *при-, по-* і под): *привідкрити, порозмовляли*; 5) предикати **поступового здійснення**, що репрезентують значення тривалості дії: *Хлопчина мовчав, мовчав – і заговорив*; 6) предикати перфективності на позначення результату минулої дії, наслідки якої пізнаються в сучасному: *Урожай зібрали*.

VII. СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИЙ ЯРУС: ТИПИ ДЕТЕРМІНАНТІВ: СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ

VII.1. Субстанційний та екзистенційний компоненти речення. Розглядаючи семантичну структуру речення, варто чітко розмежовувати субстанційний та екзистенційний компоненти в ній. Екзистенційний компонент речення постає, як правило, валентно зумовленим предикатом. Субстанційні семантичні ролі валентно зумовлених компонентів належать до основного складу речення, що в мовленнєвому середовищі модифікується й інтерпретується. Внаслідок цього семантично елементарне речення перетворюється в семантично неелементарне. Носіями окремих пропозицій постають детермінанти.

VII.2. Семантична типологія детермінантів. Детермінанти диференціюються за функціональною ознакою, і виділення може здійснюватися за тими чи іншими параметрами. Детермінант виступає переважно самостійним семантичним поширювачем речення, наявність якого зумовлюється комунікативними вимогами вираження. Пропуск такого детермінанта призводить до семантичної недостатності висловлення, хоча останнє як одиниця спілкування не втрачається, але за відсутності детермінанта розмивається точність, конкретність думки: *Під впливом фольклору сам почав писати вірші та оповідання* (І.Нечуй-Левицький). На конструктивному рівні детермінант є факультативним поширювачем речення. Він може бути редукованим без порушення формальної структури речення. Саме в цьому і полягає найсуттєвіша відмінність детермінантів від прислівних поширювачів – конструктивно зумовлених і передбачуваних елементів, які включаються в речення за правилами сполучуваності слів на підставі реалізації валентних значень й атрибутивних характеристик.

Детермінант – реченнєва категорія, його зв’язок з реченням є вільним приляганням. Залежить детермінант від усього складу предикативного ядра речення, а не від окремого його компонента. Варто розмежовувати суб’єктні детермінанти, що наповнюють змістом носія предикативності і що реалізують семантику субстанційності, і детермінанти мотиваційно-ситуативного плану, що репрезентують певні параметри реалізації дії або стану. На рівні словосполучення перші є прислівними поширювачами. На семантико-синтаксичному рівні такі компоненти пов’язані з предикативним ядром загалом, що засвідчує детермінантний статус. Детермінанти

мотиваційно-ситуативного типу за особливістю вираженої ними семантики диференціюються на детермінанти: 1) часу: *В цей час саме попросили вечеряти* (М.Коцюбинський); 2) простору: *За кілька кілометррів від села розташувалися загони* (Я.Мельник); 3) причини: *Внаслідок тривалих дощів група туристів надовго була відрізана від бази* (Сільські вісті. – 2001. – 12 червня); 4) мети: *І дуб посадили на втіху подорожнім* (М.Матіос); 5) умови: *Не зоравши, не посієш* (Нар.тв.); 6) допусту: *Незважаючи на непогоду, студенти поїхали до лісу* (Україна молода. – 1997. – 17 вересня); 7) наслідку: *Я покохав її на муку* (Нар.тв.); 8) видільно-обмежувальні: *За кров'ю Едгар По ірландець* (А.Яна); 9) включення / виключення: *кожним кроком вперед росте моя переконаність і впевненість в необхідності активних моїх дій* (П.Панч); 10) обґрунтування: *Забудеш про будь-які невдачі за гарною роботою* (Молодь України. – 1998. – 17 лютого); 11) сукупності: *Тут і про себе скоро перестанеш думати* (М.Заярний); 12) зіставлення: *Над містом піднялася повітряна куля. І, наче навперейми їй, назустріч піднявся літак з дистанційним управлінням* (Л.Копань); 13) сумісності: *У цей рік – важкий, складний – трапилася надзвичайна подія в селі* (Україна молода. – 1998. – 16 березня); 14) способу: *Іскринкою моя надія грала* (Я.Мельник).

Поряд з детермінантами екзистенційної семантики вирізняються суб'єктні детермінанти, пор.: *Йому весело. Між нами все вирішено*. За семантикою з-поміж них диференціюються детермінанти зі значенням: 1) суб'єкта темпоральної семантики, віку: *Синові уже рік*; 2) суб'єкта бажання, волі: *Йому не хочеться*; 3) суб'єкта повинності: *Тобі не вдасться поїхати*; 4) суб'єкта внутрішнього інтелектуального, емоційного стану: *Мені цікаво це знати. Їй тепер не до сну*; 5) суб'єкта фізичного стану: *Хлопцеві пощастило з учителями*; 6) суб'єкта-носія ознаки або якості: *У неї поганий характер*; 7) суб'єкта внутрішнього або зовнішнього стану: *У хворого повна байдужість*; 8) суб'єкта мовлення: *У студентів тільки і розмови, що про сесію*; 9) суб'єкта кваліфікованої дії: *Йому учителювати*. Суб'єктні детермінанти цього типу належать до таких, що не можуть варіюватися і взаємозамінюватися.

У структурі речення реалізовуються також суб'єктні детермінанти, форми яких легко взаємозамінюються, пор.: дав.в. ↔ род.в.: *кому – у кого – для кого: Батькам клопоту додалося / У батьків клопоту додалося / Для батьків клопоту додалося; у кого – для кого: У них кожна копійка дорога / Для них кожна копійка дорога; кому – у кого – для кого – з боку кого: Вам ніяких втрат / У вас ніяких втрат / Для вас ніяких втрат / З вашого боку ніяких втрат.*

Наявний окремий тип детермінантів з нерозчленованим суб'єктно-обставинним значенням: у їхній семантиці контамінується значення діючого суб'єкта і значення часового або просторового співвіднесення означеного суб'єкта з тим місцем, де він знаходиться, або з тим часом, протягом якого здійснюється певна дія: *Там поїхати до міста – ціла проблема / В селі поїхати до міста – ціла проблема / Місцевим жителям поїхати до міста – ціла проблема. В міністерстві зі мною погоджуються.*

На зборах ці питання обговорювалися. З інституту ніяких повідомлень не отримували. У сорок років – він відомий учений. За плечима – роки тривог, надій.

Під об'єктною детермінацією мається на увазі така, за якої чітко вказаний детермінантний об'єкт, на який спрямована дія, відповідна ситуація (інтелектуальна, емоційна тощо) загалом. Форми таких детермінантів легко можуть взаємозамінюватися, пор.: дав.в. ↔ род.в.: *кому – для кого: Синові мати хоче тільки добра / Для сина мати хоче тільки добра* (семантика адресата); *кому – для кого – на кого: Усім є горе / На всіх є горе / Для всіх є горе.* Інколи такі детермінанти можуть поєднувати об'єктну й обставинну семантику: *Про це скашеш вдома (домашнім). Туди (в університет) повідомлено про пригоду. Тоді в армію брали в дев'ятнадцять (дев'ятнадцятилітніх).*

VIII. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО КОГНІТИВНОГО СИНТАКСИСУ

VIII.1. Когнітивний синтаксис: історія поглядів і підходів. Термін "когнітивна наука" (англ. cognitive science) був введений декілька десятиліть тому, щоб назвати певне коло наукових знань, пов'язаних з отриманням, опрацюванням, зберіганням та використанням, організацією та накопиченням структури знання, а також з формуванням цих структур у мозку людини. Когнітивна наука – наука про знання і пізнання, про результати сприйняття світу та предметно-пізнавальної діяльності людей, накопичених у вигляді усвідомлених та зведених у певну систему даних, які певним чином репрезентовані в нашій свідомості й складають основу ментальних, або когнітивних, процесів.

Більшість вчених, визначаючи когнітивну науку, беруть за основу тезу, згідно з якою вона являє собою науку про системи репрезентації знань й опрацювання інформації, що надходить людині різними каналами.

Для глибшого розуміння суті когнітивного синтаксису слід зазначити, що когнітивна наука – це не стільки наука з точним уявленням про об'єкти, які вона намагається аналізувати, скільки "об'єднувальний" термін, що увібрав під "парасольку" дисципліни для реалізації ними особливої міждисциплінарної програми: вивчення процесів, так чи інакше пов'язаних зі знанням чи інформацією. У перекладі з англійської *cognition* означає передусім "пізнання", а *cognitive* – "те, чого стосується пізнання", але дієслово *to cognize* має значно ширше значення – "осягати", "пізнавати", "впізнавати" та "розуміти". *Cognition* може, як будь-який віддієслівний іменник, називати і процес досягнення знань – пізнання, так і його результат – саме знання. Тому не випадково, поряд із цими більш-

менш звичними термінами, характеризуючи когнітивну науку, використовують і кальку, термін "*когніція*" [Штерн 1998].

Спектр когнітивних підходів та тлумачень ключових понять, таких як "когнітивний", "когніція", "когнітивізм", є досить широким. Підходи розрізняються за ознаками: 1) коло досліджуваних явищ; 2) ступінь "технологічності"; 3) орієнтація на спеціалізовані дослідження отримання інтегральних результатів тощо.

Предметом когнітивної науки є дослідження механізмів людської свідомості, що забезпечують оперативне мислення та пізнання світу, або – у категоріях кібернетики – отримання, зберігання, перероблення, передачу та генерацію інформації (знань). Метою когнітивних досліджень є побудова інтегральної картини процесів мовлення, мислення та інтелектуальної поведінки людини. Основними досліджуваними категоріями тут є *знання*, що розглядаються водночас як знаряддя, результат та інструмент когнітивних процесів, а також самі когнітивні операції над знаннями.

З огляду на коло досліджуваних явищ можна виділити, принаймні, три групи проблем, що визначають три підходи до когнітивних досліджень, та, відповідно, три розуміння завдань когнітивної науки, а саме; а) побудову теорії обробки природної мови як "когнітивного обчислення" (Т.Майєрс, К.Браун та інші); б) з'ясування того, як працює мислення людини у напрямку "обчислення" смислу текстів (Ф. Джонсон-Лерд та інші); в) інтеграція даних про мислення, що постачають різноманітні наукові дисципліни (психологія, лінгвістика, антропологія, філософія, computer science) для вирішення проблем типу: що таке розум, що таке концептуальна система, як вона організована і чи є вона спільною для усіх людей, що об'єднує ті способи, за допомогою яких люди мислять, тощо (Дж. Лакофф та інші).

Когнітивна лінгвістика – лінгвістична дисципліна, в якій функціонування мови розглядається як різновид когнітивної діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджуються через мовні явища.

Когнітивна лінгвістика входить до інтегральної міждисциплінарної галузі досліджень, яка отримала назву Cognitive science – когнітивної науки, когітології, або когнітології.

Когнітивна лінгвістика розвиває успадковану від лінгвістики, філософії, психології класичну проблему зв'язків між мовою та мисленням, яка традиційно вирішувалася у лінгвістиці через лінгвістичний аналіз понять, суджень та умовисновків. Тепер ці кореляції розглядаються у дещо іншому плані, а саме у таких категоріях когнітивної та лінгво-когнітивної природи, як знання, його мовні різновиди, мовні способи репрезентації знань, мовні процедури оперування знанням, ментальні структури та процеси у свідомості (пам'ять, сприйняття, розуміння, пізнання, аргументація, прийняття рішення тощо) [Штерн 1998, с.169].

Когнітивна наука в україністиці досі недостатньо розвинена, в русистиці – за винятком декількох окремих праць – знаходиться на стадії вимирання.

VIII.1.1. Генеративна, або породжувальна, граматика Н.Хомського. У 50-60-ті роки XX сторіччя закладаються концептуальні засади нової, постструктуральної парадигми, що отримала назву генеративної. Її засновником стає автор генеративно-трансформаційної теорії мови Н. Хомський.

Генеративну парадигму називають "хомськіанською революцією". Її революційний характер вбачають у висуванні принципово нових ідей та установок, цілком протилежних дескриптивним настановам у лінгвістиці та біхевіористським принципам аналізу у психології. Але якщо спочатку вона являла собою “парадигму розриву” і була свідомо спрямована на руйнування старих уявлень про мову та лінгвістику, то згодом вона еволюціонувала, що вже у 80-ті роки призвело до зближення позицій деяких шкіл та, у певному розумінні, їхньої інтеграції у межах нової постгенеративної парадигми. Систематизуючи методологічні узагальнення Ф.Ньюмейєра, Дж.Катца, Р. де Богранда та інших з приводу генеративної теорії, О.С.Кубрякова виділяє, принаймні, п’ять базових принципів цієї теорії:

– проголошення пріоритету гіпотетико-дедуктивного підходу до мови замість суто емпіричного, індуктивного;

– переміщення у центр граматики вже не фонології та морфології, а синтаксису – синтаксичних відношень;

– визнання творчого, креативного характеру мовної / мовленнєвої діяльності та необхідності вивчати саме цей аспект діяльності комунікантів;

– розгляд мови як ментального феномена, тобто феномена психіки людини [Кубрякова 1994, с. 34-47].

Варто розглянути окремі з них детально. *Принцип перший.* Якщо “догенеративна” лінгвістика була переважно таксономічною наукою, тобто наукою, орієнтованою на об'єктивний опис та систематизацію (класифікацію) мовних даних, то лінгвістика Н.Хомського базувалася не на емпіризмі спостережень, а орієнтувалася на логічне виведення знань про мовні структури з обмеженого набору вихідних ядерних постульованих структур. Одне з головних протиріч між “догенеративною” та генеративною лінгвістикою полягало саме в протиставленні способів опису мовних процесів та конструкцій. Цю проблему було вирішено у генеративній концепції шляхом введення нової опозиції у нових категоріях: “мовна компетенція” – “правила генерації мовних конструкцій”.

Формально-процедурний характер генеративної граматики, можливість репрезентувати граматичні правила у вигляді обчислення забезпечили їй широке визнання та практичний попит у багатьох дослідників, що працювали в галузі алгоритмізації розв’язання завдань та

розроблення мов програмування і передусім — серед фахівців у галузі автоматичної обробки мови, машинного перекладу тощо.

Принцип другий. Одна з головних ідей генеративної граматики полягала саме у тому, що знання мови і користування нею аж ніяк не обмежуються поверхневими оболонками та структурами речення, тобто фонологією та морфологією, але, натомість, характеризуються вмінням трансформувати ці поверхневі структури у глибинні, що передають приховані значення. Таким чином, у центрі уваги опиняються глибинні процеси та структури, а саме – синтаксичні. Власне синтаксичний процес розглядається у генеративній граматиці як перетворення невеликої кількості ядерних синтаксичних структур (глибинних) на поверхневі, що здійснюється за рекурсивними правилами. Така концепція генерації мовних висловлень стала прототипом для створення багаторівневих моделей породження.

Оскільки синтаксичні процедури та структури не витримували усього генеративного навантаження, розробники генеративних моделей були змушені звернутися до такої "забороненої" попередньою структуральною парадигмою категорії, як значення. Поступово, з розвитком версій генеративної граматики, все більше уваги та спеціальних досліджень присвячується проблемам співвідношення семантики та синтаксису, семантичної репрезентації речень, створенню систем семантичних фільтрів тощо. Саме увага до семантичних проблем та повернення до аналізу значення в усій його складності вважається деякими лінгвістами чи не найважливішим результатом генеративної парадигми.

Принцип третій. Прагнучи за допомогою своїх моделей збагнути глибинну сутність мовних явищ, генеративісти також вбачали в них знаряддя для дослідження творчого характеру мовної діяльності, мовної поведінки.

Принципи четвертий та п'ятий. Генеративна лінгвістика проголосила нове бачення мови – як мовної спроможності, як певної ментальної організації. Така дослідницька спрямованість була обґрунтована Н.Хомським в одній з його книг ранньої генеративної доби "Мова та мислення". Згодом Н.Хомський висуває тезу про те, що "знати мову – означає перебувати у певному ментальному стані" [Chomsky 1981]. У такий спосіб знання мови та мовної поведінки включається до інтердисциплінарного контексту, що складається з декількох дослідницьких напрямів лінгвістики та психології. Завданням лінгвістики є формування гіпотез про типи та характер мовних знань і механізмів мовної поведінки, а завданням психології – визначення відповідних психічних структур, або доказів їх існування.

Об'єднання обох дослідницьких програм – лінгвістичної та психологічної, представлених Н.Хомським та Дж.Міллером, стало витоком створення нової міждисциплінарної галузі знань – когнітивної науки, у межах якої сформувалася когнітивна лінгвістика.

VIII.2. Основні когнітивні моделі. Поряд із когнітивною семантикою, в когнітивній лінгвістиці існує ціла низка когнітивно-граматичних теорій та концепцій, започаткованих ще у "докогнітивних" парадигмах. Це моделі мовних умінь, мовної діяльності, набуття знань, що спираються на когнітивні моделі репрезентації образів, логічного виведення, отримання нових знань, уміння складати плани та виконувати сценарії тощо.

VIII.2.1. Відмінкові граматики розвивають ідеї рольової семантики речення, що оперує ролями, які виконують референти імен у прототиповій ситуації. За Ч.Філлмором, предикати та аргументи – лексичні одиниці – репрезентують різноманітні сцени під різними поглядами, а відмінкова "рамка" складає структурну основу елементарного речення. Відмінкові граматики розглядаються не як власне граматики, а як системи семантичних валентностей, що призначені для опису внутрішньої семантики речення. Відмінкова теорія пов'язана з іменами Ч. Філлмора, У. Чейфа, Р. Джеккендоффа (автор концепції інтерпретативної семантики), Р. Ленакера та інших.

Так звана **лексико-відмінкова граматика** С.Старости продовжує ідеї відмінкової граматики і становить своєрідний компроміс між генеративними ідеями Н.Хомського та власне відмінковою граматикою Ч.Філлмора. Вона базується на відмінковій рамці та маніпуляціях з "пацієнсом" ("пацієнт" у відмінковій граматиці означає суб'єкта, що відчуває на собі ефект).

VIII.2.2. Когнітивна граматика Дж. Лакоффа та Х. Том псона (середина 70-х років) продовжує лінію породжувальної семантики. Її концепція полягає у тому, що людина розуміє речення за допомогою висування та перевірки гіпотез про структуру всього речення на основі вже прочитаної або вже прослуханої його частини при частковому зверненні до початку речення. Такі граматики ототожнюються зі стратегіями розуміння та породження речень і розглядаються як когнітивні процеси, а мовна структура представляється у вигляді ментальної репрезентації – в дусі традицій штучного інтелекту – як семантична сітка.

VIII.2.3. Теорія гештальтів Дж.Лакоффа. У 1977 році когнітивну граматику Дж.Лакоффа та Х.Томпсона було доповнено теорією гештальтів, а в кінці 80-х років вона дещо відходить від концепцій породжувальної семантики, відмінкової граматики, а також і теорії гештальтів. Нова версія, розроблена Дж.Лакоффом у співпраці з П.Кеєм та Ч.Філлмором, стоїть ближче до породжувальної семантики, з якої запозичені такі її принципи:

- мова є частиною загальної когніції й використовує загальні когнітивні механізми;
- первинна функція мови – це передача значення, а граматика має безпосередньо показувати, як параметри форми пов'язані з параметрами значення тощо.

Теорія гештальтів Дж.Лакоффа доповнює щойно описану когнітивну граматику. Сам термін "гештальт" походить від німецького Gestalt – "фігура", "образ", "форма", "структура". Він поширений у спеціальних

психологічних теоріях, де називається гештальт психології". Увівши поняття "гештальт", Дж.Лакофф адаптує його до своєї концепції та узагальнює у такий спосіб:

1) гештальти суть цілісні об'єкти та водночас складаються з частин, проте ціле не зводиться тільки до суми своїх частин;

2) гештальти можуть бути розкладені на складники більше, ніж у якийсь один спосіб, залежно від таких важливих чинників, як усталено-прийнятий погляд, позиції спостерігача, аспект спостереження (дослідження) тощо;

3) відношення між такими складниками гештальту можуть також бути різноманітними, залежно від певного погляду, обраної позиції;

4) гештальти можуть мати зв'язки з іншими гештальтами: бути їх частиною або спроектованими на ці чи інші гештальти; проектування може бути засноване на логічному виведенні, на довільних, символічних та культурних асоціаціях;

5) гештальти, інкорпоровані як частини в інші гештальти, можуть отримувати нові властивості;

6) гештальти можуть перетинатися;

7) гештальти – це структури, що використовуються в мовних, ментальних, перцептуальних, моторних та інших процесах, проте й самі такі процеси можна трактувати як гештальти;

8) під час аналізу гештальтів немає необхідності в розкладанні сутності на елементарні компоненти тощо.

Основні сподівання, покладені на теорію лінгвістичних гештальтів, полягали в тому, що, по-перше, в категоріях лінгвістичних гештальтів можна буде описати та пояснити співвідношення глибинних та поверхневих форм мовних висловлень і, по-друге, що активна взаємодія – саме через гештальти – лінгвістики з психологією, філософією, логікою, антропологією, соціологією, літературою тощо сприятиме найбільшому прогресу в творенні лінгвістики, в якій основним є "вивчення людини через мову".

Сьогодні, майже через 20 років після того, як Дж.Лакофф оприлюднив свою "гештальт-орієнтовану" інтегральну концепцію дослідження мови (1977 р.), її вже не сприймають як дещо парадоксальне, особливо зважаючи на те, що в сучасному лінгвістичному контексті "антропоцентрична" парадигма знов посідає одне з чільних місць. Ідеї Дж.Лакоффа виявилися плідними для створення моделей мовної поведінки в штучному інтелекті, у наш час вони цілком співзвучні з антропоцентричними та когнітивними підходами у лінгвістиці (концепція дослідження та моделювання мови).

VIII.2.4. Конструкційна граматика Ч.Філлмора розвиває ідеї конструктивної граматики Дж.Лакоффа та Х.Томпсона. Головне місце у ній посідає поняття граматичної конструкції, що трактується як синтаксична структура речення. Синтаксичні позиції заповнюються лексичними одиницями або маркерами, що вводять згорнуті синтаксичні конструкції і дають змогу репрезентувати речення у розгорнутому вигляді.

VIII.2.5. Когнітивна граматика Р.Ленакера являє собою перероблену версію моделей, названих раніше граматикою простору (space grammar). Її основні концепції такі:

– граматика мови включає усі одиниці мови поряд із схемами, що їх підпорядковують;

– синтаксис не є автономним; він виконує завдання символізації, утворюючи континуум разом з лексиконом та морфологією. Синтаксичні одиниці є біполярними, вони мають два полюси: семантичний та фонологічний;

– семантична структура являє собою концептуалізаційну й образну структуру, а граматика є символізацією семантичної структури;

– більшість граматичних морфем має значення і наявна у мовному висловленні саме завдяки своєму семантичному опису;

– граматична структура майже повністю відкрита.

Однією з головних категорій когнітивної граматики є категорія предиката. Для наочного зображення структури речень, що описують рух, місцеперебування тощо, використовуються графіки, які репрезентують місця локалізації, траєкторію руху тощо. У кінці 80-х років ця концепція перетворюється на повноцінну когнітивну граматику. До попередніх принципів тут додається ще декілька нових, зокрема:

- образність певних семантичних репрезентацій, на відміну від тих концепцій, де з подібною ж метою використовують логічну нотацію;
- нерозривність зв'язків між граматикою та лексиконом;
- значення прирівнюється до концептуалізації, тобто трактується як когнітивне оброблення мовної одиниці (cognitive processor);
- мова не вважається окремим модулем у психологічній структурі, а інтегрується у більш загальне психологічне утворення;
- граматика лише пропонує носію мови інвентар символів, а їх використання для побудови та оцінки виразів природною мовою – це вже результат діяльності людини, а не граматики.

Прикладні аспекти когнітивної лінгвістики формуються під суттєвим впливом концепцій штучного інтелекту. На сучасному етапі її завданням є створення інтелектуальних мовних моделей.

VIII.3. Когнітивний синтаксис і мовна картина світу. Когнітологія постала в першій половині 70-х р. XX століття. Її попередниками були В.Гумбольдт, О.Єсперсен, Л.Єльмслев, Ш.Брюно, Ф.Брюно, І.І.Мєщанінов, І.О.Бодуен де Куртене, Ш.Баллі та ін. Перший центр – Гарвардський університет, у 80-і роки когнітивна лінгвістика увійшла до європейської традиції. Когнітивна лінгвістика займається проблемами дослідження набуття мовних і немовних (співвіднесених з мовою) знань, їхнім опрацюванням і процесами використання в мовленні двох підходів: 1) *антропоцентричного* – від мовця; 2) *мовноцентричного* – від мови і до когніції і навпаки.

Когнітивна лінгвістика пройшла два етапи наукового пошуку: 1) когнітивізм як протилежність біхевіоризму й апеляція до репрезентації

зовнішнього і внутрішнього світу суб'єкта; 2) конекціонізм – опис мисленнєвої діяльності шляхом конекцій (зв'язків) досимволічних одиниць під час опрацювання знань, актуалізації нових субсимволів.

На перетині граматики і когнітології постають: 1) когнітивна граматика (Дж.Лакофф, У.Чейф, Р.Джекендорф) – створення когнітивних (концептуальних) моделей граматичних явищ; 2) когнітивний синтаксис (Т.ван Дейк, В.Кінч); 3) теорія дискурсу (М.Бірвиш, Д.Шпербер, Д.Уїлсон).

Завдання когнітивної лінгвістики: 1) аналіз структур збереження знань про мову і в мові, а також тих, до яких апелює мовленнєва діяльність; 2) дослідження цих структур у конкретному мовленнєвому акті; 3) визначення ментально-антропоцентричних складників комунікації (дискурс); 4) вивчення ментально-мовної сутності мисленнєвих операцій запам'ятовування, навчання, сприйняття, згадування, забування тощо; 5) когнітивна інтерпретація процесів номінації, граматикалізації, синтактики, породження тексту і його сприйняття; 6) дослідження динаміки структур збереження знань та ін.

Головною моделлю репрезентації знань у когнітології вважається ***фрейм*** (автор терміна Марвін Мінський) – структура інформаційних даних, що відображають набуті шляхом досвіду знання про певні стереотипні ситуації і про текст, який її описує; фрейм репрезентує також інформацію про те, як його використати, які наслідки це може мати і що варто зробити, якщо ці сподівання не виправдаються. Інтерпретація структури фрейму (Ч.Філлмор) зумовлена умовами сприйняття мовлення. Між вузлами (слотами) фрейма наявні зв'язки (фрейм інтеріоризованого об'єкта або поняття: *картопля, істина, добро* і фрейм певної ситуації: *обід, іспит, прогулянка* тощо. Важливим постає визначення вершини фрейма).

Принципи аналізу концептосистеми мови: 1) концептосистема людини складається з цілого ряду типів знань про дійсність, модельні світи (наукові, енциклопедичні, образні та ін.), а також досвіду, оцінок, уявлень тощо. Певна частина репрезентована вербально; 2) фрейм є компонентом концептосистеми й уміщує компоненти ментального лексикону; 3) фрейм збереження знань як одиниця когнітивного аналізу може встановлюватися інтроспективно (шляхом спостереження, інтуїції) й асоціативно (експериментально); 4) дослідження фреймів як структури опрацювання і використання знань у мовленнєвій діяльності зумовлює проекцію складників комунікативної ситуації; 5) фрейми (подібно до ментального лексикону, концептосфери) є динамічною, еволюціонувальною сутністю, що залежить від активності процесів пізнання (результатом може бути створення нових терміналів, активізація слотів, їхнє поповнення та ін.); 6) динаміка концептосфери виявляється вербально в метафоризації, метонімії, образності мовлення і невербально – в комунікації, створенні підтексту, сплутуванні оцінок, у перегляді позицій; 7) концептосистеми індивідів різні і постають корелятивними мисленнєвим можливостям людей (різниця може виявлятися і в стереотипах знань); 8) поліярусність

складників концептосистеми, механізм їхнього аналізу в процесі опрацювання знань і під час використання в комунікативній діяльності зумовлює диференціацію типів фреймових структур. Основними типами фрейма є: 1) *схема,* 2) *схемата,* 3) *скрипт,* 4) *сценарій*. Відношення останніх являють собою модель переходу від найзагальнішого до найконкретнішого, від збереження знань до їхнього використання в дискурсі, пор. класифікацію всіх предметів об'єктивного світу в одному з австралійських племен д'ірбал на 4 прототипні класи: 1) особові істоти чоловічої статі, тварини; 2) особові істоти жіночої статі, вода, вогонь, битва; 3) вегетаріанська їжа; 4) все інше.

Поряд з поняттям ментального лексикону знаходиться поняття мовної картини світу. Концепція універсальної граматики розглядає *загальну картину світу людини*. Очевидно, що коректнішим постає розмежування загальної картини світу, міжетнічної картини світу (*балканська картина світу*), національної картини світу й індивідуальної картини світу.

Оскільки засобом збереження, використання знань є не тільки мова, слід диференціювати концептуальну картину світу і мовну картину світу. Перша виступає більш ємною, її константами постають групи і поняття свідомості; друга менш ємна, її константами постають семантичні категорії і поля. Більша ємність першої мотивується тим, що 1) в ній наявні невербалізовані елементи; 2) смисл тексту завжди ємніший, ніж його поверхневий зміст; 3) мовні засоби мають певну обмеженість, що не дозволяє виступати їм ідеальним засобом вираження думки (В.Б.Касевич, Б.О.Серєбренников, М.М.Тихомиров та ін.).

VIII.4. Когнітивний синтаксис і зовнішня семантика речення. Цю проблему слід розглянути за співвідношенням: слово (клас предметів) → денотат → референт (конкретний предмет у реченні). Суттєвим напрямом програмування денотата виступає сигніфікат.

Важливим напрямом аналізу є простеження співвідношення речення → судження → події.

VIII.4.1. Речення і судження. Від Аристотеля бере початок ототожнення речення і судження: *Залізо є метал*.

Постулат: ***Будь-яке судження обов'язково виражається реченням, але не будь-яке речення виражає судження*** (питальні, спонукальні, оптативні та ін.). Для розгляду напрямів вияву цього постулату суттєвим є врахування того, що 1) логіка не розглядає процеси висловлювання; 2) є два різновиди мислення: пізнавальне і комунікативне; 3) логічно правильним постає речення, побудоване за всіма правилами суворого наукового судження: воно є двоскладним, складним, містить модус і диктум: *Сума чисел два і два складає число чотири ← Я стверджую, що сума чисел два і два є число чотири*; 4) структура речення, накладаючись на структуру судження, формально і змістово перетворює її. Формально – скорочує, змістово – редукує модус; 5) основу судження складає концепт, що виражається реченням. До основних концептів належать: а) буття

об’єкта; б) буття ознаки; в) інакобуття об’єкта; г) самостійне переміщення; ґ) агенс впливає на об’єкт; д) мовленнєво-мисленнєва діяльність людини; е) пацієнс перебуває в певному стані; з) небуття об’єкта.

Зміст концепту охоплює: а) буття об’єкта: об’єкту притаманне буття у просторі і часі → хто / що є де і коли: *Я був сьогодні в галереї*; б) буття ознаки об’єкта: *Слово таверна італійське*; в) інакобуття об’єкта. Об’єкт виявляє себе із середини, тобто буття для інших → спостерігач сприймає у процесі розкриття внутрішньої природи: *Батько сумно кивнув головою*; ґ) самостійне переміщення об’єкта: агенс – переміщення – просторові орієнтири (локативи): вихідний пункт – кінцевий пункт – шлях переміщення: *Від зупинки автобуса до вас я йшов пішки*; ґ) агенс впливає на об’єкт: агенс – дія – об’єкт: *Вона несла велику ляльку*; д) мовленнєво-мисленнєва діяльність людини: тема мовлення / думки: *Марина дійсно сказала щось недоцільне*; е) пацієнс відчуває зміну стану: кому необхідно / доводиться щось робити: *Для появи замислу, як і для появи блискавки, необхідний інколи щонайменший стрибок*; є) небуття об’єкта: кого / чого немає / не було / не буде / де: *Тут нічого немає*.

VIII.4.2. Речення і ситуація. Усі речення репрезентують / репрезентували моделі конкретних ситуацій. Співвідношення моделей з учасниками ситуації постає непрямим на противагу давньому – прямому. За умови відсутності формальних відмінків у мові вони стають позиційними (прикладом є англійська мова). Першу позицію в англійській мові займає підмет: *Мені це подобається*, англ. *I like it*; *Марійці дали книгу*, англ. *Mary was given a book*. Сутність відмінкової граматики – глибинні (семантичні) відмінки. Вони повинні бути універсальні, засоби ж їхнього вираження в мовах – специфічні. Тому важливо розрізняти предикати дії, стану, процесу та ін. Базовими у реченні виступають ролі: агенса (агента), пацієнса (пацієнта), інструмента, експерієнцера, бенефіціанта.

Агенс – особа-діяч, продуцент дії, автор: *Я йду*. Пацієнс: особа, що перебуває в стані (особа, що самостійно не діє): *Дріт натягнутий*. Інструмент – знаряддя дії: *Хлопчик відчинив двері ключем*. Експерієнцер – особа, певним чином налаштована / неналаштована щодо чогось: *Хлопчикові подобається казка*. Бенефіціант – особа, для якої певна ситуація є сприятливою: *У хлопчика є магнітофон*. *Хлопчик знайшов олівець*.

Речення – одиниця мовна, воно призначене для комунікації; неситуативне; семантично самодостатнє; потенційне, інваріантне.

IX. ТИПИ ГРАМАТИК. ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ НАПРЯМ У СИНТАКСИСІ

IX.1. Класифікація граматичних описів залежно від способів репрезентації мови. Мову можна уявити як глобальну сукупність мовленнєвих творів, у вужчому сенсі – як сукупність текстів, виконаних нею,

тобто результат *мовленнєвої діяльності* відповідного народу (це не тільки письмові тексти, але також записи діалектного, розмовного мовлення, протоколи засідань, юридичні документи, крилаті вислови тощо).

Інший спосіб репрезентації мови наявний у лінгвістичних описах, тобто в словниках, підручниках, граматиках, лінгвогеографічних атласах та ін., що відображають системні закономірності її організації і водночас такі, що містять зразковий матеріал. Тут мова постає як результат, але ***результат її наукового осмислення й узагальнення правил*** користування нею в тексті.

Ще інший спосіб її репрезентації постає в простій вказівці на середньостатистичного мовця і твердження про те, що мова міститься в його голові, втілена в його мовленнєвих здібностях. Тут мова виступає як ***потенція***, як те, що може стати результатом, але поки що не стало.

Усе це дозволяє диференціювати: мову-текст, мову-систему, мову-здібність. Перехід від тексту до системи став результатом створення різного типу дескриптивних, описових граматик, що систематизують наявні в тексті зв'язки, пор.: *писати – писаний* – внаслідок чого формулюється правило. Дескриптивні граматики за своїм складом виступають класифікаційними, а щодо носіїв мови – пасивними. Їх підтримують відповідні типи словників.

У разі переходу від системи до тексту постають активні граматики (граматики мовця). Тут встановлюються норми вжитку, пор. відтінки градації хвальби, осуд, їхню модальну маркованість або *відпочивай / відпочивати / відпочиньмо / тобі відпочити б* та ін. Найбільша проблема – визначення максимально повного набору функцій (функціональна граматика – О.В.Бондарка; "граматика смислів" – Н.Ю.Шведової). Підтримкою такої граматики виступають ідеографічні словники.

"Мовленнєва здібність" – проблема переходу від неї до тексту і від мовленнєвої здібності до системи. Мається на увазі породжувальна граматика. Мета – визначити відповідний набір правил побудови й усіх можливих перетворень (трансформацій) правильних речень відповідною мовою, пор.: 1) граматика безпосередніх складників; 2) граматика залежностей; 3) трансформаційна (генеративна) граматика Н.Хомського; 4) аплікативна граматика С.К.Шаумяна.

"Мовленнєва здібність" – проблема психолінгвістики і когнітивної психології. Саме мовленнєва здібність пов'язана з асоціативною граматикою, яка втілена в асоціативно-вербальному зв'язку і яку виявляє лінгвіст для створення або системного, або динамічного її опису.

Форми існування асоціативної граматики. Вона існує у свідомості людини у відповідних інвентарних моделях: синонімічних, родо-видових, морфологічних, синтаксичних, словотвірних. Водночас стимули уміщують і відображення мовної картини світу з чітким інвентарем ідіоматичних зворотів, прецедентних текстів культури (пор. *чорний → чорне пальто, чорна сукня, чорний костюм* // *чорний день, чорний гумор, чорна скринька* // *чорний ворон* (як символ тридцятих років) та ін.).

IX.2. Функціональний напрям: методика і синтаксичні одиниці. Течії і напрями функціоналізму. В межах сучасного функціоналізму можна виділити кілька течій. По-перше, слід вирізнити "порубіжних" функціоналістів, які розглядають функціональний аналіз як певною мірою "доповнення" до формального аналізу (пор. праці С.Куно і Дж.Хокінса). По-друге, існує група "поміркованих" функціоналістів, які досліджують здебільшого граматику, вважають її структурою частково автономною, а частково мотивованою функціями і часто велике значення надають формалізації (див. праці Р.Д.Ван Валіна, М.Драєра [Dryer 1988], також "функціональну граматику" С.Діка [Dik 1983]). По-третє, існує розгалужена гама "радикальних" функціоналістів, які вважають, що граматика значною мірою або навіть в основному може бути омежена дискурсивним чинником (Т.Гівон, У.Чейф, С.Томпсон й особливо П.Хоппер [Hopper 1987]).

Усвідомивши себе як новий напрям наукової думки, функціоналізм присвятив досить багато зусиль для переосмислення традиційних лінгвістичних понять. Тут варто згадати насамперед дослідження П.Хоппера і С.Томпсон про основні мовні категорії: перехідність (1980) і частини мови (1984). Особливо своєрідною постає концепція семантичної перехідності, що відрізняється від традиційного розуміння граматичної перехідності як властивості дієслова мати прямий додаток. Семантична перехідність, за П.Хоппером і С.Томпсон, є характеристикою не дієслова, а так званої елементарної предикації, що називається в англійській граматичній термінології clause; внаслідок відсутності українського аналога цей термін, що постає таким важливим для типологічних досліджень, був нещодавно запозичений ("клауза", рідше "клауз"), але досі залишається нетрадиційним. Клауза може утворювати самостійне речення або ж входити в речення як його частина – несамостійна частина, наприклад підрядна, або ж якого-небудь звороту, наприклад дієприкметникового або дієприслівникового. Семантична перехідність клаузи може бути виражена різною мірою, але, з погляду традиційної граматики, дієслово може бути або перехідним, або неперехідним. Прототипна (зразкова) перехідна клауза характеризується наявністю двох індивідуалізованих учасників, причому продуцент дії (агенс) здійснює свідомий контроль над своєю дією, а об'єкт дії (пацієнс) у цю дію втягнутий; ця дія постає граничною і точковою; вона стверджується і под.; у периферійних виявах перехідності параметри цього набору можуть поставати в різних комбінаціях. На матеріалі багатьох мов було показано, що ці параметри, на перший погляд, мало пов'язані один з одним, варіюються подібно й виражаються ідентичними засобами. П.Хоппер і С.Томпсон запропонували дискурсивне обґрунтування категоріям перехідності частин мови [Hopper, Thompson 1984, p. 703-772]. Згодом П.Хоппер виступив з ідеєю emergent-граматики (граматики, що народжується), фактично обмежуючи граматику до повторюваних дискурсивних моделей [Hopper 1987, p. 139-157].

Найтиповішим представником і одночасно ідеологом функціоналізму є американський лінгвіст Т.Гівон. Т.Гівон – один із основоположників функціоналізму 1970-х років, він одним з перших вказав на зв'язок синтаксису і дискурсу; засновник книжної серії *Типологічні дослідження з мови*, що є основним глашатаєм функціоналізму, і творець дискусійної електронної мережі UNKNET, Т.Гівон є також укладачем кількох збірників статей, що на роки випередили розвиток функціоналізму, з-поміж них *Дискурс і синтаксис* (1979) і *Безперервність топіка в дискурсі: Кількісне зіставне дослідження* (1983). Нарешті, Т.Гівон – автор масштабних праць, що визначали в різні роки "портрет" функціоналізму: *Про розуміння граматики* (1979); *Синтаксис: функціонально-типологічний вступ* (1984-1990); *Функціоналізм і граматика* (1995). У монографії *Функціоналізм і граматика*, лейтмотивом якої виступає самокритика функціоналізму, уточнення методології і відмова від радикалізму, обговорюються питання: 1) про ступінь мотивованості граматики; 2) про можливості взаємодії лінгвістики з когнітивною психологією і нейрофізіологією; 3) про функціонально-типологічні аспекти перехідності; 4) про теорію і типологію модальності; 5) про реальність структури складників у реченні; 6) про зв'язність тексту і зв'язність думки; 7) про паралельну еволюцію мови, інтелекту і мозку; 8) про зв'язок між жестом і вокальним сигналом тощо.

До досягнень Т.Гівона, що справили вплив на лінгвістику 1980–1990-х років, належить кількісна методологія визначення "доступності топіка" (за термінологією Т.Гівона, "топік" – це той предмет, про який говориться в певному дискурсі; це не єдине значення цього терміна) і вибору мовних способів позначення предмета мовлення (референта) у тексті. Передумовою цієї методології була теза про так званий іконізм мовної структури. У сфері референції це означає, що чим більш передбачуваним є референт, тим менше зусиль необхідно для його "опрацювання" і тим менше формального матеріалу буде витрачено на його кодування. Методологічна ідея полягала в тому, що передбачуваність референта ("безперервність топіка") може бути кількісно виміряна. Т.Гівон запропонував кілька якісних вимірів, з-поміж яких найширше використовується "референційна віддаль" від відповідної точки дискурсу у зворотному напрямі до найближчого згадування референта: чим менша віддаль, тим вища передбачуваність. У термінах цієї моделі було виконано багато досліджень з різних мов і мовних феноменів. У пізніших працях проблематика референційного зв'язку була перетлумачена в дусі тези про те, що граматика – це набір інструкцій з ментального опрацювання дискурсу, які мовець дає адресату (сама ця теза є варіацією загального функціоналістського положення про підпорядкованість граматики комунікативним процесам). Т.Гівон, який розглядав свої дослідження як рух від вузько-лінгвістичного аналізу тексту до ширшого дослідження інтелекту, запропонував когнітивну модель референційної зв'язності, в якій розмежовується два різновиди операцій: активація уваги і пошук у пам'яті.

У дослідженнях Т.Гівона приділена однакова увага розгляду дискурсу і морфосинтаксису.

Для сучасної (особливо американської) лінгвістики притаманне прагнення побудувати глобальні теорії, що пояснюють великий обсяг мовних фактів (пор. генеративну граматику Н.Хомського, реляційну граматику П.Постала і Д.Перлмуттера, когнітивну граматику Р.Ленакера). Для функціоналістів побудова глобальних теорій менш типова. Один виняток – це референційно-рольова граматика (role and reference grammar), запропонована в 1970-і роки, що розвивається в основному Р.Д.Ван Валіном та його послідовниками. Референційно-рольова граматика (РРГ) висвітлюється в книгах *Функціональний синтаксис й універсальна граматика* (У.Фолі і Р.Ван Валін, 1984) й *Успіхи референційно-рольової граматики* (за редакцією Р.Ван Валіна, 1993). РРГ – це глобальна теорія, що претендує на охоплення мови загалом, а не якогось окремого кола явищ. Це означає, що тлумачення найрізноманітніших мовних явищ повинно бути типовим і бути похідним із обмеженого кола первинних постулатів. На відміну від радикальних функціоналістів, Р.Ван Валін приділяє основну увагу дослідженню граматики і не вважає, що граматика може бути зведена до якого-небудь іншого феномена (наприклад, до дискурсних процесів). На відміну від Н.Хомського, він прагне не тільки опису, але й пояснення граматики і визнає, що мова не обмежується граматикою. Від самого початку РРГ є типологічно орієнтованою теорією з опертям на дані найрізноманітніших мов.

РРГ визнає тільки синтаксичний рівень і не передбачає ніякого аналога трансформацій. Синтаксичний рівень безпосередньо пов’язаний із семантичним рівнем. Основні компоненти РРГ у її сучасному теоретичному вимірі: теорія структури клаузи; теорія семантичних ролей і лексичної репрезентації; теорія синтаксичних відношень і відмінка; теорія складного речення.

За РРГ, клауза складається з кількох “шарів”: предиката, аргументів, інших залежних від предиката елементів і “передцентральної позиції” (в якій розташовуються, наприклад, питальні слова ряду мов). До кожного шару клаузи можна застосовувати оператори, семантично модифікаційні елементи відповідного шару. Прикладом оператора, сферою дії якого є предикат, постає граматичний вид; оператори клаузи загалом – граматичний час, ілокутив. Особливий аспект структури клаузи – її інформаційна структура. Висловлення, за РРГ, охоплює топік (інформацію, яку мовець вважає вже відомою) і фокус (інформацію, що додається до топіка). У стверджувальному висловленні фокус стверджується, у питальному є об’єктом питання. Фокус може бути вузьким і поширюватися тільки на один складник (наприклад, іменну групу: *Що зламалось*? – *Зламалась МОЯ МАШИНА*), а може бути широким; у цьому разі розрізняється предикатний фокус (*Як твоя машина*? – *Вона ЗЛАМАЛАСЬ*) і сентенційний фокус (*Як справи*? – *У МЕНЕ МАШИНА*

ЗЛАМАЛАСЬ). Засоби маркування інформаційної структури можуть бути синтаксичними, морфологічними і просодичними.

Широкого вжитку набули поняття "макроролей" Актора (Actor) і Того, хто відчуває на собі влив (Undergoer). Найтиповіший Актор – це агенс, але за відсутності агенса Актором постає аргумент, що займає нижчу позицію в рольовій ієрархії; найтиповіший Той, хто відчуває вплив – це пацієнс. Макроролі являють собою опосередковану ланку між суто семантичними ролями (до числа яких належать агенс, пацієнс, адресат, інструмент та ін.) і так званими синтаксичними відношеннями (це відношення між присудком і залежними від нього іменними групами; приклади синтаксичних відношень – підмет, прямий додаток та ін.). РРГ не передбачає, що у всіх мовах повинні встановлюватися синтаксичні відношення; там, де такі відношення вирізняються, вони можуть бути влаштовані по-різному. Так, в ачинській мові (австронезійська сім'я, Суматра) всі синтаксичні конструкції цілком можуть бути описані в термінах макроролей, і застосовувати додатковий ярус синтаксичних відношень немає ніякої потреби.

Теорія складного речення в РРГ складається з двох основних частин: теорії структури складного речення і встановлення зв'язку між семантичною і синтаксичною репрезентацією складного речення. Значна увага приділяється випадкам, що є проміжними між сурядністю і підрядністю в традиційному розумінні цих термінів.

РРГ є застосовною щодо широкого кола різноманітних граматичних явищ, до вивчення засвоєння мови дитиною і мовленнєвих розладів, а також до інтерпретації даних нейролінгвістичних досліджень, що використовують техніку позитронно-емісійної томографії.

Проблема неуніверсальності синтаксичних відношень детально опрацьовувалася в 1970–1990-і роки функціоналістом О.Є.Кібриком. Суть цієї проблеми в тому, що поняття підмета, прямого додатка тощо, що часто постають як основні (без доказів) універсальні поняття, насправді є досить складними і виявляються по-різному в різних мовах, а для опису окремих мов просто надлишкові. В серії праць, що ґрунтуються на матеріалі різноструктурних мов, О.Є.Кібрик опрацював так звану холістичну (цілісну) типологію структури клаузи. У структурі клаузи вирізняються три основні семантичні "осі", що можуть кодуватися шляхом синтаксичних відношень: це семантичні ролі, комунікативні характеристики, або "інформаційний потік" (тема/рема, дане/нове і под.), і дейктичні характеристики (мовець/слухач/інші, тут/там тощо). Рольова вісь постає найважливішою; саме на ґрунті елементарних семантичних ролей встановлюються гіперролі, що є опертям різних конструкцій речення, які визначають так званий "лад мови": номінативно-акузативний (за якого пацієнс перехідного дієслова виражається особливою формою – формою знахідного відмінка – і протиставлений агенсу як перехідного, так і неперехідного дієслова), ергативний (за якого агенс перехідного речення формально протиставлений пацієнсу і неперехідному агенсу, що

виражаються однаково) й активний (за якого агенс протиставлений пацієнсу незалежно від перехідності). Три семантичних осі виражаються трьома логічно можливими способами: нульовим, сепаратним (різні значення виражаються окремо) і кумулятивним (більше одного значення виражається єдиною формою). Термін "підмет" був напрацьований на ґрунті мовного типу, в якому кумулятивно виражаються кілька семантичних осей, звідси постає його неуніверсальність.

За О.Є.Кібриком, мови можуть розрізнятися з погляду того, які семантичні осі вони морфосинтаксично кодують [Кибрик 2005]. Так, наявні мови, які не кодують жодної із семантичних осей (наприклад, індонезійська мова ріау). Водночас наявні мови, орієнтовані переважно на одну вісь: на семантичні ролі (наприклад, дагестанські мови), на комунікативні характеристики (тібето-бірманська мова лису, Таїланд), на дейктичні характеристики (мова ава-піт, Еквадор). Нарешті, більшість мов являють собою різноманітні види змішувань: вони кодують понад одну семантичну вісь у тій самій клаузі. При цьому змішування можуть відбуватися за сепаратним і за кумулятивним способами, і в результаті утворюється значна кількість логічно можливих типів. Наприклад, у тагальській мові (Філіппіни) використовується сепаратна комунікативно-рольова стратегія, тобто в клаузі одночасно, але окремо кодуються рольові та комунікативні характеристики іменних груп. У тому разі, коли змішування семантичних осей відбувається кумулятивно, в мовах постають різні підметовоподібні синтаксичні статуси. Так, типовий підмет індоєвропейських (синтаксично акузативних) мов охоплює і рольові, і комунікативні компоненти. У цій концепції морфосинтаксичні особливості індоєвропейських мов, які тривалий час розглядались як "точка відліку" у ході дослідження мов інших сімей і ареалів, виявляються лише однією маленькою клітинкою в обрахуванні інших мовних типів.

У працях О.Є.Кібрика були запропоновані функціональні пояснення і ряду інших морфосинтаксичних явищ [Кибрик 2005]. Так, у 1980 він сформулював типологічне спостереження про переваги порядку словозмінних морфем у дієслові аглютинативних мов. Лінійний порядок афіксів, з погляду близькості до кореня, переважно постає таким: корінь – вид – час – спосіб. Пояснення цієї формальної закономірності перебуває у сфері семантики: кожна наступна позиція в ієрархії домінує над попередньою, тобто здійснює над нею певну семантичну операцію (див.: [Кибрик 2005]). Отже, лінійна організація словоформи іконічно відображає семантичну ієрархію.

Аналогічне спостереження було зроблено й американською дослідницею Дж.Байбі в книзі *Морфологія: Дослідження зв'язку між значенням і формою* (1985). В термінах Дж.Байбі, ближче до кореня маркуються ті граматичні категорії, що виступають найсуттєвішими з погляду впливу на семантику кореня; цей чинник розглядався дослідницею і при тлумаченні протиставлення словозміни і словотвору, яке вона кваліфікує як градуальне. Дж.Байбі велике значення надає класичному

питанню про використання мовних форм у мовленні: породжуються вони за граматичними правилами чи дістаються з пам'яті в готовому вигляді? На її думку, найчастотніші форми зберігаються готовими і тому часто постають нерегулярними.

У дослідженні Дж.Байбі, Р.Перкінса й У.Пальюкі (1994) *Еволюція граматики: Час, вид і модальність у мовах світу* говориться не стільки про синхронні, скільки про діахронні (історичні) пояснення морфологічних явищ. Дж.Байбі та її співавтори відкидають соссюрівський постулат про принципову протилежність позачасового (синхронного) й історичного (діахронного) аспектів мови. Основним елементом концепції *Еволюції граматики* є поняття граматизації, що взагалі надзвичайно популярне у функціоналістській літературі 1980–1990-х років. Граматизація – це діахронне перетворення більш вільних (зокрема, лексичних) елементів у більш зв'язані (граматичні). Наприклад, у багатьох мовах дієслова руху розвиваються в допоміжні дієслова на позначення способів дії, а згодом можуть перетворюватися в аналітичні або навіть у синтетичні видо-часові показники. (Так, в англійській мові дієслово go 'йти' дало початок новій формі майбутнього часу у висловах типу *I am going to read* 'я буду читати'.) Процесам граматизації притаманна суттєва однорідність у мовах найрізноманітніших типів і мовних сімей. Це узагальнення має опертям значну добірку мов світу (близько 100), яка була емпіричною базою дослідження. Добірка будується таким чином, щоб генетична й ареальна різноманітність мов була максимальною.

Процедури формування мовної добірки грають значну роль у дослідженнях іншої відомої американської лінгвістки – Дж.Ніколс, що належить до поміркованих функціоналістів й цікавиться не поясненням граматичних моделей як таких, а їхнім розподілом у мовах світу [Nichols 1992]. Саме Дж.Ніколс сформулювала одне із найважливіших узагальнень граматичної теорії останнього часу – протиставлення вершинного і залежного маркування [1986, p. 56-119]. Синтаксичне відношення між двома складниками (словами) може бути морфологічно вираженим у головному складнику (вершині), а може бути виражене і в залежному. Наприклад, відношення належності в генітивній конструкції виражається формою залежного елемента (*будинок чоловік*а), а в конструкції іншого типу, що інколи називається "ізафетною", формою головного елемента (угорське *ember haz**a***, букв. 'чоловік будинок-його'). Рольові відношення в клаузі можуть маркуватися відмінковими формами, а можуть і формами дієслова (в українські мові останнє явище може бути проілюстроване узгодженням дієслова з підметом). Крім суто вершинного і суто залежного маркування, зустрічається також подвійне маркування, варіювання різних моделей і відсутність морфологічного маркування. Дж.Ніколс запронувала подивитися на мови світу з погляду того, як у них диференціюється дане протиставлення. Окремі мови виявляють тенденцію до послідовно вершинного або послідовно залежного маркування. Так, дві кавказькі

мови, чеченська й абхазька, реалізують полярні стратегії щодо цього: в першій використовується винятково залежне маркування, в останній – винятково вершинне. Інші мови виявляються менш послідовними і розташовуються між цими двома полюсами [Nichols 1992].

Тип маркування – історично стійка характеристика мов. Як було проілюстровано і прокоментовано в основному дослідженні Дж.Ніколс *Мовна різноманітність у часі і просторі* [1992], він може певною мірою прогнозувати інші основні характеристики мови: морфологічну складність, тип рольового кодування (акузативний, ергативний та ін.), порядок слів, наявність у мові категорій невіддільної приналежності і граматичного роду. Праця Дж.Ніколс ґрунтується на послідовно побудованій добірці зі 174 мов, представницькій щодо сукупності мов світу, що дозволяє простежити генетичні й ареальні тенденції мовного варіювання / стабільності. Основний акцент досліджень Дж.Ніколс – на історичних і ареальних особливостях розподілу морфосинтаксичних явищ [Nichols 1992]. У своїх піонерських студіях лінгвіст пов'язує в єдність традиційно слабко пов'язані сфери знання, як типологія, історична лінгвістика і лінгвогеографія, застосовуючи також дані геології, археології і біології [Nichols 1986]. Дж.Ніколс пропонує пояснення різниці між мовними ареалами за генетичною щільністю (кількістю генетичних сімей на одиницю площі). Так, Америка має на порядок вищу генетичну щільність, ніж Євразія. Пояснення мають географічний, економічний та історичний характер. Низькі широти, узбережжя і гори – чинники, що сприяють виникненню малих груп, отже, посилюють мовну різноманітність. Імперії зумовлюють зниження генетичної щільності у відповідному ареалі. Дослідження географічного розподілу мовної різноманітності, за Дж.Ніколс, – необхідна передумова для реконструкції найдавнішої мовної історії Землі і для змістової типології мов. У цьому разі наводяться дані про домінаційні граматичні типи і категорії для кожного з ареалів. Висока структурна різноманітність здебільшого поєднується з високою генетичною щільністю (особливо в Тихоокеанському регіоні і в Новому Світі) [Nichols 1992].

Міждисциплінарний характер функціоналізму виявляється в ряді психолінгвістичних праць. Сучасна психолінгвістика (переважно американська) значною мірою орієнтована на перевірку генеративної моделі мови, але існує і функціональна школа психолінгвістики. В межах цього напряму репрезентовані такі розділи психолінгвістики: синтаксичний аналіз (Б.Макуїнні, Е.Бейтс) та засвоєння мови дитиною (Д.Слобін). Окремі дослідження відомого психолінгвіста Д.Слобіна виконані разом з функціоналістами Дж.Байбі і Р.Ван Валін. Існує ряд психолінгвістичних моделей, особливо актуальних для лінгвістичного функціоналізму, оскільки в них першорядну роль відіграє дослідження використання різних знань під час розуміння мови (У.Кінч, М.Гернсбакер).

У сучасній науці про мову існує напрям, що поділяє багато постулатів лінгвістичного функціоналізму – когнітивна лінгвістика. За традиційною

термінологічною практикою, функціональна і когнітивна лінгвістика, хоча й можуть бути сумісними, існують паралельно; когнітивна лінгвістика у вузькому смислі – це набір чітко окреслених семантичних концепцій, переважно пов'язаних з іменами конкретних авторів (насамперед Дж.Лакоффа і Р.Ленакера). Але у змістовому плані когнітивна лінгвістика, яка в її сучасному вигляді фокусується на окремих типах пояснення мовних фактів, що являють собою підклас функціональних пояснень, поза усяким сумнівом, належить до функціонального напряму. Останнім часом інтеграція між функціоналізмом і когнітивною лінгвістикою виявилася в серії конференцій з проблем *концептуальної структури, дискурус і мови*; *менталінгвістики* та ін.

Існує цілий ряд граматичних шкіл, що використовують терміни "функціоналізм" і "функціональна граматика" у своїх самоназвах. Хоча багато з них теоретично і методологічно не цілком корелюють з чіткістю функціоналізму, вони також можуть бути зараховані до "функціоналістського всесвіту".

Група петербурзьких лінгвістів під керівництвом О.В.Бондарка протягом 1980–1990-х років здійснювала проект "Теорія функціональної граматики". Ця концепція постала як альтернатива і доповнення до традиційної рівневої моделі мови, в якій значення переважно аналізується в межах окремих одиниць, категорій і класів. У підході О.В.Бондарка значення розглядаються незалежно від формальних класів і категорій – на ґрунті так званих функціонально-семантичних полів. Так, у функціонально-семантичне поле темпоральності входить не лише граматична категорія часу, але й, наприклад, прислівники часу. В серії монографій 1987–1996-х років були описані такі функціонально-семантичні поля, як аспектуальність, часова локалізованість, таксис, темпоральність, модальність, персональність, становість, суб'єктність, об'єктність, комунікативна перспектива, означеність, локативність, буттєвість, посесивність, зумовленість. У процесі опису кожного поля як основне завдання розглядалася детальна інвентаризація значень, що належать до відповідного поля, і засоби їхнього формального вираження. Підхід О.В.Бондарка ґрунтується на матеріалі російської мови, але охоплює і зіставний компонент: ряд тем описано на матеріалі інших мов або в типологічному аспекті (В.С.Храковський, В.П.Недялков, А.П.Володін, Н.О.Козинцева та ін.).

Я.Фірбас та інші представники чеської лінгвістичної школи з 1960-х років користуються поняттям "функціональна перспектива речення". Це варіант з-поміж таких синонімічних понять, як "актуальне членування" (В.Матезіус), "комунікативна структура висловлення" (О.В.Падучева), "топікально-фокусна артикуляція" (П.Сгалл і Є.Хаїчова), "темо-рематичне членування" (термін, що усталився в русистиці) і "тема-рематичне членування" (усталився в україністиці) та ін. Основна ідея цього підходу в тому, що висловлення або речення, крім синтаксичного членування, має й

інше, менш формальне членування – на тему, або топік висловлення (те, про що мовець робить повідомлення; вихідний пункт), і рему, або коментарій, або фокус висловлення (інформація, для повідомлення якої й існує певне висловлення і яка додається до теми). Наприклад, у реченні *У нього немає грошей*, швидше за все, *у нього* – тема, а *немає грошей* – рема. Інколи передбачається також, що між темою і ремою може бути і третій складник висловлення – так званий перехід.

Протягом останніх років (понад 25) в Інституті російської мови АН СРСР (нині РАН) Г.О.Золотова та її послідовники опрацьовують підхід, що в різні періоди називався функціональним синтаксисом і комунікативною граматикою. В 1998 році була опублікована одна з версій цього підходу – *Комунікативна граматика російської мови* (нині має уже три видання). Комунікативна граматика, за ідеєю авторів, доповнює традиції русистики, враховуючи значно ширше коло фактів. Основний методологічний принцип комунікативної граматики полягає в пошуку взаємозумовлених характеристик трьох типів мовних явищ: значення, форми і функції. Основна сфера аналізу комунікативної граматики – типологія моделей речення. Поряд з основною моделлю (підмет + присудок) та її модифікаціями (наприклад, неозначено-особова конструкція) розглядаються речення з присудками, що виражені інфінітивами, предикативами, іменними категоріями тощо. Ці типи речень описуються не тільки структурно, але й крізь призму їхніх комунікативних функцій. На ґрунті типології простих речень аналізуються комунікативні характеристики поліпредикативних конструкцій і комунікативна організація тексту (зокрема, актуальне членування і комунікативні регістри).

У чомусь подібною є концепція функціонально-комунікативного синтаксису, що опрацьовується під керівництвом проф. Московського університету М.В.Всеволодової. Її суть полягає в тому, що значення речення розглядається не тільки в "об'єктивному" аспекті (пропозиційний зміст (описувана ситуація)), але й враховуються комунікативні настанови мовця. На цьому ґрунті аналізуються порядок слів, фокусування, стан. У межах цього підходу були досліджені також окремі текстові структури, зокрема ілюстрування мовцем, пояснення, вказівка на джерело інформації.

Підхід, що розвивався від початку 1970-х років американським лінгвістом С.Куно [Kuno 1972; 1975], підсумком якого стала книга (1987 р.) *Функціональний синтаксис: анафора, дискурс і емпатія*, належить до найбільш консервативних версій функціоналізму. Для С.Куно функціональний синтаксис – це лише особливий "модуль", що має бути доданим до формальної граматики для покращення її ефективності [Kuno 1987]. Для цього С.Куно інкорпорував в апарат генеративної граматики цілий ряд понять, що раніше використовувалися тільки функціоналістами: дискурс, топік, логофоричний займенник. Він запропонував спеціальне "логофоричне правило", що трансформує займенник 1-ої особи в прямій мові в займенник 3-ої особи в непрямій мові (*Микола стверджував, що <u>він</u> з цією справою упорається найкраще*). С.Куно увів у синтаксичний ужиток поняття емпатії –

прийняття мовцем погляду учасника описуваної події. Емпатія може виражатися різними способами (вибором способу позначення референта, вибором підмета, порядком слів), і конкретне речення повинно бути гармонійним з погляду цих способів вираження емпатії. Наприклад, у фразі *Джон побив свого брата* мовець обирає погляд Джона, а ось фраза *Брат Джона був побитий ним* є невдалою, оскільки в ній різні аспекти формальної структури вказують на різний напрям емпатії (тобто ситуація розглядається почасти очима Джона, а почасти – очими його брата) [Kuno 1987].

Один із найвідоміших напрямів був заснований у 1970-і роки нідерландським лінгвістом С.Діком і нині опрацьовується його послідовниками (К. де Гроот, М.Болкестейн та ін.) в Нідерландах, Бельгії, Данії, Великобританії, Іспанії. В університеті Амстердама існує спеціальний центр, що опрацьовує постулати граматики С.Діка, – Інститут функціональних досліджень мови і мовного вжитку. Функціональна граматика С.Діка будується як глобальна теорія мови з опертям на постулат про функціональний характер мови як засіб соціальної взаємодії (щодо цього вона аналогічна референційно-рольовій граматиці). Це означає, що мовна структура повинна знаходити пояснення в механізмах комунікації і психологічних характеристиках мовців. Функціональна граматика прагне до типологічної, прагматичної і психологічної адекватності. При цьому в граматиці С.Діка суттєве місце посідає формальний компонент: конкретні твердження про структуру предикатів, предикацій, пропозицій (це три різні поняття) переважно реалізуються у вигляді формул. У функціональній граматиці значна увага приділяється таким процесам, як приписування синтаксичних функцій, відображення функціональних структур у морфосинтаксичних структурах, і таким мовним явищам, як типи дієслів й аргументних структур, порядок слів, стан, тема і топік [Dik 1983].

Значною популярністю у багатьох країнах користується системно-функціональна граматика британсько-австралійського лінгвіста М.Геллідея [Halliday 1967; 1973; 1978]. Цей напрям розвиває традиції британських лінгвістів (Дж.Фьорс [Hasan, Fries 1995] і Дж.Сінклер). Праця М.Геллідея ґрунтується на окремих ідеях чеської лінгвістичної школи. Нині системно-функціональна граматика досить герметична і мало підлягає зовнішнім впливам, але її вплив на інших функціоналістів вельми відчутний. Багато ідей системно-функціональної граматики були викладені в книзі М.Геллідея *Функціональна граматика* (1985). М.Геллідей будує теорію мови “від нуля” і розглядає майже усі яруси організації мовної системи – від іменної групи до цілого тексту. Як вихідне поняття він використовує поняття предикації, або клаузи. Основними аспектами клаузи є: тематична структура (М.Геллідей аналізує й ілюструє темо-рематичне членування значно детальніше і ґрунтовніше, ніж це реалізується в більшості інших граматичних теорій), діалогічна функція (М.Геллідей пропонує оригінальну класифікацію типів взаємодії між

учасниками діалогу) і семантичні типи предикацій. На ґрунті клаузи розглядаються дрібніші одиниці (наприклад, іменні групи), комплекси клауз, інтонаційна й інформаційна структура (дане/нове в зіставленні з темою / ремою). Найбільш відома частина дослідження М.Геллідея (спочатку опублікована в 1976 спільно з Р.Хасан) – це теорія зв'язності дискурсу. Зв'язність, або когезія (cohesion), досягається за допомогою референції, еліпсису, кон'юнкції і лексичних засобів (таких, як синоніми, повтори тощо). М.Геллідей досліджував також співвідношення усної і писемної мови [Halliday 1981]. Системно-функціональна граматика ґрунтується майже винятково на англійському матеріалі, але в силу загального характеру аналізованих проблем вона може бути застосованою щодо багатьох інших мов.

У другій половині 1980-х років в україністиці сформувався семантико-синтаксичний напрям, у руслі якого опрацьовуються і проблеми функціональної граматики. Його засновник І.Р.Вихованець послідовно розмежовує функціональну морфологію і функціональний синтаксис. У своїх працях (*Частини мови в семантико-граматичному аспекті* (1988 р.), *Нариси з функціонального синтаксису української мови* (1992 р.)) лінгвіст простежує специфіку диференціації семантично елементарних / семантично неелементарних і формально елементарних / формально неелементарних одиниць, окреслює особливості варіювання форм вияву семантики і водночас закономірності співвідношення форми і семантики з визначенням закономірностей репрезентації інваріантів [Вихованець 1992]. Дослідникові вдалося розглянути типологію предикатів, самих предикатних і непредикатних знаків у функціональному аспекті.

Функціональний підхід передбачає аналіз множинностей функціональної природи мовних одиниць, ґрунтуючись на їхній семантиці, структурі.

Уперше в русистиці ідею про категоризацію мови шляхом аналізу відповідних понять висловив І.І.Мєщанінов. Ці ідеї своєрідно розвивалися і розвиваються О.В.Бондарком. Створення цієї граматики пройшло кілька етапів: 1) створення системи функціонально-семантичних полів (модальність, темпоральність, персональність, квантитативність, кваліативність, суб'єктність, об'єктність, перехідність, стан та ін.) і диференціація їхніх типів (моно- і поліцентричні); 2) дослідження функціонування моделей поля в тексті, мовленні; 3) актуалізація проблеми імпліцитних смислів і закономірності їхньої репрезентації в мові (функціонально-семантичні поля аспектуальності і смисли кратності, тривалості тощо).

Г.О.Золотова запропонувала визначити комунікативність як сукупність: 1) системності; 2) функціональності; 3) семантичності. В такому разі функціональний підхід охоплює: 1) мовну функціональну категоризацію і польове моделювання; 2) аналіз функціонально-категорійних засобів у мовленні; 3) функціональне дослідження комунікативної ситуації на основі її складників і спільних стратегій

мовленнєвої особистості, прагматичних складників (пор. два підходи – від засобів до функції і від функції до засобів).

Фундаментальна функціонально-семантична категоризація не завершена. Актуальним завданням постає визначення поняття *функція* та окреслення її різновидів типу *потенційна* й *орієнтаційна*; *рольова* (синтаксична / смислова роль); *позиційна, релятивна, семантична, ситуативна, ситуативно-комунікативна*. Слід розрізняти – функцію як потенцію і функцію як реалізацію. Суттєвим постає диференціювання функції і смислу (функція є перцепцією концепту, тобто фрагментом смислу). Поняття функціонально-семантичної категорії – концептуально інтегрована система різноярусних мовних і комунікативних засобів, що спроможні виконувати одну спільну функцію. Функціонально-семантичні категорії ні в якому разі не тотожні логічним, оскільки функціонально-семантичні категорії охоплюють і те, що є алогічним.

Функціонально-семантичне поле – це групування граматичних і лексичних одиниць, що ґрунтуються на відповідних семантичних категоріях на підставі спільності їхніх семантичних функцій. Моно- (темпоральність, аспектуальність, модальність, компаративність, персональність) // поліцентричні (локативність, посесивність, таксис тощо) функціонально-семантичні поля репрезентують різні виміри вияву тих чи інших понятєвих моделей.

IX.3. Теорія лінгвістичного функціоналізму. Сьогодні функціоналізм немає самостійної об'єднавчої доктрини: "Функціональна лінгвістика (функціоналізм)", – швидше "сукупність шкіл і напрямів, що постали як одне з відгалужень структурної лінгвістики і яким притаманна увага до функціонування мови як засобу спілкування" [ЛЭС 1990, с.566]. Основний принцип цього напряму – "розуміння мови як цілеспрямованої системи засобів вираження (так званий телеологічний принцип) – був обґрунтований Р.О.Якобсоном, М.С.Трубецьким і С.О.Карцевським у "Тезах Празького лінгвістичного гуртка" (1929), а потім розвинутий у працях інших представників празької лінгвістичної школи, в дослідженнях німецького психолога К.Бюлера, що обґрунтував концепцію трьох функцій мови – експресивної, апелятивної і репрезентативної" [ЛЭС 1990, с.566].

Наприкінці 1940-х років Р.О.Якобсон наголошував, що "питання про те, в чому полягає спільний знаменник різних напрямів сучасної науки про мови – що відрізняє її від домінаційної неограматичної традиції кінця XIX століття, – має таку прозору відповідь: мова насамперед інтерпретується як інструмент комунікації (tool of communication), а структура її аналізується в світлі цілей, на реалізацію яких вони й орієнтовані, як і мова загалом. Це – структурний, або функціональний підхід, якому притаманні різні грані" [Jakobson 1990, p.49].

Ця ідея має евристичну цінність для функціоналіста й нині: мова повинна вивчатися в аспекті її ролі в людській комунікації [Foley, Van Valin 1984, p.3] і розглядатися як система такої комунікації, а не як перелік

структурних описів речень. Основна функція мови – інструментальна: мова – інструмент мовленнєвої взаємодії людей [Там само, с.7]. У разі функціонального погляду на мову часто абстрагуються від існування етичних мотивів вжитку мови, на першому місці постає – мета, тобто інтеграція, групування інтересів [Holly 1990, p.12]. Мова уможливлює досягнення поставленої мети: реклама, вплив на світогляд, пропаганда діють на людину імпліцитно, досягаючи поставленої мети тією мірою, наскільки це дозволяє мова.

Функціональний опис мови охоплює: 1) систему мовленнєвої семантики і функцій зі своїми аргументами, 2) морфологічну систему, 3) прагматичну систему, що охоплює поняття ілокутивної сили, пресупозиції, топіковості й означеності, 4) систему соціальних норм, що керують різними видами мовленнєвих подій і діяльності [Там само, с. 14]. Функціоналіст орієнтується на опис мови в термінах типів мовленнєвої діяльності і типів конструкцій, що використовуються в ній, прагне тільки констатувати взаємодію синтаксису, семантики і прагматики (в різних мовах неоднакова). У центрі уваги перебувають засоби, використовувані в мовах для вказівки на ситуації (і їхніх учасників) в дискурсі [Там само, с.25]. Суттєвим є "принцип протилежності", що співвідносить функцію з обсягом вжитку мовних форм: "Функції мовних форм визначаються обсягом використання цих форм. Тому й функція форми повинна визначатися щодо інших форм, що вживаються поряд з нею у відповідній семантичній або синтаксичній сфері" [Курилович 1962(д), с.131-132].

Функціональний підхід у граматичному описі певною мірою спрощує граматику, вивільняючи від штучних формальних прийомів (пор.: "деривaційні обмеження", фільтри на поверхневу структуру тощо). В граматиці описується не тільки множинність можливих речень певної мови і відношення між ними, але й вибір зі складу семантично еквівалентних речень, тобто вибір альтернативних поверхневих реалізацій тієї самої базової структури [Sugioka, Faarlund 1980, p.311]. Такий функціональний синтаксис передбачає насамперед виконаний формальний опис. У межах неінтерпретативного функціоналізму опис полягає в констатації того, які факультативні трансформації неможливі в конкретному контексті і/або ситуації. В інтерпретаційному функціоналізмі констатація – вказівка на контексти і/або ситуації, до яких може входити певна форма речення. Там, де представники першого погляду досліджують правильно побудовані речення (швидше системи граматичних правил, що породжують речення), функціоналісти іншого напряму наголошують на використанні цих речень у реальному процесі спілкування [Jacobsen 1986, p.5]. Прикладом інтерпретативного функціоналізму є теорія мовленнєвих актів.

IX. 4. Функціональне пояснення в лінгвістиці. Функціоналізм – форма пояснення, проміжна між формулюванням законів (подібних до законів природи) і раціональним культурологічним поясненням (традиційним для подій культури) [Pateman 1987(б), p.14]. З погляду

епістемології, це компроміс між різними способами пояснення, а з інституційного погляду – організація наукової діяльності, спрямована на співіснування різних наукових дисциплін. У мовознавстві функціональне пояснення розвивалося і в діахронічних дослідженнях (А.Мартіне), і у процесі опису синтаксичної структури (Т.Гівон, С.Куно та ін.).

Типовим є таке вираження функціонального висновку: А виникло і розвивалося для того, щоб В. Наприклад, мовам притаманна властивість Р, тому що, якби вона не була їм властива, то ми не могли б: а) їх вивчити, б) планувати і продукувати речення, в) робити звиклі повідомлення [Crain, Fodor 1985, p.94]. Так, фонеми диференційовані у фонологічному просторі для полегшення розуміння; багата система відмінкового маркування пояснюється за "функцією" зробити так, щоб мова з вільним порядком слів могла передавати повідомлення тощо.

Для того, щоб не допускати причину після результату, функціоналіст пояснює функціональний зв'язок результатом: 1) природного відбору, що аналогійний законам у біології; для мовознавства такий підхід не зовсім коректний: навряд чи виживають тільки ті організми, яким притаманний той, а не інший репертуар фонем; 2) усвідомленого прагнення людини в досягненні мети; але таке пояснення обмежується тими випадками, коли, наприклад, ми уникаємо вжитку тих чи інших слів; 3) праці підсвідомості, заохочення одних варіантів і пригнічення інших, коли людина реєструє і наслідки своєї непередбаченої поведінки, і передбачені власні дії [Pateman 1987(б), p.14].

Характер функціональних пояснень (у термінах ефективності структури мови) буває різним, пор. у [Comrie 1984, p.87] властивості мовної структури можуть пов'язуватися з аспектами людської когніції або з ефективністю співвіднесення значення і форми – це "семантико-прагматичний" тип пояснення. Особливо показовим постає функціональне пояснення в тому разі, коли розглядаються граматичні винятки, яким можна дати мотиваційне прагматичне пояснення [Comrie 1984, p.99].

Функціоналісти і когнітивісти вважають, що чітку межу між мовою і її фізичною реалізацією провести не можна; мова онтогенетично і філогенетично свої коріння має в ментальності, *mind* [Armstrong, Stokoe, Wilcox 1995, p.34-35], тому граматика не може бути незалежною від значення. З цим можна пов'язати і тезу про дискретну природу концептуальності категорії, її *representandum*: як і фізичний об'єкт, цій концептуальності притаманні ряд властивостей, а мовний аспект, її втілення, демонструє як прототипні, так і непрототипні реалізації тією або іншою мірою. Очевидно, чіткої межі не можна провести і між прототипним і непрототипним використанням мови (пор. метафору). Наприклад, вживаючи метафору, людина підсвідомо спирається на кілька різних стратегій, беручи матеріал з кількох семантичних полів одночасно.

Загалом мова – не яка-небудь "кодова структура", але й сукупність норм, що відображають і способи (модуси) репрезентації, і культурні універсуми, різниця між якими виявляється під час перекладу з мови на

мову [Arcaini 1986, p.231]. Семіотична структура мови бере участь у класифікації значення. Вона реалізує свою первинну функцію, що полягає в комунікуванні шляхом системи знаків. Саме в цьому аспекті мову можна розуміти як валентності, реалізовувані комунікацією. Парадигма актуалізується і перетворюється в речення. Така функція об'єднує семіологічну систему, історію і соціокультурний світ синхронії. Мова адаптується до світу, а світ проникає в мову. Отже, семіологічна система передбачає сигніфікативні характеристики, тому що знак – це компроміс у діяльності того, хто ним користується, – мовця [Arcaini 1986, p.233].

Розуміти мову – це мати опертям не тільки природу тексту, але й дискурсивні процеси, внаслідок яких текст продукується і розуміється, тобто пояснити функціонування певного тексту в суспільстві. Підхід до мови як до соціальної семіотики передбачає, що функція тексту – результат налаштування контекстних змінних, що охоплюють також учасників спілкування і фонові знання. Тому значення тексту – результат домовленості, що досягається людьми, і ця домовленість постійно корегується, тому що фонові знання адресанта й адресата не однакові і змінюються.

Без врахування соціальних чинників функціонування мови не можна зрозуміти, як за допомогою мови виражаються й реалізуються етичні цінності, способи розуміння і регуляція дії, характерні для людської спільноти [Dimitracopoulou 1990, p.1]. Це вираження найпрозоріше в мові, що засвідчує концептуальний аналіз етичних термінів [Там само, с.3]. Загалом, за [Jiménez-Ottalengo, Paulín-Siade 1985, p.9], соціалізаційна функція мови є подвійною: у процесі передачі мові властивий інструментальний характер, а при означуванні – оцінювальний. Як технічний інструмент передачі знань мова складається із вираження і комунікації. В оцінювальній функції мова продукує значення, що охоплює (експліцитно / імпліцитно) нормативну або аксіологічну систему, що керує суспільством.

Мова розглядається як інструмент, що використовується здебільшого для створення складних структур соціальної взаємодії [Dik 1983, p.74]. Повідомлення передаються, щоб змінити щось в інтерпретаторах. Мова (langue) цікава лише тією мірою, якою пояснює властивості мовлення (parole). Компетенція цікавить функціоналіста тільки як опертя для опису мовленнєвої реалізації носія мови [Там само, с.75]. За [Berwick, Weinberg 1984], розмежовуються два основні типи теорій, що мають опертям функціональне пояснення: 1) теорія контексту поведінки, яка стверджує, що мовні структури існують внаслідок загальних властивостей вжитку мови і властивостей думки. Ця теорія ухиляється від передбачення конкретних властивостей граматики, яка не розглядається зовсім або вважається фікцією, зручною абстракцією [Там само, с.588]; 2) інтеракціоністський підхід, який констатує: механізми думки формують відповідні аспекти мовної структури [Там само, с.585-586]. Граматиці властива психологічна реальність. У цьому розрізі досліджуються засвоєння мови, продукування і сприйняття мовлення. Ці системи,

формуючись у дитини, обмежують спектр неологізмів і переосмислень структури висловлень. Окремі структури висловлень неможливі не тому, що не корелюють з граматичними універсаліями, а тому, що їх неможливо використати або засвоїти при проміжній структурі ще не укомплектованої граматики дитини. З-поміж спостережуваних мовних фактів розрізняються наслідки систем поведінки і результати універсальних властивостей граматичних форм. Це певним чином конкретизує тезу про природженість структури мови [Там само, с.590].

Описуючи функцію, вказують на потенційність. Характеризуючи біологічну функцію або функцію предметів, використовуваних людиною, визначають певний актуально наявний об'єкт шляхом опису певної майбутньої події або стану речей [Bigelow, Pargetter 1987, p.181]. Так, функція зубів у час T` – пережовувати їжу в час T, де T' > T. Такий аналіз інколи не дає вичерпного результату. Так, функція жала оси зрозуміла, але не всі оси використовують своє жало. Тому функціоналіст описує не дійсні, а лише потенційні властивості. Це дозволяє виділити [Курилович 1962, с.181] два типи функціональних теорій:

1. Елімінаційний підхід: функція вказується в термінах майбутніх і, можливо, відсутніх результатів.

2. Ретроспективний підхід: звертаються до попереднього етапу і/або до історії природного відбору; такий підхід пов'язаний з аналізом еволюційного поняття доцільності. Функція розглядається через призму "диспозицій".

Теорії притаманні чотири функції [Hake, Williams 1985, p.96]: а) пояснювати, організовувати знання, прогнозувати і систематизувати старі, нинішні і майбутні дані, тобто охоплювати факти і бути правильною; б) бути елегантною, зв'язною, нетривіальною і стимулювальною; відомо, що естетична недосконаліть теорії є поштовхом до її удосконалення; в) бути продуктивною, породжувати свою аудиторію і поставати стимулом на здобуття нових даних; якщо теорія постійно не перевіряється, вона поступово може згаснути; г) бути замінюваною, що не те саме, що фальшованість у філософському сенсі слова. Якщо теорії не можна заперечити, якщо в ній не можна знайти упущень, то вона з теорії перетворюється в релігію; соціальні вимоги до теорії: вона повинна стимулювати власну заміну ще більш пояснювальною теорією.

Ці чотири критерії взаємозалежні [Hake, Williams 1985, p.96]: ***істинність ↔ замінюваність ↔ елегантність ↔ продуктивність.***

IX.5. Закономірності функціонального пояснення. За формальними критеріями синтаксис є незалежним модулем духу, і його слід досліджувати в розрізі автономного способу функціонування мови. Відношення синтаксичних категорій з когнітивними є опосередкованим, пор. концепцію універсальної граматики, в якій є усталеною теза про природжену (в загальних рисах) організацію граматики і про когнітивні структури, що прив'язані до конкретних проблем, вирішуваних за

допомогою такої граматики в реальному житті. Так, у [Heath 1979, p.54-55], "формальний" підхід Н.Хомського полягає у вичленуванні конкретних одиниць граматики (наприклад, морфем), з передбаченням, що ємніші одиниці – такі, як речення – породжуються однаково внаслідок автоматичної роботи серії правил. Формалізм не обов'язково прив'язувати до конкретного типу формального апарату для опису мови. Основу формального підходу складає специфічна евристична настанова, що визначає тон оцінки власних і чужих теорій мови.

Визначальною тезою функціоналістів є розгляд функції мови як засобу спілкування і простеження граматики як інструменту ефективної організації інформації. Структура цього інструменту прогнозована саме функцією ("form follows function"). Різні синтаксичні категорії у функціональній теорії граматики – не незалежні величини, а безпосереднє відображення когнітивних категорій.

Спочатку констатувалось, що така процедура аналізу дуже проста: від поняття – через функцію – до мовних реалізацій (О.Єсперсен (1929 р.) [Есперсен 1958, с.399]). Цей погляд розвивався у процесі переходу від структурно-формальної перспективи до функціоналізму [Caron 1989, p.25], від суто синтактичного підходу хомськіанського типу (*говорити – означає будувати або ідентифікувати речення згідно з правилами мови*) – до дослідження семантичних аспектів (*говорити – означає використовувати мову щодо контексту, щодо співрозмовника і меж завдань спілкування*).

Очевидно, що не можна вважати, що поняттєво-функціональна база мови і спілкування універсальна, тобто, що наявний обмежений інвентар функціональних сфер, що кодуються синтаксисом і які дозволяють порівнювати мови. Аргументом проти цього є те, що та сама функціональна сфера часто кодується в різних мовах за допомогою різних типів структур. Це є опертям поняттєво-функціональної (notional-functional) концепції синтаксичної типології. Набір семантичних понять, що складають основу синтаксису, повинен виявлятися в кожній мові окремо і може бути не обов'язково універсальним.

Формальний аналіз пов'язаний не з тими ж рівнями класифікації, що й функціональний [Herriman 1995, p.1]: формальний опис оперує термінами класів слів, пор.: ім'я, дієслово, прикметник; різні морфологічні ознаки кожного класу. А функційний опис класифікує ці формальні елементи в термінах функцій, які ними виконуються: підмет, додаток, обставина речення. Тільки семантичний опис пов'язує ці два рівні, аналізуючи різні значення, що репрезентуються за допомогою цих формальних і функційних категорій. (пор. протилежний формальний погляд [Stankiewicz 1991, p.30-31]: членування мови на яруси і співвіднесення складників речення визначає функція).

Можливим тому постає підхід до граматичної типології як до встановлення певних функцій конкретних мов і виявлення для кожної функції основних структурних засобів, за допомогою яких різні мови кодують – або виконують цю функцію [Givón 1994, p.7]. Причому [Sihler

1995, p.442] мовленнєвий вислів не залежить прямо від формальних категорій мови у процесі реалізації функційних категорій. Останні здебільшого комбінуються найрізноманітнішими способами: наприклад, у праіндоєвропейській мові особа тільки зрідка виражається окремо від числа, і навпаки. Крім того, вираження функційних категорій часто буває з формального погляду непослідовним. Так, наприклад, простий теперішній час в англійській – формальна категорія, що швидше вуалює, ніж безпосередньо реалізує категорії дієслова.

У тій чи іншій структурно-функціональній теорії, компромісній між суто структурним (формальним) і функційним описом [Van Valin 1993, p.2], зокрема, передбачається, що синтаксис не є автономним модулем граматичної системи, а залежить від семантичного і прагматичного компонентів.

Конфлікту між функціональним і "формальним" синтаксисом (наприклад, генеративною концепцією) не повинно бути, хоча інколи розходження простежуються. "Чисті" синтаксисти схильні або синтаксично пояснювати те, що органічніше було пояснити як результат дії прагматичних або семантичних чинників, – або ж ігнорувати поза синтаксичні явища, навіть не намагаючись виявити несинтаксичні чинники [Kuno 1987, p.2].

IX.6. Поняття функції.

IX.6.1. Значення терміна "функція". Функційна теорія у своєму концептуальному вимірі значною мірою залежить від того, як витлумачується термін "функція". Е.Дюркгейм [Durkheim 1893, p.49] вказував на два значення терміна "функція", з яких надавав перевагу другому: 1) система життєво важливих дій в абстракції від їхніх наслідків; 2) відповідність цих дій потребам організму.

Явище, якому притаманна функція f, тим самим вважається втягнутим у процес, що пов'язаний з людиною, або таким, що викликається людиною з певною метою; функція ж людини, що підлягає маніпулюванню з боку інших людей при досягненні мети, називається "роллю" [Daneš 1987, p.8].

Мовлення уможливлює створення або формування значної частину соціальної дійсності. Цим мотивується наявність різних аспектів функціонування мови – відображення, створення, перформативність, презумптивність тощо [Silverstein 1979, p.194]. Усе це часто дозволяє розмежувати, як мінімум, три різних групи смислів у терміна "функція" [Там само, с.17-18]: 1) "референційні" функції – абстрактна дистрибуція форм у межах речення; 2) "прагматична функція-1": цілеспрямоване використання сигналів для досягнення соціального ефекту. Ця функція характеризує щось з погляду того, як мовці як комуніканти кваліфікують свої мовленнєві дії [[Там само, с.132]: питання, оголошення, наказ, номінація та ін. Вона пов'язана з інтерпретацією здібності індивіда стратегічно використовувати форми мови [[Там само, с.206], пор. подібне тлумачення функції празькими функціоналістами [Кондрашов 1967, с.7]. У чомусь наближався до такого розгляду функції Л.Блумфілд [Блумфилд 1968], що формулював проблему опису "гарного" мовлення (як опозицію

до неправильного) мовлення. Роздуми ученого про вторинну і подальшу реакцію на мови дозволяє констатувати, що метамовна функція взаємозв'язана з формуванням "мовної ідеології" [Silverstein 1987, p.206]; 3) "прагматична функція-2": індексне вживання форми – і взаємна дистрибуція форм (у визначенні зв'язності дискурсу), і дистрибуція форми щодо позамовного контексту вживання мови. Це використання дає індексне значення мови [Там само, с.142]: відношення мовного сигналу до свого контексту вживання, що інколи називається прагматичною (індексною) пресупозицією.

М.Геллідей [Halliday 1967, с.326] диференціює такі розуміння функції: 1) "граматична" (або синтаксична) функція, вживається щодо елементів мовних структур – типу "агенс", "мета", "суб'єкт", "об'єкт', "тема", "рема" і под.; 2) функція мови загалом у К.Бюлера [Bühler 1934], празькому функціоналізмі й у М.Геллідея. Різноманітність таких функцій (згрупованих навколо трьох основних різновидів – індеаційної, міжособистісної і текстової функції) вмонтовано у структуру мови й утворює її семантичну і синтаксичну (граматично-лексичну) організації.

Функціональність мови репрезентована на чотирьох різних рівнях [Jäkel 1983, p.16-18]: 1) позначення: слово як розуміння довкілля, а мова як іменування речей, коли конвенції притаманна повна конституювальна сила; 2) опис, дескрипція в орієнтації повністю на річ, коли судження пов'язані з предметами. Мова є засобом опису, а предмети світу є метою свого використання, осмисленого використання людьми; 3) судження: слово як ідеологічна оцінка, як судження та ін. В зародку такі судження й оцінки наявні в мові як описи; масштаби тоді програмуються речами, зіставлюваними в межах осмисленого використання в суто прагматичному смислі [Jäkel 1983, p.17]; 4) тлумачення: слово набуває характеру інтерпретації, філософського виміру і тому водночас виступає інструментом філософського пізнання, оскільки поза словом таке пізнання просто неможливе.

Поняття "структура" і "функція" доповнюють одне одного [Meyer, Ort 1988, p.95]. Системи (і їхні підсистеми) можна подати як набори: а) еквівалентних структур і розрізнювальних функцій щодо довкілля (Umwelt) або б) еквівалентних "функцій" і розрізнювальних структур. Концептуальне розмежування систем неможливе без урахування відношення до довкілля.

IX.6.2. Функція як аргумент і функція як роль елемента. У цьому протиставленні "функція" має ту театральну конотацію, що типова для одного з соціологічних функціональних підходів.

Г.Фреге [Frege 1971, p.VII] вважав, що заміна поняття "суб'єкт" на "аргумент", а "предикат" на "функція" робить опис прозорішим: зміст (Inhalt) мовлення є функція (в математичному смислі) від певного аргументу. Так [Там само, с.16], у реченні "Катон убив Катона" при першому аргументі "Катон" наявна функція "__ убив Катона", при другому аргументі "Катон" – функція "Катон убив __". Якщо ж обидва аргументи "вирахувати" з цієї функції, то постає: "__ убити __", що

корелює з висловом “убити себе”. Якщо у вислові, зміст якого не обов’яково оцінюється з погляду істинності, в одній або в кількох позиціях наявний який-небудь знак (простий або складний), який можна замінити на інший – також в одній або в кількох позиціях, – то незмінювана частина цілого цього висловлення називається функцією, а замінювана частина – аргументом [Там само, с.16-17]. Підмет, за Фреге, при цьому постає аргументом, виділеним мовцем мисленнєво зі складу інших [Там само, с.18], ієрархічно наступний важливий аргумент – додаток. Мова може, коли це необхідно, той чи інший аргумент репрезентувати як основний, за допомогою добору слів і/або форм: пор. активний і пасивний стан тощо. Ця гнучкість обмежена лексичними можливостями мови. Якщо зобразити через “Ф(А)” одномісну функцію, то, оскільки і сам символ “Ф” може бути заміненим на інший, – наприклад, на “F”, – можна сказати, що Ф(А) – ще й функція від аргумента Ф [Там само, с.18]. У сучасній лінгвістиці цей різновид часто називається пропозиційною функцією (див.: [Степанов 1981, с.135-137]).

Таке відокремлення аргументів від іншої частини інколи постає утрудненим за суто семантичними причинами: “семантичні сфери підмета і присудка постійно перетинаються: ідентифікаційна інформація проникає в предикат, створюючи своєрідне накладання таких семантичних площин; предикатні значення проникають у значення підмета, що маскується під “дане”, під інформацію, призначену для ідентифікації предмета повідомлення” [Арутюнова 1976, с.375]. Можливо, що “всередині складу підмета, і всередині складу присудка, найсуттєвішого в комунікативному плані компонента, значення посідає найпериферійнішу позицію” [Там само, с.377].

Між функціями можна встановити, за Є.Куриловичем ([Курилович 1962(д), с.59]), відношення ієрархії: “Загальний закон, що торкається відношення первинної синтаксичної функції до вторинних синтаксичних функцій, полягає в тому, що: якщо зміна синтаксичної функції певної форми (певного слова) А зумовлює формальну зміну А в В (за тієї самої лексичної функції), первинною синтаксичною функцією є та, що корелює з вихідною формою, а вторинною – та, що корелює з похідною формою. Приклади: лат. amat “він любить” і amans “той, хто любить” розрізняються лише синтаксичною функцією. Лексичне значення (дія) в обох випадках однакове; але, оскільки саме дієприкметник утворений від особового дієслова, а не навпаки, можна вважати, що у слів з лексичним значенням дії (тобто у дієслів) первинною є функція присудка, а вторинною – функція означення”.

Крім учасників дії, як аргумент при функції можуть виступати й інші елементи. Так, за О.Несу [Naes 1973, p.185]), основним аргументом дієслів (на противагу відношенням типу “більше, ніж”) є час. У локалістській концепції Дж.Андерсона [Anderson 1973] функції інтерпретуються як похідні від локативної – від вказівки на розташування референта (що корелює з тим чи іншим найменуванням у реченні) в просторі.

Функції виділяються внаслідок аналізу зв’язку або залежності. За Л.Єльмслевим [Hjelmslev 1963, p.12], описуваний предмет визначається

двома шляхами: шляхом аналізу і шляхом синтезу. В першому випадку цей предмет розглядається як функційна єдність, в іншому – як частина більшої функційної єдності [Ельмслев 1960, с.335-336].

У тагмеміці [Lycan 1990, p.65] граматичні функції асоціюються з множинністю одиниць і конструкцій. Функцію можна вважати визначальною властивістю певної множинності, в той час як множинність можна назвати тим, що маніфестує певну функцію: "функційну множинність" можна назвати ще класом заповнювачів ... слота (slot) – нереальної фізичної позиції, а також певної функційної одиниці. Функція – роль, або завдання, виконувані однією формально виділюваною частиною конструкції щодо інших частин. Предикатна частина речення – "театр в мініатюрі" [Longacre 1965, p.65]. Спираючись на порядок слів, на відмінок, на лексичну частотність, інтонацію тощо, можна виділити більш або менш близькі набори функцій [Там само, p.66], набір функційних класів, як правило, не залежить від вибору параметрів як опертя.

Саме такий підхід усталений у стандартній генеративній моделі [Chomsky 1965]: граматична функція прирівнюється до граматичного відношення, а не до граматичної категорії. Тому варто говорити не про підмет (або суб'єкт), присудок (або предикат) і под. як функції, а про "предикат для" (predicate-of), "суб'єкт для" (subject-of) тощо. За гіпотезою про конфігураційність (усталеній у стандартній моделі, що заперечується в релятивній граматиці), набір функцій у реченні однозначно встановлюється з дерева безпосередніх складників. У значно пізнішій моделі "керування і зв'язування" граматичні функції суттєві для встановлення логічної форми речення [Chomsky 1981, p.42]. Простеження функційного статусу того чи іншого складника (особливого іменного складника) протягом трансформаційної деривації речення вважається тепер суттєвим і для встановлення логічної інтерпретації речення загалом, запроваджується навіть ([Chomsky 1981, p.42; Chomsky 1980, p.179]) поняття функційного ланцюжка (functional chain) як функційної історії складника.

Внаслідок еволюції мовні системи все більшою мірою пристосовуються до виконання комунікативних функцій. Одні елементи характеризуються більшою кількістю функцій, інші – меншою. Здебільшого складно проінтерпретувати функцію ізольованого елемента. Той самий елемент може одночасно виконувати кілька різних завдань: як елемент поверхневої структури передавати семантичну інформацію, спрощувати продукування і розпізнавання висловлень, йому можуть бути притаманні соціолінгвістичні і/або афективні функції та ін.

Інколи для формалізації граматичних функцій – суб'єкта, предиката, непрямого об'єкта і под. – у межах синтаксичної репрезентації використовують диференційні ознаки (типу: [+ прямий об'єкт], [+ підмет] та ін.), що приписуються відповідному складнику [Chomsky 1981, p.53]. Зміна функції в іменного складника під час трансформаційної деривації в такому разі пов'язана зі змінами не позиції цього складника в "межах" речення (як це коментується у відмінковій граматиці) і не в конфігурації

дерева безпосередніх складників (як у стандартній генеративній моделі), а в наборі цих функційних ознак.

Граматична функція є основним поняттям лексико-функційної граматики (своєрідною теорією функційної інтерпретації Дж.Брезнан, Р.Каплан та ін.) й аналогічна математичній функції: аргументом є відповідна частина структури речення, а значенням – переважна інша частина, що розглядається як підструктура першої. Така функція не завжди окреслена для всіх аргументів (це часткова функція), але не буває "багатозначною" [Andrews 1985, p.1]. В цій концепції [Bresnan 1982, p.347-348] граматичні функції співвідносять також поверхневу категорійну структуру із семантичною предикатно-аргументною структурою: граматичним функціям приписуються семантичні ролі ще в лексиконі, а синтаксичні реалізації – в категорійному синтаксичному компоненті. Десигнатори в межах лексичних і граматичних схем можуть вказувати не більше ніж на два вияви тієї самої функції ("принцип функційної локальності").

За евристичним поглядом [Там само, с.65-66], така граматична функція – будь-яке відношення, корисне під час визначення структур у межах речення, в абстракції від конкретних граматичних принципів відповідної мови (типу сполучуваності суб'єкта з дієсловом). Слід розрізняти [Там само, с.80-97] три фундаментальні типи функцій: 1) ядерні (core), що виражають агентивність, суб'єктність, об'єктність та ін. у межах елементарного речення-складника (clause); 2) непрямі (oblique), типу підрядних прислівно-з'ясувальних або підрядних додаткових (за логіко-граматичною класифікацією); 3) зовнішні (external), що створюють враження розташування поза базовою структурою речення-складника, найсуттєвіші як прагматичні функції, пор. топік як вказівку співвіднесеності частини речення з цілим дискурсом.

IX.6.3. Функція як "використання" (use) і "вживання" (usage) мови. Загалом часто неформальним синонімом терміна "функція" є у філології і в філософії мови термін "вживання". В англомовній літературі розмежовуються use (надалі "використання") й usage ("вживання"), особливо тематизовані в працях з "філософії звичайної мови" ("оксфордської школи"), де передбачалось, що дослідження вживання слів розкриває картину сутності речей, а тому важливо було встановити, чи прогнозується використання слова його вживанням або навпаки.

Ця теза була актуальною і в дослідженнях другої половини XIX століття. Так, У.Уїтні в 1868 р. писав: "Характер мови не детермінується правилами граматиків і лексикографів, а вживанням (узусом – usage) суспільства, голосом і думкою мовців. Особливо ... ефективно це буває, коли відбувається неусвідомлено" [Whitney 1868, p.474]. За Г.Паулем (1880), "істинною причиною зміни узусу є не що інше, як звичайна мовленнєва діяльність. Ця діяльність виключає будь-який плановий вплив на узус. […] Та обставина, що мовленнєва діяльність зумовлює зрушення в

узусі ненавмисно, відповідно є похідною з факту, що узус не повністю підпорядковує собі мовленнєву діяльність, залишаючи завжди певний простір для індивідуальної свободи" [Пауль 1960, с.53].

Конкретні чинники впливу узусу на граматику встановлював І.Ф.Буслаєв, який наголошував: "Вживання впливає на мову подвійно: сприятливо, ... зберігаючи в ній найдавніші форми, як сліди колись чинного в ній закону", і "руйнівно, витісняючи колишні форми, а водночас послаблюючи і силу тих законів, на яких вони ґрунтуються […]. ... вживання мови поширюється на всі її місцеві говірки..." [Буслаев 1959, с.27].

Індивідуальне вживання мови (Sprachgebrauch) називають інколи стилем, відрізняючи його від загальноприйнятого вживання [Voßler 1904, S.15-16]. Це спільне, за К.Фослером, – "не що інше, як приблизна сума за можливістю усіх, або меншою мірою найважливіших, індивідуальних вживань мови. Індивідуальне вживання, тією мірою, якою воно є конвенцією, тобто правилом, описується синтаксисом. Тією ж мірою, якою воно постає витвором індивіда, розглядається стилістикою". Граматична неправильність – "порушення мовного узусу. Граматика кодифікує узус; там, де він коливається, намагається його зміцнити" [Vossler 1923, S.2]. У ході опису наявний шлях від індивідуального (від стилістики) до загальноприйнятого (до синтаксису). Загалом усі елементи мови є стилістичними засобами вираження. Синтаксичні і загалом мовні правила – "грубі, неточні поняття, отримані внаслідок емпіричних, позитивістських і поверхових спостережень, що не витримують критики щодо суворого ідеалістичного критичного мовознавства" [Voßler 1904, S.39].

Добір засобів вираження, стилю спілкування часто зараховують до сфери індивідуального наміру. Але цей вибір завжди дає ключ до розуміння висловів. Соціально нормовані не лише власне мовні засоби, але й усе, що залежить від соціального оточення індивіда, від його освіти і відображає ступінь формальності мовлення в конкретних умовах.

Попри індивідуальність, вживання мови, призначене для передачі думок, бажань, намірів, оцінок, переваг й описів, репрезентує діяльність, що відображає соціальний і культурний життєвий світ [Vossenkuhl 1982, p.9]. Прирівнювання значення вживання мови, наявне у "пізнього" Л.Віттгенштайна [Wittgenstein 1953], корелює з прагматичним напрямом у мовознавстві і у філософії мови. Носіями мовного значення тепер постають не самі вирази, а мовленнєві дії.

Зіставлення мовних відношень між елементами речень як носіями значення, що реконструюються в логіко-синтаксичному аспекті, з одного боку, й обставинами і властивостями мовленнєвих дій, з іншого, актуалізується з особливою глибиною в теорії мовленнєвих актів у Дж.Остіна і Дж.Р.Сьорля. Поєднання цього співвідношення з інтенційним (у П.Грайса [Grice 1989]) і конвенційним (у Д.Льюіса [Lewis 1969]) постало подальшим розвитком цього підходу. Очевидно, вживання мови і мета

такого вживання – досягнення розуміння людей – виступає основним складником цієї теорії.

Вживання, за Л.Єльмслевим [Hjelmslev 1971, p.76], – те, що в мовленні є стійким. Це множинність між'ярусних "коннексій" – зв'язків (або "когезій", у сенсі "Пролегомен" [Ельмслев 1960]), ефективно реалізованих. Комбінації, що виступають варіантами між'ярусних зв'язків, належать до мовлення, а не до вживання і складають залишок від мовлення, з якого викреслено вживання. Останній називають мовним, або семіотичним, актом.

У феноменологічній концепції Х.Ортеги-і-Гассета [Ortega y Gasset 1957, p.14] використанням (uso, по-іспанськи також "звичай") називається "те, що думаємо або говоримо". Властивості використання [Там само, с.15]: 1) механічне нав'язування, дії, виконувані під тиском соціуму. Воно полягає в антиципації "моральних" або фізичних репресій, що будуть застосовані, якщо мовці не підкоряються цьому використанню; 2) ірраціональність – це дії, точніше зміст яких (те, що ми, по суті, робимо, реалізуючи їх) для нас недосяжне; 3) позаіндивідуальна і безособова реальність. Ми реагуємо на неї як на форму поведінки, що постає тиском, силою і нашою особистістю. Використання реалізує в індивіда такі три різновиди дій [Там само, с.16]: 1) це зразок, наслідуючи який можна передбачити поведінку навіть незнайомих для нас індивідів. Тому ми "наче співіснуємо" з тими, кого ще не знаємо; 2) реалізуючи тиск за допомогою певного репертуару дій – ідей, норм, технік, – "використання" примушує індивіда жити в дусі свого часу, користуючись спадщиною попередніх епох. Людина одночасно репрезентує і прогрес, й історію, а суспільство накопичує досягнення минулого; 3) без такого "використання" (автоматизує більшу частину поведінки людини) особистість не змогла б концентруватися на своєму власному житті. Суспільство ставить людину віч-на-віч з її майбуттям, що дозволяє створювати нове, раціональне і більш досконале.

Загалом, "використання" неоднозначне [Neumaier 1984, p.93], це: 1) спостережувана поведінка, тобто конкретні акти, в яких вимовляється певна послідовність звуків або записуються символи, 2) характерні способи застосування мовних виразів.

У Л.Віттгенштайна використання визначалося як "правдоподобний спосіб вживати мову", а смисл слова – як множинність закономірних шляхів її вжитку (див.: [Wavell 1983, p.256]). За Г.Райлом [Ryle 1971, p.48], використання – спосіб використання чогось (зокрема словом), а не соціологічне узагальнення. Правила вживання слова use дозволяють говорити про те, як "використовувати" слово, але не конкретне речення [Там само, с.51]. Ось плин думок Г.Райла. Повар використовує сіль, цукор, муку та ін. для виготовлення пирога. Використовуються (інколи і неправильно) інгредієнти, але не ціле, не пиріг [Там само, с.51]. Можна попросити людину дати відповідь на питання, віддати наказ, розказати анекдот, використовуючи конкретне слово або словосполучення. Але зовсім інша справа, коли ми просимо її вимовити або написати це

конкретне слово або словосполучення, тоді ми просимо не використовувати слово або словосполучення, а лише вимовити або написати його [Там само, p.52].

Вживання, за Г.Райлом – звичай, усталена практика, мода або манера. Вживання може бути місцевим або всезагальним, застарілим або сучасним, сільським або міським, вульгарним або академічним. Вияв використання мови – завдання філологічне, а не життєве – на відміну від вживання [Там само, с.48].

Використання не пов'язане з конкретною мовою [Flew 1971, p.65]. Використання слова table в англійській мові – те саме, що використання слова tavola в італійській, "стіл" – в українській тощо. Використання пов'язано не зі словом мови як такої, а з виразником поняття – "концепту", в цьому разі – поняття "стіл". У слова може бути "використання" тільки тією мірою, якою мовний колектив визначає його для слова і визначає як правильне вживання. Отже, використання слів залежить від їхнього правильного вживання. Для концептуального аналізу (аналізу використання слова) не завжди постають суттєвими усі властивості вживання. Так, особові займенники більшою мірою цікавлять лексикографа, ніж філософа мови. Вживання пов'язане з конкретною мовою: розглядаючи вживання слова "стіл", дослідник простежує, як конкретне (українське, англійське та ін.) слово застосовується тими, хто його вживає, – а не тими, хто у своєму мовленні застосовує іншу назву – наприклад, tavola [Там само, с.65].

Узвичаєне використання слова часто відрізняється від філософського. У філософії мови є два підходи до перевірки того, що певна людина використовує слово відповідним чином: екстенсійний та інтенсійний. Результат обох для опису звиклого вживання є тотожним, тому реальна процедура здебільшого їх комбінує. У першому випадку спочатку збирають досить значний корпус використання слова, на цьому ґрунті і встановлюють значення слова. За інтенсійного підходу звертаються до інформанта, запитуючи, який смисл вкладає він у відповідне слово і як він використовує його.

Дж.Остін [Austin 1962] вважав, що використання мови і використання речення характеризується трьома "вимірами", – тими самими, що властиві для мовленнєвих актів. У формулюванні роботи [Frazier 1985, с.30], переважно реалізується три речі: 1) вимова чогось, 2) вказівка на те, як би хотілося, щоб адресат сприйняв мовлене, і 3) досягнення відповідних ефектів в адресата внаслідок мовлення. За Дж.Остіном, локуція, ілокуція і перлокуція.

Адекватність теорії використання мови, за [Berwick, Weinberg 1984, p.82], залежить від того, яким чином характеризується знання мови, тобто від граматики. Вибудовуючи цю теорію, опертям можна мати теорії компетенції, алгоритми тощо. Загалом "теорія використання", за [Downes 1977, p.95], може претендувати не на точне пояснення і передбачування результатів інтерпретації мовлення в конкретній ситуації, а тільки на те, щоб вказати ступінь ймовірності тієї або іншої інтерпретації.

Використання мови людиною не завжди інформативне. Водночас слід пам'ятати [Chomsky 1972, p.70], що мова використовується як для інформування, так і для того, щоб ввести в оману, як для пояснення думок, так і для демонстрації гостроти розуму, гри слів. Очевидно, людині не притаманний від самого початку відповідний "мовленнєвий репертуар", – набір висловлень, що вимовляються за звичкою у відповідних умовах, що заповнюються необхідними морфемами тільки в міру необхідності (останнє є справедливим щодо кліше) [Там само, с.118].

Справжнє, а не ідеалізоване, використання мови, за [Fillmore 1985, p.72], пов'язано з трьома характеристиками семантичних систем конкретного мовця: 1) шари конвенційності, репрезентовані в мові, оскільки [Morgan 1978] є не тільки конвенційність, або довільність, у співвідношенні елементарних знаків до значення, але й конвенційність у співвідношенні контекстів з тими значеннями, які в межах цих контекстів можуть бути передані. Наявна і взаємозалежність між контекстами і конкретними виразами, за допомогою яких передаються конвенціоналізовані значення в цих контекстах; 2) механізми втручання контексту і тла в побудову значень висловлень за їхнього конкретного використання; 3) "структурні формули" – мовні вирази, що підпорядковані і правилам граматики, і намірам мовця. Це застиглі вирази зі своєю лексикою і граматикою, а також конвенційно закріпленою просодією.

IX.6.4. Функція і дисфункція. Мовна функція передбачає можливість дисфункції, що особливо показово інтерпретувалося в концепції А.Ґардинера [Gardiner 1932, p.141]. З фактом мови, словом-формою (word-form), корелює акт мовлення – зокрема "слово-функція" (word-function). Цей термін почерпнутий як синонім на позначення "виконання" (performance; цей термін згодом використовувався Н.Хомським на противагу competence). Така функція вказує на цілеспрямованість і на результати, що досягаються під час мовленнєвого акту. Мета мовця – привернути увагу до чого-небудь. Словам притаманна сила впливу, основним призначенням якої є репрезентація предмета, що мається на увазі (thing-meant), як такого, якому притаманні певні формальні властивості.

Слово-функція може бути конгруентним або неконгруентним слову-формі [Gardiner 1932, p.142]. Перший випадок наявний у тому разі, коли слово вживається з метою репрезентації речі в тому вимірі, в якому, на думку мовця, адресат повинен її "побачити". Конгруентність гарантується врахуванням форми усіх інших слів у реченні [Там само, с.143]. Так, прийменник передбачає наступний іменник; якщо це сподівання не виправдовується, функція неконгруентна щодо форми. "Функція" передбачає й особливу значущість ролі слова в реченні, що визначається в граматиці сферою дій для кожного слова-форми [Там само, с.145]. До того ж, функція – на противагу дисфункції – повністю простежується лише у висловленні.

До конгруентних функцій належать: роль іменника як означуваного і як знака для об'єктів (речей), роль прикметника як означення, роль фонеми всередині складу та ін.

Дисфункція здебільшого є наслідком конфлікту двох мовних форм, що зумовлює неконгруентність. Неконгруентність наявна, наприклад, у вислові the then king "тодішній король" (букв. "тоді-король") [Там само, с.160-161]. По-англійськи це поєднання менш узвичаєне, ніж the good king "добрий король", але все одно припустиме. Слово-форма then "тоді" вказує на один напрям розвитку мовлення, а синтаксична форма – на інший.

Неконгруентність відчувається або в тих вживаннях, що виходять з ужитку, або в тих, що тільки постали, та зумовлює відчуття неправильно висловленого, напруженості, неприродності. Отже, неконгруентна функція – правильний, але незвичайний спосіб запропонувати висловлення. Цей спосіб часто обирається тоді, коли добір інших альтернатив є надскладним [Там само, с.164]. Внаслідок неконгруентності функцій і розвивається мова: окремі мовленнєві акти поступово підштовхують стару форму в новому напрямі, чим і забезпечують неконгруентність [Там само, с.163].

Дисфункція пов'язана з порушенням очікувань інтерпретатора мовлення, а нормальне функціонування – з їхнім підтвердженням.

IX.6.5. Ієрархія функцій, функційна наповненість тексту, суперпозиція й ієрархія функцій. Для простеження функцій, їх первинного і/або вторинного вияву, простеження позиційного статусу функції необхідно досліджувати і вивчати форми мови, де домінує певна функція, і водночас аналізувати також ті форми мови, де перетинаються різні функції. Останнє дозволить встановити ієрархію певних функцій у тому чи іншому мовному факті. Дж.Берклі свого часу наголошував: "… повідомлення ідей, позначуваних словами, не складає основної і єдиної мети мови. Наявні також інші її цілі, як, наприклад, мотивація якої-небудь пристрасті, спонукання до дії або ухиляння від неї, приведення душі у відповідний частковий стан, – цілі, щодо яких названа мета ... має характер суто службовий або навіть повністю відсутня, якщо ця мета може бути досягнута без її допомоги ... за узвичаєного вживання мови" [Беркли 1978, с.166]. Функцію певного предметного змісту в замкнутій єдності індивідуального психічного життя (за В.М.Волошиновим) можна назвати суперпозицією функцій – "що" і "як" переживання.

Цього погляду дотримувався і Н.Хомський [Chomsky 1980, p.229]. За його міркуваннями, до функції мови відносять здебільшого комунікацію як основну мету, – тільки вона, так вважає більшість, мотивує природу мови. Але що таке "основна мета"? Що можна назвати, наприклад, комунікацією за відсутності аудиторії? Коли аудиторія не відповідає, не має права голосу? Коли у вас немає ніякого наміру передавати інформацію або змінити думку або настанову щодо чого-небудь? Отже, або термін "комунікація" не постає настільки прозорим, як може видатися, або ж комунікація – не основна функція мови [Chomsky 1980, p.230]. Очевидно,

коректнішим є погляд "пізнього Л.Віттгенштайна", який стверджував [Wittgenstein 1953], що мові властивий цілий ряд функцій, але основна – умовивід (пор. [Kaminsky 1982, p.71]). Тому ця функція складає основу усіх суперпозицій.

Саме суперпозицію мав на оці і Р.Якобсон, який наголошував: "Навряд чи є мовленнєві повідомлення, що виконують тільки одну функцію. Різноманітність міститься не в монополії якої-небудь однієї з цих функцій, а в різному ієрархічному порядку функцій. Мовленнєва структура повідомлення залежить, насамперед, від домінувальної функції" [Jacobsen 1986, p.66] (мається на оці домінувальна функція в конкретному епізоді мовлення).

Крім суперпозиції (накладання) функцій, наявна й функційна ієрархія. Слід диференціювати ієрархію функцій мови загалом і функцій елементів у мовній ситемі зокрема. Першу простежує Ш.Баллі, останню – Є.Курилович. Ш.Баллі вважав: "Першочергова функція мови полягає в забезпеченні індивідуумів груп щодо можливості спілкуватися один з одним. Щоб дізнатися, чи задовольняє мова і наскільки вимоги спілкування, необхідно ці вимоги визначити; ми резюмуємо їх свідомо жорсткою формулою, що в контексті з фактами набуває більшої гнучкості: мова задовольняє вимоги спілкування в тому разі, якщо уможливлює передачу думки з максимальною точністю і мінімальними зусиллями для мовця й слухача" [Балли 1955, с.392]. І далі: "Легко зрозуміти, ... що таке спрощення не обходиться без серйозного наслідку для вираження відтінків індивідуальної думки і що, зокрема, така стандартизація накладає обмеження на емоційні рухи. Загалом можна припустити, що потреби спілкування протилежні потребам вираження; але для доказу цього не вистачає ще детальних досліджень" [Там само, с.393- 394].

Є.Курилович розрізняв первинну функцію (або значущість – valeur) і вторинні функції [Курилович 1962(д), с.19]. Наприклад, первинна функція чоловічого роду – "загальне" особове значення, оскільки "саме чоловічий рід вживається там, де стать не розрізняється" [Там само, с.103]. Причому: "Первинна функція не має нічого спільного з етимологічним значенням форми. Ця функція пов'язана зі значущістю форми, означуваної в системі і незалежної від семантичного оточення" [Там само, с.103]. Тому: "можна говорити про первинні функції акузатива в ролі прямого додатка і про ряд вторинних функцій: акузатив мети (давн.-інд. nagaram dacchati "йде до міста", лат. Romam ire "йде до Риму"), протяжність, ціну та ін. Умови вживання акузатива у вторинній функції завжди можуть бути визначені. Умови ці – контекст, але не в якому-небудь неозначеному смислі: це насамперед семантичний зміст дієслова, від якого залежить відмінкова форма. Закінчення акузатива наче пристосовується до дієслова, насичуючись його спеціальним значенням. Первинну функцію, навпаки, так визначити не вдається. Користуючись термінологією К.Бюлера, вона "зумовлена в системі" (systembedingt) в той час, як вторинні функції "зумовлені в полі" (feldbedingt)" [Там само, с.184].

За допомогою лексем (їм притаманні інтенсійні потенціали значення) або їхніх комбінацій у межах конкретної “мовної гри” (у віттгенштайнівському сенсі) реалізується референція до цілком означених предметів або зображуються конкретні десигнати предикатів. Потенціали кожної лексеми одночасно і гнучкі, й обмежені [Meyer 1983, p.73]: з одного боку, вони визначають референцію до множинності різноманітних предметів і зображення цілого спектру десигнатів предметів, а з іншого, обмежують набір об’єктів, що допускаються як референти і/або десигнати предикації. Саме тому значення слів взаємозумовлені в контексті, так що із вибору слів вияскравлюється тематична структура тексту [Там само, с.77]. Текстові притаманна функційна насиченість [Там само, с.33] тією мірою, в якій: 1) кожна частина тексту робить внесок у свою ілокуційну функцію (як і в теорії мовленнєвих актів, під ілокуцією розуміється тип намірів, здійснюваних за допомогою висловлення): насиченість відповідає ступеню зв’язності (безперервності) тексту. Вкраплення іншого матеріалу зумовлюють зниження зрозумілості, до порушення правил розумного спілкування, а тому і до меншої функційної насиченості; 2) майже усім елементам тексту (будь-якої величини – словам, членам речення, цілим реченням, групам речень та ін.) притаманна функція, що вказує на індивідуально-ситуативний контекст. Така функція може бути результатом суперпозиції – композиції інших функцій; 3) не завжди одній частині тексту приписано одну функцію. Кожній частині тексту властиві функції на різних ярусах ієрархії і смислу: в реченні може бути, наприклад, одна функція щодо інших сусідніх з ним речень, а інша – щодо більших єдностей, до яких воно належить і якому підпорядковане. Речення може, наприклад, відігравати певну роль у розвитку теми (спрямовувати хід оповіді), характеризуватися аргументативним статусом і виконувати стилістично-естетичну функцію.

Відповідно розрізняються насичене і ненасичене вживання мови [Smith 1979]. Ті самі властивості мови експлуатуються різними мовцями, але для окремих з них найхарактерніші одні, а не інші властивості. Наприклад, пристрасний обмін думками (з відповідними просодією, синтаксисом і лексикою) щодо технічних моментів футболу, в принципі, можливий у будь-якій компанії, але в найбільшій мірі він типовий для чоловічої компанії, і навіть не будь-якої [Smith 1979, p.9], а тільки в тій, де таке вживання вважається “насиченим”.

IX.6.6. Особливості тлумачення окремих функцій мови.

IX.6.6.1. Апелятивна функція (appellative function): реалізується формами звертання [Stankiewicz 1984, p.163]. Її основою є те, що “отримувач” усвідомлюється мовцем як адресат, чим мотивується можливість зворотного зв’язку з адресатом. Останнє зумовлює необхідність врахування адресантом фонових знань свого адресата [Nord 1997, p.58]. Насправді апелятивна функція послідовно репрезентована спеціалізованими формами (наприклад, кличного

відмінка та ін.) і часто може ґрунтуватися на особливому синтаксичному зв'язку, пор.: *Дівчино, підійди до мене*.

IX.6.6.2. Аргументаційна функція (argumentative function): за [Tomlin 1986], в аргументації є шість різних підфункцій: дані, висновок (зміст твердження), обґрунтування, попередній зміст, кваліфіковані аргументації й умови, за яких допускається виняток (rebuttal). Більша частина цих підфункцій в аргументаційному тексті здебільшого не реалізується [Eberenz 1981, p.197], тому в межах опису дискурсу варто швидше вести мову про: а) дані, б) твердження і пов'язані з ним, в) кваліфікування, г) аргументативні функції як семантичні відношення в тексті, що є засобом доказу або аргументування, зокрема: умови, імплікації, каузальності, діагнозу, допусту, мети, наслідку, зіставлення, контрасту, пояснення, мотивації. Тільки останні і витлумачує П.Майєр [Meyer, Ort 1988, p.104]: аргументативні функції – це функції мовних виразів у тексті, що вказують на аргументаційний статус конкретного фрагмента тексту. Вони є опертям інтерпретації для інших ілокутивних функцій, що наявні в тексті. Невдало реалізовані аргументативні функції стають на перешкоді для відстоювання власного погляду.

IX.6.6.3 Афективна функція (affective function): здебільшого та сама, що емотивна функція, на противагу когнітивній функції. За [Kant 1979, p.139]: увесь світогляд, постаючи чуттєво мотивованим, ґрунтується на афекціях, а поняття – на функціях. Але метафори є засобом і когнітивної, й афективної функцій [Brandes 1980, p.8], тому що своєю розмитістю й образністю викликають емоції, а не лише уявлення.

IX.6.6.4 Вокативна функція (vocative function): функція імен, що використовуються для зосередження уваги людини, до якої звертаються [Lyons 1977, p.217]; одна з основних семіотичних функцій. Різниця між референтним і вокативним вживанням імен у багатьох мовах систематизована як різниця між термінами референції і термінами адресації, пор. відмінкові системи неідоєвропейських мов.

IX.6.6.5. Вторинна функція (secondary function; fonction secondaire): за [Курилович 1962(д), с.31]: "Належність форми до певного класу (категорії) визначається первинною функцією. Французькі дієслова avoir й être є дієсловами, хоча й вживаються за певних умов як синсемантичні елементи (il a dormi "він спав", il est venu "він прийшов", il est jeune "він молодий"). У крайньому разі можна виділити спеціальний клас допоміжних слів з подвійною функцією, причому вторинна функція – це функція синсемантем. Ґрунтуючись на аналогічній ідеї, ми виділяємо особливий клас конкретних відмінків, що займають проміжну позицію між прислівниками (первинна функція) і граматичними відмінками (вторинна функція)".

До того ж: "Конкретні відмінки також мають первинні і вторинні функції. Первинна їхня функція – прислівниковий вжиток; але від прислівників їх відрізняє наявність вторинної функції, яка полягає в тому, що відмінкове закінчення, позбавлене семантичного значення, стає простим синтаксичним показником. Це відбувається в тому разі, коли

конкретний відмінок вживається дієсловом зі спеціальним значенням. Досить звернутися до синтаксису будь-якої індоєвропейської мови, щоб переконатися в тому, що всі конкретні відмінки – й інструменталь, і аблатив, і локатив – можуть після відповідних дієслів ставати граматичними" [Там само, с.187]. І далі: "Якщо граматичний відмінок більш центральний, ніж конкретний, то і конкретний відмінок, вжитий у вторинній (синтаксичній) функції, більш центральний, ніж конкретний відмінок у первинній (прислівниковій) функції. Наприклад, у potiri civitate armis "захопити місто силою" (букв. "зброєю") перший (керований) аблатив civitate більш центральний, ніж другий (вільний) аблатив armis з інструментальним значеннням; звідси (potiri civitate) armis. І, насамкінець, граматичний відмінок, вжитий у вторинній (прислівниковій) функції, периферійніший, ніж той самий відмінок у первиній функції, наприклад Dies circiter XV (iter fecerunt) "Вони пройшли шлях приблизно за п'ятнадцять днів". Граматизація відмінкової форми надає їй центрального статусу з-поміж тих, що визначаються дієсловом; адвербіалізація відмінка, навпаки, відкидає його на периферію дієслівної групи" [Там само, с.188]. Згодом Є.Курилович зробив висновок: "значення або форми мають первинну функцію в тих випадках, коли максимально розрізнюються, вторинну ж – там, де різниця між ними частково зникає" [Там само, с.248-249].

Свого часу Є.Курилович [Kuryłowicz 1961, p.7] розмежування функцій здійснював за лінією "ширша – вужча сфера вжитку". В історії мови досить часто вторинна функція набуває формальної незалежності.

IX.6.6.6. Граматична функція (grammatical function). Дж.Катц [Katz 1972, p.113] розрізняв три типи функцій у членів речення: граматичну (підмет, присудок та ін.), риторичну (дане – нове, топік – коментар і под.) і семантичну (агенс, засіб, результат тощо). У модифікованій відмінковій граматиці згодом Ч.Філлмор [Fillmore 1977, p.60-61] запропонував переформулювати ці відношення в термінах *перспективи* речення. Кожне дієслово, що ідентифікує відповідний аспект події, описуваної в реченні, нав'язує і відповідну перспективу розгляду ситуації. Виявом такого вибору погляду якраз і постає вибір граматичних функцій, що корелюють з підметом й об'єктами вихідної структури речення [Fillmore 1976, p.72-74]. Так, якщо необхідно мовцеві знати погляд продавця, то мовець обере дієслово *продавати*, а взявши за основу погляд покупця, мовець обере дієслово *потратити* та ін.

У чомусь подібний підхід наявний і в моделі "керування і пов'язування" Н.Хомського [Chomsky 1981], де одним з основних компонентів є теорія тематичних ролей – тета-ролей. Кожне дієслово визначає кожному своєму семантичному аргументу певну тета-роль згідно з даними лексикону. На глибинному синтаксичному рівні (в D-структурі) саме тому прямо відображаються всі функції і в "граматиці лексичних функцій" Дж.Брезнан [Bresnan, Kaplan 1982, p.375] для пояснення анафоричних відношень (див. критику: [Williams 1984, p.457], і зіставлення

цих двох підходів – Н.Хомського і Дж.Брезнан [Williams 1984, p.639-669].) Ці і подібні підходи мають за мету пояснити, чому речення типу *Give John the book* звучить природно, а *Return John the book* – ні [Pinker 1989, p.52].

IX.6.6.7. Дейктична функція (deictic function): вона притаманна, зокрема, вказівним займенникам і прислівникам у так званих "практичних ситуаціях", локалізованих у конкретному просторі і часі [Lyons 1977, p.61]. За [Lyons 1977, p.664], займенники в багатьох випадках вживаються саме в дейктичній функції, наприклад: "Що ЦЕ в тебе в руці?", коли немає сенсу говорити про результат прономіналізації як граматичний процес заміни одного із кореферентних складників на займенник. Значний інтерес для граматистів являють собою випадки не суто дейктичної функції, коли, наприклад [Бондарко 1991, с.7], категорія особи дієслів і займенників як граматичний центр персональності поліфункційна і виконує "власне семантичну дейктичну функцію співвіднесення учасників позначуваної ситуації з учасниками мовленнєвого акту (співвіднесення як перетин або неперетин)".

IX.6.6.8. Десигнативна функція (designational function; Bezeichnungsfunktion): У [Hösle 1988, p. 399-400] показано, що Ґеґель в "Енциклопедії" має на увазі саме цю функцію, суть якої – те, що дух приписує зовнішнє й одночасно ідеальне існування тим існуванням, які сам встановлює із образів свого світогляду.

IX.6.6.9. Динамічна функція (dynamic function): за [Fisher 1985, p.158], індивід створює динамічні функції в мові і в логіці. Ці особисті функції динамічні, тому що, постаючи зв'язаними, вони створюють зміни, встановлюють шлях пізнання світу особистістю.

IX.6.6.10. Дискурсна функція (discourse function; discursive function): функція, спрямована на доцільне використання речення в дискурсі [Martin 1983, p.15]. Таке завдання розв'язує, наприклад, стратегічне розташування "теми" в реченні [Kuno 1975, p.326] (між іншим, коли вважають темою перший складник речення [Halliday 1967], позбавляють поняття теми такого функційного зачину). В термінах комунікативного динамізму [Firbas 1964] можна сказати, що тема є елементом з мінімальною дискурсною функцією (у Дж.Фірбаса: з найменшим ступенем комунікативного динамізму), тобто такою, що виявляє найменший вплив на розвиток дискурсу.

У "функціональному синтаксисі" С.Куно виділяє чотири дискурсні функції в реченні [Kuno 1975]: тема, контраст, вичерпний перелік, нейтральний опис. Інколи [Borkin 1984, p.59] нейтральний опис (речення, що не має опертям попередній дискурс під час виконання своєї функції) протиставляють іншим.

За [Hopper 1987, p.703], основні частини мови – іменник і дієслово – виступають універсальними лексикалізаціями таких прототипних дискурсних функцій, як "дискурсно-керований партиципант" (discourse-manipulable participant) і "подомлювана подія" (reported event). Граматики мов здебільшого зараховують до цих категорій одиниці з

морфосинтаксичними показниками, залежно від того, якою мірою вони наближаються до своєї прототипної функції.

IX.6.6.11. Дискурсно-прагматична функція (discourse pragmatic function): три значних групи таких функцій виділяються щодо порядку слів [Quasthoff 1979, p.309]: а) статус, що приписується інформації; б) послідовно марковані операції зміни відношень; в) членування дискурсу.

Різні мови по-різному упорядковують свій дискурс щодо цього. Невдачі в упорядкуванні дискурсно-прагматичних функцій зумовлюють зауваги інформантів типу: "Я це зрозумів, але ми так не говоримо" [Там само, с.310].

Дискурсно-прагматичні функції використовуються для встановлення референтів для використовуваних імен і словосполучень. В інтерпретації дискурсу переважно номінальна інтерпретація речення, без домислення, можлива без переосмислення пресупозицій для попередніх речень. Це постає аналогічним щодо того, коли вживання означеного артикля інтерпретують як референцію мовця до старої інформації. Окремі такі інтерпретації ґрунтуються не на семантичній пресупозиції, а на дискурсній функції, пор. віднесення референта, згаданого мовцем, до відповідного класу.

IX.6.6.12. Евристична функція (heuristic function): за [Meyer 1983, p.17], функція того вживання мови, коли прагнуть з'ясувати питання, *чому* в реальності все відбувається так, а не інакше. В результаті не сподіваються встановити справжні причини, але отримують хоча б приблизну уяву про них.

IX.6.6.13. Експозитивна комунікативна функція (expositional communicative function; Darstellungsfunktion): за [Agricola 1795], різновид комунікативної функції тексту (не обов'язково літературного), відносно незалежна від змісту конкретного тексту, а швидше така, що стосується кількох типів тексту одночасно (наприклад, до кількох текстів, які викладають ту саму проблему).

IX.6.6.14. Експресивна функція (expressive function), за В.Н.Телія: "Експресивність значущих одиниць мови, що складають її інвентар, щільно пов'язана з прагматикою мовлення. Експресивність являє собою відображення в змісті мовних сутностей емотивного відношення суб'єкта мовлення до елементів зовнішнього або внутрішнього світу людини, що з'являється в ній за їхнього позначення. А експресивна функція мовних одиниць полягає в їхній здатності виражати такого типу суб'єктивну модальність" [Телия 1980, с.308]. З експресивністю пов'язані такі різновиди суб'єктивної модальності: 1) "позитивне або негативне суто емоційне (пов'язане зі сферою почуттів-переживань) ставлення до позначуваного (*ноченька, солнышко, малюсенький, прудишко, крохотуля*); 2) кваліфікативно-оцінне ставлення до позначуваного, що ґрунтується на усвідомленні членами певного мовного колективу відповідного якісного (квалітативного) або кількісного (квантитативного) "стандарту" буття позначуваного, відхилення від якого зумовлює позитивну або негативну оцінку (*групповщина*, *писанина*, *гордец*, *болтать* або *носиться*, *тащиться*,

уплетать, *умопомрачительный*); 3) соціальні реакції на позначуване, пов'язані з настановою мовців на окремі норми вжитку засобів у відповідних умовах мовлення або стилістичних шарах мови, порушення яких зумовлює позитивний або негативний соціально-рольовий ефект (пор. *ввергать*, *низлагать*, *гордыня*, *светоч*, *упоительный*, *нерушимый* і *мямлить*, *шастать*, *околесица*, *трепач*, *ловчила*).

За розрізнення цих видів суб'єктивної модальності, що надає експресивного забарвлення мовним сутностям, спільним для всіх них є те, що суб'єктивна модальність наче нашаровується на об'єктивний зміст мовних одиниць" [Телия 1980, с.308].

За [Lyons 1977, p.583], експресивна функція полягає у виборі мовцем елементів, що роблять висловлення доцільним на тлі його настанови або емоційного включення в зміст його мовлення. Мовець може бути іронічним, скептичним, стриманим, насмішливим, сентиментальним тощо. На настанови мовця можуть впливати ступінь формальності міжособистісних стосунків, але навіть при цьому експресивна функція легко виділяється зі складу інших. Інші функції, такі як поетична, можуть виявлятися експресивною функцією, яка може підвищувати або знижувати ефективність їх [Eng 1986, p.140]: наприклад, зробити зміст тексту інтригувальним для читача і надати художніх, емоційних й інтелектуальних властивостей.

Ще один аспект експресивної функції – передача думки автора [Nord 1997, p.57] – така сигналізована експресивна інтенція автора обов'язково повинна передаватися під час перекладу текстів з однієї мови на іншу, що відповідає стандартам культури; неврахування її робить переклад неадекватним. Ось чому ранні переклади творів Й.Ґете з німецької мови створюють у сучасного читача враження надмірної сльозливості.

Інформативна функція протиставляється каталітичній: емоції можуть стимулювати або полегшувати – або навпаки, утруднювати когнітивні й інші психічні процеси, спонтанний вияв емоцій протиставляється їхньому стратегічному використанню.

IX.6.6.15. Естетична функція (aesthetic function): спрямованість стилістики конкретного тексту на досягнення того або іншого естетичного (зокрема, літературного) ефекту [Leech, Short 1981, p.39].

IX.6.6.16. Знакова функція (sign function): в глосематиці [Ельмслев 1960, с.306] наявне співвідношення між вираженням і змістом знака кваліфікується як "солідарність" [Там само, с.307]. За Ґадамером [Gadamer 1986, p.159], *символу* властива знакова функція, якщо він вказує на соціальне або релігійне співвіднесення різних людей; причому цей символ у такому разі є не просто знаком, він не лише вказує на таке співвідношення, але навіть може його конституювати. Інколи термін "знакова функція" вживається як синонім термінів "репрезентація" і "семіологічна функція" [Foley, Van Valin 1984, p.239]. Н.Д.Арутюнова наголошує, що "в мові можуть бути виділені монофункційні знаки, що реалізують або лише ідентифікаційну (власні назви, дейктичні слова), або

лише предикатну функцію (нереферентні слова) і біфункційні знаки, здатні відігравати будь-яку з цих ролей. Семантика цих останніх пристосована і до того, щоб називати, і до того, щоб позначати" [Арутюнова 1976, с.329].

IX.6.6.17. Ідеаційна функція (ideational function): завдяки цій функції [Halliday 1970, p.143], мова є засобом "змісту" – тобто досвіду людини (носія мови) в реальному світі, включаючи також внутрішній світ її власної свідомості. Реалізуючи цю функцію, мова одночасно структурує досвід і допомагає визначати свій погляд на речі (пор. також [Chafe 1976, p.27-28]. Синонімами щодо найменування цієї функції виступають: репрезентаційна, когнітивна, семантична, фактично-поняттєва й експерієнційна [Halliday 1970, p.146]. Прикладом ідеаційної функції є транзитивність [Там само, с.148].

IX.6.6.18. Іконічна функція (iconic function): за [Andersen 1966, с.9], фонологічним правилам, крім фонетичної функції, притаманна ще й іконічна [Shapiro 1983, p.111]: створюють дистрибутивну репрезентацію парадигматичних відношень, що визначають множинність фонем. У такому разі парадигма постає як діаграматична, що й називається іконічною функцією правил. Очевидно, те саме стосується й інших різновидів правил.

IX.6.6.19. Ілокутивна функція (illocutionary function): функція, виконувана висловленням як певним типом мовленнєвого акту – як ілокутивним актом, пор.: [Bunt, Katwijk 1980, p.277]. На відміну від перлокутивної функції, орієнтованої на зовнішні наслідки мовленнєвого акту, ілокутивна функція спрямована на внутрішні наслідки [Ossner 1985, с.123]. За [Leech 1983, с.104], можна виділити чотири типи ілокутивних функцій, залежно від того, як вони пов'язані з соціальною метою встановлення і підтримки відповідного типу відношень між людьми: а) конкуренція, коли ілокутивна мета конкурує із соціальною метою, пор.: наказ, питання, прохання; б) збіг, коли ілокутивна мета збігається із соціальною роллю, наприклад: запрошення, пропозиція, вітання, подяка; в) співробітництво, коли ілокутивна мета байдужа щодо соціальної мети, пор.: твердження, повідомлення, оголошення, інструкція; г) конфлікт, коли ілокутивна мета перебуває в конфлікті із соціальною метою, пор.: погроза, звинувачення, прокляття.

Перші дві значною мірою пов'язані з ввічливістю. За [Meyer 1983, p.102], ілокутивна функція в тексті – це те, що відповідає на питання "How to do things with texts" (як досягати своєї мети за допомогою текстів). За допомогою таких функцій уже сприйняті фрагменти тексту переінтерпретовуються. Виділяються [Meyer 1983, p.104] три значних класи ілокутивних функцій у тексті: семантико-топікові, каузальні й аргументативні.

На відміну від інтерактивних функцій, ілокутивні можна перифразувати за допомогою перформативного дієслова [Roulet 1986, p.11]. Розрізняються ініціативна (спрямована на те, щоб викликати реакцію у співрозмовника) і реактивна ілокутивні функції [Там само, с.25], кожна зі своїми умовами спільної зустрічності [Moeschler 1982, p.136-146]. Кожне досягнення домовленості (négociation) складається з трьох етапів:

ініціатива мовця, реакція спірозмовника й оцінка мовця. Кожна така фаза називається інтервенцією. Ілокутивною функцією в такому разі можна назвати те, що зв'язує між собою ці інтервенції [Roulet 1986, p.189-190].

IX.6.6.20. Імагінативна функція (imaginative function): за [Halliday 1978, p.17], функція створення "наче", коли дійсність наче (від)творюється, а не дзеркально (як було б у разі репрезентаційної функції) відображається.

IX.6.6.21. Індексальна функція (indexical function): за [Silverstein 1993, p.175], функція, протиставлена цільовій функції мови. Аналітично програмовані індексальні функції є спільні для фрагментів мовної форми і постають індексами для відповідних елементів, що виділяються в контекстних параметрах.

IX.6.6.22. Інструментальна функція (instrumental function) мови здебільшого [Lyons 1977, p.130] – базова, примітивна функція висловлень (у біхевіористів – функція спеціального типу стимулів, *mands* [Skinner 1957]), що дозволяє мовцеві зробити так, щоб хто-небудь зробив для нього щось. У системній граматиці М.Геллідея [Halliday 1973] – це інструментальна функція, або "функція типу *Я хочу"* – вживання мови для задоволення матеріальних потреб. За [Звегинцев 1973, с.228]: "Спільність одиниць мовлення і думки полягає в тому, що їм властива спільна дискретна основа, що забезпечується мовою. […] Дискретні операції мови реалізуються на спільному матеріалі – "зовнішньому світі", або світі дійсності, наслідком чого є те, що в одиниць думки і в одиниць мовлення виявляється той самий зміст. Але далі включається функційна різниця думки і мови. Відповідно до цього відбувається і диференціація "інструментальних функцій знака", яких, очевидно, постає дві […]: одна "інструментальна функція знака" полягає в тому, що він є засобом пізнання, а інша – в тому, что він є засобом спілкування. Ці функційні відмінності знака зумовлюють і те, що в обох цих різновидах його застосування використовується різний синтаксис і різна синтаксична "техніка". В першому випадку (знак – засіб пізнання) ми маємо справу зі спільною загальнолюдською фізіологічною і психологічною основою, внаслідок чого синтаксис мислення перебуває над національними відмінностями. Але він, очевидно, має різні індивідуальні градації щодо своєї досконалості, зумовлені ступенем культурності, професією, особистим обдаруванням. У другому випадку (знак – засіб спілкування) доводиться підпорядковуватися кодексу суворих правил, що умовно приймаються з метою забезпечення всезагальної зручнозрозумілості". Отже, дві інструментальні функції мови: когнітивна і комунікативна.

IX.6.6.23. Інтеракціональна функція (interactional function; interactive function): за [Halliday 1967, p.17], на відміну від регулятивної функції "роби, як я тобі кажу", інтеракціональна функція – функція типу "я і ти" (охоплюючи – в дитячому спілкуванні – "я і мама"). В усній оповіді інтеракціональна і комунікативна функції розмежовуються [Quasthoff 1981, p.290] (хоча при цьому не заперечується, що спілкування, або

комунікація, є різновидом інтеракції [Quasthoff 1979; Quasthoff 1980]). Інтерактивні функції реалізуються завдяки формі оповіді як однієї з множинності форм презентації стану речей. За [Roulet 1985, p.27], на відміну від ілокутивних функцій, інтерактивні не можуть перифразовуватися за допомогою перформативного дієслова; так, пор. *justifier* (наводити докази) і *vérifier* (верифікувати), з одного боку, і *remercier* (висловлювати вдячність) і *informer* (повідомляти), з іншого.

IX.6.6.24. Категорійна функція (categorial function; categorization function; category function): Л.Єльмслев [Hjelmslev 1963, p.92] вважав, що типологія мов досліджує, як функціонують категорії в різних мовах, тобто, займається категорійними функціями.

Когнітивна лінгвістика передбачає, що світ не відображений у мові об'єктивно: в мові наявна функція категоризації, або категорійна функція (categorization function), що нав'язує світу певну структуру, а не просто така, що відображає "об'єктивну реальність" [Geeraerts 1997, p.8]. Мова є способом організації знань, що відображає потреби, інтереси і досвід індивідів і культур. Дослідження категорійної функції лексикону віддавна притягує значно більшу увагу, ніж аналогійна функція граматичних конструкцій, оскільки її значно легше аналізувати [Geeraerts 1997, p.8]. Найбільшою мірою на останній проблемі сконцентровано увагу когнітивної граматики Р.Ленакера, а також "конструкційної граматики" Ч.Філлмора [Fillmore 1977], див. також: ([Goddard 1990]). Категоризувальна функція мовних одиниць досліджується в трьох аспектах [Geeraerts 1997, p.9-10]: 1) аналіз внутрішньої структури категорій, що взяті кожна окремо, в основному в термінах теорії прототипів [Taylor 1995]; 2) розгляд більших концептних структур, що комбінують кілька окремих категорій у зв'язану ментальну модель. Це дослідження реалізується в різних напрямах; особливо поширеним є розгляд метафор, аналізуються "узагальнені метафори" [Lacan 1991; Lakoff, Johnson 1980; Sweetser 1990], а також у фреймовій семантиці [Fillmore 1985]. В культурологічних дослідженнях межі розгляду розширюються, і пропонуються відповідні "культурні" моделі [Fillmore 1977], що часто мають динамічний характер; наприклад, динамічною є концепція ментальних просторів [Fauconnier 1985], що описує, як ментальні моделі – "часові конструкти" – будуються під час дискурсу; 3) відношення між формою і значенням досліджуються з погляду загального напряму мотивації, наприклад, форми іконічності [Haiman 1980].

IX.6.6.25. Когнітивна функція (cognitive function; Erkenntnisfunktion, kognitive Funktion; fonction cognitive): або точніше, "когнітивні функції" – спільна назва для сукупності процесів і властивостей уваги, сприйняття, засвоєння, збереження і згадування знань, а також формування понять і мислення [Siegfried 1996, p.134].

Е.Гусерль розрізняв символічну і когнітивну функції значення (symbolische Funktion der Bedeutung und ihre Erkenntnisfunktion) [Husserl 1913, S.32], і при цьому проникнення в суть значення він пов'язував саме з

когнітивною функцією [Там само, S.46]. Під когнітивною лінгвістикою мають на увазі сьогодні дослідження мови в її когнітивній функції, де "когнітивність" належить до основної ролі проміжних інформаційних структур (побутують у нашій ментальності), коли суб'єкт контактує з довкіллям. Фокус уваги когнітивної лінгвістики, на відміну від когнітивної психології, знаходиться на мові як засобі організації, опрацювання і передачі цієї інформації, як скарбниці знань про світ, як структурованому зібранні значущих категорій, що уможливлюють опрацювання нових вражень і збереження інформації про старі [Geeraerts 1997, p.8], пор. також: ([Кубрякова 1996]). У психологічному вимірі когнітивна функція полягає в тому, щоб "позначити словами (або знаками) не тільки речі сприйнятого світу, фіксуючи їх у пам'яті, але й результати мислення, що пов'язуються за допомогою назв у єдине ціле" [Кликс 1983, с.13].

Когнітивна функція властива мовленню загалом і його фрагментам зокрема. Ця функція притаманна об'єднувальним, інтегрувальним началам при інтерпретації дискурсу. Так, когнітивна функція оповіді (narrative) полягає в тому, щоб репрезентувати усі співвідношення як єдине ціле, якому притаманна когерентність і яке приносить естетичне й емоційне задоволення; в історичній оповіді до всього додається вимога правдивості.

Когнітивна функція властива і словотвору тому, що деривація зумовлює розширення словника і людина здатна ширше освоїти когнітивну дійсність [Dressler 1987, p.99].

Особливий інтерес складають когнітивні функції метафори. За [Kjärgaard 1986, p.11], традиційна думка кваліфікує метафору як таку, за якою когнітивна функція метафори полягає у вираженні аналогії, а тому метафора є тільки риторичною й орнаментальною. В кінці XX ст. це тлумачення заперечується, оскільки вважають, що окремі метафори можуть бути зведені до буквального аналізу і їм не властива ніяка когнітивна функція, крім риторичної, водночас наявні і такі, які не можна тлумачити буквально і їм властива когнітивні функція.

Метафорам притаманні не тільки когнітивні, але й афективні функції: перші, тому що пояснюють щось неясне, а останні – оскільки викликають емоції [Brandes 1980, p.8]. При цьому, за [Elgin 1983, с.66], у точних науках, також у філософії, політиці й повсякденному житті, немає суттєвої різниці в когнітивному аспекті між буквальними і метафоричними твердженнями. Метафора організовує явища перед тим, як їх досліджувати, і репрезентує людині словниковий запас, за допомогою якого таке дослідження далі і реалізується [Там само, с.70]. Метафорі властива й інша когнітивна функція – вона запроваджує новий спосіб організації об'єктів, коли під одну рубрику підводить об'єкти, яким притаманні етикетки з різними буквальними смислами [Goodman 1979, p.126-127], тим самим розширює понятттєвий репертуар. Активно метафора розширює запас предикатів для класифікації об'єктів аналізованої сфери.

IX.6.6.26. Комунікативна функція (communicative function): функція мови у спілкуванні. Цей термін використовувався ще до К.Бюлера [Bühler 1934]. Так, в Е.Гусерля наголошується: "Вислови в комунікативній функції діють як *докази"* (Anzeichen) [Husserl 1913, S.35].

Інколи термін "комунікативна функція" вживається як синонім для "реально переданого повідомлення", *conveyed meaning* [Gordon, Lakoff 1971], на противагу значенню, що переважно передається певною мовною формою (див.: [Green 1974, h.193]). Ця функція орієнтації на іншу людину є "безпосередньою дійсністю текстів" [Röttgers 1990, p.271].

Комунікативна функція речення охоплює сукупність усіх комунікативних властивостей реченння, суттєвих для текстотворення, які не можна обмежити тільки семантичними, лексичними, синтаксичними і морфонологічними структурами [Jackendoff 1972, p.58]. Сюди належать: структура наміру, вказівка і презумпціїї [Там само, p.99-101], соціальний статус і навіть [Zubin, Köpcke 1981, p.439-447] стать спілкування (див. також: [Zubin, Köpcke 1986]). Комунікативна дисфункція (malfunction) може бути наслідком нерівнорядного соціального статусу комунікантів [Mair 1975, p.302].

Один із різновидів комунікативних функцій пов'язаний з висловленнями, що не посідають визначальної лінії у спілкуванні (concomintant expression phenomena) [Heckhausen 1987, p.327] – зі всякими "охами" тощо. В еволюції мови можлива і зміна, що називається ритуалізацією [Haiman 1994, p.5], коли мовленнєва дія, що мала статус допоміжної комунікативної функції, "емансипується" й набуває самостійного статусу.

Комунікативна функція примушує розглядати мовну форму не як статичний об'єкт, а як динамічні засоби вираження. Набір таких принципів динаміки, завдяки яким мова адаптується до комунікативних функцій у вживанні мови, називається конверсаційною риторикою [Leech 1983, p.415]. За допомогою цих стратегій комунікативні функції реалізуються шляхом конкретних змістів оповідей [Quasthoff 1981, p.290]; є функції, що насамперед орієнтовані на адресанта (самопрезентація і психічна / комунікативна розрядка), на адресата (розвага, з одного боку, й інформування, з іншого), і на контекст (доведення і пояснення). А мета "контрастивної прагматики" – зіставити комунікативні функції в різних мовах і вияснити, як ті самі функції реалізовані в різних мовах [Ellis 1987, p.38]. Це дає підстави для обґрунтування гіпотези "про ізоморфізм" [Haiman 1985, p.19]: різниця у формі завжди пов'язана з різними комунікативними функціями, а подібності – з подібностями комунікативних функцій. Інша гіпотеза співвідносить типологію маркованості з комунікативністю: типологічна маркованість мовних структур корелює з природою комунікативних функцій, яким ця маркованість служить [Gundel 1988, p.297].

На комунікативній функції (а не лише на поетичній функції), на використанні слів для передачі інформації, ґрунтується, за [Bateson 1972], і літературна традиція. Це зумовлює ілюзію, наче мова може поставати

“автономною” [Kay 1975], наче слова можуть нести значення самі і що в цьому полягає їхня первинна функція. Насправді [Tannen 1980, p.214] мова ніколи не буває ні повністю автономною, ні повністю комунікативною. Правильніше було б говорити про те, що мові властива тією чи іншою мірою ідеалізація у відповідному вимірі. Традиційне протиставлення у мовознавстві формальних і комунікативних граматик не можна визнати вічним, тому що [Green, Morgan 1996, p.5] “формальний” підхід не виключає комунікативного. В принципі формалізована теорія можлива, і така теорія буде описувати мову в термінах її комунікативних функцій [Schank 1982, p.55].

Комунікативна функція тісно пов’язана з іншими функціями мови: 1) з експресивною: “переважно, особливо в усній розмові обидва моменти – момент комунікативний і момент експресивний – тісно переплітаються. Опертям конкретних висловів […] є насамперед комунікація, і якщо експресивне вираження дещо розростається, то все-таки воно не може бути ні [sic!] чим іншим, як формою, що виросла на ґрунті комунікативної функції” [Матезиус 1967(ґ), p.447]; 2) з функцією номінації [Viehweger 1976, p.197] і з процесами композиції тексту [Viehweger 1978, p.156]. Ця функція виявляється отримувачем внаслідок стратегій інтерпретації [Viehweger 1982, p.88-89]; 3) з граматичними і семантичними функціями; оскільки, за [Brünner, Redder 1983, p.79], комунікативна функція модальних дієслів особливо щільно переплетена з метою мовленнєвих дій. Згідно з трьома основними комунікативними функціями можна виділити три типи фокусування в реченні [Lambrecht 1994, p.336]: а) предикування властивостей певного топіка – предикатний топік, у функції структури “топік-коментар”; б) ідентифікація аргумента певної пропозиції – аргументний фокус, ідентифікаційна функція; в) введення нового дискурсного референта або повідомлення про подію – фокусування речення, тобто презентаційна функція, або функція повідомлення про подію.

IX.6.6.27. Конативна функція (conative function) = прескриптивна функція (prescriptive function): за [Berrendonner 1982, p.23], наявна, наприклад, у нормативному дискурсі; ця функція є виявом влади слова над поведінкою інших людей [Там само, с.28]; така влада подається як легітимна й авторизована, але може маскуватися під вираження думки (наприклад, подаватися як констатувальний вислів).

IX.6.6.28. Контрастивна функція (contrast function): [Meyer 1983, p.105]: одна із семантико-топікових функцій, за її допомогою зміст різних фрагментів мовлення протиставляється, щоб зробити прозорішим ілокутивний намір. До засобів контрастування в межах тематичної структури дискурсу належать антонімія і численні синтаксичні засоби. Контрастивна функція підпорядкована принципу антитетичності мовлення. Різновиди контрастивної функції [Там само, p.106-110]: 1) порівняння предметів і предикатних десигнатів; дві можливості, які, поєднуючись між собою, дають все розмаїття контрасту в реальних дискурсах: а) рівність – подібність –

неподібність і б) субстанція – кількість – якість; 2) протиставлення подібних змістів цілих текстів; 3) коли зіставляються неподібні змісти на відповідному семантичному тлі з наголошенням значущості кожного з них як самодостатнього; 4) емфатична координативна конструкція, пов'язана з очікуванням (виправданим або невиправданим) фонових знань в адресата; якщо очікування не виправдалося, використовуються засоби для "підняття" попереднього дискурсу, відмова від первинного твердження або повна відмова від своїх висловлень.

IX.7.6.29. Культурно-суспільна функція, за [Виноградов 1977, с.13]: "з погляду соціальних розшарувань і культурно-суспільних функцій літературна мова являє собою складну систему взаємодії між усним і писемним мовленням, з одного боку, і між професійно сленговими типами і письмовими жанрами, з іншого боку. Розмаїття сплутувань мовних форм у літературному мовленні ускладнюється ще й домішком етно-діалектичних відмінностей. До того ж, літературна мова – не тільки знаряддя соціальної взаємодії, але й форма індивідуально-творчих взаємодій". Тому похідним є реальний зв'язок її з мовою літературних творів, за посередництва яких входять у її систему індивідуальні новотвори семантичного (особливо у сфері фразеології) і синтаксичного типу. Інколи індивідуально-художні мовленнєві побудови визначають норми розвитку літературно-книжного мовлення (пор., наприклад, мову Т.Шевченка, Лесі Українки, І.Франка, М.Коцюбинського, І.Нечуя-Левицького та ін.), особливо в тому разі, коли репрезентаційне тло інших виявів мови є нівельованим, аморфним, адміністративно забороненим тощо.

IX.6.6.30. Латентна функція (latent function): тобто не виражена функція [Schneider 1997, p.11], та, яку герменевти прагнуть виявити, щоб зрозуміти автора краще від нього. В такому разі зміст твору, система його художніх образів тлумачиться крізь призму суспільно-історичного тла, усталених принципів і закономірностей, пізнання функційного навантаження різних символів та ін.

IX.6.6.31. Лексична функція (lexical function): за [Firth 1957, p.26-27], роль, що відіграється тими чи тими елементами плану вираження в ідентифікації слова як лексичної одиниці.

IX.6.6.32. Макрофункція (macrofunction): за [Halliday 1973, p.98], доросла людина, на відміну від дитини, переважно використовує мову одночасно в кількох різних напрямах і з різною метою. Описати всі такі "складні функції" немає можливості: простіше говорити про комплекс функцій, що розкладаються на елементарні як їхні складники, і виділити порівняно невелику кількість найбільш звичайних "макрофункцій", пов'язавши їх з потенціалом значення в реальних мовних структурах, пор. також *суперфункція*.

IX.6.6.33. Маніфестована функція (manifest function) – виражена (expressed function): за [Volek 1987, p.9], вираження у прямому смислі слова супроводжує семіотичні засоби, що функціонують для прямого і, як правило, інтенційного вираження емотивності. Маніфестована, або

виражена, функція в соціологічній концепції Мертона (цит. за: [Schneider 1991, S.11]) виступає єдиним предметом дослідження; цій настанові протиставлена герменевтика Г.-Ґ.Ґадамера, в якій, як і в романтичній герменевтиці, ставиться мета виявити навіть невиражені функції, що містяться лише в задумі автора тексту, – за спроби зрозуміти автора краще, ніж він сам себе розумів.

IX.6.6.34. Міжособистісна функція (interpersonal function): завдяки міжособистісній функції (interpersonal function) [Halliday 1970, p.143] мова уможливлює встановлення і підтримку соціальних взаємин для вираження соціальних ролей, що охоплюють правила повідомлення – комунікування – створювані самою мовою. Наприклад, ролі мовця, що запитує, й мовця, що відповідає, які беремо на себе, коли ставимо питання. Цим вирішуються завдання спілкування. Посередництвом цієї "міжособистіної" функції виділяються соціальні групи, а індивід ідентифікується й утверджується у своєму статусі, тому що спілкування сприяє вираженню і розвитку індивіда як особистості.

IX.6.6.35. Метакомунікативна функція (metacommunicative function): в найширшому сенсі – стратегії, пов'язані з усною традицією, ґрунтуються на спільному знанні і на міжособистісних відношеннях між комунікатором й аудиторією. В цьому вони мають опертям те, що Г.Бейтсон [Bateson 1972] називає метакомунікативною функцією мови у процесі використання слів для повідомлення про ставлення між співрозмовниками. Літературна традиція, за Г.Бейтсоном, ґрунтується на комунікативній функції мови: на використанні слів для повідомлення інформації або змісту. Це зумовлює постання ідеалізації – уявлення, що мова може бути "автономною" [Kay 1975] і що слова як такі можуть нести значення і що в цьому полягає їхня первинна функція. За Д.Танненом, мова ніколи не буває ні повністю автономною, ні повністю метакомунікативною [Tannen 1980, p.213-214].

IX.7.6.36. Металінгвістична функція (fonction métalinguistique): за [Greimas 1966, p.72-73], в силу принципу еквівалентності, та сама річ може бути презентована самою природою нормально функціонувального дискурсу (викласти коротко, стримано, розлого, із зайвими деталями, сухо та ін.). Це розгортання дискурсу і характеризують як металінгвістичне функціонування.

IX.6.6.37. Метапоетична функція (metapoetic function): за [Finke 1995, p.6], ця функція притаманна висловленню про систему правил, що регулюють продукування і сприйняття літературних текстів або мовленнєвих актів, а також про сам процес створення літературного твору. Такий "метапроцес" [Там само, p.168-169] є не "дзеркалом тексту", а дискурсом, адресованим відповідній аудиторії, пор.: агресивно-наступальний виступ перед читачами; педагогічно-наставницький коментар перед батьками; самозахист автора перед відповідною аудиторією та ін. Граничним виявом такої функції може бути відносна й

абсолютна канонізація відповідних зразків, певних авторів, відповідної тематики. Так, у радянському літературному просторі "охоронною грамотою" часто поставали поезії про Комуністичну партію, про Леніна, інколи канонізовувались поетичні стандарти і гарантувалася певним авторам публікація за відповідними стандартами тощо.

IX.6.6.38. Метафункція (metafunction): спільна назва для таких сутностей, як метакомунікативна, метапоетична, металінгвістична та ін. Реальний дискурс можна, в межах функційної "системної граматики" М.Геллідея (цит. за: [Hasan, Fries 1995]), проаналізувати крізь призму того, яку метафункцію, тобто функцію в межах цілого тексту (а не тільки локальну функцію – в певному епізоді мовлення), відіграють ті чи ті одиниці мови. За [Droste 1986, p.755], метафункція в мові передбачає референцію до об'єкта, що виступає одночасно мовним і відзосереджено співвіднесеним із самим знаком. У метафоричному вживанні ця метафункція здебільшого не реалізується, але вона наявна в мета-метафоричному вжитку, коли метафора віднесена до фігурального стану речей (за первинної інтерпретації) і до буквального стану речей (за вторинної інтерпретації); наприклад: "Подивись на цю книгу по-іншому!" (коли одночасно пропонують запалити яскравішу лампу – і переоцінити зміст прочитаного). Саме в межах метаметафори – метафори, якій приписується метафункція, – і можна говорити про гру прямого і переносного смислів.

IX.6.6.39. Морфологічна функція (morphological function): за [Firth 1957, p.27], функція, приписувана сегментам слова, що інтерпретуються як такі, що виражають відповідну морфологічну категорію. На цьому ґрунті встановлюються регулярні / нерегулярні засоби вираження відповідної форми, пор.: закінчення *-а*(*я*) – показник форми жіночого роду іменників та ін.

IX.6.6.40. Наративна функція (narrative function): у типовій оповіді від третьої особи взаємодіють дві наративні функції [Tammi 1986, p.61]: одна належить оповідачу, відповідальному за дискурс, а інша – персонажу, очима якого автор дивиться на плин подій у світі.

IX.6.6.41. Номінативна функція – функція номінації (nomination function): за [Степанов 1973(а), с.340-341], оскільки "функція номінації і класифікації виконується абетково-предметними каталогами і патентними класифікаціями, тобто штучними мовами з парадигматикою, але без якої-небудь розвинутої синтагматики і загалом граматики", то слову саме притаманна номінативна функція. І далі: "Уже ... це примушує шукати формальний апарат номінативної функції мови в лексичній парадигматиці, тобто в упорядкованих класах слів. Крім того, останнім часом було встановлено, що і у висловленні номінативна функція допускає моделювання окремо від інших його функцій. Навпаки, предикація й функція повідомлення, що ґрунтується на ній, моделюються в штучних мовах з розвинутим синтагматичним апаратом, парадигматика при цьому може бути зовсім не деталізованою".

IX.6.6.42. Об'єктиваційна функція (objectivying function): за [Kuroda 1979, p.1], пов'язана з актом мислення словами. Мовець одночасно грає і роль обов'язкового "свідка" (bystander) локуційного акту. Ця функція ґрунтується на об'єктній функції [Там само, с.9].

IX.6.6.43. Об'єктна функція (objective function): за [Kuroda 1979, p.1], найголовніша функція мови, на якій ґрунтуються комунікативна й об'єктиваційна функції, завдяки їй можливі оповіді навіть у некомунікативному оточенні [Там само, с.10].

IX.6.6.44. Обмежувальна функція або рестриктивна функція (restriktive Funktion): за [Meyer 1983, p.105], одна із семантико-топікових функцій, за її допомогою стани речей співвідносяться між собою так, що ообмежується або сфера дії одного опису, або сфера дії предиката. Тематична структура дискурсу в такому разі виявляється як об'єднання всіх елементів змісту. Обмежувальні функції – результат того, що не в кожного предмета наявне ім'я корелює у всіх можливих світах, що відображає всі його властивості, процеси і стани [Там само, с.121].

IX.7.6.45. Особистісна функція (personal function): за [Halliday 1973, p.17], функція вираження ідентичності "Я" мовця, що розвивається в дитячому віці в результаті мовленнєвої взаємодії.

IX.6.6.46. Оцінна функція (evaluative function): за [Рождественский 1990, с.68-69], "осмислюючи мовлення, необхідно не лише зрозуміти задум мовця, оцінити цей задум з погляду його змісту й авторської думки і наміру, але й оцінити спрямованість цього задуму, його корисність. Це використання людиною оцінної функції мовлення".

IX.6.6.47. Первинна функція (primary function), або основна функція постає в концепції Є.Куриловича [Курилович 1962(д), с.250] основним завданням лінгвістичного пояснення; всі вторинні функції повинні бути процедурно встановлювані із основної. Зона первинної функції охоплює як підчастину вторинні функції [Kuryłowicz 1961, p.7].

IX.6.6.48. Перифрастично-експлікативна функція (paraphrastisch-explikative Funktion) дозволяє передати складний зміст так: адресант робить підряд кілька "спроб", не обов'язково завершених, але по-різному, з різних аспектів підступаючи до реалізації свого комунікативного задуму [Meyer 1983, p.105]. Розвиток тематичної структури тексту при цьому набуває специфічних виявів: кожна наступна спроба являє собою своєрідне перифразування тлумачення невдалих попередніх спроб [Там само, с.113]. В результаті тематичне членування не залишається у початковому вигляді. Основні процедури, що супроводжують такі спроби: парафраз, пояснення, резюмування й уточнення [Там само, с.120].

IX.6.6.49. Перлокутивна функція (perlocutionary function; perlokutionäre Funktion) висловлення, за [Ossner 1985, p.123] дає значення висловлення в аспекті зовнішнього наслідку цього висловлення (ілокутивна ж функція дає тільки внутрішній наслідок), те, що зміниться в ситуації внаслідок постання цього висловлення як дії. Дж.Остін [Остин

1986] і Дж.Сьорль [Searle 1969] вважали при цьому перлокутивні функції інтенційними, а не конвенційними [Там само, с.46]. Е.Вайганд тлумачить перлокутивну функцію як таку, якій притаманна регулювальна сила в мовленнєвому акті (цит. за: [Ossner 1985, p.123]. У силу того, що такий акт можна вважати конвенційним, то й перлокутивна функція повинна кваліфікуватися як конвенційна: це конвенційний наслідок відповідного ілокутивного мовленнєвого акту.

IX.6.6.50. Перформативна функція, або функція перформації (performative function): "моделювання особливих мов для припису (типи знаків вуличного руху), а також відкриття таких мовленнєвих актів, що є одночасно фактом мови і соціальною дією мовця (пор.: КЛЯНУСЬ!; ОБІЦЯЮ!), спонукало до виділення особливої функції перформації і пов'язати її з категорією першої особи ("я") і категорією теперішнього часу" [Степанов 1973 (б), с.340-341].

IX.6.6.51. Поетична функція (poetic function): за [Jakobson 1960, p.69], настанова (Einstellung) на спілкування як таке. Цю функцію не можна обмежити поезією, та й поезія не ґрунтується винятково на поетичній функції. Поетична функція, що робить більш відчутними знаки (promoting the palpability of signs), поглиблює фундаментальну дихотомію знаків і предметів [Там само, с.70] і може керувати усвідомленими і напівусвідомленими діями мовця як продуцента (цит. за: [Eng 1986, p.139-140]).

Ефективність поетичної функції залежить значною мірою від глибокого й викінченого розуміння читачем усього невисловленого і натяків автора [Eng 1986, p.139-140]. Це "кооперування" адресата відбувається паралельно зі структуруванням тексту автором. Загалом діяльність читача слід вважати продовженням поетичної функції, її можна назвати реконструювальною поетичною функцією, на противагу авторській конструювальній поетичній функції.

Потенційна властивість мовного вислову – поетичність – не завжди реалізується інтерпретатором і близька до метафоричності, що також не завжди "поціновується" читатечем. Метафорі також властива поетична функція, що постає, за [Ricoeur 1975, p.311], дискурсною стратегією, завдяки якій мова звільняється від необхідності прямого опису, а евристична функція набуває все більшої свободи. Поетична функція властива і сварці (цит. за: [Eng 1986, p.159-160].

Критики погляду Р.Якобсона, в якого поетична функція протиставлена усім іншим, наголошують, що 1) поезія пов'язана з організацією текстів, а інші функції містяться у зовнішніх контекстах й оперують формами, які належать до мовного коду: такі, як використання предикатних форм у референтній функції, закликів в емотивній функції, термінів адресації – в апелятивній функції [Stankiewicz 1984, p.163]. Поезія може, звичайно, користуватися ресурсами мови, але це функція мовлення, *parole*, хоча в окремих поетичних традиціях і створювалися спеціальні поетичні мови (були навіть поетичні гільдії Ірландії й Ісландії) або штучні діалекти – як

мова Гомера, – щоб віддалити свої твори від практичної прози. Але такі штучні мови зовсім не обов'язкові для побудови літературних текстів; 2) складність ще й у тому, що [Abend 1985, p.30-31]: а) поетична функція не є достатнім опертям для поезії, б) домінування поетичної функції не можна логічно аргументувати з формальної організації висловлення; в) поетична функція визначається як відсутність прагматичної функції, водночас вона повинна розв'язувати комунікативно-когнітивні завдання; в) визначення поетичної функції одночасно пов'язано з емансипацією повідомлення від (прагматико-функційного!) смислу, а з іншого боку, для аналізу того, як постала форма, є необхідною інтерпретація смислу; г) "настанова на повідомлення" як особлива організація цього повідомлення робить цей тип вживання мови аномальним.

IX.6.6.52. Прагматична функція (pragmatic function): щодо визначення цієї функції немає одностайності. З-поміж типових характеристик слід наголосити, що прагматичні функції:

– залежать в основному від прагматичної інформації про мовця й адресата [Dik 1980(a), p.27],

– вказують на інформаційний статус членів предикації в межах ширшого комунікативного оточення, в якому вони містяться [Там само, с.49];

– репрезентують прагматичну мету і результати (ефекти) висловлення, в абстракції від реального мовця й слухача, а взяті так, наче це були б функції самого акту висловлення, резюмування тощо [Posner 1972, p.18];

– охоплюють чинники, що впливають на вибір мовцем одного вислову, а не іншого. Саме ці чинники, а не семантика і не референція, зумовлюють те, що вживаються основи аориста, а не презенса [Sicking 1996, p.5].

Інколи [Stati 1990, p.31-33] прагматичним функціям приписуються певні властивості:

– рефлексивність: мовець повинен так формулювати своє повідомлення, щоб адресат міг вичленувати прагматичну функцію, мету висловлення. Похідним є те, що обман і маніпулювання за допомогою мови не входять до прагматичних функцій, тому що мовець не хоче, щоб його задум розгадали;

– об'єктивність: доступність загалом для будь-якого адресата, звичайно, якщо той володіє мовою;

– обов'язковість: адже немає висловлення без прагматичної функції;

– відокремленість від фрастичного змісту.

До прагматичних функцій у межах функційної граматики С.Діка належать, з-поміж інших, *тема* й *інше* (tail), *топік* і *фокус*. Перші два постають зовнішніми щодо власне предикації і маркують винесені ліворуч (тема) або праворуч (інше) елементи речення; а останні два – внутрішніми; відповідно, зовнішні і внутрішні прагматичні функції [Dik 1980 (б), p.66].

Значно ємніший перелік прагматичних функцій запропонований у дослідженні [Andrews 1985, p.77]: фактично все, що У.Чейф зарахував до пакувальних елементів речення [Chafe 1976].

Інколи термін “прагматична функція” вживається як синонім терміна “ілокутивна функція”; в цьому смислі говорять про лексикалізацію прагматичних функцій: це випадок клішування ілокутивної функції; так [Norrick 1979, p.675-676], англійське *Sorry!* зберігається в лексиконі як кліше зі значенням *I apologize* “Мені жаль“.

Прагматичний бум 1980-1990-х років є рецидивом захоплення ідеєю прагматики, яке гуманітарні науки пережили в 1930-і роки. Так, Б.Малиновський у 1937р. констатував: “Якщо найбільш ранньою і найбільш фундаментальною функцією мовлення є прагматична функція – спрямовувати, контролювати і співвідносити діяльність людей між собою, то вивчати мовлення можна лише в “контексті ситуації”. А від розмежування мови і мовлення, за яке тримаються такі автори, як К.Бюлер і Г.Ґардінер, що походить ще від Ф.де Соссюра і від Вегенера, доведеться відмовитися” [Malinowski 1927, p.63].

У межах трьохвимірної концепції мови Ю.С.Степанов визначає прагматичну функцію як “акт спілкування, перш за все спрямованого від індивіда до інших індивідів і до суспільства загалом, встановлення мовцем свого відношення до дійсності, виражається в мовних знаках будь-якої довжини й будови: у вигуках […], у називних реченнях, в особливості такого типу, що безпосередньо пов’язаний із ситуацією, як вивіски й оголошення: *Ремонт годинників*; *Злий пес*; *Висока напруга*; у перформативних висловленнях: *Клянусь!*, *Обіцяю!* і у виділеній Б.Малиновським частковішій, “фактичній” функції, коли мовці кажуть що завгодно, аби тільки зав’язати або підтримати спілкування (phatic communion)” [Степанов 1973 (б), с.342].

IX.6.6.53. Пропозиційна функція (propositional function): поняття, що використовувалося під цією назвою ще в [Russell 1956, p.42] в сучасному значенні, у філософії мови Б.Расселла визначалося як вислів, що містить один або кілька недоозначених компонентів і стає пропозицією в тому разі, коли ці недоозначені компоненти будуть означені [Russell 1956(a), p.230]. Коли твердять про існування або неіснування чого-небудь, мають на прикметі саме властивість пропозиційної функції [Там само, с.232-233].

Подібне визначення пропонує в 1962 р. й Е.Бенвеніст [Бенвенист 1965, p.142] (у примітці), коли визначає речення як граничну одиницю мови: “Сегментувати речення ми можемо, але ми не можемо зробити його інтегратором якої-небудь іншої одиниці вищого рівня. Пропозиційної функції, в яку можна було б підставити речення, не існує. Отже, речення не може бути інтегрантом для одиниць інших типів. Це пояснюється перш за все тією особливістю, яка притаманна тільки реченню і відрізняє його від усіх інших одиниць, тобто предикативністю. Всі інші властивості речення є вторинними щодо цієї особливості. Число знаків, що входять у речення, не грає ніякої ролі: одного знака достатньо, щоб виразити предикативність” [Бенвенист 1965, с.446]. Ю.С.Степанов констатує: “Функтором пропозиційної функції виступає та мовна форма предикації,

яка називається структурною схемою речення. Отже, в мові стільки різновидів пропозиційної функції, скільки структурних схем речення – як простого, так і складного" [Степанов 1973(а), с.70].

Часто у формальному апараті для опису мови пропозиційні функції використовуються під назвою "семантична функція".

IX.6.6.54. Регуляторна, або регулятивна, функція (regulatory function): це функція типу "зроби так, як я тобі кажу" [Halliday 1978, p.7], тобто це функція контролювання поведінки інших людей за допомогою мови [Там само, с.17]. Особливо яскраво вона виявляється в різноманітних корпоративних об'єднаннях індивідів, де адекватність виконання запропонованої моделі постають обов'язковими і недотримання таких усталених норм тлумачиться як несповідування визначених корпоративних правил.

IX.6.6.55. Репрезентаційна функція (representational function; Repräsentationsfunktion [Röttgers 1990, S.102] Darstellungsfunktion): за Г.-Ґ.Ґадамером [Gadamer 1986, p.158], символ, як і картина, не вказує на щось, якщо це "щось" одночасно з ним не існує. Репрезентаційна функція символа – не проста вказівка на щось відсутнє в даний момент. Символ висвітлює щось як наявне, що завжди, в принципі, є. Це простежується з етимології слова *символ*.

Основний постулат тагмеміки К.Л.Пайка полягає в тому, що мова – невід'ємна частина людської поведінки, й аксіоми мови належать до будь-якої людської поведінки. Крім символічної функції, мові властива репрезентаційна функція і дуже важлива комунікативна функція (пор.: [Jones 1980, с.78]).

У межах системної граматики М.Геллідея [Halliday 1973, p.17] ця репрезентаційна функція характеризується як функція "мені необхідно щось тобі сказати", тобто функція передачі змісту.

У [Röttgers 1990, S.102-196] репрезентаційна функція визначається як відношення між формативом конкретної комунікативної мовної одиниці в комунікативному акті, з одного боку, і цілком конкретним предметом (або станом речей) – або з конкретною множинністю предметів (або станом речей), з іншого боку. Ця функція дозволяє мовцю здійснювати референцію до конкретних предметів, а слухачу ідентифікувати саме цей предмет.

За [Denis 1989, p.25-27], системам репрезентації властиві такі функції: 1) збереження інформації, здатної до поступового зникнення або до якої в мовців немає безпосереднього доступу; 2) наочність актуальної, але не безпосередньої охоплюваної інформації, 3) орієнтація, регулювання дій індивіда, 4) систематизація, 5) сигналізування, пов'язане з комунікацією.

IX.6.6.56. Референтна, або референційна, функція (referential function), у протиставленні вокативній функції імен і звань, реалізується в термінах референції (протиставлених термінам адресації) [Lyons 1977, p.217]. В референтній функції вживаються не тільки імена, але й предикати, особливо в поезії [Stankiewicz 1984, p.163] (тому й можна сказати, що поетична функція може реалізуватися за підтримки

референтної). Референційна функція елементів тексту ґрунтується на їхній зрозумілості [Nord 1997, p.58].

IX.6.6.57. Семантична функція (semantic function): термін, що неформально вживався ще структуралістами зі значенням "смислорозрізнення". Так, Д.Джоунз вважав, що фонемам властиві семантичні функції, але різним звукам – членам тієї самої фонеми – не притаманні ніякі семантичні функції [Jiménez-Ottalengo, Paulín-Siade 1985, p.32].

Лондонські структуралісти, які провели паралель між функцією і значенням [Firth 1957, p.10], вважали, що можна спостерігати у відповідного елемента мовлення морфологічну і синтаксичну функції, але не здогадуватися про існування в нього семантичної функції [Там само, с.27]: семантична функція виявляється тільки в тій "контекстній ситуації", коли хто-небудь безпосередньо стимулює висловлення про значення виразу. Одним словом, на відміну від "молодшої" функції (фонетичної) й основних функцій (лексичної і синтаксичної), семантична функція притаманна тільки цілому висловленню (locution, пор. термінологію в Дж.Остіна), або навіть швидше для типового контексту ситуації [Там само, с.33].

У межах формальної лінгвістики під семантичної функцією часто розуміють аналог пропозиційної функції. Так, в інтерпретаційній семантиці Р.Джеккендоффа [Jackendoff 1972, p.14-15 і далі], дієслова в глибинній структурі постають як семантичні функції від однієї або кількох змінних. Значеннями для останніх виступають іменні складники, синтаксично пов'язані з дієсловами. В такій концепції "семантична функція" корелює з "пропозиційною функцією" формальної логіки За такого розмірковування при дієсловах можливі і вмонтовані структури. Наприклад, абстрактний предикат глибинної структури CHANGE *міняти / мінятися* (один із семантичних примітивів у цій концепції, тобто такий, що не обов'язково репрезентує яку-небудь реальну одиницю мови, але такий, що входить до семантичної формули різних предикатів реальних мов) має три аргументи: індивід, початковий стан, похідний стан [Там само, с.39]. Предикат CAUSE – також семантичний примітив, двоаргументна семантична функція, її аргументами виступають один індивід й одна подія, а значення – те, що індивід продукує ("каузує") певну подію. (Можливо, ще інструментальні іменні словосполучення входять до складу аргументів цієї семантичної функції [Gruber 1965]).

Дещо інша, але в чомусь споріднена за духом термінологія Дж.Катца [Katz 1972, p.113], з-поміж семантичних функцій – аналоги глибинних відмінків Ч.Філлмора – який називав "агент", "реципієнт", "засіб", "результат" тощо.

Саме цю термінологічну лінію розвиває С.Дік у своїй "функційній граматиці": за [Dik 1980(a), p.49], семантичні функції "агент", "мета", "реципієнт" тощо виступають ролями, які виконують референти відповідних елементів речення в межах стану речей, описуваних предикацією. Семантичні функції кодуються переважно в лексиконі – крім

“сателітних” семантичних функцій, що вводяться пізніше в структуру речення під час деривації [Там само, с.50].

IX.6.6.58. Семантико-топікова функція (semantisch-topikale Funktion): за [Meyer 1983, p.104], один із різновидів ілокутивної функції в тексті і виступає результатом доінтерпретування синтактико-топікової функції. До семантико-топікових функцій належать: функції контрасту, парафрастико-експлікативні функції і рестриктивні функції.

IX.6.6.59. Семіологічна функція (semiological function): термін, що вживається інколи як синонім для “референтної функції” і “знакової функції” [Степанов 1975, с.239].

IX.6.6.60. Семіотична (semiotic function): функція семіотичного акту [Lyons 1977, p.217] – по суті, синонім для поняття “функція мови”, за широкого розуміння терміна *мова*. В окремих концепціях (пор.: [Andrews 1985, p.63]) це спільна назва для семантичних і прагматичних функцій як таких, що мають відношення до значення речення. Ці функції виконуються “зовнішніми кодувальними ознаками”, такими як порядок слів, відмінкове маркування і граматичне узгодження. Але інколи складно визначити пряму відповідність між кодувальнми ознаками і вираженими семіотичними функціями. Тому застосовують опосередкований рівень граматичної структури: кодувальні ознаки вказують на граматичну структуру речення, що відповідно визначає семіотичні функції.

У метаматематиці (можливо, й в інших теоріях) є три різновиди семіотичних функцій [Bense 1983, p.11]: функція обґрунтування, перенесення (в сенсі універсальної теорії перетворень) і пояснення (в межах універсальної теорії дійсності).

IX.6.6.61. Символічна функція (symbolic function): ще у феноменології Е.Гуссерля передбачалося, що значенню властиві символічна функція і функція пізнання (в сучасних термінах: когнітивна функція) [Husserl 1913, S.32]. К.Огден і Й.Ричардс виділяють інший вимір у цьому протиставленні, розрізняючи дві групи функцій мови: символічну й емотивну [Ogden, Richards 1927]. При цьому символічна функція безпосередньо пов’язана з мнемонічними ефектами стимулу.

Для К.Леві-Стросса символічній функції властива влада щодо перетворення підсвідомості [Lévi-Strauss 1958, p.224], яке уявляється як індивідуальний репертуар образів, що відрізняє певного індивіда від інших; тобто цей репертуар є однією з реалізацій колективної форми для символічної функції [Clément 1973, p.18]. Здатність такого перетворення К.Леві-Стросс називає символічною ефективністю, або владою слів. Це поняття репертуару в Дж.Лакана [Lacan 1991] корелює з “уявним” як набором “внутрішніх аксесуарів” індивіда, що народжуються в результаті особистої історії індивіда, а символічна функція похідна від обмеження, від фрейдівського “над-я”, що нав’язується волею батька і пов’язується з функціями репресії і заборони. Для Дж.Лакана символічне – порядок нанизування означуваних.

IX.6.6.62. Синтаксична функція (syntactic function): в концепції Є.Куриловича первинні синтаксичні функції (під ними маються на увазі первинні "граматичні вживання" [Курилович 1962(д), с.66]) "випливають з лексичних значень частин мови і являють собою певного типу транспозицію цих значень. Ми вживаємо термін "деривація" в широкому смислі слова, розуміючи під деривацією не тільки факт утворення одних слів від інших з метою передачі синтаксичних функцій, що відрізняються від синтаксичних функцій твірних слів, але також і той факт, що те саме слово може виступати в різних вторинних синтаксичних значеннях, постаючи у зазначеному синтаксичному оточенні" [Там само, с.61].

Наявні синтаксичні функції в інтонації [Firth 1957, p.27]: наприклад, вказівка на питальність або окличність висловлення. Синтаксичні функції вказують і на тип погляду, під яким розглядається стан речей, що визначається реченням; суб'єкт й об'єкт є такими функціями [Dik 1980(a), p.49]. Досить показовим є той факт, що мовленню хворих на аграматичну афазію властиве неправильне накладання синтаксичних функцій на тематичні ролі [Schwartz, Linebarger 1987, p.85].

IX.6.6.63. Суперфункція (superfunction; фр. superfonction): наближена до поняття *макрофункція*. За [Stań 1990, p.33], крім прагматичних функцій *нагадування* (rappel), *питання*, *твердження*, *повтор*, *вказівка* тощо, наявні ще прагматичні суперфункції (superfonctions pragmatiques): згода, доказ і підтвердження, виправлення, незгода й опротестування, критика і заперечення (accord, justification {et preuve}, concession, rectification, désaccord {et contestation}, critique, objection).

IX.6.6.64. Текстова функція (textual function). Текстова функція (textual function) [Halliday 1970, p.143]: мова надає засоби для синтезу властивостей ситуації вживання мови. Саме така текстова функція дозволяє мовцеві будувати тексти, тобто ситуативно релевантні дискурси. Ця ж функція дозволяє мовцеві відрізнити текст від довільного набору речень. Один з аспектів текстової функції – встановлення відношень когезії між реченнями дискурсу. Так, запропоновані три речення розрізняються вибором у межах текстової функції, коли друге речення містить щоразу інший тип інформації:

(1) She would marry Horatio. She loved him.

(2) She would marry Horatio. It was Horatio she loved.

(3) She would marry Horatio. She did not love him.

До того ж [Там само, с.164], досить часто стверджується, що текстова функція мови вимагає, що для ефективного спілкування необхідно нову інформацію подавати граматично експліцитно.

За [Meyer 1983, p.95], до текстових функцій належать: 1) темпоральні функції – вказівка на реальні і/або фіктивні співвідношення між станами речей (Sachverhalte), визначувані текстом; 2) каузальні функції, що встановлюються із причиново-наслідкових відношень, що є також результатом додаткової інтерпретації темпоральних відношень, які

ґрунтуються на них [Там само, с.124]. Різновиди каузальних функцій охоплюють: обґрунтування, пояснення і логічний висновок.

У дослідженні [Engberg 1992, p.9] диференціюються внутрішньотекстові і позатекстові функції. Перші репрезентовані за допомогою структурування елементів змісту в тексті, останні ж – за допомогою відношень між текстом й елементами мовленнєвої ситуації.

У межах текстової функції виділяються також функції, пов'язані з жанром або спрямованістю тексту. Наприклад, у [Fill 1992, p.29], гумористичний текст продукується з такими найчастотнішими намірами (функціями), що надзвичайно подібні в англійському і німецькому суспільствах: 1) щоб приховати власну помилку; 2) щоб уникнути незручного стану; за таким текстом перебуває завжди заспокійливе "Не турубуйся"; 3) щоб пригальмувати мовленнєву агресію; 4) щоб створити або самому отримати задоволення; 5) щоб завершити розмову.

Техніки розв'язання цих завдань можуть бути вельми різними і виступають предметом контрастивного аналізу.

IX.6.6.65. Тематична функція (thematic function): роль елемента "функційної структури" в межах інтерпретативної семантики. Цей термін вживається особливо часто, розпочинаючи з концепції інтерпретативної семантики Р.Джеккендоффа [Jackendoff 1972] й охоплюючи пізні концепції Н.Хомського.

IX.6.6.66. Топікова функція (topical function; topikale Funktion): функція топікалізованого складника в реченні [Hudson 1976, p.100-101].

IX.6.6.67. Фатична функція (phatic function): термін Б.Малиновського *phatic communion* [Malinowski 1927]: мова у фатичній функції (домінувальній у повсякденному спілкуванні) – обов'язковий елемент людської дії в межах соціуму; в результаті цього підтримуються і стабілізуються соціальні відношення. Ю.С.Степанов вважає фатичну функцію різновидом прагматичної функції як акту спілкування – "коли мовці говорять що завгодно, аби зав'язати або підтримати спілкування" [Степанов 1973 (б), с.342]. Ця ж функція притаманна оповідям у повсякденному спілкуванні і відповідним епізодам у перекладацькій діяльності.

У процесі перекладу тексту з мови на іншу мову фатична функція, за [Nord 1997, p.57], ґрунтується на конвенційності текстової форми. Якщо в оригіналі вказується, що наміри автора – фатичні, перекладачеві доводиться з цим змиритися і відповідно перекладати текст, виявляючи своєрідну "лояльність". Але в завдання перекладача входить також віднайдення відповідних еквівалентів у мові, якою відбувається переклад, що за сильних відмінностей фатичних культур буває вельми складно.

IX.6.6.68. Фонетична функція (phonetic function) звука, одна з молодших (minor) функцій [Firth 1957, p.32], репрезентує місце звука в контексті й у фонетичній системі мови [Jones 1966, p.10]. Крім суто фонетичної функції, фонемам, за [Jones 1966, p.32-33], властива семантична функція, але різним звукам – членам тієї самої фонеми – не

властива ніяка семантична функція. Інколи розмежовують дві функції і у фонологічних правил [Shapiro 1983, p.110]. Так, за [Andersen 1966], фонологічні правила мають дві функції: фонетичну й іконічну. Фонетична функція фонологічних правил полягає в тому, що вони переводять фонологічну репрезентацію, визначену суто в реляційних термінах, у деталізовану репрезентацію в термінах трьох параметрів: частотність, обсяг, час, які характеризують реальний акустичний сигнал.

IX.6.6.69. Функція мети (purposive function): за [Silverstein 1979, p.175], функції мети переупорядковують ієрархію індексальних функцій для носіїв мови, дозволяючи орієнтуватися в потоці дискурсу.

IX.6.7. Функціоналізм: критичне осмислення. У літературі функціоналізм критикується не як орієнтація на "цільову" модель мови, – здебільшого з цим погоджуються, – а як реалізація загального підходу:

1. Поняття функції суперечить (заокрема, в концепції Ш.Баллі [Bally 1913]), за [Vossler 1923, p.100-101], самому поняттю розвитку мови. Якщо є нормальне функціонування, то навіщо від нього відходити? Функціоналіст здебільшого покликається на неточність наукового методу, щоб не жертвувати поняттям розвитку. Отже, "функція" дає тільки наближену уяву про мову, надзвичайно абстрактну, і не може охопити прогрес і життя. Функціональне пояснення знімає все конкретне, повне і рухливе: "Поняття життя тягне за собою поняття своєї функції, як свій власний труп" [Bally 1913, p.101].

2. Неадекватність передбачень про те, де міститься рівновага системи, неясність інвентаря елементів системи, замаскованість функційної телеології, непрозорі кола в поясненнях post factum; псевдоемпіричні нормативні критерії функційності; статичність, неясність статусу і ступеня точності моделі; апріорність у констатації функцій; генералізація "пустих формул" (редукція складності) тощо. Все це – закиди, що робляться функціоналізму як методології, зокрема, в соціології [Pfau, Schönert 1988, S.20]).

3. Спостереження над граматиками і над "опрацюванням" мовлення людиною ще не гарантує адекватність пояснення зв'язків між граматикою і тим, як сприймається і продукується мовлення [Frazier 1985, p.132]. В усякому разі, не лише властивості мови бувають наслідками властивостей мовних механізмів опрацювання мовлення, але й навпаки, ці механізми можуть бути результатом властивостей мови. Мова також примушує людину модифікувати свої процедури інтерпретації і продукування мовлення [Там само, с.130-131].

4. Для того, щоб пояснити ту чи іншу граматичну властивість, ґрунтуючись на системах мовного виконання (performance), необхідно, за [Chomsky, Lasnik 1977], прийняти еволюціоністський погляд: за плином еволюції таких систем потреби опрацювання можуть зумовити перемогу одних граматичних принципів над іншими. Це виявляється на загальних механізмах людської мовної здібності. Але пояснення, що ґрунтується лише на твердженні, що певна конкретна граматична закономірність

полегшує опрацювання речення, завжди підозріле поза врахуванням всього безмежного контексту описуваної мови [Там само, с.130].

5. Непорозуміння в нормальному спілкуванні значно частотніші, ніж заявляють функціоналісти. Особливо частотні непорозуміння у сфері фонологічного варіювання, морфологічних чергувань і синтаксичного варіювання [Labov 1987, p.311].

6. Поняття "стимул", "підкріплення", "депривація", взяті на озброєння в скінерівському "функційному аналізі" і настількі наочні у поведінці тварин, створюють надзвичайно спрощену уяву про поведінку людини. Спостереження над фізичним оточенням мовця і маніпулювання цим оточенням, відзосереджено від внутрішнього світу, від ментальності людини – наукова фікція [Chomsky 1964, p.547]. Біологічне поняття функції як ролі фізично спостережуваного чинника в людській мовленнєвій поведінці непридатні для пояснення мовних механізмів.

7. Всупереч загальним деклараціям, функціоналістські дослідження переважно не виходять за межі речення [Hopper 1987, c.140].

8. Найбільша проблема, за [Guy 1996, p.221], – знайти баланс між мовною формою і комунікативною функцією: чи визначає функція форму (адже вимога комунікації накладає відповідні обмеження на мовну структуру) – або ж форма абсолютно довільна (пор.: так відповідає на це питання Н.Хомський) і не залежить від функційних або семантичних уявлень? Критикуючи функціоналізм, Н.Хомський (пор. [Guy 1996, p.249]) констатує: 1) всі функційні пояснення рано чи пізно можна замінити суто формальними; 2) функціоналістські формулювання, якщо й пояснюють факти, здебільшого бувають або занадто нефальсифікованими, або занадто важкими.

9. Функційні пояснення типу: "щось створене для того, щоб" не вельми коректні [Comrie 1984, c.25]: адже дуже часто мови влаштовані дисфункційно; наприклад, навіщо потрібна синонімія? Між іншим, така дисфункційність має свої обмеження: наприклад, важко уявити собі реальну мову, в якій всі лексичні одиниці монімічні. Позитивний аспект функційного пояснення в синтаксисі – в певному виясненні того, як встановлюється семантичний зміст із синтаксичної структури.

X. СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИЙ ЯРУС СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ. ТИПОЛОГІЯ СЕМАНТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ І ВІДНОШЕНЬ. СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕННЯ

X.1. Поняття семантико-синтаксичної структури речення. Особливості класифікації предикатів. Поняття семантичної структури речення постало порівняно нещодавно у зв'язку з інтенсивним розвитком синтаксичної семантики, основні тенденції якої пов'язані з розглядом об'єктивно-смислового змісту речення як відображення чи зображення

певного явища об'єктивної дійсності. У свій час цей компонент реченнєвої семантики О.С.Мельничук охарактеризував як об'єктивно-смислові внутрішньосинтаксичні відношення [Мельничук 1976, с.52]. Складна природа цього змісту, в якому чітко простежуються три репрезентативні рівні семантики речення – 1) денотативний; 2) логічний; 3) семантико-мовний, тобто аналіз речення з опорою на мовно-семантичні категорії зумовлює неадекватні підходи до його аналізу. У чотирьохрівневій структурі речення здебільшого семантичний аспект розташовують після формально-граматичного, семантико-синтаксичного і наголошують його співвідношення з поняттєвими універсаліями, пор. вирізнення чотирьох аспектів речення М.В.Всеволодовою: 1) денотативний (базовий рівень, що реалізується в денотативній структурі висловлення), 2) комунікативний рівень (актуальне членування), 3) семантичний рівень і семантична структура висловлення, 4) формальний рівень [Всеволодова 1997, с.55]. У разі наголошення денотативного, логічного і семантико-мовного рівнів реченнєвої семантики здебільшого розглядають перший як зв'язок речення з реальними ситуаціями, тобто реальними предметами і відповідними відношеннями між ними, логічний витлумачується через кореляцію з логічними структурами і через відповідну репрезентацію у реченнєвій структурі тих чи інших логічних категорій, семантико-мовний таким чином постає орієнтованим на семантико-синтаксичні структури, тобто на певні лексичні компоненти і відношення між ними. Залежно від того, який з цих рівнів наголошується тим чи іншим дослідником, визначається і відповідний характер семантичної структури речення.

X.2. Семантична і логічна структури речення: концептуальні підходи до їхнього тлумачення.

X.2.1. Пропозиція, пропозиційна настанова і модальність. Одним із фундаментальних понять семантики речення є поняття **пропозиції.**

Від самого початку головним об'єктом вивчення було не речення взагалі, а його різновид – стверджувальне речення, або, по суті, стверджувальне висловлення. Його аналогом у логіці було судження, або пропозиція. У процесі залучення інших різновидів висловлень стало важливим розрізнення ствердження, що піддається ймовірнісній оцінці, і його смислового змісту, що знаходиться поза даною оцінкою. Цей самий зміст може бути властивим, наприклад, і нестверджувальному висловленню. З метою розмежування цих об'єктів використовуються терміни "**пропозиція**" і **"судження".** За останнім як основне усталилось значення "стверджувальне висловлення". Пропозицію почали кваліфікувати як смисл висловлення поза справжньою оцінкою і відповідно як інваріант значень модальної і комунікативної парадигм речень і похідних від речення конструкцій (номіналізацій).

Такий підхід дозволяє відокремити думку від її ствердження і вивчати їх окремо. Значення речення членується на об'єктивну константу і суб'єктивну змінну. Остання виражає думку мовця про повідомлюване, його оцінку,

комунікативну мету і под. Об'єктивна константа і називається пропозицією. Суб'єктивна змінна називається **пропозиційною настановою** (або **пропозиційним відношенням),** а також модальною або комунікативною рамкою. В лінгвістиці і філософії у кожного з цих термінів існують широкі і вузькі інтерпретації. Очевидно, найкоректнішим є послідовне розмежування цих термінів. Пропозиційна настанова – це узагальнювальне поняття, безпосередньо протиставлене пропозиції. Вона може уміщувати різні **модальності** (модальну рамку) і **перформативи** (прагматичну рамку).

Так, пропозиція "Хлопчик малює картину" характерна не тільки для судження *Хлопчик малює картину,* але й для інших типів висловлення. Ця ж пропозиція властива відповідним номіналізації, питанню, запереченню й окремим модальним різновидам: *Малювання хлопчиком картини; Хлопчик малює картину?; Хлопчик не малює картину; Можливо, що хлопчик малює картину* та ін.

У широкому розумінні поняття модальності по суті збігається з пропозиційною настановою. При цьому суттєвим є розмежування об'єктивної і суб'єктивної модальності. **Об'єктивна модальність** – це категорія, що є обов'язковою для кожного речення, тому що формує його. Вона виражає відношення повідомлюваного до дійсності: реально, ірреально та ін. Стандартним засобом оформлення об'єктивної модальності є граматична категорія способу.

Суб'єктивна модальність виражає відношення мовця до повідомлюваного і не постає обов'язковою. Вона може реалізуватися різними лексичними (вставними словами *(можливо, напевно, шкода* тощо), модальними частками *(наче, нібито, аж наче* і под.), вигуками *(ах, ох* та ін.) і нелексичними (інтонація, порядок слів або особливі конструкції: *Гарний колега!* (особливий порядок слів у поєднанні з особливою інтонацією); *Нема щоб промовчати* (особлива конструкція)) засобами.

У випадку вузького підходу під модальністю мають на увазі значення можливості, неможливості і необхідності. В цьому разі розглядаються різноманітні модифікації цих значень у різних мовах і способи їхньої реалізації.

Протиставлення об'єктивної константи і суб'єктивної змінної описувалось по-різному. Так, Ш.Баллі з цією метою використовував терміни схоластів **диктум** і **модус**, наголошуючи на відповідній уяві (стані речей) і на мислячому суб'єкті, який творить психічні операції над певним уявленням [Балли 1955]. Саме тому лінгвіст визначав диктум як частину речення, що є корелятивною процесу, який формує уяву, а модус як частину речення, що постає корелятивною операції, продукованою мислячим суб'єктом. Модус складається з осмислення, вираженням якого є модальне дієслово *(думати, радіти, бажати* та ін.), і модального суб'єкта.

X.2.2. Модально-комунікативна парадигма і семантична структура речення. Усі речення з тією самою пропозицією складають єдину модально-комунікативну парадигму. За допомогою ряду змінних

параметрів, або категорій, зміна яких дозволяє отримати нові речення цієї парадигми, окреслюють кількісний і якісний склад цієї парадигми. Так, В.Г.Гак розглядає вихідне речення у французькій мові Pierre vient "П'єр приходить" та його різноманітні модифікації за такими параметрами: а) час: *Pierre est venu. Pierre viendra...*; б) заперечення: *Pierre n'est pas venu...*; в) модальність: *Pierre n'a pas voulu venir...*; г) питання: *Pierre n'a-t-il pas vou1u venir?*; г) емфаза: *C'est Pierre qui n'a pas vou1u venir*; д) особа: *C'est toi qui n'a pas vou1u venir*; е) оклик: *C'est que c'est toi qui n'a pas vou1u venir!*; є) спонукання: *Pierre , vitns!* За цими параметрами легко простежити, як категорії поєднуються між собою [Гак 2004].

Водночас слід констатувати, що дискусійним постає набір параметрів і способів їх вираження. Можна вводити нові параметри, можна заперечувати уже визначені. Так, зокрема, зміна особи може аналізуватися як зміна пропозиції, а не пропозиційної настанови: пор. *Кінь біжить полем* і *Ти біжиш полем.*

Пропозиційна настанова може бути експлікована за допомогою спеціального пропозиційного предиката типу *стверджувати, сумніватися, вважати, питати, заперечувати* та ін. Судження корелює з предикатом *стверджувати,* тому судження *Йде дощ* може інтерпретуватися як *Я стверджую, що йде дощ.* Питальність експлікується за допомогою предиката *питати: Я питаю, чи йде дощ.* Різні модальності і ступінь впевненості мовця в перебігові можуть виражатися предикатами міркування і віри: *Я думаю, що йде дощ; Я вважаю, що йде дощ; Я вірю, що йде дощ; Я сумніваюсь у тому, що йде дощ* тощо.

X.2.3. Класифікації речень у семантичному аспекті. Найбільш ранні семантичні класифікації речень ґрунтуються (насправді висловлень) на класифікації пропозиційних настанов. Так, німецький лінгвіст К.Бругман на початку XX ст. виділив вісім основних розрядів (з послідовною внутрішньою диференціацією кожного з них): 1) оклик; 2) бажання; 3) заклик; 4) допуст; 5) погроза; 6) відмова; 7) заява про уявлювану реальність; 8) питання [Brugmann 1904]. Для цієї класифікації, як і для інших, практично неможливо сформулювати чіткий набір ознак. Саме тому кількість класів може або збільшуватись, або зменшуватись. Логічно стрункішою і викінченішою постає загальноприйнята класифікація речень за метою висловлення: **розповідні, питальні і спонукальні**. До них інколи додають клас **оптативних (бажальних)** речень (О.С.Мельничук вирізняє поряд з ними також переповідні, ймовірні, гіпотетичні), що не є ні розповідними, ні спонукальними: *Якби дощ пішов! Прийшов би до нас!* та ін. [Мельничук 1972(а)].

Тільки два основні класи речень розрізняє О.Єсперсен – залежно від того, чи бажає мовець своїм висловленням вплинути на волю слухача чи ні. Клас висловлень "впливу", у свою чергу, поділяється на прохання і питання, оскільки останні розглядаються як певного типу прохання про надання тієї чи іншої інформації. До іншого класу належать звичайні твердження, оклики і побажання (оптативи), що, як наголошує О.Єсперсен,

можуть бути вимовлені і за відсутності співрозмовника [Есперсен 1958].

Поряд з дослідженням пропозиційної настанови і відповідних категорій постає завдання опису і класифікації мовних засобів, що виражають пропозиційну настанову. Классифікація дієслів пропозиційного відношення, що виражають відношення мовця до пропозиції, ґрунтується саме на цих засадах (Н.Д.Арутюнова, З.Вендлер, Л.Карттунен, П.і К.Кипарські та ін.). Одним з важливих результатів такого підходу є поділ дієслів (ширше – предикатів) на фактивні і нефактивні. Цю різницю можна підтвердити прикладом дієслів, що допускають підрядну частину. Фактивні предикати типу *знати, шкодувати, пам'ятати* концентрують увагу на істинності підрядної частини, а для нефактивних *(вважати, уявляти)* цей параметр необов'язковий, пор.: *Я знаю, що йде дощ* і *Я вважаю, що йде дощ.*

Традиційне вивчення семантики речення зводиться до аналізу пропозиції. В логіці вважається, що пропозицію складають логічний суб'єкт і логічний предикат. Першим є предмет, щодо якого проголошується судження, а логічним предикатом називається висловлюване про суб'єкт.

X.2.4. Семантична структура речення і типологія предикатів. У західноєвропейській термінології наявне певне сплутування синтаксичних і семантичних понять, тому що відповідні терміни використовуються для обох мовних рівнів. Так, англ. subject і predicate означають і синтаксичний об'єкт, і відповідний компонент пропозиції. В українській лінгвістиці цього сплутування не простежується, оскільки для синтаксичних об'єктів використовуються терміни "підмет" і "присудок". Існують різні класифікації і суб'єктів, і предикатів.

Так, з-поміж предикатів Н.Д.Арутюнова розрізняє такі семантичні типи: таксономічний, реляційний і характеризаційний [Арутюнова 1976].

Таксономічні предикати вказують на входження предмета до класу предметів, яким притаманна спільна ознака: *Ця тварина належить до сімейства ссавців* або *Ця тварина – ссавець.*

Реляційні предикати репрезентують відношення, що пов'язують предмети: *Василько – мій друг.*

Характеризаційні предикати окреслюють постійні і тимчасові ознаки об'єкта: *Микола Миколайович – нероба* або *Микола Миколайович не працює*. Цей семантичний тип досить великий і різнорідний, що зумовлює його внутрішню класифікацію [Там само].

Варто диференціювати завдання семантичної класифікації предикатів і дієслів. Це мотивується тим, що предикат не завжди виражається дієсловом і навіть не завжди одним тільки дієсловом. Та й дієслово не завжди репрезентує саме предикат. Предикатом називається не все, що повідомляється про предмет, а лише вказівка на його ознаки, стан і відношення з іншими предметами. Так, не вважається предикатом твердження про існування або тотожність предмета самому собі, а також найменування. У зв'язку з цим цікавою постає семантична кваліфікація і

класифікація зв'язки *бути* (рос. *быть*) Н.Д.Арутюновою, яка вважає, що вона може використовуватися для предикації (зокрема для характеризації): *Был Афанасий Кузьмин большой шутник.* Водночас існує ще три семантичні типи вживання цієї зв'язки, що не називаються предикацією. Останнє простежується в разі її використання: 1) для ствердження існування: *Был у меня один знакомый*; 2) для найменування: *Был он Афанасий Кузьмин по имени*; 3) для позначення тотожності: *Афанасий Кузьмин как раз и был тем человеком, который придумал всю эту мистификацию* [Арутюнова 1980, с.347-358].

З метою узагальнення таких вживань виділяють предикативне відношення, при цьому термін "предикат" інтерпретується як один з видів предикативного відношення.

Разом з класифікаціями предикатів важливу роль для опису семантики речення мають семантичні класифікації дієслів, з-поміж яких особливо слід наголосити на диференціації англійських дієслів З.Вендлера [Vendler 1957, p. 143-160]. На основі зв'язку значення дієслова (ситуації) з часом він вирізнив чотири основні класи: 1) стану (states) – статичні, що не змінюються з часом ситуації; 2) діяльності (activites) – динамічні ситуації, характерною ознакою яких є перебіг у часі з позбавленням природної межі; 3) виконання (accomplishments) – динамічні ситуації, що тривають у часі і яким властива природна межа; 4) досягнення (achievements) – динамічні ситуації, що перебувають у миттєвому переході від одного стану речей до іншого [Там само, с.150-153].

Класифікація З.Вендлера стала ґрунтом багатьох дієслівних класифікацій інших мов, пор. класифікацію дієслівних лексем В.Русанівського, С.Соколової, Ю.Маслова, Т.Булигіної, О.Падучевої та ін. Водночас вона стала опертям для дослідження категорії виду (Х.Р. Меліг та ін.).

Поняття суб'єкта здебільшого використовується в ширшому смислі. Як правило, говорять про власне логічний суб'єкт, про граматичний (підмет), комунікативний (тема) або семантичний. Семантичний суб'єкт за смислом близький до логічного, протиставляючись не тільки предикату, але і, наприклад, об'єкту. Останнє змінює і поняття предиката. Таке використання цих понять має своїм джерелом логічне обчислення предикатів, де предикат тлумачиться як пропозиційна функція з відповідними змінними – семантичними валентностями. Якщо заповнити валентності конкретними іменами (в логічній термінології – терми, в лінгвістичній – семантичні актанти), предикат перетворюється в пропозицію. Для найменувань різних семантичних валентностей і семантичних актантів використовувались зокрема і терміни "суб'єкт" і "об'єкт". За такого підходу центром і найважливішим компонентом пропозиції визнається предикат, а суб'єкт постає з-поміж інших семантичних актантів і вважається "першим". У лінгвістиці концепція предикатів, валентностей і актантів була реалізована спочатку для синтаксису (граматика Л.Теньєра). У сучасних семантичних теоріях рідко

використовується термін “суб’єкт”, оскільки замість термінів “суб’єкт” й “об’єкт”, що залишилися в синтаксичних теоріях, вводяться поняття агенса, пацієнса, реципієнта й інших, що називаються семантичними ролями. Вони дають можливість виразити значну семантичну розмаїтість і не пов’язані ні з якими синтаксичними асоціаціями. Їх також називають відмінками (глибинними або семантичними, щоб не сплутувати з граматичним відмінком). Такий підхід до опису пропозиції називається відмінково-рольовим.

Х.3. Семантична структура речення і функції глибинних відмінків. Однією з перших спроб аналізу семантичної структури речення був підхід одного з представників генеративної граматики Ч.Філлмора, який зосередив увагу на універсально-логічних ознаках речення (пор. теорію “відмінкової граматики” Ч.Філлмора). Розглядаючи речення (S), Ч.Філлмор розбиває його на пропозицію (Р), тобто позачасовий “набір відношень між дієсловами й іменами”, і модальний комплекс (М), який включає в себе заперечення, час, спосіб і вид (S → М +Р). У подальшому він зосереджує увагу тільки на пропозиції, що структурується дієсловом та його аргументами. Аргументи витлумачуються за допомогою певної кількості семантичних функцій (ролей), за Ч.Філлмором – глибинних відмінків. Ці функції дослідник кваліфікує, спираючись на відображувані у мові реальні ситуації, оскільки “змісти відмінків утворюють набір універсальних, можливо, вроджених, понять, що ідентифікують деякі типи суджень, які людина спроможна робити про події, що відбуваються навколо неї, – суджень про речі такого характеру, як “хто зробив щось”, “з ким щось сталося”, “що зазнало якоїсь зміни” [Филлмор 1981б, с.405]. Саме через цей спектр Ч.Філлмор встановлює кілька відмінкових функцій, що, на його погляд, виступають достатніми для опису англійського речення: 1) аґентив (А) – відмінок позначення продуцента дії, позначеної дієсловом, – істоти; 2) інструменталіс (І) – відмінок позначення причинового продуцента дії або стану, позначених дієсловом; 3) датив (Д) – відмінок істоти, якої стосується дія або стан, позначені дієсловом; 4) фактитив (F) – відмінок предмета або істоти, які виникають внаслідок дії або стану, позначеної дієсловом (може сприйматися, як частина значення дієслова); 5) локатив (L) – відмінок, який вказує на місцезнаходження або просторову орієнтацію дії або стану, позначені дієсловом; 6) об’єктив (О) – відмінок чогось, що позначається іменником, роль якого у дії або стані, позначених дієсловом, зумовлюється або визначається безпосередньо семантикою дієслова. Цей відмінок пов’язується тільки з назвами предметів, яких торкається дія або стан. У такому разі відмінки постають як глибинні семантичні структури, притаманні синтаксису усіх мов. При цьому вони у кожній національній мові набувають власного вираження. Відмінки не слід ототожнювати з членами речення як одиницями поверхневої структури, пор.: *Джон відчинив двері* (*Джон* – аґентив і підмет) і *Двері були відчинені Джоном* (*Джоном* – аґентив і непрямий

додаток). Жоден з цих відмінків не слід інтерпретувати як пряму відповідність з поверхневими синтаксичними відношеннями "підмет", "прямий додаток" і "непрямий додаток". Так, у фразах *Джон відкрив двері, Двері були відкриті Джоном* і *Ключ відкрив двері* іменник *Джон,* незалежно від своєї синтаксичної функції, є аґентивом, а всі три підмети реалізують різні ролі. Так, попри подібність речень *Джон відкрив двері* і *Ключ відкрив двері,* в першому з них підмет *Джон* — це аґентив, а підмет другого речення *ключ* – це інструменталіс.

У відмінковій рамці конкретного речення той самий глибинний відмінок не повинен повторюватися.

Відмінкова рамка набула поширення в лінгвістиці, за її допомогою описані різні мови, хоча досі не встановлено викінчені прийоми і критерії визначення ролей. Та й загальноприйнятого набору відмінків також не встановлено.

Визначену Ч.Філлмором відмінкову систему наводить і Л.У. Чейф [Чейф 1975], хоча й з певними змінами. Так, датив у нього набуває двох вимірів: експерієнцера (той, хто відповідно налаштований, для кого щось є бажаним: *Tom wanted a dring* "Том хотів випити", *Том* – експерієнцер) і бенефіціанта (той, хто має користь з того, про що повідомляється в іншій частині речення: *Tom has the tickets* "У Тома є квитки"; *Tom has a convertible* "У Тома є машина", *Том* – бенефіціант) [Там само, с. 167-175]. Свого часу Дж.Андерсон запропонував диференціювати семантичні ролі на підставі локалізації і напрямку руху [Anderson 1976]. З'ясування семантичних ролей арґументів у реченнєвій структурі зазнавало еволюції не тільки у загальних підходах, але навіть ті самі дослідники видозмінювали свої підходи до встановлення кількості семантичних ролей та відповідних глибинних відмінків, пор.: Ч.Філлмор спочатку вирізняв тільки п'ять функцій (аґентив, ергатив, датив, комітатив, інструменталь), а в одній з останніх праць запропонував вирізняти вісім (аґенс, контраґенс, об'єкт, результат, інструмент, джерело, мета, пацієнс) [Fillmore 1979, p.109-137]. Дослідник доходить незаперечного висновку, що в описі арґументів слід спиратися на два рівні: рівень відмінків і рівень ролей, які відображають певні типи фіксованих ситуацій і для яких у словнику наявні спеціальні поля. "Я маю на увазі, – наголошує Ч.Філлмор, – ролі покупця, продавця, товару і засобів обміну в словниковому полі, яке включає дієслова *buy* "купити", *sell* "продати", *pay* "платити" та ін., ролі звинувачуваного, судді, справи, жертви та ін. У полі, яке включає такі дієслова, як *acusse* "звинувачувати", *criticize* "критикувати", *forgive* "прощати", *apologize* "виправдовувати", *confess* "зізнаватися", *excuse* "вибачати" [Fillmore 1976, p.227]. З таких міркувань простежується складність для прихильників подібного тлумачення семантичної структури речення кількості необхідних відмінків та встановлення можливих меж інтерпретації цих відмінків.

Ч.Філлмор констатує, що “типи ролей самі по собі не піддаються аналізу, що вони відповідають елементарним людським сприйняттям” і “створюють універсальний і правильно визначений набір понять” [Там само, p.227]. Зведення семантичної структури речення до набору логіко-семантичних понять, притаманних усім мовам, зумовлює відповідне ігнорування ролі мовних засобів у формуванні синтаксичної семантики, водночас не враховується значущість співвідношення формально-синтаксичного і семантичного компонентів речення. Денотативна структура висловлення відображає конкретну, унікальну реалізацію типової ситуації, тобто структуру конкретного факту, прототипової події реального життя, тому в неї можуть входити і додаткові ролі, на думку М.В. Всеволодової, які не виступають арґументами певного предиката, але обов’язкові для певного речення, оскільки відображають структуру відповідного факту. Це можуть бути актанти і сирконстанти, які М.В. Всеволодова називає партиципантами. Так, у реченні *В Україні проживає багато національностей* при предикаті *проживає* репрезентовані арґументи: протагоніст *національностей* (так М.В.Всеволодова називає роль суб’єктного типу на денотативному рівні – єдиного або першого учасника ситуації, який організовує її (цит. за: [Шмелева 1993, с. 42])), що за своєю семантикою виступає екзисцієнсом, локатив *Україна,* партиципант-квантитатив *багато,* облігаторність якого для розглянутого речення мотивована його рематичним статусом. Такий аналіз семантичної структури орієнтований на конкретну ситуацію, але не репрезентує її узагальнені параметри [Богданов 1977].

В описі пропозиції (як предиката, валентності якого заповнені актантами) відмінково-рольовий підхід не може бути визначений єдино можливим. Окремі дослідники (П.Адамець, Дж.Мак-Колі, О.Падучева та інші) розрізняють актанти (або партиципанти) при кожному конкретному предикаті за допомогою нумерації. Різні актанти конкретного предиката отримують різні номери, але ототожнення семантично подібних актантів різних предикатів не простежується. Відмінково-рольовий підхід постає вельми популярним. Його переваги В.Богданов мотивує тим, що: 1) нумерація аргументів забезпечує їхнє розрізнення й упорядкування, але не гарантує їхнього ототожнення. Відмінок (або роль) містить більше інформації, ніж номер, а пропозиція з відмінковою рамкою – більше, ніж без неї; 2) відмінково-рольовий підхід дозволяє більш адекватно описати перифразовані й інші перетворення речень (пор. поняття ролі є ключовим за визначення конверсивів і відповідних синонімічних перетворень); 3) відмінково-рольовий підхід має давнє коріння в лінгвістичній традиції і може бути прирівняний до славнозвісної давньоіндійської граматики Паніні, написаної в V ст. до н. е.

Найвідомішим варіантом відмінково-рольового підходу є, поза всяким сумнівом, відмінкова граматика Ч.Філлмора.

Відмінковою граматикою називається опис пропозиції (тобто опис

семантики речення без модальної, комунікативної й інших рамок) за допомогою поняття глибинного відмінка, або ролі. Перший варіант відмінкової граматики був запропонований Ч.Філлмором у межах породжувальної граматики. Загалом відмінкова граматика знайшла застосування в різних теоріях, версіях, моделях і схемах. Принциповим для відмінкової граматики постає розрізнення кількох рівнів, або різних типів, глибинних і поверхневих структур. Наголошуючи на закономірностях відмінкової граматики, Ч.Філлмор так формулює гіпотезу: існує рівень структурної організації речення, що відрізняється від того, що мають на увазі під семантичною уявою, і відрізняється також від понять глибинної і поверхневої синтаксичної репрезентації структури речення. Теорія відмінків пов'язана з визначенням ядерних граматичних відношень у реченні – суб'єкта, об'єкта і непрямого об'єкта. Ця теорія являє собою опис семантичних валентностей, що є розвитком теорії синтаксичних валентностей. Основу теорії складає поняття **відмінкової рамки,** функція якої полягає у встановленні зв'язку між описом ситуації і глибинними синтаксичними структурами. Відмінкова рамка приписує семантико-синтаксичні ролі конкретним учасникам ситуації.

Х.4. Денотативний (референційний) підхід до аналізу семантичної структури речення. Розглядаючи особливості інтерпретації семантичної структури речення послідовниками і прихильниками денотативного погляду [Богданов 1977; Вихованець, Городенська, Русанівський 1983, с. 125], Й.Ф.Андерш наголошує, що "трактування семантичної структури речення тільки з опорою на структуру ситуації може призвести до того, що реченню буде приписана семантична структура, якої воно насправді не має. Наприклад, якщо вважати, що семантичні структури таких речень, як *Він говорив про неї багато поганих слів* і *Він обговорив її*, ізоморфно відображають структуру ситуації, то це означає приписати їм однаковий статус: аґенс – дія – пацієнс – зміст. Разом із тим у семантичній структурі другого речення відсутній учасник процесу зміст, оскільки предикат *обговорювати* не відкриває для нього відповідної функціональної позиції. Цей приклад ще раз підтверджує, що структурні особливості мови, зокрема лексико-граматична природа дієслова, вжитого у функції предиката, відіграють вирішальну роль при конструюванні семантичної структури речення" [Андерш 1987, с.13]. Це дозволяє Й.Ф.Андершу прийти до висновку, що між різними рівнями репрезентації об'єктивно-смислового змісту речення наявні ієрархічні відношення: денотативний виступає ґрунтом для логіко-семантичного, а на останньому, у свою чергу, ґрунтується мовно-семантичний. У його межах і встановлюється семантична структура речення в тісному зв'язку з його формально-синтаксичною організацією. Денотативний рівень пов'язаний з реальними ситуаціями, структура цих ситуацій розкривається і простежується за допомогою логічного аналізу. Різниця між логіко-семантичним і мовно-семантичним рівнями полягає в тому, що перший пов'язаний

безпосередньо із значеннями, які є результатом логічного аналізу відображення у людській свідомості відношень між учасниками реальних ситуацій (такі ситуації універсальні і притаманні усім мовам, оскільки вони співвіднесені з реальною дійсністю і усвідомленням їх носіями мови), мовно-семантичний рівень корелює із значеннями, що виступають наслідком відображення за допомогою мислення цих самих відношень у конкретних мовах (таким чином вони пов'язані з формами певної мови, структуровані нею, реалізуються в них і через них), оскільки "логічні форми як універсальні способи побудови думки, як загальні структури одиниць мислення завжди реалізуються у більш часткових, національних за природою структурах думки, пов'язаних з особливостями граматичної будови конкретних мов, – в семантичних формах мислення" [Чесноков 1984(б), с.4].

Видається цілком переконливим твердження Й.Ф.Андерша про те, що "логіко-семантичний аналіз структури реальної ситуації дозволяє встановити глобальну еквівалентність граматично по-різному оформлених фраз, але тільки семантичний аналіз синтаксичної структури речення здатний уточнити їх семантичні структури і відмінності між ними" [Андерш 1987, с.14]. Очевидно, під семантичною структурою речення слід розуміти сукупність семантичних відношень між реаліями об'єктивної дійсності, відображених у синтаксичних структурах. До таких відношень варто зарахувати: 1) аґенс – дія, 2) носій стану – стан, 3) дія – інструмент, 4) аґенс – дія – пацієнс та ін. Уже з цього невеликого переліку легко простежити "типовий" вияв таких значень. Денотативний (або референційний) підхід має завданням визначити співвідношення між реченням і відображуваною в ньому ситуацією (В.Г.Гак, В.С.Храковський, Г.Г.Сильницький). Таке співвідношення розглядається у двох аспектах: а) ономасіологічному (як речення називає, окреслює ситуацію); б) синтаксичному (як синтаксичні функції членів речення відображають ролі, які виконують позначувані ними предмети у відображуваній реченням ситуації). Якщо структура речення прямо співвідноситься з відображуваною ситуацією, таке речення є прямою номінацією ситуації: *Я взяв книгу* (підмет – суб'єкт, предикат – позначає межі окреслюваної дії, прямий додаток – безпосередній об'єкт). Якщо в структурі речення наявні певні перетворення граматичного характеру, в результаті яких члени речення втратили пряме співвідношення з відображуваним явищем дійсності, така структура є непрямою номінацією ситуації: *Книга взята мною* (*книга* – прямий об'єкт, заповнює синтаксичну позицію суб'єкта, додаток – активний, діяльний суб'єкт); пор. також: *Я спостерігав біг спортсменів* – непряма; *Я спостерігав, як бігли спортсмени* – пряма.

X. 5. Компоненти семантичної структури речення і члени речення. Компоненти семантичної структури речення корелюють з членами речення як репрезентантами формально-граматичної будови речення, тому й можна стверджувати, що, наприклад, аґенс найчастіше реалізується в позиції підмета і под. При цьому такий вияв можна з певністю назвати первинним

для певної національної мови, оскільки він відображає усталену модель сприйняття об'єктивної дійсності та її відповідну інтерпретацію. Вторинний вияв певної семантичної ролі засвідчує некорелятивність семантичної структури речення і його формально-синтаксичної організації, пор.: *Вітром віднесло від берега рибальські човни* (другорядний член речення *вітром* з логіко-семантичного погляду характеризується як аґенс, а з семантико-синтаксичного – як аґентивний інструмент). Це уможливлює встановлення інваріантних та варіантних репрезентацій тієї чи іншої семантики (пор. аналіз І.Р. Вихованцем речень *Хлопець прочитав книгу* і *Книга прочитана хлопцем* і його констатацію, що вони обидва мають "тотожну власне семантичну (логіко-семантичну) структуру *діяч + предикат дії + об'єкт* і відмінну семантико-синтаксичну структуру: у першому реченні компоненти-семантеми і компоненти-синтаксеми якісно і кількісно збігаються, тоді як у другому реченні компоненти-семантеми і компоненти-синтаксеми мають різний характер: переміщення семантем із первинних формально-граматичних позицій зумовило появу синтаксем, що супроводжуються додатковими, порівняно з семантемами, семантико-синтаксичними відтінками, а тому синтаксеми в реченні *Книга прочитана хлопцем* кваліфікуються так: об'єкт – носій ознаки + компонент дії-стану + діяч" [Вихованець, Городенська, Русанівський 1983, с.126]. Очевидно, з повним правом можна стверджувати, що перетворення вихідних речень у похідні не заторкує їх логіко-денотативної основи, а тільки призводить до суттєвих відмінностей у семантичних структурах.

Розгляд семантичної структури речення необхідно здійснювати з обов'язковим урахуванням типу предиката, його лексико-семантичної природи, від якої безпосередньо залежить кількість учасників дії та їх рольовий статус. Так, відмінність акціонального предиката від статального зумовлює різницю і в семантичній структурі відповідних речень, пор.: *Хлопець грається* і *Хлопець спить* – у першому реченні семантична структура охоплює аґенса і дію, у другому реченні – носія стану і дію.

До визначення семантичної структури речення наявні два підходи – вузький і широкий. Прихильники першого виходять з того, що до семантичної структури речення необхідно включати тільки семантико-синтаксичні відношення, які визначаються валентними властивостями дієслівного предиката. Здатність дієслівного предиката вимагати певні формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні компоненти для розкриття власної релятивної семантики постає діагностичним показником встановлення ємності семантичної структури речення. Так, у реченні *Весняними ранками я несу квіти дівчині з поля до хати* семантична структура охоплює аґенса (*хлопець*), адресата (*дівчині*), локатива початку руху (*з поля*), локатива кінця руху (*до хати*), релевантною для яких є формально-граматична структура Sn – Vf – Sa – Sd – Sg – Sg.

Х.6. Різновиди семантичної структури речення і типи ситуацій: спільне і відмінне. Прихильники широкого підходу до тлумачення

семантичної структури речення враховують весь спектр уміщеного змісту в реченні-висловленні без опертя на валентну перспективу дієслівного предиката. Тому у наведеному реченні-висловленні до семантичної структури входитиме і компонент *весняними ранками*, що є детермінантом й охоплює дві самостійні ситуації: *Були ранки* + *Ранки весняні*. У такому разі семантична структура речення-висловлення охоплюватиме час + аґенс + дія + адресат + початок руху + кінець руху. Таке тлумачення семантичної структури речення є не зовсім коректним, оскільки не враховує однієї з основних ознак речення – відтворюваності. Очевидно, розгляд семантичної структури речення з опорою на валентний потенціал дієслівного предиката уможливлює вирізнення ядра семантичної структури речення, навколо якого концентруються її варіації, модифікації і трансформації. Так чи інакше поширене у сучасній лінгвістиці тлумачення семантичної структури речення у трьох площинах вимагає ґрунтовного їх розгляду.

За умови опертя на структуру ситуації, відображену в реченнях, може здійснюватися відповідна класифікація речень. Ситуації можуть розмежовуватися за різними ознаками, зокрема за кількістю учасників, їх якістю, за відношенням між учасниками. Виходячи з цього, прості речення поділяються на: 1) речення, які відображають ситуації, пов'язані з суб'єктом-особою, включають такі основні семантичні типи: а) дії (фізичної, мовленнєво-мисленнєвої, соціативної, руху): *Діти вчаться*; б) стану (фізичного, психічного): *Йому сумно*; в) якості: *Хлопчик розумний. Сестра старша від брата*; г) кількості: *Нас було троє*; ґ) кваліфікації: *Іванов – наш директор. Вовк – з породи хижаків*; д) ідентифікації: *Наш директор – Іванов*; е) відношення: *Я люблю осінь*; є) наявності (існування) або відсутності (неіснування): *У мене є брат. У мене немає брата*; ж) сприйняття: *Я чую пісню*; 2) речення, які відображають ситуації, пов'язані з предметом: а) буття: *Місто. Широкі вулиці*; б) стану предмета: *Дерева в цвіту*; в) стану середовища, природи: *Моросить дощ. Світає*; г) якості: *Пальто з шерсті. Сосна вища від ялини*; ґ) кількості: *Самокатів – сотні*; д) класифікації: *Київ – столиця України*; е) ідентифікації: *Столиця України – Київ*; є) функціонування: *Трактор оре. Комбайн косить.*

На основі кількості учасників відображуваної ситуації можна розрізняти такі речення: 1) одиниці – репрезентанти безсуб'єктної ситуації (їх вияв обмежений авалентними, за термінологією Л.Теньєра, або нуль-валентними, предикатами): *Тихо. Смеркає*; 2) конструкції – виразники ситуації з одним учасником: *Вулиці. Прапори. Сонце світить*; 3) одиниці – репрезентанти ситуації з двома учасниками: *Я читаю газету. Вони приїхали потягом*; 4) конструкції, які окреслюють ситуації з трьома і більше учасниками: *Я даю йому книгу.*

Х.7. Логічний напрям синтаксису і семантична структура речення. Логічний напрям у сфері семантичного синтаксису спирається на структуру думки і логічну систему предикатів (Н.Д.Арутюнова). Він бере початок від А.Арно і К.Лансло (1660), на думку яких дієслово – це слово,

яке виступає засобом ствердження, тобто для повідомлення про наявність / відсутність у суб'єкта ознаки. Тому воно може виражати судження й оформляти речення. Так наголошується його провідна роль у реченні. Новий поштовх в опрацюванні логічного напряму зробили менталісти-лінгвісти Фердінанд Брюно, Шарль Баллі, Жак Дамурет, Гюстав Гійом, Едуард Пішон та ін.

Х.8. Семантична структура речення в ономасіологічному аспекті. Ономасіологічний напрям – факти кваліфікуються за спільністю виражених ними ідей. Г.Гійом окреслює іменник як такий, якому притаманна внутрішня інциденція: він співвідноситься тільки з тим, що він виражає. Дієслову і прикметнику притаманна зовнішня інциденція, оскільки вони співвідносяться з зовнішнім словом-іменником. Дієслово – це вузол речення. Спираючись на теорію предикатів і специфіку вираження ними думки, можна виділити такі логіко-граматичні типи речень: 1) логічні відношення екзистенції – існування суб'єкта: *Тут є змії. Немає змій. Ні душі. Ні хмаринки*; 2) відношення ідентифікації, або тотожності: *Автор цього листа – Іванов*; 3) відношення номінації – предикат окреслює назву суб'єкта: *Це Олексій. Цього хлопчика звуть Андрійком*; 4) характеризації, або предикації: *Ми поїхали в гори. Шаляпін – це талант.*

Розглядаючи семантичну структуру речення, слід чітко розмежовувати субстанційний та екзистенційний компоненти в ній. Екзистенційний компонент речення виступає здебільшого валентнозумовлювальним предикатом. Аналізовані семантичні ролі валентнозумовлених компонентів належать до основного складу речення, що у мовленнєвій сфері зазнає тих чи інших напрямів модифікації та інтерпретації. Внаслідок цього семантично елементарне речення перетворюється в семантично неелементарне. Носіями окремих пропозицій постають детермінанти, зв'язок яких з реченням ґрунтується на детермінантному зв'язку. Їх семантичний вияв зумовлюється вираженою семантикою.

Детермінанти диференціюються за функціональною ознакою, і їхнє виділення може здійснюватися за тими чи іншими параметрами. Так чи інакше, але детермінант здебільшого виступає як самостійний семантичний поширювач речення, наявність якого зумовлюється комунікативними потребами висловлення. Його виключення призводить до постання семантичної недостатності висловлення, хоча останнє як одиниця спілкування не втрачається, але за відсутності детермінанта розмивається точність, конкретність думки: *Під впливом фольклору сама почала писати вірші та оповідання* (Л.Костенко). На конструктивному рівні детермінант виступає факультативним поширювачем, що може бути опущеним без порушення формальної будови речення. Саме в цьому полягає найістотніша відмінність детермінантів від прислівних поширювачів – конструктивно обов'язкових елементів, які включаються в речення за правилами сполучуваності слів на підставі реалізації валентних значень.

Детермінант – категорія рівня речення і зв'язок його з реченням є вільним приєднанням, і залежить він від граматичної основи речення, а не від окремого його компонента. Останнім часом наявна спроба об'єднати певні різновиди детермінантів, тому пропонуються ті чи інші класифікації, що здійснюються на засадах спільноти певної семи. Останнє дозволяє розмежовувати з-поміж обставинних детермінантів: 1) фонові; 2) зумовленості і 3) характеризувальні (пор.: [Руденко 1988]).

Фонові детермінанти виступають атрибутами щодо всього тла висловлення, об'єднуючи локальні і темпоральні різновиди: *Позаду розкошував вогонь* (П.Загребельний), (*позаду* – локальний детермінант); *Відсьогодні вони в нього пропуску не матимуть* (Ю.Мушкетик), (*від сьогодні* – темпоральний детермінант). Детермінанти зумовленості називають ситуацію, подію, що залежить від основної події. Вони охоплюють детермінанти: 1) причини: *Од знемоги бійці хитаються* (В.Сосюра); 2) мети: *На поміч Затуливітру прибігло ще кілька моряків* (Л.Тендюк); 3) умови: *При бажанні він міг би цілком законно уникнути відрядження* (О.Гончар); 4) допусту: *Попри незвичайність події, дівчина стримано приймала гостей* (В.Малик).

Характеризувальні детермінанти уміщують різні якісні кваліфікації основної події. У семантичному плані вони охоплюють: 1) обставинно-атрибутивне значення: *Спокійно і чемно хлопець зайшов до хати і привітався з господарями* (А.Яна); 2) уточнювально-обмежувальне значення: *Зовні всі виглядали спокійними* (В.Малик); 3) значення сукупності / розчленованості: *Бійці поодинці зістрибували на землю* (О.Гончар).

Запропонована класифікація є дещо зручнішою, але у своїй основі вона повторює традиційний підхід до аналізу другорядних членів речення, по суті, не відхиляючись від основних / неосновних різновидів другорядних членів речення.

Особливим статусом у семантико-синтаксичній структурі речення характеризуються компоненти з подвійним (дуплексивним) зв'язком, специфіка яких полягає у самостійному співвідношенні з присудком і з підметом. За своїм походженням вони являють собою наслідок згортання самостійних речень, пор.: *Дівчина прибігла додому* + *Дівчина була схвильована* = *Дівчина прибігла додому схвильована*. Принципова відмінність таких компонентів від звичайних узгоджень полягає в тому, що їм притаманна відносна самостійність, оскільки вони легко можуть варіювати відмінкову форму: *Дівчина прибігла додому схвильованою*. Такі компоненти речення більшість мовознавців кваліфікує (услід за Л.Д.Чесноковою) як дуплексиви (від лат. duplex – подвійний). У формально-граматичній структурі речення вони знаходять своє висвітлення здебільшого як "подвійні присудки" (О.О.Шахматов, І.Р.Вихованець, та ін.) або "частина іменного складеного присудка з речовими зв'язками" (О.М.Пєшковський, В.А.Бєлошапкова, Н.Ю.Шведова, О.Д.Пономарів та ін.), зрідка – як особливий компонент структури речення

(Н.Л.Іваницька, О.С.Попов, Ф.П.Смагленко, Л.Д.Чеснокова та ін.), відносять їх також і до предикативних означень (Г.Пауль та ін.). Очевидно, останній підхід зумовлює непоодинокі кваліфікації зв'язку таких компонентів з граматичною основою речення як узгодження або як тяжіння, що витлумачується як окремий різновид неприслівного зв'язку і не може розглядатися у межах словосполучення (пор. погляди Л.А.Булаховського, Л.М.Томусяк та ін.). Отже, перебуваючи у двобічній (двоспрямованій) залежності від підмета (чи об'єктного поширювача) і від дієслівного присудка, тяжіючий член ніби конденсує в собі властивості двох членів речення – означального та обставинного поширювачів: щодо імені він виконує формально виражену атрибутивну функцію, а щодо дієслова-присудка – обставинну, оскільки тісно пов'язується з ним за змістом (тому в літературі цей член речення називають "суміщеним", "конденсованим") [Томусяк 1999, с.5-6]. Коректнішою постає кваліфікація такого зв'язку як дуплексивного, що повною мірою відображає двобічний характер його зв'язків з підметом і з присудком: *Ваш Михайло лежить в "сусіднім" лісі застрілений* (О.Кобилянська). Дуплексив може реалізовуватися при предикатах зі 1) значенням руху: *Ішов я спраглий спрагою пустель* (Л.Костенко); 2) зі значенням процесу життя, росту, виховання, смерті: *І померла в гризоті вона молодою* (Д.Павличко); 3) зі значенням "називання", "ідентифікації": *Не гідна ти дочкою лісу зватись* (Леся Українка); 4) зі значенням переміщення і зміни положення в просторі: *Я привіз тебе в царство своє не чужою* (М.Вінграновський); 5) зі значенням "передачі", "віддачі": *Віддай мене у березні, Віддай мене неторканим, Віддай – цвіте мигдаль* (І.Драч); 6) зі значенням "створення" об'єкта: *Бог створив людину доброю* (Р.Іваничук); 7) зі значенням "знищення": *Івана, мабуть, вбили сонного* (М.Стельмах); 8) зі значенням "захоронення": *І зарюють її живою, і спитають, за який гріх вона була вбита* (П.Загребельний); 9) зі значенням "розлуки": *... Пробач мені, що тяжко завинив, – лишив тебе на старість одиноку* (М.Луків); 10) зі значенням перетворення: *Мова робить людину нездоланною в пошуках істини* (І.Вихованець); 11) зі значенням "зберігання": *Я збережу це плаття таким новим і святковим і надіну його при нашій зустрічі...* (І.Вільде); 12) зі значенням "призначення на посаду": *Шпачиху навіть висунули квартальною* (О.Гончар); 13) зі значенням "споживання їжі": *Паску доводилось їсти несвячену* (О.Довженко); 14) зі значенням "сприймання": *І розгубленість, радість і плач, коли побачить його живісінького і неушкодженого* (Г.Тарасюк); 15) зі значенням "виявлення": *Маму застав* [Бронко] *зігнуту над столом при вікні* (І.Вільде); 16) зі значенням "мислення, уявлення, знання": *Дивлячись на зношене тіло старече, важко Єльці навіть уявити його молодим* (О.Гончар); 17) зі значенням "володіння": *Люди хочуть кожен день мати на столі хліб свіжим* (З газ.); 18) зі значенням "ставлення суб'єкта до об'єкта": *Султан полюбив її таку – уярмлену, понижену, пригнічену* (П.Загребельний); 19) зі значенням

авторизованої оцінки: *Я вважав тебе за свого найбільшого ворога* (І.Франко); 20) зі значенням "чекання": *Темнооким чудесним гостем я чекала тебе з доріг* (Л.Костенко); 21) зі значенням внутрішньої характеристики: *Живе вона в мене веселенька собі* (Марко Вовчок); 22) зі значенням квантифікації: *Олеся понесли останнім* (В.Підмогильний) тощо.

Слід пам'ятати, що у випадку семантичного розгляду речення за умови вжитку семантично предикатного слова не в предикативній функції в реченні реалізуються більше, ніж одна пропозиція: *Розбита чашка – це твоя робота = Чашка розбита + Це твоя робота.* За логічної системи аналізу речення здебільшого використовують семантичні категорії, опрацьовані ще в давньогрецькій філософії Аристотелем. У десяти логічних категоріях Аристотеля: Сутність (Субстанція), Кількість, Якість, Відношення (Релятивність), Місце (Де?), Час (Коли?), Положення, Стан, Дія, Страждання – сучасні учені вбачають "універсальні предикати, які можуть бути основою для пропозиційних функцій, або структурних схем речення, конкретних мов" [Степанов 1981, с.134].

Х.9. Семантична структура речення й універсальні категорії. За десятикомпонентної системи універсальних категорій семантична сітка простих речень набуває такого вигляду: 1) сутність – предикати цього типу утворюють речення тотожності: *Брат – учитель. Його мрія – літати. Вчитися – це шукати*; 2) предикати кількості дають речення зі значенням кількісного вияву ознаки предмета: *Вікон у будинку п'ять. Нас семеро*; 3) предикати якості витворюють речення зі значенням якісної ознаки предмета: *Дерева зелені. Будинок новий*; 4) предикати відношення утворюють речення, в яких реалізується ознака предмета, що виявляється у співвідношенні з іншими предметами: *Полиця – з дерева. Золото дорожче від срібла;* 5) предикати місця витворюють речення з просторовою ознакою суб'єкта: *Подруга – поряд. Діти – в саду;* 6) предикати часу витворюють речення з часовою ознакою суб'єкта: *Збори сьогодні. Весілля – 25 березня*; 7) предикати стану-процесу витворюють речення, в яких виражається існування, стан суб'єкта. Такі стани-процеси позначаються неперехідними дієсловами: *Ліс шумить. Діти граються*; 8) предикати володіння дають речення, що виражають стан: *Сумно. Хочеться дізнатися. Видно сліди*; 9) предикати дії витворюють речення, що передають певну дію: *Хлопчик читає книгу. Дівчинка пише твір*; 10) предикати страждання витворюють речення, які виражають підпорядкованість певного суб'єкта тим чи іншим діям. Здебільшого такі структури є похідними і витворюються внаслідок трансформації, тобто перетворення вихідної структури у похідну: *Ми будуємо будинок – Будинок будується нами.*

Суттєвим постає розмежування типу суб'єкта за протиставленням – річ, рослина, тварина, людина, абстрактне поняття за співвідношенням з типом номінації – індивідуальною, загальною, метаіменною (така класифікація є основою Семантичного словника російської мови [Семантический 1998]).

Останнім часом набуває популярності ще один опис семантичної структури речення. Так, очевидно, можна говорити про опис семантичної структури речення з послідовним опертям на семантичний тип предиката та особливості його ліво- та правобічної валентності. У цьому разі актантна рамка витлумачується як реалізація валентності предикативного слова. Такий підхід при розгляді семантико-синтаксичної структури речення запропоновано зокрема в україністиці І.Р.Вихованцем. Своїм джерелом він має загальноконцептуальні підходи Л.Теньєра, Ф.Данеша. За такого тлумачення речення постає як цілий комплекс відношення залежності між словами з відповідними вузлами між ними. Незважаючи на те, що ідея валентного потенціалу предиката у реченнєвій структурі знайшла відображення у Ш.Баллі, Л.Теньєр першим зробив із неї провідний принцип структурного синтаксису. При цьому він чітко диференціює структурний порядок внутрішньореченнєвих компонентів, що відображає ієрархію елементів речення, від їх лінійного розташування. Теорія Л.Теньєра постає абсолютно вербоцентричною, оскільки дієслово є абсолютно вершинним членом речення, йому підпорядковані усі інші іменники, яким, у свою чергу, підпорядковані прикметники. Всі вони послідовно витворюють відповідні вузли [Тендер 1988, с.349-405].

Х.10. Семантико-синтаксична структура речення як мовна величина. У кожному реченні необхідно чітко розмежовувати модус і диктум. Ці поняття ввів Ш.Баллі, який під модусом мав на увазі комунікативний аспект речення, відношення мовця до висловленого, а диктум – це об’єктивний зміст речення.

Диктум – це номінативний аспект речення – позначення самої події, тієї чи іншої пропозиції. Під пропозицією мається на увазі семантичний інваріант, спільний для всіх членів парадигми речення і похідних від речення конструкцій (словосполучень, зворотів тощо). Це стабільне семантичне ядро, об’єктивна семантична константа речення, яка відображає структуру ситуації, події [Вихованець 1993, с.121-122]. Згодом у вітчизняній лінгвістиці модус стали іменувати суб’єктивною модальністю, а диктум – об’єктивною модальністю. Суб’єктивна модальність замкнута на мовця, його ставлення до повідомлюваного. В силу цього суб’єктивна модальність витлумачується як факультативна величина щодо речення-висловлення. Семантична ємність суб’єктивної модальності значно ширша від об’єктивної. “Смислову основу суб’єктивної модальності утворює поняття оцінки у широкому смислі слова, включаючи не тільки логічну (інтелектуальну, раціональну) кваліфікацію повідомлюваного, але й різні різновиди емоційної (ірраціональної) реакції” (М.В.Ляпон, за [Лингвистический 1990, с.301]). Узагальнюючи розмаїття засобів реалізації оцінки повідомлюваного, які наявні в українській мові, необхідно наголосити на поширеності: 1) спеціальних слів, що традиційно кваліфікуються, як вставні (вони охоплюють різноманітні спектри оцінки): *Ні, з такою людиною, напевне,*

добре буде працювати (М.Стельмах) – вірогідність; *Художня кінематографія існує, як відомо, на базі літератури, кінодраматургії* (О.Довженко) – джерело повідомлення; 2) спеціальних модальних часток, що у своєму загалі охоплюють значення сумніву, недостовірності, виділення з-поміж інших, передбачуваності, недостовірності, здивування, подиву, небезпеки тощо: *І ніби гори оживають* (Т.Шевченко). *Немов ласкаві вересневі феї спинили час, – і всесвіт не тече* (Є.Плужник). *То білий кінь, то білий-білий кінь шукає літо в сухому листі* (Л.Костенко). *Хіба що я сьогодні до тебе зайду* (В.Підмогильний). *Ти й наче славна подруга* (Леся Українка). *Ну й будні пішли в інтернаті* (О.Слісаренко). *Чого доброго ти ще мене у всьому звинуватиш* (У.Самчук); 3) спеціальних вигуків: *Ой плив човен, води повен* (Нар.тв.). *Ох, ох, ох!.. Стара не страшна, так молода кирпу гне* (І.Котляревський). *Нумо до праці святої, брати…* (В.Самійленко). *Ой гоп, не пила, на весіллі не була* (Т.Шевченко); 4) спеціальних інтонаційних засобів для акцентування суб'єктивно-емоційних відтінків подиву, сумніву, впевненості, недовіри, протесту, іронії та ін.: *Ти прийшов сюди?;* 5) порядку слів, зокрема винесення одного з головних членів речення на початок структури з метою реалізації заперечних відношень, заперечення з відтінком іронії: *Стану я тебе слухати про все те, що сталося. Добре ти зробив!*; 6) спеціалізованих конструкцій зі спеціалізованою структурною конфігурацією, набором основних носіїв предикативности: *Нема щоб відразу сказати* (жаль з приводу того, що знання про певний факт стало надзвичайно запізнілим); *Трава травою, вода водою* (оцінка спроможності людини когось переконати, навести додаткові факти для переконання); *Вона візьми й скажи* (оцінка непідготовленості когось до сприйняття висловленого).

Семантико-синтаксична структура речення співвіднесена з обсягом його об'єктивних смислів, мінімальний обсяг яких складає семантична конфігурація, тобто набір необхідних для семантичного вирізнення речення семантичних ролей плюс значення дії. Так, семантичною конфігурацією для речення *Хлопець розповідає дівчині казку* є аґенс, об'єкт (об'єктив), адресат + дія. Здебільшого кількість семантичних ролей як компонентів семантичної структури речення корелює з їх відповідним формальним вираженням. Тому основною одиницею семантико-синтаксичного рівня речення виступає синтаксема, під якою мається на увазі мінімальна, далі нечленована семантико-синтаксична одиниця української мови, що виступає одночасно як носій елементарного смислу і як конструктивний компонент складних синтаксичних побудов, характеризована певним набором синтаксичних функцій (пор. [Золотова 1988, с.4]). До розрізнювальних ознак синтаксеми належать: 1) категорійно-семантичне значення слова, від якого вона утворена; 2) відповідна морфологічна форма; 3) здатність синтаксично реалізовуватися у певних позиціях. Саме тому діапазон синтаксичних потенцій кожної синтаксеми визначається її функціональними

властивостями, належністю до того чи іншого функціонального типу. У тлумаченні функціональної типології синтаксем Г.О.Золотова виходить із розуміння синтаксичної функції як конструктивної ролі синтаксичної одиниці в побудові комунікативної одиниці [Там само, с. 4], що дозволяє диференціювати три функції синтаксем: 1) самостійне, ізольоване використання одиниці; 2) вживання одиниці як компонента речення; 3) прислівне вживання одиниці як компонента словосполучення (або сполучення слів). Таке розмежування функцій призводить до послідовного розрізнення трьох функціональних типів синтаксем: а) вільних (*Для новоселів. Для пенсіонерів* – у заголовках; *Біля моря. Біля вогнища*); б) зумовлених (предикований суб'єкт: *Батько пише. Хліб свіжий*; суб'єкт посесивний: *І ноти у моєї дитини є, й інструмент купили* (О.Опанасюк); суб'єкт кваліативний: *У кожної хати є своя душа, і якщо хочеш, її завжди відчуєш* (А.Яна); суб'єкт стану: *У кого – свято, у кого – справжнісінький будень з безкінечними проблемами* (М.Руденко); суб'єкт реципрокальний: *З кожним з учнів він встиг порозмовляти, щось мовити тепле та обнадійливе* (О.Слісаренко); каузований суб'єкт емоційного стану: *У мене ця пісня завжди викликає приємні спогади, щось тепле оживає в душі, якийсь ніжний дотик дитинства відчувається* (В.Дрозд); суб'єкт-власник відчужуваного об'єкта: *Забирати у мене час і нічого не давати навзаєм – що може бути гіршим* (В.Підмогильний); каузований адресат звертання і каузований суб'єкт: *Смішний і бідний, хто вимагає всяких благ за віру* (Г.Квітка-Основ'яненко)); в) зв'язаних (об'єкт контактно-локальної дії: *Все, до чого ти доторкнувся, навіює теплий смуток мені* (А.Яна); суб'єкт: *Я не чув вибухів, не бачив спалахів військових* (О.Гончар)). За такого розгляду синтаксеми в основу покладено валетний потенціал дієслівного предиката (третій різновид функцій), статус синтаксеми у реченні-висловленні (другий різновид функцій) та постання синтаксем як самостійних смислових репрезентантів (перший різновид функцій).

Об'єктивні смисли речення можуть бути описані з опертям на валентність предиката, що характеризує речення як знак ситуації і є інструментом розмежування елементарних і неелементарних простих речень [Вихованець 1993, с.121]. Валентність дієслівного предиката визначає статус непредикатних знаків, в силу чого один предикат разом із залежними від нього непредикатними компонентами витворює семантично елементарне речення. Предикат прогнозує і визначає кількість іменникових компонентів та їх семантичні функції. Основним носієм активної предикатної семантики в українській мові виступають дієслова. Семантично елементарним простим реченням вважають речення, яке складається тільки з одного предиката й визначених його семантико-синтаксичною валентністю іменникових синтаксем [Там само, с.121]. Внаслідок того, що в українській мові розрізняються одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти-, шести-, семивалентні предикати, відповідно виділяються 1) двокомпонентні речення: *Дитина спить. Дощить*; 2) трикомпонентні

речення: *Діти стояли біля школи*. *Маляр реставрує картину*; 3) чотирикомпонентні: *Батько обсаджував город вербами*. *Мама називала сина Олесем*; 4) п'ятикомпонентні: *Син приїхав з міста до батьків потягом*. *Діти примчали з хутора до села санчатами*; 5) шестикомпонентні: *Хлопець приніс із поля квіти матері в кімнату*; 6) семикомпонентні: *Транспортники привезли школярам меблі автомобілями з фабрики до села*; 7) восьмикомпонентні: *Хлопець перевіз через річку вантаж машиною бабусі з Донецька до села*. Сім вирізнених на підставі семантико-синтаксичної валентності предикатів різновидів семантично елементарних українських речень у своїй семантичній структурі охоплюють семантичні ролі аґенса, пацієнса, об'єкта, інструмента, фактитива, локатива з чіткою диференціацією вихідного і кінцевого пункту руху. Уже в межах кожної з цих семантичних ролей можна встановити спектри семантичної і формальної варіантності. Так, семантична роль аґенса в українському синтаксисі співвідноситься з формою називного відмінка, що в такому разі може бути кваліфікованим як інваріантна форма репрезентації аґенса.

Основою семантико-синтаксичної структури є її предикат, що експлікується предикатними словами. Оскільки структура являє собою тип відношень, що перебуває в основі численних конкретних висловлень, то вона, як і логіко-семантична структура, репрезентує віртуальний аспект речення. Семантико-синтаксична структура речення постає позиційною моделлю. Відповідно до свого змісту семантико-синтаксичний предикат визначає кількість актантів та їх функцій. Функції останніх повністю залежать від того, який з них виступає в ролі вихідного в реченні, при цьому вибір такого актанта ні в якому разі не випадковий, він повністю окреслюється логіко-семантичною структурою.

Семантико-синтаксична структура предиката моделює мовну презентацію речення. Вона відображає всі найзагальніші властивості, які притаманні конкретному типу речень як одиниці мови: загальну його структурну схему і значення, категорійне і субкатегорійне значення кожного з його компонентів, порядок розташування цих компонентів і синтаксичні відношення між ними.

Семантико-синтаксична валентність уможливлює розмежування семантично елементарних і семантично неелементарних простих речень на засаді диференціації носіїв пасивної й активної валентності. До перших належать дієслівні предикати, семантична структура яких передбачає відповідну кількість при них носіїв субстанційної семантики, при цьому визначається їх рольовий статус, пор.: хто? *відчищати* що? від чого? чим? Таку ж валентність повністю зберігають похідні девербативи. Для похідних деад'єктивів властивою є також активна валентність, оскільки правобічний компонент окреслює, кому або чому належить певна ознака: *бадьорість → хлопця; мужність → дівчини; хворобливість → дитини; білизна → будинку; краса → жінки* та ін. Здатність поєднуватися з носіями

активної валентності притаманна іменникам як носіям пасивної валентності. Розрізнення предикатних (ознакових) і непредикатних (неознакових) знаків дозволяє принципово розмежовувати семантично елементарне і семантично неелементарне просте речення. У семантично елементарному реченні знаходить вияв один предикатний знак: *До лісу йшли діти. Дівчина вишивала рушник голкою. Гості приїхали автобусом з міста до села.* Два і більше предикатних знаки у семантичній структурі речення засвідчують неелементарність останньої: *До лісу йшли радісні діти = До лісу йшли діти + Діти були радісні; Дівчина вишивала рушник новою голкою = Дівчина вишивала рушник + Голка була нова.*

Загалом об'єктивні смисли можуть реалізовуватися 1) предикативною конструкцією, яка і становить реченнєву структуру: *Дітям показували кіно*; 2) напівпредикативною конструкцією: *Син, втомлений від роботи, зайшов до хати = Син зайшов до хати + Син був втомлений роботою;* 3) детермінантом: *Діти пішли в ліс по гриби = Діти пішли в ліс + Діти хочуть назбирати грибів;* 4) дуплексивом: *Султан волів бачити її* [Хуррем] *розвеселеною, розсміяною, безтурботною, безжурною* (П.Загребельний) = *Султан волів бачити її + Вона повинна бути розвеселеною + Вона повинна бути розсміяною + Вона повинна бути безтурботною + Вона повинна бути безжурною*; 5) атрибутивним компонентом: *Щасливі діти йшли дорогою = Діти йшли дорогою + Діти були щасливі;* 6) предикатним знаком, який заповнює невластиву для нього синтаксичну позицію: *Вибух розбудив хлопчика = Щось вибухнуло + Це розбудило хлопчика* та ін.

Х.11. Компонентна структура речення в семантико-синтаксичному аспекті. Кожний семантико-синтаксичний компонент реченнєвої структури являє собою систему підкатегорій. Розглядаючи їх, як правило, оперують термінами семантичної структури речення, хоча виправданим постає застосування термінології саме семантико-синтаксичного рівня, оскільки, попри усю однорідністьі вияву семантичної ролі, спостерігається регулярність окреслення певної ролі за тією чи іншою формою.

Семантичний предикат – це центральний компонент семантичної структури речення, що позначає активну або статальну ознаку, перебіг якої простежується в часі і стосується предмета (суб'єктний) або до ситуації (безсуб'єктний): *Учень малює. Куля червона.* Активний предикат характеризує предмет або ситуацію в діяльному бутті, статальний – у якісному. Загальна система предикатів, на наш погляд, характеризується такими підкласами: 1) предикати дії (фізичного, мовленнєво-мисленнєвого спрямування тощо): *Матері розмовляли про дітей. Учні пишуть контрольну роботу*; 2) предикати руху: *Хлопець поїхав на хутір*; 3) предикати процесуальні: *Йде дощ. Віє вітер*; 4) предикати існування: *Сьогодні концерт. Книги є*; 5) предикати стану: *Хлопець хворий*; 6) предикати володіння, належності: *Батько має будинок*; 7) предикати сприйняття: *Учень чує пісню*; 8) предикати місцезнаходження або

статальної локалізації: *Хата знаходиться в саду*; 9) предикати кваліфікації: *Він учень*; 10) предикати якісної характеристики (детермінації): *Хлопець косить. Хлопець кривуляє // Хлопець косий. Хлопець кривий*; 11) предикати тотожності: *Мій сусід – Іваненко*; 12) предикати відношення: *Батько любить дітей*; 13) предикати модального відношення: *Мені потрібна книга.*

Відповідно до інтенції, тобто здатності семантичного предиката поєднуватися з тим чи іншим предикатом і заповнювати відповідне гніздо валентності слід розмежовувати суб'єктні та об'єктні актанти. З-поміж лівобічного суб'єктного актанта варто розрізняти підтипи: 1) суб'єкт існування, буття: *У цьому лісі водяться вовки*; 2) суб'єкт стану: *Дитина плаче*; 3) суб'єкт належності: *Хлопець належав до сім'ї знатної у місті*; 4) суб'єкт сприйняття: *Мене сприйнято дуже добре*; 5) суб'єкт місцезнаходження: *Син уже давно знаходився на відпочинку*; 6) суб'єкт кваліфікації: *Дівчина стала справжньою учителькою*; 7) суб'єкт детермінації: *Хлопець входив до кола справжніх друзів*; 8) суб'єкт ідентифікації: *Михайло Грушевський – це і є перший Президент України*; 9) суб'єкт модальних відношень: *Хлопець уже давно повинен був попросити вибачення в учителя*; 10) суб'єкт відношення: *Діти поважають свого батька*; 11) суб'єкт активного руху: *Загін летів у гори*; 12) суб'єкт активної дії: *Хлопець прибивав картину*; 13) суб'єкт процесуальний: *Яблука достигали в молодому саду*; 14) суб'єкт комодальний: *Для мене там тепло*; 15) суб'єкт-джерело: *Від сина немає ніяких повідомлень*; 16) суб'єкт-каузатор: *Вітром віднесло човни. Дощем розмило дорогу*; 17) суб'єкт кількісний: *Грошей достатньо. Яблук багато.*

Семантичний правобічний об'єкт виступає залежним компонентом семантичної структури речення й охоплює такі різновиди: 1) об'єкт – активний учасник дії (контраґенс): *Петро сперечається з Василем. Петро купив в Івана машину*; 2) об'єкт впливу: *Хлопець відчинив кватирку*; 3) об'єкт адресатний: *Ми надіслали листа батькові*; 4) об'єкт деліберативний: *Ми розмовляли про справи*; 5) об'єкт знаряддєвий: *Хлопець різав папір ножицями*; 6) об'єкт засобу дії або впливу: *Дівчина лікується настоянкою*; 7) об'єкт володіння, належності: *Син має квартиру*; 8) об'єкт цілеспрямованих устремлінь: *Хлопець тягнеться до малювання*; 9) об'єкт сприйняття: *Я чую крик*; 10) об'єкт відношення: *Всі поважають старших*; 11) об'єкт модальних відношень: *Мені потрібна книжка*; 12) об'єкт-джерело: *Від кожної області взяли по представнику.*

Актантні ролі можуть бути покваліфіковані й в іншому ракурсі, при цьому суттєвим є визначення типової ситуації, в якій окреслюється статус того чи іншого компонента. На думку М.В.Всеволодової, єдиний або перший денотативний актантний учасник ситуації є протагоністом [Всеволодова 1997]. Так, при буттєвому предикаті протагоніст є екзисцієнсом: *На заводі є аптечний кіоск*; при акціональному предикаті – аґенс: *Робітники будують будинок*; (це стосується тих структур, в яких

протагоністом виступає назва істоти); при акціональному предикаті аґенс – назва неістоти постає як сила (*Течією віднесло човна*) або функтив (*Камінь розбив вікно*); при предикатах стану – набуває статусу експерієнцера (*Школярі обожнювали нову учительку*); при предикатах відношення – релянти (*Петро – брат Василька*); при характеризувальних предикатах – дескриптивом (*Це пальто нове*). Другий денотативний учасник ситуації, на який спрямована дія протагоніста, називається пацієнсом, що диференціюється на: об'єктив (предмет, що існував до виникнення ситуації і підлягав впливу протагоніста): *Координаційно-обчислювальний центр здійснює опрацювання нової інформації*; креатив (за термінологією Є.В.Муравенко) або результатив (за термінологією В.В.Богданова і Т.В.Шмельової) – предмет або ситуація, що постає внаслідок здійснення дії: *Небувалий урожай – три мільйони тюльпанів – вирощено у нашому Ботанічному саду*; еврикатив (термін запроваджено Т.Є.Чаплигіною [Чаплыгина 1994]) – компонент об'єктного типу при предикатах дії в інтелектуально-творчій сфері, який позначає результат відкриття в певній галузі знань: *Відкриття, здатне перевернути всі попередні уявлення про клітину, здійснено нещодавно в Англії*; назва істоти як пацієнс охоплює роль пацієнтива: *У країні вбито більше 70 і поранено декілька сотень людей* та ін.; пацієнс – назва істоти / неістоти реалізується ролями перцептива (об'єкт фізіологічного або емоційно-психологічного впливу, стану, відношення): *Здавна шанувався в Україні Андрій Первозванний*; деліберата (особа, предмет, подія – об'єкт мовленнєво-мисленнєво інтелектуальної дії): *В Україні все ще пишуть про війну*; адресат – третій після протагоніста і пацієнса учасник ситуації, який не підлягає прямому впливу протагоніста; інструмент-предмет, використання якого сприяє здійсненню ситуації. Всі ці ролі вирізняються на денотативному рівні, а на семантико-синтаксичному рівні доцільно вести мову про семантичні ролі предиката, суб'єкта, об'єкта тощо. З-поміж простих речень слід розрізняти семантично елементарні і семантично неелементарні. Їх відмінність полягає в тому, що перші виражають одну пропозицію, що репрезентується одним предикатним знаком та його валентно зумовленими аргументами: *Хлопець відчищав щіткою від бруду автомобіль* – предикатний знак "*відчищав*" прогнозує наявність лівобічного суб'єктного арґументу "*хлопець*", правобічних: а) сильнокерованого об'єктного арґументу "*автомобіль*", слабкокерованого інструмента "*щіткою*" та об'єктного арґументу, що підлягає зміні, "*від бруду*". Семантично неелементарне речення виражає дві і більше пропозиції, пор.: *Хлопець відчищав новою щіткою від бруду чорний автомобіль = Хлопець відчищав щіткою від бруду автомобіль + Щітка була новою + Автомобіль був чорний.*

Отже, з проблемою розмежування семантично елементарного і семантично неелементарного речень пов'язане питання розрізнення предикатних і непредикатних знаків.

Предикатними є такі знаки, які позначають певну ознаку, пор.: *йти, рухатися, полив, забіг* (дія); *спати, плакати* (стан); *достигати, половіти* (жита), *червоніти* (яблука) (процес); *ясний, цікавий, свіжий, мужність, відважність* (якість); *знаходитися, перебувати* (простір) тощо.

Непредикатними постають знаки, які позначають предмет (субстанцію): *парта, стіл, дерево, дівчина, аудиторія, монітор*.

Х.12. Категоризація семантично елементарного простого речення. Семантично елементарне просте речення завжди є монопропозитивним, тобто в ньому реалізується одна *пропозиція*. *Пропозиція* (від лат. propositio – основне положення) – об'єктивний (який відображає дійсність) зміст речення. Поняття пропозиції запозичено з логіки, де ним позначається змістова єдність між реченням і можливими його перефразуваннями у межах певної мови, а також перекладами на інші мови. В синтаксисі це поняття орієнтоване на структуру події, ситуації, з якою співвідноситься речення. Пропозицію кваліфікують як модель позначеної реченням ситуації, як *семантичну структуру речення*. Характер пропозиції визначає *предикат*, який передає ознаку предмета або відношення між предметами.

На семантико-синтаксичному рівні в реченні виділяються *категорія предиката* і *категорія субстанційності*.

До кваліфікації предиката і встановлення його статусу існують різні підходи. В лінгвістиці відомі погляди на предикат як формальний вияв організації речення, його логічний статус тощо. Загалом різні підходи можна звести до основних чотирьох, які досить яскраво репрезентовані в європейській лінгвістиці.

Предикат (від лат. praedicatum – повідомлюване) – 1) формальна категорія синтаксису; те саме, що присудок (*граматичний* предикат); 2) семантична категорія синтаксису; термін, що позначає приписувану суб'єкту ознаку (*семантичний* предикат); 3) основний зміст повідомлення, його ядро, рема (*комунікативний* предикат); 4) частина речення, яка корелює з предикатом судження (*логічний* предикат). У західноєвропейській лінгвістичній термінологічній традиції термін "предикат" було використано на окреслення частини речення, яка є адекватною повідомлюваному, а також головний компонент цієї частини (англ. predicate, нім. prädikat, франц. prédicat, ісп. predicado, італійськ. predicato). В українській, російській та ряді інших мов використовують його кальку (укр. ***присудок***, рос. ***сказуемое***, білорус. ***выказнік***, болг. ***сказуемо***, польс. ***orzeczenie***). Саме це уможливлює розрізнення граматичних і логічних категорій. З терміном предикат у цих мовах перш за все пов'язують змістовий план речення.

Семантичний предикат виражає ознаку, приписувану суб'єкту в певному часовому і модальному плані, тобто те, що стверджують або заперечують про предмет думки.

Категорія предиката диференціюється на: 1) предикати дії (*Робітники* ***ремонтують*** *заводські приміщення*); 2) предикати процесу (*Троянди*

цвітуть); 3) предикати стану (*Мені надзвичайно* ***шкода***); 4) предикати якості (*Ліс* ***зелений***); 5) предикати кількості (*Нас* ***було семеро***); 6) предикати локативності (*Туристи* ***знаходилися*** *в лісі*) та ін.

За умови іншого класифікаційного підходу розмежовують: а) предикати таксонімічні, які вказують на приналежність предмета до певного класу (*Ця* ***тварина*** *– лама*); б) релятивні предикати на позначення відношення одного предмета до іншого предмета (*Син* ***вищий*** *від батька*); в) характеризувальні предикати, які виражають динамічні і статичні, постійні і змінні ознаки предмета (*Мати* ***готує вечерю***; *Дівчина –* ***студентка***; *Дитина* ***заснула***; *Нам* ***весело***); г) оцінні предикати, які вказують на певну оцінку (*Осінь* ***чудова***); ґ) предикати просторової локалізації, що вказують на відповідне місце предмета (*Море* ***поряд***); д) предикати часової локалізації, що вказують на відповідний час події (***Зараз*** *ранок*).

Предикати можна класифікувати й за валентністю (кількістю актантів): 1) предикати одномісні (*Дитина* ***спить***); 2) предикати двомісні (*Діти* ***стояли*** *біля будинку*); 3) предикати тримісні (*Мати* ***накрила*** *стіл скатертиною*); 4) предикати чотирьохмісні (*Ми* ***приїхали*** *з Києва до Брно потягом*); 5) предикати п’ятимісні (*Хлопець* ***несе з*** *городу до хати в руках квіти*); 6) предикати шестимісні (*Внук* ***везе*** *подарунок бабусі машиною з міста до села*); 7) предикати семимісні (*Солдати* ***перевозили*** *медикаменти потерпілим машинами через річку з міста на хутір*).

Можлива класифікація предикатів за ступенем похідності: 1) предикати першого порядку – непохідні (*Донька* ***вчить*** *дітей*); 2) предикати другого порядку – похідні від першого порядку (*Донька –* ***учитель***); 3) предикати третього порядку – похідні від предикатів другого порядку (*Донька* ***вчителює***).

Категорія субстанційності поділяється на: 1) підкатегорію суб’єкта (***Студенти*** *співають пісню*); 2) підкатегорію об’єкта (*Я зустрів* ***друга***); 3) підкатегорію адресата (*Син відправив листа* ***матері***); 4) підкатегорію інструмента (*Гості прилетіли* ***літаком***); 5) підкатегорію локатива (*Діти розташувалися* ***в таборі***).

Семантично елементарним реченням постає таке речення, яке уміщує один предикат: *Син* ***приїхав*** *з міста до села до матері*.

Семантично неелементарним реченням виступає речення з двома й більше предикатами: *Син приїхав погостювати й обдумати новий проект будинку з міста до села до матері*.

XI. АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ

XI.1. Загальне поняття співвідношення речення і висловлення. Висловленням називається актуалізоване речення, тобто речення, що співвіднесене з конкретною мовленнєвою ситуацією. Речення існує в мові (є одиницею мови), а висловлення – в мовленні (одиниця мовлення), тобто

одне речення корелює з множинністю висловлень, що постають його реалізаціями. Значення речення і значення відповідних висловлень розрізняються. Щодо речення висловлення набуває певних додаткових смислів, пов'язаних з намірами мовця й іншими параметрами мовленнєвої ситуації, а також з реальною оцінкою. Це стосується стверджувальних висловлень. У більшості теоретичних інтерпретацій стверджується первинність речення, а висловлення витлумачується як певна надбудова (семантична, прагматична тощо) над ним.

Непоодиноким є сплутування понять речення і висловлення, оскільки в лінгвістиці немає загальноприйнятого визначення речення, тлумачення його смислу. Усталеними постають формально-граматичний (власне синтаксичний), семантичний і комунікативний (інколи додають ще семантико-синтаксичний) підходи до його визначення.

За синтаксичного і семантичного підходів речення визначається як певна самостійна структура (відповідно синтаксична або семантична), а основною властивістю є **предикативність** (також інтерпретована в синтаксичних або семантичних поняттях). **Предикативність** є граматичним втіленням **предикації** і первинно витлумачувалася у вузькому розумінні як відношення між суб'єктом (семантичним або синтаксичним, тобто підметом), який вказує на предмет думки, і предикатом (семантичним або синтаксичним, тобто присудком), що виражає приписувану суб'єкту властивість. У сучасній лінгвістиці предикативність розглядають ширше – як відношення між предикатом та його актантами.

Формально-граматичний (власне-синтаксичний) і семантичний підходи репрезентують відносну незалежність процедур визначення "речення" і "висловлення". Дефініція тлумачення поняття "висловлення" ґрунтується на понятті "речення".

Таке і подібне співвідношення наявне в різних моделях мовленнєвої діяльності, в першу чергу в генеративній граматиці Н.Хомського. В перших варіантах цієї моделі саме речення є основним результатом мовної діяльності. Вони встановлюються за певними правилами, а потім інтерпретуються в семантичному плані, тобто їм приписується відповідна семантична репрезентація. Уміння породжувати речення й інтерпретувати їх складає одну з головних мовних здібностей людини – її **мовну компетенцію** (англ. competence). Інша основна здібність, для якої досі не знайшлось вдалого українського відповідника, полягає у вживанні цих речень у мовленні, по суті, їхнє перетворення у висловлення. Н.Хомський кваліфікує це як *performance* "вживання". Отже, в теорії Н.Хомського речення визначаються поза їхньою комунікативною функцією на ґрунті суто синтаксичних критеріїв. Вони постають результатом дії синтаксичних правил. Синтаксичні правила Н.Хомський розглядає як певний вроджений механізм, притаманний кожній людині.

Очевидно, що комунікативний чинник у визначенні речення повинен відігравати важливу роль, тому є речення, що складаються з одного слова:

Різдво. На столі кутя (Д.Павличко). Відрізняє речення від окремого слова винятково його комунікативна функція, тобто те, що певне слово вжито як самостійний мовленнєвий акт. Тому є раціональне зерно в тому, що первинним для визначення речення є його комунікативна функція, або можливість існування як окремого висловлення. Речення слід розглядати як мінімальну комунікативну одиницю. Подібний підхід утруднює розрізнення семантики речення і висловлення, тому що в реченні повинен міститися комунікативний потенціал, що повною мірою реалізується у висловленні.

Комунікативний підхід найбільшою мірою корелює зі спостережуваною реальністю. Спостерігати можна тільки конкретні висловлення, а тому речення являє собою наукову абстракцію над множинністю висловлень. Ступінь абстрактності може варіюватися. Можна абстрагуватися від лексичного наповнення речення, модальності або комунікативної настанови.

У лінгвістичній семантиці розглядається речення із заповненою лексичною, синтаксичною і семантичною структурами, з конкретною модальністю і повністю охарактеризоване з комунікативного погляду. Фактично не лише висловленню, але й реченню приписується певне комунікативне членування і відповідна ілокутивна сила. Отже, виділяючи логічним наголосом у фразі *Дівчинка стояла на балконі* окремі слова і цим змінюючи комунікативну структуру, фактично створюються різні речення. Умови істинності речень ***Дівчинка*** *стояла на балконі* і *Дівчинка* ***стояла*** *на балконі* збігаються. В логічному плані вони означать те саме, і тому наявні усі підстави вважати їх тим самим реченням. В лінгвістичному ж плані вони розрізняються комунікативними структурами і тому можна говорити про два різні речення. За такого розуміння речення різниця між ним і висловленням постає незначною. Висловлення – це конкретна реалізація повністю охарактеризованого семантично і прагматично речення.

За цього підходу суворе розмежування цих двох термінів є не суттєвим, оскільки можна говорити про актуальне або комунікативне членування речення і висловлення. За умови неврахування комунікативних особливостей загалом (наприклад, аналізуючи логічну структуру тощо) здебільшого говорять тільки про речення.

Одним з основних методів семантичного аналізу речення виступає розчленування значення на окремі компоненти: суб’єкт і предикат, асерцію і пресупозицію, тему і рему тощо. Крім того, надзвичайно популярним стало використання в термінології поняття “рамка”, що дозволяє говорити про модальну, комунікативну, прагматичну, відмінкову рамки. Вживання такого типу термінів передбачає розчленування речення на два компоненти, один з яких кваліфікується як основний (пор. пропозиція), а інший – як допоміжний, тобто семантично додатковий. Він і називається рамкою. Конкретний термін визначається змістом додаткових елементів. Модальною рамкою називаються модальні елементи, що визначають відношення мовця до основного змісту речення та ін.

Опис семантики речення полягає насамперед у виділенні більш

конкретних компонентів значення. В цьому смислі очевидною є аналогія між описом семантики речення і слова, хоча самі компоненти суттєво різняться. Для речення також характерна суворіша ієрархічна структура компонентів. Усе це дозволяє говорити про багатоаспектність (багатоплановість) речення, що й уможливлює їхній окремішний розгляд. У випадку семантичного аналізу речення говорять про логічний, комунікативний, прагматичний і референтний аспекти (див. праці В.Г.Гака, І.Р.Вихованця, Н.О.Слюсаревої та ін.). Водночас необхідно наголосити, що різні аспекти семантики речення пов'язані між собою і багато понять перетинаються і корелюють одне з одним.

XI.2. Еволюція поглядів на актуальне членування речення.

XI.2.1. Основні етапи і періодизація. З історії опрацювання учення про актуальне членування речення. Історія опрацювання учення про актуальне членування речення нараховує уже більше трьох століть. Тривалий час його початком вважались праці французького мовознавця Анрі Вейля [Weil 1869]. Він переконливо показав, що основні поняття актуального членування (перш за все поняття реми) досить яскраво репрезентовані уже в працях французьких і німецьких учених ІІ-ої половини XVIII ст.

Цілком аргументованим постає виокремлення чотирьох етапів еволюції вчення про актуальне членування речення:

1) ІІ-а половина XVIII ст. – ІІ-а половина XIX ст. – розгляд проблем актуального членування речення тільки у зв'язку з вивченням закономірностей порядку слів у різних мовах;

2) ІІ-а половина XIX ст. – початок XX ст. – період психологічного тлумачення проблематики актуального членування речення;

3) перша половина XX ст. – праці В.Матезіуса та інших лінгвістів (здебільшого германістів), які поставили питання про актуальне членування речення на суто "лінгвістичний ґрунт";

4) ІІ-а половина XX ст. – розпочинаючи з праць О.С.Мельничука (в русистиці від досліджень І.П.Распопова), – сучасний період вчення про актуальне членування речення.

Перший період характеризується працями Ш.Бато, Монбоддо (Дж.Барнета), І.Аделунга, К.Беккера, Ц.Дюмарсе, Н.Бозе, А.Вейля. Застосування терміна "актуальне членування речення" щодо цих праць є умовним, оскільки він своєю дефініцією співвідноситься з виділенням теми і реми, а в цих лінгвістів розглядалися особливості порядку слів у його співвідношенні з плином розгортання думки. Так, Й.Аделунг (1732-1806) природним називав порядок слів, коли підмет стоїть перед присудком, а модель "присудок – підмет" кваліфікував як штучний порядок слів. З поняттям підмета (і відповідно – "природного суб'єкта" (за його термінологією) Й.Аделунг пов'язував вираження "головного поняття", тобто того, що пізніше буде названо темою. Стаючи "штучним суб'єктом", на думку Й.Аделунга, такі члени речення передають "головне поняття". Учений своєрідно осмислював зміст понять "підмет" і

“присудок”, “суб’єкт” і “предикат”, оскільки в підметі він бачив, з одного боку, той член речення, який позначає щось неозначене, а з другого боку, – він вважав, що підмет виражає “головне поняття”. У першому випадку учений дотримується традиційного розуміння підмета. В центрі його уваги перебувала інтерпретація суб’єктивної функції, яку сьогодні пов’язують з ремою [Даниленко 1990]. Для А.Вейля підмет виступає вихідним пунктом висловлення, а присудок – власне висловленням, що й мотивує відповідне їхнє розташування: підмет ↔ присудок. На першому місці може опинитися будь-який член речення, якщо він виконує функцію початкового пункту висловлення. На цьому етапі ще не було досягнуто розуміння сутності актуального членування речення, не було опрацьовано і єдиного поняттєво-термінологічного апарату, але було заявлено, що закони порядку слів в індоєвропейських мовах пов’язані не з формально-граматичним членуванням речення, а з темо-рематичними відношеннями.

Другий етап О.О.Крилова називає психологічним (див. праці Георга фон Габеленца, Германа Пауля, В.П.Сланського, П.Ф.Фортунатова, О.М.Пєшковського). Найпослідовніше психологічне тлумачення речення репрезентоване в Г.Пауля, який стверджував, що “речення є мовне вираження, символ того, що свідомість мовця здійснила з’єднання ряду уявлень або груп уявлень, і засіб, щоб назване поєднання цих уявлень довести до свідомості слухача” [Пауль 1960, с. 10]. Ці два компоненти набувають статусу психологічного суб’єкта і психологічного предиката (або психологічного підмета і психологічного присудка). Вираження цих двох компонентів не пов’язано з певними граматичними формами, і будь-який член речення може виступити у функції психологічного суб’єкта і психологічного предиката. Вживання речення в мовленні визначається не мовними, а психічними законами, членування на психологічний суб’єкт і психологічний предикат мотивується специфікою психологічних уявлень, що є не суттєвим для граматики й повинно бути виведене за її межі [Фортунатов 1975]. Яскравим винятком у цьому розрізі постає концепція В.П.Сланського, який, критикуючи ототожнення речення з логічним судженням, наголошує на необхідності врахування: “1) роз’яснення логічного смислу в реченні, 2) роз’яснення граматичних – звукових і смислових елементів слів і, нарешті, 3) на основі того чи іншого роз’яснення, – роз’яснення самих способів, якими саме логічні елементи передаються граматичними” [Сланский 1887, с.124]. Лінгвіст наводить зразки смислових відмінностей, у формально-граматичному плані тотожних, – відмінностей, що постають у разі зміни порядку слів й інтонаційного оформлення. По суті, мова йде про зміни актуального членування речення, тотожних за їхнім лексичним і морфологічним складом. Суттєвим є те, що ці відмінності повинні знайти своє місце саме в граматичних “розборах”, тобто традиційному логічному погляду на речення, і йому В.П. Сланський протиставляє інший – комунікативно-семантичний погляд, хоча й називає його логічним.

Незважаючи на те, що учення про бінарне членування речення в цей період було виведено за межі граматики, досягненням другого етапу слід вважати утвердження погляду щодо відсутності обов'язкової тотожності між формально-граматичною і смисловою (комунікативною) будовою речення. До останньої мають стосунок порядок слів, інтонація, логічний наголос, смислове виділення, вчення про другорядні члени речення.

Третій етап опрацювання теорії актуального членування речення необхідно пов'язувати з ім'ям В.Матезіуса, оскільки йому належить незаперечна заслуга надання цій теорії лінгвістичного статусу. Щоправда, на думку В.В.Виноградова, "подібні думки з приводу актуального членування речення висловлювались А.В.Добіашем і Л.В.Щербою", але вони не набули значного поширення [Виноградов 1957, с. 308].

За В.Матезіусом, поділ речення на основу і ядро являє собою членування саме речення, а не психологічного судження. Учений назвав таке членування актуальним, оскільки воно залежить від того, як включається речення в ту чи іншу мовленнєву ситуацію. При цьому для національної мови важливим постає співвідношення формально-граматичної будови речення та його актуального членування. В.Матезіус пов'язав останнє з порядком слів у слов'янському реченні, що дозволило йому вперше науково й об'єктивно виявити закономірності порядку слів у чеській мові у порівнянні з англійською мовою. Якщо в англійській мові порядок слів значною мірою граматикалізований і його норми визначаються формально-граматичною функцією слів як членів речення, то в чеській мові порядок слів постає засобом вираження актуального членування. Ідеї В.Матезіуса активно розвивались Фр.Данешом, Я.Фірбасом, П.Адамцем, Й.Мистрикою, Є.Кржижковою, К.Г.Крушельницькою, О.І.Смирницьким, В.В.Виноградовим, О.С.Мельничуком та ін. Специфікою цього етапу постало розуміння необхідності включення вчення про актуальне членування до лінгвістичної проблематики.

В українському мовознавстві теорія актуального членування речення здебільшого знаходила описове висвітлення і розглядалась дотично у ході аналізу закономірностей порядку слів.

Це зумовлює необхідність виокремлення четвертого етапу в історії вчення про актуальне членування, в якій особливої актуальності набувають дослідження О.С.Мельничука [Мельничук 1966] та І.П.Распопова [Распопов 1961]. О.С.Мельничук уперше у вітчизняному мовознавстві поставив і чітко окреслив проблему актуального членування речення, розкривши питання співвідношення зовнішньо-синтаксичної і внутрішньо-синтаксичної структури речення й акцентувавши питання про синтагматичне членування речення та охарактеризувавши особливості інверсії у реченнях різної структури [Мельничук 1972 (а); Мельничук 1972 (б)], І.П.Распопов присвятив цій проблемі монографічне дослідження, де було розглянуто питання про співвідношення граматичного й актуального членування, про мовну природу останнього, засоби його

оформлення та зв'язок з категорією предикативності. Лінгвіст пов'язав залежність актуального членування від комунікативного завдання (пор.: якщо "немає відповідності уміщеного в реченні висловлення певному комунікативному завданню, то немає і речення як такого, хоча б така конструкція й уміщувалась у найтиповішу для речення синтаксичну схему" [Распопов 1961, с.27]. Актуальне і граматичне членування речення, на його думку, розташовуються у різних площинах його структури [Там само, с.44], при цьому перше "прямо пов'язане з вираженням цілеспрямованості повідомлення, засвідчуючи при цьому про акт предикації, який відбувся, і про те, що закінчилося формування речення як комунікативної одиниці", перше ж, не виступаючи тільки зовнішнім, суто формальним чинником, відображає у формі граматичного зв'язку слів об'єктивно наявні відношення і зв'язки між предметами, явищами, ознаками і т.п. [Там само, с.44]. Внаслідок цього поставав висновок: "...речення – це комунікативна одиниця мови, і ... воно з необхідністю включає як граматичне, так і актуальне членування" [Там само, с.44]. Традиційно визначувані засоби структурної організації речення І.П.Распопов доповнив інтонацією, специфікою словорозташування. Лінгвіст намітив шість основних комунікативно-синтаксичних типів простих речень російської мови [Там само, с.58-75]: 1) нерозчленований тип висловлення: *Светает. Вечереет. Тихо. Зима. Опять легко вьюжило. Хмурое зимнее утро. Ласково веет навстречу ветер. Послали за извозчиком*; 2) з основою, яка вказує на обмеження дійсності, на обставини, умови, за яких наявний певний факт: *Из хаты повеяло сыростью. В пять часов утра было еще темно. За холмами глухо прогремел гром… Накануне выпал снег. В такие дни в лесных оврагах уже осторожно позванивают подо льдом родники. От жары и сухого горячего ветра, гнавшего нам навстречу облака пыли, слипались глаза, сохло во рту*; 3) в основі висловлення названо певну особу або предмет, на якому зосереджено увагу адресата й адресанта, а предикована частина уміщує розгорнуте висловлення про цей предмет: *Ласковый ветер с реки трепал непослушные Морозкины кудри. Небо и горизонт были одного и того же цвета мутной воды. Хутор потрясали события*; 4) основою позначено предмет або особу й одночасно визначається обставина, в якій він (вона) виступає як репрезентант реальної дійсності, про який наявне розгорнуте висловлення в предикованій частині: *Около полудня Арина Петровна решилась проникнуть к умирающему сыну. В течение нескольких дней отряд метался по Улахинским притокам. В городе у Старцева была уже своя практика*; 5) в основі висловлення вказується на певний факт, наявний в дійсності – у предикованій частині уміщена інформація щодо його уточнення: *Я возвращался в Кисловодск в пять часов утра. Допросы призводились уже второй месяц. Анненька провела ночь беспокойно*; 6) основа висловлення уміщує назву особи і предметів (не менше двох), що перебувають у певному відношенні один до одного, у предикованій

частині: *Морозко не любил чистеньких людей. Грушницкий не вынес этого удара. Администрации я не верил* [Там само, с.87-91]. О.О.Крилова висловлює сумнів щодо аргументованості вирізнення певних типів речення і пропонує уточнення щодо окремих з наведених прикладів [Крылова 1993, с. 127]. З ім'ям І.П.Распопова та його працями пов'язують остаточне утвердження актуального членування речення як окремого аспекту аналізу реченнєвої структури, його впровадження у підручники та посібники для вищої школи, намітилась позитивна тенденція до викорінення розгляду актуального членування як певного несуттєвого аспекту речення [Леонтьев 1981, с. 167-172].

XI.2.2. Джерела і витоки теорії актуального членування речення. У сучасній лінгвістиці традиційно пов'язують постання теорії актуального членування з дослідженням Анрі Вейля про порядок слів, що вперше було опубліковано в 1844 р. (пор. погляди Я.Фірбаса й І.І.Ковтунової [Firbas 1962; Ковтунова 1976]). Витоки вчення про актуальне членування, основні поняття актуального членування (тема, рема) слід пов'язувати з працями Ш.Бато [Batteux 1763], Монбоддо (Джеймса Барнета) [Monboddo 1774], Й.Аделунга [Adelung 1795; Adelung 1782], І.К.Беккера [Becker 1837; Becker 1841]. Застосування концептуального терміна "актуальне членування речення" у цьому разі є дещо умовним і може стосуватися тільки тих моментів, коли використовувалися поняття теми і реми на стадії формування самого вчення.

Учення про актуальне членування речення пов'язане з проблемою словопорядку, що набула популярності у другій половині XVIII ст. У процесі її обговорення взяли участь відомі французькі вчені: Цезар Дюмарсе (1676-1756) і Нікола Бозе (1717-1789). Перший використовував термін "синтаксис" тільки щодо створюваного речення, що згодом Л.Теньєр назвав "стемою". При цьому Л.Теньєр "стемою" вважав сукупність ліній, що утворюють лінію ... синтаксичних зв'язків" і тому передбачає лінійно-горизонтальне розгортання, відображаючи насправді граматику залежностей його членів [Теньер 1988, с. 26]. Лінійні варіанти стеми речення Ц.Дюмарсе називав "конструкціями". На першому плані у його граматиці постав лише один тип конструкції – конструкції з прямим ("природним") словопорядком. Лінійні відношення в цьому типі конструкції збігаються зі стемними. Саме тому в граматиці Ц.Дюмарсе основне місце посідає теорія конструкцій: "синтаксис" розглядається в ній у світі описів, присвячених конструкціям з прямим порядком слів. Лінгвіст називав такі конструкції "необхідними", маючи на увазі смислову "необхідність". Ц.Дюмарсе вважав, що конструкції зі зворотним ("фігуративним") словопорядком не передають якогось нового, додаткового смислу порівняно з конструкціями з прямим словопорядком. "Кожне із трьох розташувань – малися на увазі лінійні варіанти синтаксичної стеми речення Accepi litteras tuas "Я отримав лист твій" – активізують у свідомості той самий смисл" [Dumarsais 1769, p.231]. На

його думку, за умови прямого порядку слів мовець іде за природним розвитком подій. Саме тому й сам такий порядок слів було названо "природним". З цього випливало, що наслідок є вторинним щодо причини, аналогічно: якість – щодо субстанції, пацієнс – щодо аґенса. Природний порядок наявний у реченнях типу *Le soleil est lumieux* "Сонце є яскравим", *Dieu a crée le monde* "Бог створив світ" тощо [Там само, p.245]. Конструкції з "фігуративним" порядком слів не відображають природного плину подій. Їхня поява в мовленні, на погляд Ц.Дюмарсе, пов'язана з "колоритністю відображення", з прагненням до "гармонії, ритму та ін." [Там само, p.252].

Н.Бозе, на відміну Ц.Дюмарсе, пов'язував прямий порядок слів з реченням з природним плином думок. Цей порядок він називав не лише "природним", а й "аналітичним" (пор. погляди Кондильяка [Condillac 1798]), тому що він відображає аналітичну роботу розуму, яка здійснюється в напрямі від суб'єкта судження до його атрибута, а від них – до їхніх додатків (у цьому разі не диференціюються семантичні типи додатків). Аналітичний порядок Н.Бозе вважав універсальним. Саме тому, на його думку, суб'єкт речення переважно випереджає атрибут (предикат), а їхні поширювачі розташовуються за ними. Фрази, в яких наявне відхилення від аналітичної діяльності розуму, він інтерпретував як "фігуративні". Ц.Дюмарсе і Н.Бозе були одностайні в тому, що зворотний порядок слів (інверсія) являє собою аномальне відхилення від нормального порядку слів. Такий підхід до пояснення інверсії був традиційним. Він розвивається, зокрема, Ф.Санчесом й авторами граматики Пор-Рояля [Sanctii 1587; Арно, Лансло 1991, с. 40-60].

Ш.Бато (1713-1780) витлумачує інверсію шляхом протиставлення двох різновидів порядку слів – "граматичного" й "ораторського". Згодом В.Матезіус перший буде кваліфікувати як "об'єктивний", а другий – "суб'єктивний" [Матезиус 1967(г), с.254]. "Граматичний порядок" Ш.Бато пов'язував із чітким, науковим мовленням і тому вважав його "штучним". "Ораторський порядок" лінгвіст кваліфікував як "природний", оскільки він, як правило, використовується в розмовному або поетичному мовленні. Якщо перший він називає "порядком науки", то другий – "порядком серця" [Batteux 1763, p.97]. "Граматичний порядок" використовується за умови емоційної нейтральності мовця, при цьому кероване слово розташовується у постпозиції щодо стрижневого (*Alexander vicit Darium* "Олександр переміг Дарія"). Він зумовлюється "метафізичним порядком", тобто тим порядком, яким здійснюється пізнання, – від причини до наслідку, від субстанції до якості і под. Коли мовець керується в розташуванні слів не вимогами розуму, а вершиною ставить власне зацікавлення ситуацією, описуваною реченням, він використовує "ораторську конструкцію". Порядок слів *Darium vicit Alexander* засвідчує, що в цьому разі Дарій, а не Олександр знаходиться в центрі "зацікавлення" мовця. "Порядок, який я називаю ораторським, – констатує Ш.Бато, – це такий порядок, що

зумовлюється зацікавленням або поглядом того, хто говорить" [Там само, p.14].

"Ораторський порядок" у Ш.Бато здебільшого постає інверсією щодо "граматичного порядку". Щоправда, трапляються випадки, коли ці порядки збігаються. Це відбувається тоді, коли найважливішим (тобто рема) у процесі створення речення постає той компонент описуваної ситуації, який позначається підметом. Але ці порядки розходяться в тому разі – коли компоненти, що репрезентують найбільшу важливість для мовця, позначаються за допомогою інших членів речення. Але в будь-якому разі слово, що позначає "головний об'єкт", розташовується в "ораторській конструкції" на першому місці. Ш.Бато стверджував: "Головний об'єкт в ораторській конструкції не постає завжди тим самим. Це то суб'єкт дії, то його об'єкт. У певних випадках він може бути дією, а в інших – обставиною... Отже, дієслово, прислівник, суб'єкт, означення, керована форма при дієслові постають час від часу на першому місці в реченні" [Там само, p.20]. У разі перекладу "ораторських конструкцій" з однієї мови на іншу можливе використання різних "граматичних порядків", але не повинно бути розбіжностей в "ораторському порядку". Так, латинське речення *Patrem amat filius* "Батька любить син" треба перекласти французьким реченням *Le pere est aimé par le fils* "Батько, якого любить син". Отже, Ш.Бато акцентував чинник актуального членування речення як основну причину порядку слів. Він не вважав, що конструкціям з "ораторським порядком", які постають найчастіше інвертованими, притаманна та сама інформація, що й конструкції з "граматичним" (прямим) порядком слів. Ця інформація пов'язана зі змістом основних понять актуального членування – понять теми і реми. Тим самим Ш.Бато протиставив свій погляд на актуальне членування речення і співвідношення двох різновидів порядку слів поглядам Ц.Дюмарсе і Н.Бозе (пор. [Даниленко 1988]. На жаль, ідеї Ш.Бато знайдуть розвиток більше, ніж через півстоліття у дослідженні А.Вейля [Weil 1869].

Монбоддо (1714-1799) наблизився до актуального членування речення і застосував окремі з понять, очевидно, незалежно від Ш.Бато [Monboddo 1774]. Це був певною мірою перегук ідей. У Монбоддо основні поняття актуального членування речення ще не були предметом спеціального розгляду. Він користувався ними лише у зв'язку з поясненням причин, що складають основу визначення відповідного порядку слів у створюваному реченні. Лінгвіст розрізняв три типи таких причин. Перш за все він звертав увагу на граматичний чинник порядку слів, дію якого пов'язував з узгодженням і керуванням. Ці форми підрядного прислівного синтаксичного зв'язку вимагають, щоб стрижневе слово стояло перед залежним, що особливо важливо для таких мов, у яких немає ні відмінювання, ні дієвідмінювання, тобто не може бути узгодження, керування. "Яким чином поєднуються слова в такій мові?" – ставив питання Монбоддо [Monboddo 1774]. У цьому разі актуалізується

“природний” чинник порядку слів. Він вимагає, щоб слова розташовувалися в реченні відповідно до об’єктивної ситуації: слово – назва субстанції ставиться перед словом, яке вказує на акциденцію цієї субстанції, тощо. Але послідовність слів у реченні може відображати і природний плин думок у свідомості мовця. Думка, що видається для мовця найважливішою, зосереджує увагу мовця в першу чергу. Щоб підкреслити це, він поставить слово, що виражає цю думку, на перше місце в реченні. Таким шляхом Монбоддо наблизився до понять актуального членування.

У центрі уваги Монбоддо було поняття реми (“головного”). Коли ми говоримо, розмірковував вчений, про доброту і людину, ми можемо підкреслити або те, що людина є доброю, або те, що доброю є людина. В силу цього можна сказати або “*Людина добра*”, або *“Добра людина”* [Там само, p.347]. В такого типу міркуваннях Монбоддо виявляється приписування ремі тільки однієї функції – контрастивної: у першому випадку мається на увазі те, що саме людина є доброю, а в другому – що людина добра, а не зла. На контрастивну функцію реми особливу увагу звернув К.Беккер. Такий підхід до інтерпретації “головного” обмежений, оскільки контрастивна функція не постає основною функцією реми. Як стверджує А.Вейль, а згодом і В.Матезіус, основна функція реми – наголошення новизни тієї інформації, яка передається нею. Обмежене розуміння реми не дозволило Монбоддо пояснити, які засоби притаманні англійській мові для перекладу латинських речень з різним порядком слів і, очевидно, з різним актуальним членуванням (*Petrus amat Iohannem* “Петро любить Івана”, *Iohannem amat Petrus* “Івана любить Петро” тощо). Учений констатував, що англійській мові притаманна тільки одна можливість для перекладу цих речень: *Peter loves John* [Там само, p. 350]. Ш.Бато аргументував, що відсутність відмінків у французькій мові компенсується використанням пасивних конструкцій. Те саме можливе і в англійській: *Johannem amat Petrus* може бути перекладено англійським реченням з тим самим порядком слів й актуальним членуванням: *John is loved by Peter*.

Йоган Аделунг (1732-1806) називав прямий порядок слів у реченні природним, а зворотний порядок – штучним. Так, у реченні *Der Tag war heiter* “День був світлий” наявний природний порядок слів, а в реченні *Heiter war der Tag* “*Світлий був день*” – штучний. В обох випадках суб’єкт стоїть перед предикатом, якщо мати на увазі той факт, що в першому реченні наявні природні суб’єкт і предикат, а в другому – штучні. Суб’єкт – як природний, так і штучний – виражає “найважливішу і найневизначенішу” ідею, а предикат “пояснює” її. Отже, інверсія передбачає переміщення підмета (“природного суб’єкта”) на місце присудка (“природного предиката”). Природний суб’єкт у цьому разі стає “штучним предикатом”, а природний предикат – “штучним суб’єктом”. Необхідність у такому переміщенні постає, коли той чи інший член речення, оформлений у реченні як присудок, виражає “головне поняття”

(Hauptbegriffe). Саме таке поняття називається ремою. Так, у реченні *Liebte ich einst ihn zärtlich* “Любив я колись його ніжно” присудок виражає “основне поняття” (рему). За природного порядку слів це поняття виражене підметом, але позиція підмета постає значущою і в разі інверсії. Присудок, опинившись на місці підмета, тобто на початку речення, починає виконувати функцію підмета. В позиції підмета може опинитися і будь-який другорядний член речення, якщо він виражає “головне поняття”. Виконуючи функцію підмета, він не буде мати граматичних ознак підмета. Так, у реченні *Ihn liebte ich einst zärtlich, Einst liebte ich ihn zärtlich* у функції підмета виступають додаток й обставина. До поняття “штучного суб’єкта” Й.Аделунг прийшов завдяки тому, що став співвідносити функцію підмета не тільки з підметом, але й будь-яким іншим членом речення. Функція підмета постає в цьому разі функцією реми, а будь-який член речення, що виконує цю функцію, – самою ремою. Поняття реми Й.Аделунг обґрунтовував на понятті підмета. А.Вейль виводив з поняття підмета поняття теми (“вихідного пункту висловлення”), а не поняття реми (“власне висловлення”). Й.Аделунг та А.Вейль по-різному витлумачували функції підмета і присудка (пор.: [Adelung 1782; Weil 1869]).

Й.Аделунг функції головних членів речення кваліфікував своєрідно. Так, у підметі він бачив, з одного боку, той член речення, який позначає щось неозначене, а з другого боку, він вважав, що підмет виражає “головне поняття”. У першому випадку він був близький до традиційного розуміння підмета, але в центрі його уваги перебувала друга інтерпретація суб’єктивної функції – та, яку в сучасній лінгвістиці пов’язують з ремою. На відміну від Й.Аделунга, А.Вейль за основу своєї інтерпретації функцій головних членів речення брав традиційні уявлення, згідно з якими підмет позначає те, про що говориться в реченні, а присудок щось повідомляє про нього. Іншими словами, підмет є вихідним пунктом висловлення, а присудок – власне висловленням. У створенні речення *Romul condidit Romam* “Ромул заснував Рим” мовець бере за вихідну точку висловлення *Ромула*, а *condidit Romam* складає власне висловлення.

Вихідний пункт висловлення у цьому разі позначений за допомогою підмета, який переважно міститься на початку речення. На цьому місці може опинитися і будь-який інший член речення, якщо він буде позначати вихідний пункт висловлення (*Romam condidit Romul, Condidit Romul Romam* та ін.). Поняття підмета за такого підходу постає як прообраз поняття теми, а не реми. Функцію підмета А.Вейль співвідносив не тільки з підметом, але і з будь-яким іншим членом речення, що знаходиться на початку речення. Суб’єктна функція стає в цьому разі тематичною, а предикатна функція – рематичною.

Французький учений бачив у темо-рематичних функціях не тільки той зміст, який вони успадкували від суб’єктно-предикатних функцій, але й новий. Він пов’язаний з тим, що член речення, який позначає “вихідний пункт висловлення”, несе інформацію, що уже відома адресату, а “власне

висловлення" передає нову для нього інформацію. "Ми маємо тут справу, – наголошував А.Вейль, – з відправним пунктом, вихідним поняттям, яке однаково подано і тому, хто говорить, і тому, хто слухає, і яке виступає як місце зустрічі двох свідомостей, і другою частиною висловлення, яка складає власне висловлення" [Weil 1869, p. 24].

Карл Беккер (1775-1849) розрізняв дві форми речення – "граматичну" і "логічну" [Becker 1841, S.266]. Під граматичною формою речення він мав на увазі такий стан речей, який Л.Теньєр називав стемою, а під логічною формою – актуальне членування того чи іншого лінійного варіанту відповідної стеми. Заслуга К.Беккера полягає в тому, що засобом актуального членування він вважав не тільки інверсію ("логічний порядок слів"), але й логічний наголос [Becker 1837, S. 303].

Функціональна тотожність логічного наголосу й інверсії учений демонстрував на прикладі різних форм речення *Der Mund des Gerechten bringt Weisheit* "Уста праведника несуть мудрість". Це речення може мати різні логічні форми (= актуальне членування) за рахунок різних логічних наголосів. Так, якщо логічний наголос буде падати на Gerechten, то це буде означати, що саме цей член речення виражає "головне поняття" (рему). Якщо ж логічний наголос буде падати на Weisheit, то цей член речення буде виконувати рематичну функцію. Актуальне ("логічне") членування речення в цьому разі здійснюється без зміни порядку слів. Це може реалізовуватися і за рахунок інверсії.

Так, замість речення *Der Mund des Gerechten bringt Weisheit* з логічним наголосом на останньому слові мовець може використати речення *Weisheit der Mund des Gerechten bringt*. Логічна форма цих речень збігається, хоча в першому випадку актуальне членування здійснено за допомогою логічного наголосу, а в другому – за допомогою інверсії, тобто за рахунок вживання *Weisheit* на початку речення. Таке розташування є незвичайним для непідметових членів речення. Ось чому інверсія може замінювати логічний наголос.

К.Беккер вважав, що логічний наголос є більш універсальним засобом актуального членування, ніж інверсія. Він пояснював це тим, що можливості останньої певною мірою обмежуються граматичною формою речення. Це особливо помітно в мовах з нерозвинутою системою флексій, де наявний менш гнучкий порядок слів, ніж у мовах з розвинутою морфологічною системою. Використання логічного наголосу ніяк не обмежене особливостями граматичних форм речення, що наявні в різних мовах [Becker 1837, s. 304].

Надання ієрархічно вершинного статусу логічному наголосу як засобу актуального членування привело К.Беккера до вузької інтерпретації того члена речення, який виражає "основне поняття". Він вважав, що за допомогою цього члена речення мовець тільки вказує на певне протиставлення. Так, логічна форма речення *Weisheit der Mund des Gerechten bringt* свідчить лише про те, що уста праведника несуть мудрість, а не щось інше. А.Вейль знайшов глибше пояснення основної

функції реми. Ця функція полягає в підкресленні того, що ще невідоме слухачу. Саме так пояснювали цю функцію Г.Габеленц, Г.Пауль та ін. [Firbas 1962; Ковтунова 1976]. На новий щабель вчення про актуальне членування речення підняв Вілем Матезіус. Його заслуга полягає не тільки в тому, що він суттєво поглибив уявлення про основні поняття актуального членування, але й е тому, що він визначив місце цього вчення в системі ономасіологічної ("функціональної") граматики загалом [Даниленко 1986(а); Даниленко 1986(б)].

XI.2.3. Функціональна граматика В.Матезіуса: ономасіологічний аспект. Сам В.Матезіус вирізняв чотири основні особливості власної граматики: а) синхронізм; б) характерологізм; в) "функціоналізм" (ономасіологізм); г) системність. Прихильність до першої тези була акцентована ним ще в 1911 році, коли він стверджував, що "... залишається вірним своєму переконанню, що перехід від статики до динаміки в мовознавстві є найбільш надійним" [Матезиус 1967(б), с.67]. Прихильність до синхронного підходу сповідувалася В.Матезіусом, але без абсолютизації такого погляду, оскільки в усіх його працях з проблем чеської й англійської мов, що досліджуються в синхронії, чітко простежується історичний аспект. Останній аспект підпорядкований першому, оскільки стає засобом глибшого проникнення в структуру мови, оскільки "майбутнє у всіх звичних для нас мовах стало виражатися пізніше, ніж минуле. Тому ті форми, якими виражається майбутнє, виявляються дуже часто різними і при них часто використовуються допоміжні дієслова" [Mathesius 1961, s. 70].

Органічним компонентом граматики В.Матезіуса є характерологічний, оскільки саме він виступав основою для семасіологічного виділення ономасіологічних категорій і для ономасіологічного простеження типових засобів вираження цих категорій у певній мові (при цьому їх може не бути в іншій мові). Так, наприклад, для виділення ономасіологічної категорії кількості достатньо звернутися до граматики однієї мови за умови наявності в ній форм однини і множини. Класифікацію кількісних відношень необхідно здійснювати на підставі структурних особливостей формальних засобів їх реалізації, тому що в іншому разі зникне мотивованість такого аналізу. Тому В.Матезіус спочатку розглядав засоби вираження кількості в кількох мовах і тільки потім пропонував класифікацію кількісних відношень. На цих засадах він виділив ономасіологічну категорію збірності, тому що в чеській мові наявні спеціальні засоби вираження цих відношень. Зіставлення з особливостями формального вираження семантики збірності в англійській мові дозволило аргументувати відсутність такої бази в останній. Ономасіологічний момент у цьому разі домінує над семасіологічним, тому що "функціональна" граматика, як стверджує В.Матезіус, ґрунтується на погляді мовця (антропоцентризм теорії). "Аналітичні порівняння можна ефективно реалізовувати тільки у функціональному плані, тобто відштовхуючись від

спільних потреб вираження і з'ясовуючи спосіб, за допомогою якого окремі мови, кожна по-своєму, задовольняє ці загальні потреби" [Матезиус 1967 (а), с.198]. У цьому разі "суть ономасіологічного підходу до вивчення мови полягає в тому, що ... на першому плані постає мовленнєва діяльність мовця, яка розпочинається з певного позамовного змісту і завершується відповідними засобами його мовного вираження" [Даниленко 1986 (б), с.63]. Процес переходу позамовного змісту в мовну форму лінгвіст називав "мовною стилізацією", наголошуючи, що "мовну стилізацію можна вивчати з двох боків. Перш за все можна виходити із мисленнєвого змісту: тут ми досліджуємо, як цей зміст формується... З другого боку, можна вивчати мовну стилізацію з погляду вимови (або написання) висловлення, тобто досліджувати, якими засобами, звуковими або граматичними, мовна стилізація мисленнєвого змісту передається кому-небудь іншому. Це дослідження є завданням фонетико-фонологічного (або графічного) аналізу" [Mathesius 1961, s. 93]. Для В.Матезіуса функціональний підхід має охоплювати не тільки семантичні одиниці, але й аналіз звукового аспекту, хоча функціональна фонетика не була включена лінгвістом до функціональної граматики, що охоплювала два основних розділи: "функціональна ономатологія" і "функціональний синтаксис".

Уперше думку про синтетичний й аналітичний аспекти аналізу речення В.Матезіус висловив ще в 1923 році (стаття "Кілька слів про суть речення"). Синтетичне розуміння речення було сформульоване Г.Паулем, що витлумачував останнє як "мовне вираження, символ того, що у свідомості мовця відбулося поєднання кількох уявлень" [Mathesius 1947(б), s. 225]. Синтетичне розуміння речення послідовно розвивав В.Вундт, який кваліфікував речення як "мовне вираження мисленнєвого членування цілісного уявлення на частини" [Mathesius 1947(а), s. 225]. Синтезуючи обидва підходи, В.Матезіус вирізняє дві стадії створення речення – аналітичну, під час якої у свідомості мовця відбувається мисленнєве розчленування описуваного відрізка дійсності, а також відбір номінативних одиниць для позначення виділених об'єктів дійсності; синтетичну, під час якої відбувається мисленнєве поєднання виділених об'єктів дійсності, а водночас і поєднання номінативних одиниць, відібраних мовцем у процесі аналітичної стадії, в речення. Це дозволило В.Матезіусу вичленувати в граматиці два розділи: 1) "функціональна ономатологія" (її предмет складає перша стадія мовленнєвої діяльності мовця, або акт номінації) і 2) "функціональний синтаксис" (його предмет складає друга стадія мовленнєвої діяльності мовця, або факт фразотворення). Ці два розділи відповідно відображають й основні функції мови: ономатологічну і синтаксичну. Перша охоплює номінативний потенціал мовних засобів щодо описуваних реалій, друга функція репрезентує поєднання номінативних одиниць мови в речення, які водночас об'єднують в єдине ціле уявлення про окремі елементи описуваної дійсності. За глибоким переконанням В.Матезіуса, граматика,

що описує ці функції мови, повинна називатися “функціональною”, що швидше може бути кваліфікована як ономасіологічна або функціонально-експресивна [Filipec 1961, p.72], тому що вона відображає функціонально-експресивну сутність комунікативної функції мови. В.Матезіус стверджував, що “повна система функціональної граматики повинна ґрунтуватися на аналізі двох основних мовних діяльностей, тобто семантичної номінативної діяльності і синтаксичної діяльності, зведення цих найменувань у взаємні синтаксичні відношення” [Mathesius 1972, s. 7]. Порівнюючи методику нової і старої лінгвістики, учений робить висновок, що традиційна лінгвістика виходила з готових мовних структур і формул і виводила з них значення, просуваючись таким чином від форми і функції, нова лінгвістика, спираючись на свій досвід із сучасними мовами, виходить із потреби вираження і для неї важливим постає питання про задоволення потреб вираження в аналізованій мові, що засвідчує шлях від функції до форми [Mathesius 1982, s. 30]. Для В.Матезіуса “кожне вимовлене висловлення складається з двох актів. Один з цих актів полягає в тому, що з конкретної або абстрактної дійсності відбираються відрізки з тією метою, щоб ... їх вдалося закріпити словниковим складом мови... Другий акт полягає в тому, що мовні знаки, які позначають відібрані відрізки дійсності, вступають у взаємодію один з одним, внаслідок чого утворюється органічна цілісність, речення” [Матезиус 1967(в), с. 228]. На підтвердження цієї тези лінгвіст констатує, що за умови виникнення комунікативного висловлення йому передує розчленування реальної дійсності на відрізки і “ці відрізки за необхідності набувають мовного найменування ще до формування речення, в якому окремі слова на позначення окремих елементів дійсності вступають у взаємні відношення, визначувані типом речення” [Матезиус 1967 (ґ), с. 448]. Під першою стадією мовної стилізації В.Матезіус мав на увазі розчленування мисленнєвого змісту вибірковим аналізом на номінативні елементи, хоча на цьому ґрунтується процес мовної стилізації, оскільки для виникнення висловлення є необхідним взаємовідношення цих елементів [Mathesius 1961, s. 13]. Основу “функціональної” граматики В.Матезіуса складає ономасіологічна формула: “мовець – позамовний зміст – мовна форма”. Й.Вахек домінувальним чинником граматики В.Матезіуса вважає характерологічний, а не ономасіологічний [Vachek 1966, p. 7]. Очевидно, ономасіологічний і характерологічний (вивчення виразових засобів однієї мови на тлі виразових засобів іншої мови, відштовхуючись від спільного для цих засобів позамовного змісту) аспекти співіснували в концепції В.Матезіуса, хоча хронологічно першим постав ономасіологічним, адже перша праця з характерології ним написана в 1926 р. [Mathesius 1947 (б), s. 10-16]. Сам лінгвіст констатував, що “завдяки йому (вивченню сучасної англійської мови – А.З.) я ще більше засвоїв переваги процедури, що є похідною від потреб вираження до засобів мови, якими ці потреби

задовольняються, або ... процедури, яка йде від функції до форми – або іншими словами, функціонального методу" [Mathesius 1966, p. 138]

XI.3. Аспекти вивчення актуального членування речення. За комунікативного підходу речення розглядається як ситуативна величина. Так, наприклад, речення *Оксана заспівала* характеризується власною формально-граматичною структурою. Для визначення формально-граматичної структури речення достатньо його самого, що складає конструктивний аспект речення.

У структурі речення наявний аспект, який неможливо розкрити поза врахуванням його функціонування, самої ситуації. Це – комунікативна структура. Так, речення *Оксана заспівала* може вживатися в кількох типових ситуаціях, які найлегше описати, спираючись на типові питання: 1. *Що зробила Оксана?* 2. *Хто заспівав?* 3. *Що трапилося?* Відповіді на питання і будуть відображати різні комунікативні моделі речення.

Останнім часом термінологічно розмежовують синтаксичну конструкцію, речення і висловлення. Синтаксична конструкція – це лексично наповнена структурна схема. Речення – це нееліптичне утворення, що сприймається безвідносно щодо мовленнєвого і контекстного оточення і відповідних ситуативно-прагматичних завдань.

Висловлення – це актуалізоване речення, тобто воно релятивізоване щодо адресата й адресанта, комунікативного акту. Механізм співвідношення синтаксичної конструкції, речення і висловлення можна кваліфікувати так: ***наповнюючись лексично, синтаксичні конструкції утворюють речення, які, релятивізуючись щодо комунікативного акту та його учасників, контексту, утворюють висловлення***. Останні можуть: еліпсуватися, парцелюватися, сегментуватися тощо.

XI.3.1. Бінарність актуального членування речення. Визначення основи повідомлення і ядра повідомлення стало визначальним чинником розмежування теми і реми. Найпоширенішими щодо актуального членування речення є терміни: тема / рема, дане / нове, ядро / основа, топік / коментар, предмет мовлення / його ознака.

Засоби вираження комунікативності – порядок слів, частки.

Здебільшого ремотвірні інтенції приписують дієслову як регулярному виразнику у слов'янських мовах присудка, а іменник-підмет кваліфікують як виразник теми. Тема висловлення характеризується трьома диференційними ознаками: 1) вихідний пункт висловлення [Ковтунова 1976, с.6]; 2) актуально менш значуща, ніж рема; 3) частина речення, яка відома і зумовлена попереднім контекстом (носій "даного").

Для реми притаманні такі три диференційні ознаки: 1) містить те, що повідомляється про тему; 2) актуально значущіша, ніж тема, постає репрезентантом основного змісту повідомлення і є комунікативним центром висловлення; 3) виступає носієм "нового".

Здебільшого в реченнєвій структурі тема передує ремі: *Осінній ліс / був легкий і прозорий від жовтого листя* (Є.Гуцало). *Сонячний день /*

млосно дихав запашним теплом свіжої ріллі, і дзвінкоголосі жайворонки / дружним хором славили весну (С.Добрянський). *Сичі / в гаю перекликались, та ясен / раз у раз скрипів* (Т.Шевченко). У ході реалізації тих чи інших комунікативно-ситуативних завдань рема передує темі: необхідність наголосити інформацію і логічно її вичленувати, помістивши на самому початку повідомлення: *Над Києвом / золотий гомін, І голуби і сонце!* (П.Тичина). *Кожному / того дня згадувалась вітчизна і уявлялась вона / в сонцевім вогні, з голубими шовками небес, гаптоване смарагдами трав* (П.Загребельний). *Жену від себе голоси поля / і тоді на мене, як дощ, спадають небесні* (М.Коцюбинський). Висловлення не може бути без реми, яка становить його комунікативний центр. Наявність же теми в ньому – необов'язкова. Тематична частина висловлення може й бути експліцитно не вираженою, якщо відома з контексту, пор.: *Цвітуть соняшники / Озвучені бджолами, чомусь схожі для мене на круглі кобзи* (Є.Гуцало). Можливі також висловлення з нульовою темою, весь склад яких утворює одну рему. Вони повідомляють про подію, не виділяючи вихідного пункту повідомлення. Такі висловлення називають нерозчленованими: *Гуляє вітер, літає сніг. Ідуть люди. Фронт мовчав, стрільби не було, був тільки скрегіт заліза по каменю* (О.Гончар). *Степ і вітер. Степ і тиша. Степ і сонце. Цілина. Виїжджає в степ бригада, а в бригаді новина* (Л.Первомайський). *Навкруги ні душі. Тихо й безлюдно* (М.Коцюбинський).

XI.3.2. Співвідношення актуального членування речення з формально-граматичним і власне-семантичним структуруванням речення. Висловленням називається актуалізоване речення, тобто речення, що співвіднесене з конкретною мовленнєвою ситуацією. Речення існує в мові (є одиницею мови), а висловлення – в мовленні (одиниця мовлення), тобто одне речення корелює з множинністю висловлень, що постають його реалізаціями. Значення речення і значення відповідних висловлень розрізняються. Щодо речення висловлення набуває певних додаткових смислів, пов'язаних з намірами мовця й іншими параметрами мовленнєвої ситуації, а також з реальною оцінкою. Це стосується стверджувальних висловлень. У більшості теоретичних інтерпретацій стверджується первинність речення, а висловлення витлумачується як певна надбудова (семантична, прагматична тощо) над ним.

Актуальне членування автономне, це окремий аспект функціонування речення. Ця автономність і відносна незалежність виявляється в тому, що: 1) актуальне членування речення завжди бінарне, у граматичному ж членуванні – будь-яка може бути кількість членів речення. Актуальне членування поширеного речення характеризується власними особливостями, що виявляються в комплексному характері теми і реми: *Веселка, овіяна вітром, / в моїх зацвітає очах* (А.Малишко). *Не випадково шевченківські традиції, мотиви народної пісні / так часто озиваються, відлунюються у поезіях Василя Симоненка* (О.Гончар); 2) у поширених реченнях актуальне членування може бути багатоступеневим: двоступеневе, триступеневе і

под. У цьому випадку компоненти реми, які виділяються значущістю, і сама рема членуються додатково: *М'яка з торф'яною зеленню земля / пружилась під колесами* (М.Стельмах). *Гарячі, пожовклі від болю, стелились / листки восени, ялички пеньок із любов'ю вкривали / вони* (Д.Павличко). *З дня на день усі / чекали закінчення війни* (О.Гончар). На першому рівні актуального членування співвідносяться як тема і рема склад підмета і склад присудка, а на другому рівні актуального членування рема членується додатково, виділяючи групи *під колесами, восени, закінчення війни* як другу рему.

Актуальне членування речення тісно пов'язане з означеністю / неозначеністю значень іменників, пор.: *Увійшла дівчина* (невідома, про яку раніше не згадували) і *Дівчина увійшла* (відома, про яку раніше говорилося). За спостереженнями П.Адамця: "…субстантивні компоненти з високим ступенем індивідуалізованості рідше поєднуються з дієсловами у комплексне ядро, ніж іменники з низьким ступенем індивідуалізованості" [Адамец 1974, с.190]. Тому максимально індивідуалізовані власне імена й особові займенники, як правило, навіть у розгорнутому вигляді утворюють один компонент актуального членування речення (некомплексний). Переважно – тему, значно рідше – рему, пор.: *Сагайда / в першу мить не міг збагнути, де він* (О.Гончар). *К.Брюллов / учив своїх учнів розуміти й любити натуру, ніколи не відходити від неї; але самого Брюллова можна було б назвати "метафізиком природи": він / бачив її нерухомою, застиглою, позуючою* (М.Шагінян).

XI.3.3. Засоби вираження актуального членування речення. Основний засіб вираження актуального членування речення – це порядок слів та інтонація (місце розташування фразового наголосу). Обидва засоби діють разом, тому їх можна об'єднати і називати комплексним засобом вираження актуального членування речення. У кодифікованій літературній мові фразовий наголос автоматизований (на кінець речення завжди падає, наголошуючи останню синтагму). Відповідно до цього й організований порядок слів: спочатку іде тема, потім – рема (щоб виділити рему). В.Матезіус називав такий порядок слів об'єктивним. В експресивному мовленні порядок слів видозмінюється, модифікується і такий порядок слів називається суб'єктивним. Автоматизм фразового наголосу інколи порушується, внаслідок чого наголошується не кінцева синтагма, а початкова синтагма або синтагма в середині речення. Отже, рема завжди виділяється фразовим наголосом: автоматизованим за об'єктивного порядку слів та неавтоматизованим за суб'єктивного порядку слів.

Той чи інший порядок слів і місце фразового наголосу, що виражають актуальне членування речення, називаються лінійно-динамічною структурою речення. Додатковими засобами актуального членування речення відзначаються тема або рема. Посилює актуальне виділення теми наявність постпозитивної частки *ж: Тієї ж ночі / сніг пішов* (Н.Білоцерківець); або

обмежувально-препозитивних часток *тільки, лише: Лиш де-не-де / прокинеться пташка* (М.Коцюбинський).

Виділенню реми сприяють постпозитивні або препозитивні частки *не, ні* та ін.: *Хлопець написав листа / не у Львів. У Львів написав листа / не хлопець. У Львів хлопець написав / не лист*.

XI.3.4. Типи висловлень. Актуальне членування не безмежне у своїй різноманітності. Для кожного типу речень з певною формальною організацією, семантичною структурою та лексичним наповненням існує обмежена кількість завдань. За членами речення не закріплені якісь певні функції в актуальному членуванні речення. Утворювати тему і рему можуть різні члени речення – самостійно чи в різних комплексах. Так, підмет може бути темою (1), ремою (2) і може входити в комплексну тему (3) або комплексну рему (4), пор.: 1. *Вершник /зник. Діалог / відбувся. Мій брат / учитель. Ніч / була темна*; 2. *Ще двічі сяяло для Ригорика / весняне сонце* (Є.Гуцало). *Лягла на всьому / вечірня втома* (В.Сосюра); 3. *Весна в цьому році / рання. Говорив він / багато і швидко*; 4. *Це десь за тиждень / вже й жита почнуть, мов справжні, зорювать* (О.Кобилянська*). Цього листа / Черниш одержав на Мораві* (О.Гончар).

Так само присудок може бути темою (1), ремою (2) і може входити в комплексну тему (3) або комплексну рему (4), пор.: 1. *Почувся сміх, жарти, брязкіт казанків* (О.Гончар). *Світив / місяць;* 2. *Ліс / шумів. Одні / говорили, інші / слухали. Його надія / не здійснилася. Сніг / був глибокий*; 3. *Була вона / невеличка, висохла й тонка, наче горстка конопель, витіпана на терниці* (Є.Гуцало). *Я відірвавсь / від коренів своїх* (В.Герасим'юк); 4. *У Клави / блищали очі* (Є.Гуцало). *Мати / напоїла дітей теплим молоком.* Частотність реалізації цих можливостей у підмета й присудка різні. Для підмета типовою виступає позиція теми, для присудка типовою є позиція реми.

Значно тісніше, ніж з формально-граматичною будовою речення, актуальне членування пов'язане з семантичною структурою речення. Для семантичного суб'єкта переважно характерна функція теми, для предиката – функція реми. Зв'язок актуального членування з семантичною структурою речення виявляється також у тому, що в реченнях, де семантичний суб'єкт – непрямий відмінок іменника, а підмет утворює з предикатом єдиний семантичний комплекс, темою є форма непрямого відмінка іменника на позначення суб'єкта дії / стану: *Його / охопив жах. У мене / з'явилися сумніви*.

Нерозчленовані висловлення із нульовою темою утворюють речення із специфічним значенням предиката – семантикою наявності: *Почулися кроки. Пролунав дзвінок*. Такі речення не членуються, оскільки вони становлять цілий семантичний комплекс – предикат.

Комунікативні завдання можна звести до типових питань. Для класифікації речень за комунікативними завданнями необхідна класифікація типових питань. Ш.Баллі обґрунтував розмежування чотирьох різновидів-типів питань: 1) повні диктальні: *Що трапилося? У чому*

справа? Цей тип питання спрямований до всього змісту відповідного висловлення; 2) часткові диктальні: *Хто вийшов? Хто прийшов? Хто написав?* У цьому типі питань передбачається незнання часткового аспекту проблеми або події і тому воно (питання) спрямоване до частини певного типу висловлення; 3) повне модальне питання: *Хлопець тут? Дівчина прийшла?* Цей тип питання передбачає, що подія загалом відома, але невідомо, чи відповідає вона дійсності. Питання виражає сумнів у реальності події; 4) часткове модальне питання: *Чи до школи пішов хлопець*? Цей тип питання передбачає сумнів у частковому аспекті дії.

Розвиваючи погляди Ш.Баллі, П.Адамець запропонував розрізняти чотири типи висловлень як основні вияви відповідей на типові питання:

1) загальноінформативні – це такі висловлення, що передають інформацію в цілому, не виділяючи і не акцентуючи певного аспекту. Цей тип висловлень мало залежить від контексту, легко піддається ізоляції. Особливістю їх будови виступає входження присудка до складу реми: *Ти / їй не потрібен* (В.Герасим'юк). *У цей час пролунав телефонний дзвінок*;

2) частково-інформативні – це речення, в яких вміщено актуальну інформацію – частковий аспект інформації. Присудок завжди входить до складу теми, оскільки передбачається, що подія загалом відома: *Ридав / сухими очима, кричав / німими словами* (О.Гончар). *Дощ пішов / надвечір. Мороз вдарив / раптово*;

3) загальноверифікативні – це такі речення, в яких актуальна інформація є не новим повідомленням, а реакцією на думку співрозмовника, верифікацією або корекцією цієї думки. Ремою є один присудок у стверджувальній або заперечній формі*: Далі вже / не можна було мовчати* (Є.Гуцало). *Син / все ж таки приїде*;

4) частково-верифікативні – це речення, в яких встановлюється не факт загалом, а певний його аспект: *Не одні злі люди / вночі ходять.* У чомусь вони схожі на частковоінформативні конструкції, хоча в таких випадках простежується входження присудка до складу реми і актуалізація семантики, вміщеної в ньому (див.: [Адамец 1974]).

XI.3.5. Синтаксична конструкція, речення, висловлення, їх співвідношення. Розмежування синтаксичної конструкції, речення і висловлення є одним з актуальних завдань сучасної лінгвістики, оскільки дає можливість правильно оперувати цими поняттями. Видається правильним тлумачення синтаксичної конструкції як лексично наповненої структурної схеми у її предикативному мінімумі, речення ж виступає розгорнутим варіантом синтаксичної конструкції з валентно зумовленими позиціями другорядних членів речення (від одновалентних до семивалентних предикатів (див.: [Загнітко 1990, с. 90-112; Загнітко 1990а, с.64; Загнітко 1992, с. 18-28; Загнітко 1992а, с.68-69; Загнітко 1993, с. 25-33; Загнітко 1993а, с.87-88; Загнітко 1993б, с.86-88; Загнітко 1993в, с.80-90]).

Речення позбавлене суб'єктивних смислів й актуальних інтерпретацій та модифікацій. Воно постає як абстрагований зразок, що в умовах

мовленнєвого та немовленнєвого контексту видозмінюється і набуває ознак повноти / неповноти, ускладнення / неускладнення, поширення / непоширення і под., тобто перетворюється у висловлення. Комунікативна функція речення – це основна, але не єдина його функція. Часто речення використовуються як частини складного речення, що становить одну цілісну комунікативну одиницю. Водночас комунікативна функція не вимагає для своєї реалізації суворої граматичної форми. Самостійність цього аспекту актуальної організації виявляє себе у двох площинах:

1. Межі речення і висловлення можуть не збігатися. Одна граматична структура може членуватися на окремі повідомлення. Це явище називається парцеляцією: *Скажи мені єдиний раз: я твій! І я повірю. І про все забуду. І більше вже печалитись не буду. Сльозу довгасту випущу з-під вій* (Г.Гордасевич).

2. Висловлення може і не мати форми речення, що має місце в діалогічних репліках, коли вони складаються лише з вигуків і виступають ситуативно мотивованими і закріпленими: (Кіндрат): *Марусе, не вбивайсь; я не бажав Тобі завдати туги, присягаюсь, Та все одно вже правди не сховати. Адже бажаєш ти почути правду. Поїхав він до Галі.* (Маруся): *Ой!* (В.Самійленко. Чураївна).

У межах тексту кожне наступне речення включає як тему один з компонентів попереднього, пор.:

Хлопчик / зайшов до кімнати.

Посеред кімнати / стояв стіл.

На столі / стояла ваза з квітами

1 – T1 – R

2 – T2 (=R1) – R2

3 – T3 (=R2) – R3

Будь-яке речення, побудоване за моделлю Tn (Rn) – Rn, структуроване об’єктивним порядком слів. Так здійснюється зв’язок речень.

XI.3.6. Два механізми побудови речення-висловлення: від теми до реми і від даного до нового. Комунікативну організацію речення досить часто ототожнюють з рухом від відомого до нового: “Актуальне членування речення – смислове членування речення, за якого воно поділяється на вихідну частину – д а н е, і те, що говориться про неї, – н о в е (*Яблок – уйма*)” [Русский 1979, с.15], що не завжди відповідає реальним фактам мови. Цілком інформативним може бути речення, що містить у своєму складі тільки рему, або сконструйоване лише з теми: *[... вони помітили, як Микола повертався додому, йдучи берегом повз новобудови, при цьому він тримав у руках книги...] А можливо, і не додому він повертався* (В.Підмогильний).

Важливим є те, що речення-висловлення будується за реалізацією принципу “від теми – до реми”, що здебільшого призводить до утворення стилістично експресивно нейтрального речення-висловлення: *За десять хвилин у залі зібралась більшість випускників. Усі хвилювалися,*

тривожилися. Мишко переходив від гурту до гурту. Василь підійшов до нього і запропонував пройти наперед, щоб краще чути (В.Підмогильний). Непоодинокими є випадки, коли речення будується від теми до реми, але при цьому і тема, і рема виступають новими, уперше згадуваними в тексті. У такому разі відбувається розузгодження механізму від відомого до невідомого (нового), оскільки реалізується принцип "від нового до нового": *Вона // завжди так заходила до класу* (Початок оповідання). Розузгодження двох механізмів побудови речення-висловлення допомагає зрозуміти суть прийому "ілюзія даності" (І.І.Ковтунова), який є завжди носієм додаткової експресії: *Сівбу скінчили* (початок оповідання (М.Івченко)). *В ту ніч чомусь надміру було тоскно* (початок оповідання (М.Івченко)). У таких випадках початкові речення уміщують повністю нову для адресата інформацію, хоча повністю рематичними ці речення не виступають, але механізм від теми до → реми у них не спрацьовує. Завдяки наявності в позиції підмета-нового у темі створюється ілюзія даності. Автор знає, що сівба скінчилася, що залишалася робота, що Степан був на пасіці, а Марійка пасла худобу і под. І хоча адресату ці дані невідомі, автор робить вигляд, що адресат також володіє цими знаннями й опускає їх. Такий прийом, використовуваний у художніх текстах, дозволяє письменникові, економлячи художні засоби, відразу занурювати читача "in mediasres" (П.Федосюк), повідомляючи йому подвійну інформацію. В іншому разі необхідно було б два і більше речення, в яких обидва механізми діяли би узгоджено: спочатку нерозчленоване висловлення з нульовою темою, яке повідомляє про наявність або існування чогось – ***інтродуктивне речення*** [Арутюнова 1976, с. 229-238]: потім – речення, які інформують адресата про введену у фонд його знань особу (предмет, подію, явище): *(1) Сівбу розпочали – (2) Сівбу закінчили; (1) Щось трапилось – (2) Це було тривожним – (3) Стало тоскно на душі*.

Отже, нова для адресата інформація передається перш за все поєднанням реми з темою. Такий спосіб передачі нової інформації О.О.Крилова називає експліцитним, що протиставлений імпліцитному, суть першого полягає в тому, що нова інформація уміщена або в темі, або в ремі. У цьому разі адресат може "здобути" цю нову для себе інформацію. Щоправда, передача цієї інформації не входила у завдання мовця, тому вона не набула відповідної мовної форми і міститься в глибині. Якщо така інформація уміщена в темі, наявний прийом "ілюзії даності". У поетично забарвленій прозі, "яка викликає асоціації з поетичним мовленням, контекстуальна новизна предметів і явищ, позначених групою підмета, що розпочинає речення, сприймається як природний для такого типу спосіб викладу" [Крылова 1993].

XI.3.7. Комунікативна динаміка. Кожному **е**лементу речення притаманний певний ступінь комунікативної динаміки, що уможливлює розрізнення таких компонентів: власне-тема, залишок теми, власне-перехід, залишок переходу, рема, власне-рема: *У кімнаті* (власне тема)

наверху (залишок теми) *було* (власне перехід) *багато* (залишок переходу) *знайомих* (рема) *людей* (власне рема).

Суттєвим є співвідношення "дане – нове", "означене – неозначене". Нове – це те, що не згадується в попередньому контексті і пов'язане з ремою: *Я бачив вчора твого батька* – новим постає поєднання теми і реми (*твого*), оскільки прогнозується, що мовець знає батька адресата.

XI.3.8. Топік – коментар. Поняття топіка і коментаря увів Ч.Хоккет (topic і komment), що інколи калькуються як "найменування" – "тлумачення". За Ч.Хоккетом, топік: 1) не обов'язково є темою; 2) не обов'язково є даним (див.: [Левицкий 2005, с.247]). Топік – це частина теми (власне тема). Топік ешелонує інформацію. В тагальській мові топік маркований часткою *ang*. При перекладі, наприклад, англійською мовою такий іменник містить означений артикль. Топік – референтний, тобто мовець передбачає, що адресату відомий референт, що мається на увазі. Топік не визначається дієсловом, вибір топіка здійснюється незалежно від дієслова. Позиція топіка – початок речення. У структурі китайського речення типу *Ті дерева стовбур великий є* два підмети і його переклад англійською мовою *As for those trees the trumks are bry* (У.Чейф) є неправильним: *Ті дерева* – топік. Пор.: *Раздавлены ногами слонами* (за О.О.Потебнею), *Он голова болит ↔ У него голова болит; Ребёнок лицо мило* (*Ребёнок мил в отношении лица = Лицо ребёнка мило*). Тут призначення топіка – обмежити застосування головної предикації якоюсь частиною.

Тема – категорія тексту. Її роль – пов'язати певне речення з попереднім або з наступним. В окремо взятому речення тему можна лише передбачити.

XI.4. Прагматичні типи речень-висловлень. Вивчення прагматики речень становить важливу сферу мовних знань, оскільки володіння мовою передбачає не тільки уміння конструювати речення (мовна компетенція), але й уміння правильно використовувати речення в мовленнєвих актах для досягнення відповідного комунікативно-функціонального ефекту та результату (комунікативна компетенція). Речення розрізняються комунікативною інтенцією, при цьому під комунікативною інтенцією мається на увазі притаманна кожному реченню спрямованість на вирішення певного мовного завдання спілкування. В силу цього варто говорити про комунікативно-інтенційний зміст речення, оскільки останній: 1) актуалізується тільки в умовах мовленнєвого спілкування, 2) співвідноситься з певною множинністю, що перебуває поза межами речення. Цією множинністю або сутністю постає мовленнєва або інша реакція адресата, регулярність зв'язку якої з реченням певного комунікативно-інтенційного змісту дозволяє диференціювати речення за комунікативною інтенцією. Комунікативно-інтенційний зміст – необхідна й обов'язкова ознака кожного речення. Без нього немає речення як одиниці синтаксису. Підтвердженням цього може бути різниця між спонукальним і питальним реченнями. Отже, можна чітко простежити співвідношення комунікативно-інтенційного змісту речення з особливостями його будови і самого

порядку елементів у його структурі. Диференціація речень в аспекті цього змісту безпосередньо пов'язана зі способами використання й ефектом знаків, вивчення яких і являє собою предмет прагматики. Відповідно і типи речень за комунікативно-інтенційним змістом слід назвати прагматичними.

Кожне речення реалізується в тих чи інших мовленнєвих актах, що пов'язані з різними комунікативними настановами міжособистісного спілкування. Мовленнєві акти чітко окреслені і визначені суспільною практикою. Для кожної мови суттєвим буває той чи інший тип мовленнєвого акту. Так, Дж.Остін стверджує, що в англійській мові існує понад тисячу дієслів та інших виразів для найменування різновидів мовленнєвої діяльності: *to accuse, to bet, to bless, to boast, to entreat, to express intention, to tament, to pledge, to postulate, to report, to request, to vow, to welcome* та ін.

Речення, які є засобом реалізації відповідного мовленнєвого акту, співвідносні з певною комунікативною інтенцією мовця. Вимовляючи *Я прийду* як просто констатацію планованої до виконання у майбутньому дії, як обіцянку, як погрозу або попередження, мовець щоразу вимовляє речення з різною метою. У цьому разі відмінні реалізації відрізняються одна від одної ілокутивною силою.

Локутивна сила речення міститься в його когнітивному змісті. Прикладом вияву тільки локутивної сили речення може бути його вимова заради самої вимови, під час роботи над удосконаленням своєї вимови. У реальному ж спілкуванні реалізація речення безпосередньо пов'язана з наданням йому ілокутивної сили. Доцільно у разі дотримування необхідних умов реалізації речення говорити про перлокутивний ефект речення-висловлення. Так, перлокутивним ефектом речення *Сперечаюся* виступає стан співрозмовника, який можна передати конструкціями *знаходжуся / перебуваю в суперечці / переконую* та ін.

Головним для віднесення речення до того чи іншого прагматичного типу виступає характер прагматичного компонента. Пропозиція може бути тотожною в різних за комунікативною інтенцією реченнях. Зміст прагматичного компонента може бути умовно окреслений як сполучення *"Я (таким чином, цим) + дієслово, що визначає ілокутивну силу висловлення + адресат"*. Дієслово, що характеризує реалізовуване в мовленнєвому акті відношення між адресантом й адресатом, інколи називають перформативним. Термін *перформатив* увів Дж.Остін для визначення таких речень-висловлень, вимова яких еквівалентна виконанню дії, названої у висловленні формою дієслова 1-ої особи однини теперішнього часу активного стану індикатива. Так, *Я обіцяю, дякую, вітаю* та ін. є актами обіцянки, подяки, привітання. Цим перформативи відрізняються від констативів, які описують ситуацію, повідомляють про дію: *Я обіцяв, дякував, вітав* та ін. – це повідомлення про дії мовця. Перформативами називаються дієслова мовленнєвої діяльності у формі 1-

ої особи однини теперішнього часу, які експлікують ілокутивну силу речення-висловлення. Очевидно, правомірним постає розрізнення таких прагматичних типів речень: 1) констатив, 2) промісив, 3) менасив, 4) пеформатив, 5) директив (ін'юнктив і реквестив), 6) квеситив.

Комунікативно-інтенційним змістом констатива є ствердження: *Земля крутиться*. Для констативів неприйнятною є форма питання або спонукання, оскільки останні несумісні з прагматикою констатива.

Промісив пов'язаний з реченнями-обіцянками, основним комунікативно-інтенційним змістом яких виступає віднесення дії до майбутнього. При цьому автор висловлення виступає гарантом реальності обіцяного: *Я прийду коли-небудь. Я напишу. Я зателефоную. Я це обов'язково зроблю.*

Комунікативно-інтенційним змістом менасивів є погроза. Якщо у промісивах адресат зацікавлений у реалізації названої адресантом дії, то в менасивах адресат не зацікавлений у реалізації того, про що йде мова у реченні-висловленні: *Я тобі покажу, як красти квіти* (О.Слісаренко).

Перформативний тип речень окреслює речення-висловлення, в яких дія, названа дієсловом-присудком, дорівнює самій дії: *Я дякую вам.* Особливістю перформативів є те, що дієслово перформативного речення не може мати форму минулого, давноминулого або майбутнього часу. Перформативне речення не може бути також заперечним. Неприпустимим є включення до перформативних речень модальних компонентів, які допускають нездійснення дії.

Директив – прагматичний тип речення, комунікативно-інтенційним змістом якого є пряме спонукання адресата до дії: *Йди сюди, як я кажу! Виходьте зі своїх схованок* (В.Підмогильний). З-поміж директивів слід диференціювати ін'юнктиви, основним змістом яких є суворий наказ адресату, що не передбачає якихось варіантів його відміни: *Негайно перепишіть ці папери і віднесіть у гетьманську канцелярію* (Ю.Мушкетик), та реквестиви, що охоплюють комунікативно-інтенційний зміст прохання. Індексом цих речень можна вважати наявність елемента *просити*: *Я прошу вас це зробити саме так*.

Квеситив – це питальне речення в його традиційному розумінні. Спільним з директивом у квеситива є те, що вони обидва призначені для того, щоб викликати дію адресата. При цьому вони суттєво різняться, оскільки директив пов'язаний з категоричністю та комплексом мовленнєвих і немовленнєвих дій, а для квеситива – це тільки мовленнєві дії: *Чи прийдеш ти до мене?*

XI.5. Висловлення і пресупозиція: імпліцитні смисли, асерція. Найбільш послідовно пресупозиція й імплікація корелює з висловленням, а не реченням. Саме у визначенні висловлення говорять про аномальність, істинність і неістинність, що пов'язані з актуалізацією речення.

Поняття пресупозиції було запроваджено у філософській логіці. Фактично його використав Г.Фреге, згодом Б.Рассел, хоча вони й не

використовували відповідного терміна. Термін і детальний опис з визначенням пресупозиції запровадив П.Стросон. Окремі лінгвісти (пор.: О.В.Падучева) використовують у цьому значенні термін **презумпція.**

Наявні різні певні пресупозиції, що ґрунтуються на різних її властивостях. Основним змістовим виділенням пресупозиції постає тлумачення пропозиційного компонента висловлення, неістинність якого зумовлює недоцільність або аномальність усього висловлення.

Аномальні висловлення аналізував Б.Рассел, який констатував, що висловлення *Король Франції лисий* не може інтерпретуватися ні як істинне, ні як неістинне, тому що не існує короля Франції. За сучасними вимірами, можна сказати, що в цього висловлення наявна пресупозиція існування короля Франції. В силу того, що відомо, що в сучасній Франції короля немає, то очевидно, що ця пресупозиція неістинна, а тому усе висловлення стає аномальним. Водночас аномальним постає і заперечення *Король Франції не лисий.* Цей факт не випадковий, а пов'язаний з найважливішою властивістю пресупозиції: пресупозиція зберігається у випадку заперечення. Остання властивість інколи стає основою визначення пресупозиції, хоча насправді (за О.В.Падучевою) збереження при запереченні – це тільки один частковий вияв загальної властивості: не підпорядковуватися дії ніяких підпорядкувальних операторів, застосовуваних щодо речення. Так, фраза *Я радий від того, що приїхав також товариш* зберігає пресупозицію "приїхав хтось ще", що входить до смислу вихідного речення *Товариш також приїхав.*

Наявні операціональні визначення іншого ґатунку, за якими пресупозицією називається такий пропозиційний компонент висловлення, істинність якого випливає з висловлення та його заперечення. Таке твердження легко простежити на відповідному прикладі. Так, фактивні предикати прогнозують істинність залежної частини. Висловлення типу *Василь знає, що Мілан – столиця Франції* аномальне, оскільки має пресупозицію істинності судження *Мілан – столиця Франції*, що є, у свою чергу, хибним. Так само аномальним виступає і заперечення висловлення, що містить відповідний фактивний предикат і неістинне судження: *Василь не знає, що Мілан – столиця Франції.* У разі заміни фактивного предиката *знати* певним нефактивним, наприклад *вважати,* постає нормальне висловлення: *Василь вважає, що Мілан – столиця Франції.* Воно може бути істинним або неістинним залежно від реальних знань Василя.

Пресупозиції притаманні не тільки стверджувальним висловленням. Ч.Філлмор констатував, що у проханні *Відчини вікно* наявна пресупозиція "вікно відчинене". В іншому разі вона аномальна. Так само аномальне запрошення *Сідайте,* якщо воно адресоване до осіб, що уже сидять.

Останнім часом поняття пресупозиції суттєво розширилося внаслідок запровадження поняття прагматичної пресупозиції. Прагматичною пресупозицією висловлення називається пропозиційний компонент, який мовець вважає відомим для слухача. О.В.Падучева аналізує такий приклад.

Питання *Это ты разбил чашку?* містить прагматичну пресупозицію “чашка розбита”. Якщо співрозмовник насправді не знає цього факту, то його природною реакцією буде не відповідь *Не я,* а щось типу *Какую чашку?*

Незаперечним є той факт, що пресупозиція постає як наслідок певних властивостей окремих слів, конструкцій або граматичних категорій. Так, пресупозиція висловлення *Василь знає, що Мілан – столиця Франції* зумовлюється семантичними особливостями дієслова *знати,* його фактивністю. Цілком очевидно, що фактивність постає певним пресупозитивним компонентом значення цього дієслова, що відрізняє його від інших (пор. дієслово *вважати*).

Усе це дозволяє констатувати наявність пресупозитивних й асертивних компонентів значення окремих лексем. Так, у слові *чоловік* можна виділити, як мінімум, два семантичних компоненти: “чоловік” і “такий, що знаходиться в шлюбі”, що є нерівноправні між собою. Компонент “чоловік” є пресупозитивним, а компонент “такий, що знаходиться в шлюбі” – асертивним. Це легко простежити в ході аналізу висловлень зі словом *чоловік* у предикатній позиції. У висловленні *Петро – чоловік Марії* стверджується, що Петро перебуває в шлюбі з Марією, а не те, що Петро – чоловік. У заперечному висловленні *Петро – не чоловік Марії заперечується* компонент “такий, що знаходиться в шлюбі”, а компонент “чоловік” зберігається і складає пресупозицію висловлення.

Імплікація (наслідок), на відміну від пресупозиції, підпорядковується закону контрапозиції. **Імплікацією** називається така імпліцитна пропозиція, шляхом заперечення якої випливає заперечення основної пропозиції, пор. наслідки типу *Петро одружений з Марією* → “Петро одружений”; *Марія з’їла пиріжок* → “Пиріжок з’їли”.

Різницю між пресупозиціями й імплікаціями О.В.Падучева, наприклад, простежує (розвиваючи погляд Т.Гівона) на прикладі речень з фазовими дієсловами. Так, для речення *О другій годині ночі Джон почав працювати* можна виділити такі імпліцитні значення: пресупозиція – “В певний момент до другої години Джон не працював”; наслідок – “У певний момент після другої години Джон працював”.

Поняття імплікації використовується і для визначення значення всього речення. За аналогією до семантичних постулатів Карнапа визначниками значення слова слід вважати те, що значення речення являє собою множинність його імплікацій.

Особлива роль пресупозиції полягає в тому, що саме вона протиставлена **асерції,** або **асертивному компоненту** речення. Можна говорити також про ще один поділ значення речення (його пропозиції) на два протиставлені поняття – асерцію і пресупозицію. З них асерція виділяється за залишковим принципом, основне ж визначення набуває пресупозиція.

Асерцією називаються інші пропозиційні компоненти, що залишаються після вичленування пресупозиції і які можуть бути істинні і неістинні, що не зумовлює аномальності, і які заперечуються в разі

заперечення. Звідси: асерція – це те, що стверджується, наказується, запитується і под. у висловленнях з певною пропозицією.

Особливої уваги вимагає оказіональне використання пресупозиції як асерції, тобто зміна асерції і пресупозиції. Р.Сталнейкер, розглядаючи поняття прагматичної пресупозиції, наводить такий діалог:

— Яка зваблива секретарка!

— Так, і її чоловік так само думає.

Істинний намір людини, яка вимовила другу репліку, полягає в тому, щоб донести до співрозмовника факт "у секретарки є чоловік". Але вона приховує цей семантичний компонент як пресупозицію, ґрунтуючись на уявленнях про ввічливість і ненав'язливість, тому що на пресупозицію співрозмовник не зобов'язаний реагувати.

XI.6. Актуальне членування і комунікативна структура речення. Комунікативна структура речення інколи ототожнюється з **актуальним членуванням** речення. Актуальне членування речення являє собою членування його значення на фрагменти за їхніми комунікативними функціями (ролями). Саме тому актуальне членування називають також комунікативним. Традиційно речення членується на дві частини – **тему** і **рему.** Іноді говорять про третій елемент, який називають **зв'язкою,** або перехідним. Його кваліфікація та й встановлення наявності залишається дискусійним.

Тема (комунікативний суб'єкт) – це семантично вихідна частина речення, тобто предмет повідомлення (те, про що повідомляється). Рема (комунікативний предикат) – це те, що повідомляється. Тема і рема складають комунікативний центр речення. В реченні *Хлопчик пішов до школи* тема збігається з підметом – *хлопчик,* а рема репрезентована присудком *пішов до школи.* У такому разі наявний збіг актуального і граматичного членувань речення.

Наявні речення, що постають важко членованими в актуальному плані або не підлягають йому зовсім. Так, у буттєвих реченнях типу *Йде дощ* або *Ні хмаринки* важко реалізувати членування на тему і рему. Такі речення називають нерозчленованими. Щоправда, їх можна кваліфікувати як такі, що складаються з однієї реми.

Одним із основних завдань теорії актуального членування є опис мовних засобів – маркерів такого членування. До останніх зараховують порядок слів та інтонацію. Так, фрази *Учитель зайшов до класу* і *До класу зайшов учитель* розрізняються актуальним членуванням. У першому реченні темою постає підмет *учитель,* а ремою – група присудка *зайшов до класу.* У другому реченні темою виступає словосполучення *до класу,* а ремою – *учитель.*

Здебільшого рема виділяється інтонаційно за допомогою фразового наголосу, а на темі наявне підвищення тону. Інтонація і порядок слів – дві формальні ознаки актуального членування, що, як правило, взаємодіють. Максимально нейтральний порядок слів характеризується максимально нейтральною інтонацією. Для останнього притаманні нормальні позиції теми і реми. В стилістично нейтральному літературному мовленні тема

нормально передує ремі, а фразовий наголос знаходиться в кінці речення. Такий порядок слів В.Матезіус називав "об'єктивним". Супровідними засобами актуального членування є окремі частки, прислівники і под.

Одним із способів розмежування теми і реми постає дослідження пари "питання-відповідь". Можна стверджувати, що тема міститься у питанні, а рема – у відповіді. У зв'язку з цим особливого значення набуває класифікація питань, запропонована Ш.Баллі (вона ґрунтується на протиставленні диктуму і модусу). В граматиці розмежовують два різновиди питань: часткові *(Хто прийшов?)* і повні, що передбачають відповідь типу *Так* або *Ні (Дитина тут?)*. Ш.Баллі звернув увагу на те, що реально повних питань не буває, оскільки питання не може стосуватися диктуму і модусу водночас. Тому він запропонував розмежовувати чотири типи питань, що постають внаслідок комбінації двох ознак (часткове/повне, диктальне/модальне). Подібного типу класифікація репрезентує уяву про актуальне членування питань. У частковому диктальному питанні питальне слово вказує на рему. Повне диктальне питання вказує на нерозчленоване речення (складається повністю з реми). В повному модальному питанні усе речення є темою, а ремою – його відношення до дійсності. В частковому модальному питанні наявне додаткове виділення в рему частини диктуму.

Дослідження з актуального членування пов'язане з вивченням комунікативних та інших інтенцій мовця. Загалом актуальне членування не вичерпує комунікативної структури речення. Можна говорити про різні типи членування значення речення або виділення його фрагментів у зв'язку з іншими комунікативними категоріями. Метою таких і інших операцій є, наголошує У.Чейф, прилаштування мовця до плинної свідомості адресата. Лінгвіст наголошує, що йдеться не про сам зміст повідомлення, а про способи його передачі. Для усього комплексу явищ такого типу лінгвіст використовує термін **упаковка** [Чейф 1975]**.** Прийнятнішим є термін **комунікативна структура,** або **комунікативна організація речення.**

Поряд з термінами "тема" і "рема" наявні й інші пари протиставлених термінів і навіть окремі терміни, пор. пари **топік** і **коментар, дане** і **нове, відоме** і **невідоме, фон** і **фігура** і навіть терміни **емфаза, контрастивність** (і **фокус контрасту), погляд.** Окремі з них окреслені не досить чітко, окремі змішуються.

Термін "контрастивність" спочатку означав виділення фрагмента речення за допомогою спеціального фразового наголосу: *Рональд приготував сендвічі* або *Рональд приготував сендвічі.* Тому можна говорити про контрастну тему або рему. У змістовому плані контрастивні речення можна розглядати як відповіді на часткові диктальні питання за Ш.Баллі: *Хто приготував сендвічі?* або *Що приготував Рональд?* У цьому разі обов'язково мається на увазі альтернатива, наявність варіантів, з яких обирається один. Саме він і перебуває у фокусі контрасту. Якщо розглядати контрастивність на змістовій основі, то варто наголосити, що вона може виражатися не тільки фразовим наголосом,

але й особливим порядком слів і спеціальними конструкціями. За такої інтерпретації поняття контрастивності наближається до досить нечіткого поняття емфази (виділення).

Термін "топік" або просто замінює термін "тема", або використовується як синонім терміна "контрастна тема", а відповідно "коментар" наближається до поняття "рема".

Поняття "відоме" і "невідоме" пов'язані з передбачуваними знаннями адресата. Так, у фразі *До мене підійшов мій знайомий колега Василь Герасименко* передбачається, що *мій знайомий колега Василь Герасименко* належить до невідомого, а у фразі *До мене підійшов Василь Герасименко* об'єкт *Василь Герасименко* належить до відомого. Категорія відомого певним чином корелює з граматичною категорією означеності.

Поняття "дане" (або "старе") і "нове" також пов'язані зі знанням, але не з його наявністю, а з його активізацією. Даним називається те знання, яке, з погляду мовця, наявне у свідомості адресата під час мовленнєвого спілкування, тобто знання активізоване. Тема здебільшого є даним, а рема – новим, хоча це й необов'язково. Так, у тексті *Ми вийшли з потяга. Носильники пробігали повз, перегукуючись між собою* підмет другого речення, постаючи темою, стосується нової інформації.

Поняття "погляд" визначає, з чиєї позиції описується подія. В цьому разі суттєву роль відіграє вибір предиката, дескрипції, діатези. Так, конверсиви описують подію з різних поглядів: *Петро продав Василеві машину* (позиція Петра) і *Василь купив у Петра машину* (позиція Василя). С.Куно наводить приклад, коли погляд визначається вибором дескрипції: *Джон ударив свою дружину* (позиція Джона) і *Чоловік Мері ударив її* (позиція Мері). Учасник ситуації, чию позицію обрав мовець, знаходиться у фокусі емпатії [Kuno 1975].

Терміни "фон" і "фігура" використовуються в когнітивній лінгвістиці й означають ступінь значущості учасників ситуації (більшої для фігури і меншої для фону).

Крім бінарних протиставлень, наявні також ситуації **комунікативного динамізму,** що розглядається як градуальна шкала або ступінь. Це поняття розвивалось у Празькій лінгвістичній школі. Я.Фірбас визначає комунікативний динамізм елемента речення як внесок, який певний елемент вносить у розвиток комунікації.

XI.7. Актуальне членування й окремі типи мовленнєвих актів: перформативи. Поняття **перформатива** було висунуто англійським філософом Дж. Остіном і стало основою теорії мовленнєвих актів. Перформативи (або перформативні висловлення) за своєю структурою збігаються з розповідними реченнями. Але, на відміну від останніх, вони не описують дію, а дорівнюють реалізації дії. Вимова висловлення *Я присягаюсь у тому і тому* є самим присяганням, а не описом тієї дії, яку мовець виконує в момент мовлення. Перформативна властивість притаманна окремим дієсловам, точніше, дієслівним формам дійсного

способу теперішнього часу першої особи. Їх вживання у висловленні робить висловлення перформативом: *клянусь, обіцяю, дякую, вітаю.* Більшості дієслів ця властивість не притаманна. Так, фраза *Я пишу лист* саме описує дію, а не є такою. Вимова слів *Я пишу* не може замінити сам процес написання.

Властивість перформативності не є наслідком семантики дієслова. Так, перформативність не притаманна багатьом дієсловам на позначення почуттів і мовлення. Наприклад, висловлення зі словами *Я дякую* належить до перформативних, а висловлення з близьким за смислом словосполученням *Я відчуваю вдячність* тільки описує внутрішній стан.

Іншим формам перформативних дієслів не властива перформативність. Наприклад, висловлення з дієсловами у формі 3-ої особи або у формі минулого часу не належать до перформативних: *Він обіцяє, що прийде до нас у гості* (пор.: *Я обіцяю, що прийду до вас у гості); Я ж ще вчора обіцяв, що прийду до вас у гості.*

Необхідно пам'ятати, що можливі також перформативні висловлення з іншими формами перформативних дієслів (за О.В.Падучевою [Падучева 1985]): *Пасажирів просять пройти на посадку в третю секцію; Слід зазначити, що питання не таке просте; Я попрошу Вас правильно висловлюватися.* Перформативні висловлення істинні в силу їхньої вимови. Говорячи *обіцяю,* людина тим самим дає обіцянку, а вимовляючи *дякую,* дякує. Промовляючи ж *Я відчуваю вдячність,* людина може й обманювати, тому що це може не корелювати з її внутрішнім станом. Тому перформативи не можуть оцінюватися за шкалою істинності, оскільки не описують, а формують ситуацію.

Як альтернативну оцінку перформативів Дж.Остін запропонував поняття успішності, що визначається певними умовами:

(А1) Повинна існувати загальноприйнята конвенційна процедура, що призводить до відповідного конвенційного результату і що включає в себе вимову певних слів відповідними особами у відповідних обставинах.

(А2) Конкретні особи й обставини в кожному конкретному випадку повинні бути здатні і/або придатні для проведення тієї конкретної процедури, до якої ми звертаємося шляхом перформатива.

(В1) Процедура повинна виконуватися усіма її учасниками правильно.

(В2) Процедура повинна виконуватися усіма її учасниками з належною повнотою.

(Г1) Якщо процедура призначена для виконання особами, що до цього спонукувані певними думками або почуттями, чи є початком нового етапу в наступній поведінці будь-кого з учасників, тоді кожна особа, яка бере участь у процедурі, повинна насправді відчувати ці думки і почуття, і всі учасники повинні мати істинний намір здійснити відповідні вчинки.

(Г2) Наостанку вони насправді повинні поводити себе відповідним чином [Остин 1986, с.22-129].

Порушення будь-якої з цих умов зумовлює перформативну невдачу.

Дж.Остін будує класифікацію комунікативних невдач з опертям на типи порушень. Порушення правил А і В називається осічкою, а порушення правил Г, тобто порушення, пов'язані з нещирістю учасників ситуації, називаються зловживаннями такого прийому, в свою чергу, поділяються на порушення правил застосування процедури (порушення правил А), помилки (порушення правила В1) і перешкоди (порушення правила В2) [Там само, с.101-112].

Класифікація Дж.Остіна стала прообразом різних класифікацій комунікативних невдач [Там само, с.118].

Для опису семантики висловлення важливим є порівняння експліцитних перформативів і первинних перформативів. Експліцитність досягається, наприклад, за допомогою дієслова у формі 1-ої особи. На думку Дж.Остіна, первинному висловленню типу *Я там буду* й експліцитному перформативу *Я обіцяю, що я там буду* притаманна та сама комунікативна мета. Ця мета – обіцянка, і в експліцитному перформативі вона експлікується дієсловом *обіцяти.* Експліцитність може досягатися й іншими засобами, наприклад, дієслівним способом, тоном голосу, частками типу *хоч, тому* та ін. [Там само, с. 97-99]

Рівнозначність експліцитних і неекспліцитних перформативів стала поштовхом розвитку теорії мовленнєвих актів. У семантиці неекспліцитного перформатива наявне відповідне дієслово, що визначає ілокутивну мету висловлення. Загалом будь-яке висловлення можна розглядати як неекспліцитний перформатив, тому що будь-яке висловлення має комунікативну мету й ілокутивну силу, а це означає, що в його семантиці наявне перформативне дієслово, тобто в семантиці будь-якого висловлення вичленовується прихований перформативний предикат.

Такий підхід до опису значення висловлення слід кваліфікувати як **перформативну гіпотезу.** Її суть полягає в тому, що семантика речення описується такою структурою: "Я + перформативне дієслово + ім'я адресата + основна пропозиція". Перші три компоненти складають так звану **прагматичну рамку.** Прагматична рамка виражає комунікативну настанову мовця (= комунікативний намір). Це поняття є близьким до поняття пропозиційної настанови й або замінює її, або розглядається як її складник (поряд з модальністю).

XII. СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНІ ВІДНОШЕННЯ У СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

Речення як факт повідомлення співвідноситься з відрізком об'єктивної дійсності. Але ця співвіднесеність відрізняється від денотативної співвіднесеності слова: слово тільки називає об'єкт, тоді як речення повідомляє інформацію. Інформація являє собою ствердження чи

заперечення існування об'єктів, їх ознак та відношень. Процес мислення передбачає розчленування дійсності, виділення і виокремлення в ній об'єктів (предметів, якостей та ін.) і нове сполучення їх, яке у відповідний момент фіксується у свідомості. Тому речення, як форма вияву думки, повинно складатися як мінімум з двох елементів: суб'єкта, який безпосередньо співвідноситься з предметом думки, і предиката, що виражає властивість, відношення, дію, пов'язувані з суб'єктом, стверджуючи чи заперечуючи їх. Цей зв'язок, що встановлюється свідомістю і виражається в реченні, і є предикацією. Предмети думки – субстанції – виражаються у мовній формі іменників (основними носіями субстанційності є власне-іменники, або непредикатні іменники), їх кваліфікаційні ознаки – у формі прикметника (це ознаки, що встановлені попереднім актом думки), їх динамічні ознаки – у формі дієслова (встановлюються певним актом мовлення). Тому й природно, що типовою мовною формою вираження суб'єкта є іменник, а предиката – дієслово, його особова форма.

В українській мові основна форма вираження предикативності – двоскладна структура, яка складається з підмета і дієслівного присудка: *Пролетіли роки, ніби білі лелеки. Від того озеречка, від моєї річки, і кохання далеко, і юність далеко, А вони все у небо летять з-під руки* (Л.Забашта); *Давно, давно, ще в пору колискову, блаженним безтурботним малюком я всмоктував у серце рідну мову з цілющим материнським молоком* (Д.Луценко); *Зелена моя сторононько, Праотчий старий краю мій! Тут вітер шепоче тихенько, Тут річка збігає легенько, Всю ніч не змовка соловій* (О.Лупій) та ін. Значний фонд утворюють односкладні структури, в яких предикативність репрезентується одним компонентом – головним членом: *Любіть Україну, як сонце, любіть, як вітер, і трави, і води... в годину щасливу і в радості мить, любіть у годину негоди!...* (В.Сосюра); *Люби природу не як символ Душі своєї, Люби природу не для себе, Люби для неї* (М.Рильський); *Хочеш знати, чи справді було те, що так пишно цвіло, що на серце наводило чари...* (Леся Українка) і под.

Отже, одне й те ж відношення предикативності виявляється одночасно в аспекті позамовної дійсності, мислення і мовних форм. Ці три рівні паралельні, але у випадку асиметрії і розбіжності, а також в особливих формах речення проблема змісту і вираження предикативного відношення ускладнюється, що спостерігається у реченнях із скороченою синтаксичною структурою, ускладнених простих реченнях (тут наявна реалізація напівпредикативних значень і под.).

XII.1. Структура речення і типологія суб'єктно-об'єктних відношень. Взаємодія категорійних значень іменника й дієслова зумовлюється їх статусом у частиномовній класифікації і позицією в структурі речення. Іменник і дієслово складають ядерну площину серед частин мови, поруч з ними перебувають прислівник і прикметник, що утворюють периферію. Така кваліфікація іменника і дієслова відповідає

їхній семантичній, морфологічній, синтаксичній й ономасіологічній специфікації. Власне-іменники (назви предметів, неознакові слова або непредикатні лексеми) своєю первинною функцією мають номінацію предмета, оформляючи загальночастиномовне значення грамемами роду, числа і відмінка. Центральними синтаксичними функціями для них є функція суб'єкта, об'єкта дії як сильнокерованого лівобічного компонента, напівперифірійна позиція адресата дії як другорядного члена речення, з'єднаного за допомогою напівсильного підрядного зв'язку. Іменники й дієслова є центральними величинами в смисловій організації речення, реалізації пропозиції на мовному рівні.

Окремі лінгвісти ведуть мову про центральну площину серед частин мови, яку утворюють іменники й дієслова, що виступають кваліфікаторами і характеризаторами тільки іменників, і окрему периферійну площину складають прислівники. Центральність іменника і дієслова серед усіх частин мови не викликає істотних заперечень в силу їх відповідного статусу в межах речення, словотвірного потенціалу, специфіки і характеру морфологічної категорії. Ознакові слова набувають відповідного граматичного значення роду, числа, відмінка тільки за умови поєднання з іменником, тому їх категорії називають "відображувальними", "віддзеркалювальними". Міцна поєднуваність граматичних компонентів у синтагмі "означальне слово + означуване слово" зумовила аргументацію концепції "узгоджувального класу" (І.Г.Милославський, А.А.Зализняк). Привабливість такого підходу до аналізу системи граматичних родів у тому, що вони постають як цілісні моделі з послідовною формальною репрезентацією. Причому родова диференціація охоплює всі без винятку іменникові лексеми (пор. визначення "парного роду" та ін.). За такого підходу втрачається висвітлення корелятивності / некорелятивності семантичної і формальної мотивованості граматичного роду, аналіз взаємодії між категоріями роду і числа, з'ясування причин звуження формальної репрезентації роду іменників, його взаємодії з категорійними значеннями особи іменника й дієслова.

Взаємодія категорійних значень іменника й дієслова складає основу предикативної структури реченнєвого утворення, на яку нашаровуються інші складники. Дієслово як мовна одиниця характеризується неоднопорядковістю і неоднолінійністю значень: дієслово в межах речення реалізує себе як лексему, тобто те лексичне значення, яке утворює його концептуальне ядро *"репати", "лежати, "чекати",* і назву ситуації, описуваної його лексемою, зокрема – вичленовує і обмежує її, формує відмінкову рамку, тобто визначає набір учасників ситуації, їх рольовий статус та ієрархію. У цій функції дієслово виступає в ролі предиката, що є одиницею особливою, комплексною номінацією, яка визначає ситуацію як єдине ціле, утворюване ним самим і набором його аргументів. Цей аспект значення дієслова прийнято кваліфікувати як пропозиційний, тому що дієслово виступає як предикат – центр пропозиції, навколо якого

розгортаються всі інші елементи або співіснують з ним – є коґнітивно закріпленим на віртуальному рівні мовного знака і задає чи програмує його лексикографічне тлумачення.

Подвійний характер дієслова щодо своєї визначуваності на рівні реченнєвої структури зумовлює неодноплановий характер його категорійних характеристик, які відображають його іманентні величини і величини, що програмують власну реалізацію як заповнення відповідних гнізд (напр., сема "об'єктності", "знаряддя", "засобу" дії та ін.). Здатність дієслова визначати коло учасників дії та обставини її перебігу кваліфікується як його семантична валентність, що відображається в значенні дієслівної лексеми, утворюючи особливий, синтагматичний компонент у структурі дієслова.

XII.2. Основи актуалізації мовних одиниць у реченнєвій структурі. Мова являє собою віртуальну систему, яка актуалізується в мовленні, що відповідає протиставленню мови й мовлення [Бенвенист 1974, с.291]. Слово у системі мови є віртуальним знаком, співвідноситься з певним поняттям і йому притаманне сигніфікативне значення. У мовленні слово виступає актуальним знаком, співвідноситься з конкретним референтом, і йому притаманне денотативне значення. Слово актуалізує відображуване ним поняття у структурі висловлення. Актуалізувати поняття – це значить ототожнити його з реальним уявленням мовця [Балли 1955, с.87]. Означальне слово детермінується двома аспектами: денотативною співвіднесеністю з предметом і сигніфікативною співвіднесеністю з поняттям, яке формує знакове значення слова. "Аналогічно до слова в реченні-висловленні також вирізняються дві семантичні сфери: з одного боку, екстенсіонал, денотат, або референт, як позначення факту дійсності; з другого боку, інтенсіонал, сигніфікат, або смисл, як певна думка про цей факт" [Степанов 1981, с.11]. Дієслово своєю семантичною структурою запрограмоване на речення, яке також існує у віртуальному й актуальному вимірах.

Аналізуючи співвідношення віртуального й актуального планів реченнєвої структури, В.Матезіус підкреслює: "У мові слово виступає у своєму концептуальному аспекті, а речення – як абстрактна модель; у мовленні ж слово співвідноситься з конкретною дійсністю, а речення реалізується у вигляді конкретного висловлення" [Матезиус 1967(г), с.204]. У такій інтерпретації співвідношення двох вимірів відображено складність самого процесу номінації як на рівні окремого слова, так і на рівні речення. Мовні знаки не співвідносяться з конкретними предметами і ситуаціями як такими, а в них закріплюються абстрактні ідеальні сутності у вигляді понять або суджень про класи предметів або ситуацій. "Суть номінації полягає не в тому, що мовний знак позначає річ або якимось чином співвідноситься з річчю, а в тому, що він реалізує деяку абстракцію як результат пізнавальної діяльності людини, абстракцію, що відображає діалектичне протиріччя одиничного й загального реальних предметів і явищ" [Колшанский 1990, с.12]. Когнітивний аспект змісту певної форми

чи структури закріплюється на віртуальному рівні мовного знака, виступаючи як запрограмоване, задане.

Віртуальний аспект речення в гносеологічному плані забезпечує відображення класу ситуацій у вигляді концептуальних моделей (логіко-семантичних структур, або семантичних предикатів) і формування відповідних семантико-синтаксичних структур, а актуальний – відношення потенційного речення (пор. співвідношення потенційної функції з результативною як наслідок співвідношення системних й узусних факторів) до конкретної ситуації, що визначається умовами комунікації і ситуативно-прагматичними факторами, намірами мовця. Актуалізація віртуального речення і формування висловлення включають два аспекти: а) лексичне наповнення семантико-синтаксичних структур речення і референцію імен; б) предикацію, тобто акт співвіднесення віртуального речення з презентованою екстралінгвістичною денотативною ситуацією цілим комплексом морфологічних і лексичних засобів, домінування серед яких дієслівних є незаперечним фактом.

Отже, актуалізація включає номінацію і предикацію. Однією із особливостей предикації є те, що не кожне речення може модифікуватись в однаковій мірі. Часова, модальна та інші модифікації переважно зумовлюються семантичним типом предиката – основи висловлення. Дієслово як типовий репрезентант предиката в українській мові виступає ґрунтом такої модифікації, визначаючи її обсяги і цілісну парадигматику.

Речення як універсальна синтаксична одиниця належить до мови й мовлення. При цьому актуальний аспект речення передбачений його віртуальним аспектом, тому що немає нічого в мовленні, чого б не було в мові. Речення належить мовленню, але тип структури, за якою будується речення, належить до мови. Зв’язки між реаліями об’єктивної дійсності виступають ґрунтом утворення речення, яке є наслідком їх усвідомлення і мовного відображення. Оце діалектичне поєднання трьох складників, відображених у реченні, зв’язків (а) зв’язки між явищами, предметами об’єктивного світу; б) думки про зв’язки між явищами, предметами об‘єктивного світу; в) мовні засоби їх репрезентації) є ґрунтом для формування логіко-семантичних структур або семантичних структур, предикатів, в яких зафіксовані відображені мисленням і вираженні мовою типові відношення реального світу та їх соціальне усвідомлення. Такий зміст закріплений на віртуальному рівні мовного знака – семантичного предиката, який репрезентує сигніфікат речення, відображаючи всі конкретні ситуації певного типу. Паралельно з цим у мові сформувались лексичні засоби, які є засобами позначення як об’єктів, що вступають у певні відношення, так і самих цих відношень (звідси твердження про особливий різновид релятивних, ідентифікаційних, класифікаційних і под. речень).

Основною одиницею мислення є судження. Смисловий компонент судження реалізується в реченні-висловленні, якому притаманний як сигніфікативний компонент (власне-смисл), так і денотативний. Формою

вираження сигніфікативного значення виступають логіко-семантична і семантико-синтаксична структура, що ґрунтується на першій, а денотативного – актуалізоване речення-висловлення, що відповідає природі мови як знакової системи особливого плану з подвійним структуруванням її складників (у парадигматиці й синтагматиці) із дворівневим їх означуванням – в системі номінативних засобів (первинне означування) і як компоненти предикативних одиниць у мовленні (вторинне означування) [Уфимцева 1986, с.18-19].

XII.3. Місце предиката-дієслова в структурі речення. Семантична структура речення багатьма лінгвістами визначається щодо дієслова, яке вміщує граматику речення у прихованому (імпліцитному) вигляді. Механізм такого тлумачення розкрив С.Д.Кацнельсон: “Сферу граматичної семантики можна визначити по-різному, залежно від того, з якого боку ми до неї підійдемо. Відштовхуючись від системи свідомості, її можна визначити як формальний бік процесів змістового мислення. Наближаючись до неї з боку мови, ми виявимо, що цю сферу утворюють *семантичні функції граматичних форм* (курсив наш – А.З.) і категорійних ознак лексичних значень” [Кацнельсон 1972, с. 118]. Властивість бути членом певних предикатних відношень і властивість бути визначальним компонентом валентних відношень тут збігаються.

На синтаксичному рівні предикат визначається у змістовому плані як організувальний центр речення, який відкриває певну кількість синтаксичних позицій і відповідних для них функцій. Хоча такі категорії, як підмет, додаток, обставина, означення, є синтаксичними (мовними), вони також установлюють зв’язок з мисленням. “Логічні категорії посідають провідне місце, встановлюючи загальну структуру речення” [Мещанинов 1945, с.9-10]. Звідси, очевидно, “формальна синтаксична структура є похідною від семантичної структури речення, своєрідною синтаксичною інтерпретацією глибинної семантичної структури” [Кацнельсон 1972, с.104-105]. Синтаксична структура не може бути механічно виведеною з логіко-семантичної структури і навпаки. Синтаксична структура характеризується власною семантикою, яка являє собою набір синтаксичних позицій, і формою, що презентується відповідними певній синтаксичній позиції класами слів. Семантико-синтаксичний аналіз, у межах якого компоненти-синтаксеми характеризуються диференційними семантико-синтаксичними ознаками, тобто семантичними ознаками, визначуваними з урахуванням синтаксичних зв’язків” [Вихованець 1983, с.8], складає семантичну інтерпретацію формально-граматичної структури речення. Семантико-синтаксичний підхід дає можливість врахувати синтагматику й парадигматику речення, встановивши інваріантний комплекс синтаксем, що зазнає мовленнєвої модифікації в конкретному висловленні.

У безпосередньому зв’язку з валентними властивостями слів синтаксична структура речення описана й висвітлена Л.Теньєром [Теньер

1988]. За Л.Теньєром, речення постає як багаторівнева ієрархічна побудова, чи піраміда, в центрі якої перебуває організувальний компонент – дієслово, а на периферії розташовуються множинності підпорядкованих один одному через предикат граматичних компонентів. Виділення в межах речення структурних єдностей, центрами яких відповідно є іменник, прикметник чи прислівник, ні в якому разі не суперечить акумулятивно-твірній функції дієслова-предиката, тому що їх функціональне навантаження визначається залежністю від самого предиката, типом семантико-сннтаксичної валентності з дієсловом, первинністю / вторинністю щодо семантичного структурування речення, детермінованого валентними можливостями дієслова-предиката.

Предикативна структура речення, в якій активними компонентами є дієслово й іменник, підпорядковує собі всі вторинні елементи периферійного й напівperiферійного плану, напр., факультативний другорядний член речення – означення, напівпериферійний другорядний член речення – обставина (у класифікації Л.Теньєра, сирконстант). Елементарна семантична структура речення включає найбільш необхідні компоненти, що програмуються віртуальною семантичною структурою дієслова. Основою предикативного зв’язку є взаємодія категорійних значень відмінка й особи дієслова. Дієслово “програмує” позицію називного відмінка, поза ним не реалізується підмет. Іменник вимагає від дієслова відповідної особи, яка виступає ієрархічно вершиною в структурі комунікативного акту.

Позиція називного відмінка є формою презентації підмета і спеціалізованою формою вираження суб’єкта, до якої прилягають усі інші форми, зокрема форми давального, орудного, кличного та ін. Щодо називного відмінка особові форми корелюють і відображають особову спеціалізацію називного, відповідно реалізуючи форму 1-ої, 2-ої, 3-ої особи однини чи множини. Власне-іменники спеціалізуються на презентації 3-ої особи, в семантико-функціональній парадигмі відображається система граматичних родів. Співучасть категорійних значень роду і числа в предикативному зв’язку визначувана їх участю в реалізації загальнокатегорійного частиномовного значення предметності, їхній статус у його оформленні неоднаковий. Вершинну позицію посідає категорійне значення відмінка, до якого приєднуються значення роду і значення числа. Трансформація слова в позицію підмета (називний відмінок), додатка (знахідний відмінок), інструмента (орудний відмінок) зумовлює субстантивацію будь-якої частини мови, пор.: *Наше <u>завтра</u> окрилює нас; <u>Майбутнє</u> розкривало перед ним свої всеосяжні обрії; Красиве <u>два</u> красувалося в щоденнику* та ін.

Категорійні значення виду, часу, способу дієслова супроводжують предикативний зв’язок між підметом і присудком і не впливають істотно на його реалізацію. Названі категорійні значення тільки модифікують зв'язок підмета з присудком у темпоральному, аспектуальному та

модальному планах, істотно впливаючи на зображувану ситуацію тільки в актуально-комунікативному і прагматичному планах.

Аналіз взаємодії підмета і присудка в історії лінгвістичної науки тлумачився неоднаково. Одні мовознавці схилялись до думки про рівноправний характер підмета і присудка. Такий підхід логічно обґрунтований, тому що обидва члени речення відображають структуру судження, виступаючи їх аналогами в реченні: підмет – суб'єкт, присудок – предикат. Відсутність одного з компонентів зумовлює неповноту речення, що є адекватним структурі відповідного судження. Тому прихильники цього напряму заперечували функціональний статус односкладних речень як окремого інваріанта реченнєвих структур, існуючого на віртуальному рівні мовної системи. У логічно-мисленнєвому плані подібне тлумачення відносно переконливе і не викликає істотних заперечень. Дискусійним є питання про судження як єдину форму думки, що виступає концептуальною основою речення. На думку Ш.Серрюса, класичне аристотелівське судження S є P являє собою одну із форм судження, яка не може бути основою для дієслівних речень, а є ґрунтом тільки для іменних (див. [Загнітко 1990, с.21]). Тому він вважає, що схема aRb, яка відображає логіку відношень, є єдино можливою формою судження і утворює основу предикативної структури (див. [Загнітко 1990, с.21]).

Подібні спостереження висловлює А.І.Уйомов, який стверджує, що логіка відношень дозволяє глибоко проникнути в сутність судження, тому що вона розчленовує предикат, репрезентуючи судження у формі aRb, де R – відношення, а і b – предмети, між якими воно в даний момент наявне (див. [Загнітко 1990, с.21]). Водночас філософ схиляється до думки про наявність атрибутивних суджень, вказуючи при цьому на необхідність теоретичного обґрунтування цього типу відношень. Подібні думки висловлюються лінгвістами [Колшанский 1990], які вважають, що основою самої структури висловлення є відношення елементів, а не самі елементи, які є тільки деталями, з яких конструюється висловлення [Там само, с.8]. Отже, атрибутивне судження визнається як цілком закономірне, тому що значення ознаки, властивої одновалентному предикату, є несумісним із значенням відношення.

Взаємовідношення між атрибутивним і релятивним судженням розглядаються часто як два рівні однієї і тієї ж структурної одиниці: "Якщо судження як пропозиційна функція відображає характер об'єктивних зв'язків того чи іншого явища, то судження як суб'єктно-предикативна структура зумовлене спрямованістю самого пізнавального процесу" [Панфилов 1977, с. 112], тобто В.З. Панфілов другий тип судження пов'язує з актуальним членуванням реченнєвої структури [Там само, с.119-121]. Звідси реалізується аргументований перехід від генетично первинних синтаксичних структур типу *Я читаю книгу; Дівчина вишиває рушник; Майстри будують хату* до вторинних, похідних величин, зумовлених в еволюційному плані потребами комунікативно-актуального членування інформативної структури речення *(Я читаю; Дівчина вишиває; Майстри*

будують). Між мовними одиницями, що максимально відображають відношення об'єктивного світу і поява яких зумовлена мисленнєво-пізнавальними процесами, наявний взаємозв'язок і взаємодія. Але їх не слід гіперболізувати, тому що серед мовних одиниць є структури, які не вписуються в логічну структуру судження (пор. питальні та окремі різновиди спонукальних, оптативних речень).

О.О.Шахматов, О.М.Пєшковський, О.І.Смирницький вважали центральною одиницею речення підмет, який підпорядковує своїй семантиці функціональне призначення присудка. Відправним моментом такого тлумачення статусу підмета є зосередження уваги на генетично первинних структурах речення в праіндоєвропейській мові, де лівобічну позицію при активному дієслові реперезентував тільки елемент (ім'я) активної семантики, це була позиція "актива" (відмінка діючої особи, агенса, суб'єкта при активному дієслові), аналогічну позицію при неактивному дієслові заповнював "пасив" (відмінок пацієнса, об'єкта при активному дієслові і суб'єкта при неактивному – особи чи речі) (див.: [Уленбек 1950; Степанов 1989, с.10-11]). Визначальний характер відмінкової форми як абсолютивної зумовив особливий статус імен активної семантики, можливість їх сполучуваності в "активі" тільки із дієсловами активної семантики. Зміна активного ладу праіндоєвропейської мови на номінативно-акузативний (генетично похідний) зумовила видозміну самої структури речення. У номінативно-акузативному ладі нівелюється опозиція "активність / неактивність", знімаються обмеження на заповнення позиції суб'єкта. В активному граматичному ладі "актив" імені свідчив про відповідну семантику дієслова, тобто простежувався процес, який слушно констатував С.Д. Кацнельсон, наголосивши на тому, що "форми мови ... супроводжують мислення від початкової фази зародження думки до моменту відчуження і передачі її слухачеві" [Кацнельсон 1972, с.4], актуалізація позиції активного суб'єкта вимагає синтагматичної підстановки відповідного дієслова.

Номінативно-акузативний граматичний лад мовної системи свідчить про співмірність позицій суб'єкта і об'єкта у реченнєвій структурі, вони постають реалізаторами продовжених сем у семантичній структурі дієслівних лексем, що характеризуються власне-синтагматичною спрямованістю. Тому більш переконливою є аргументація підмета як залежного і зумовленого присудком компонента реченнєвої структури (О.О.Потебня, В.Г.Адмоні). Актуалізація в сучасній лінгвістиці місця валентних зв'язків у конструюванні речення зумовила кваліфікацію підмета як головного члена двоскладного речення, який займає одну з центральних позицій у реченні і складає разом з присудком його граматичну основу (див. [Вихованець 1971; Вихованець 1980; Вихованець 1987]). Розглядаючи зв'язок між підметом і присудком у структурі речення, Н.Л.Іваницька підкреслює: "Ми розглядаємо підмет як формально-синтаксичний компонент граматичної основи двоскладного

речення з властивими йому такими диференційними ознаками: ядерність, взаємозалежний зв'язок із присудком, детермінованість присудком з боку синтаксичного часу, способу, особи. Ці ознаки підмета є його постійними синтаксичними характеристиками на відміну від семантичних і морфологічних характеристик як таких, що змінюються в конкретних реченнях" [Іваницька 1986, с.59-60]. Взаємодія підмета з присудком простежується у взаємодетермінованості їх значень особи і відмінка, всі інші граматичні значення є лише супровідними, яким в силу цього й можна приписати статус контекстуальних. Підмет у межах речення є завжди означуваним і виступає у двоскладному реченні носієм ознаки, яку утворює присудок і яка притаманна йому.

XII.4. Предикатність і предикативність речення. Предикативний зв'язок у межах речення перебуває постійно в полі зору лінгвістів, тому що, на думку більшості учених, речення створюється в основному актом, через який предмету думки і повідомлення (тобто комунікативному суб'єкту) приписується те, що про нього мислиться і повідомляється (комунікативний предикат) (див. [Загнітко 1990, с. 23-25]).

Речення будується навколо певного предиката, який виступає організувальним центром речення на логіко-семантичному і семантико-синтаксичному рівні. На першому з цих рівнів він є семантичним предикатом, а на другому – семантико-синтаксичним. На обох рівнях предикат являє собою особливу семантичну сутність, яка типізується не у формі словникових одиниць, а у формі структурних схем речення. Постійна типізація зумовила закріплення певних сем у структурі самої лексеми на віртуальному рівні і зумовлює рівень її предикатності.

На логіко-семантичному рівні предикат, типовою реалізацією якого в українській мові є дієслово, розглядається: як пропозиційна функція, що репрезентує той чи інший "стан речей" в об'єктивній дійсності. Тому пропозиційна функція визначається як предикат і деяка характеристика змінних [Степанов 1981, с.338], і предикати виступають особливими семантичними сутностями мови, вони типізуються мовою не у формі словникових одиниць, дієслів, а у формі пропозиційних функцій і відповідних для них "структурних схем речення" [Там само, с.133].

Кожен із семантичних типів предикатів програмує певні відношення між зумовленими ним семантичними аргументами, зміна яких зумовлює зміну предиката або модифікацію його семантичної структури. Семантичний предикат не тільки уміщує певну кількість аргументів, але й визначає їх семантичний статус (об'єкт, адресат, інструмент і под.) і репрезентує структурно-семантичну основу речення. Відштовхуючись від подібного тлумачення предиката, М.І.Лещенко підкреслює: "Віртуальному реченню властива предикатність, а актуальному – предикативність. Предикатність речення полягає в його організації навколо предиката і в його суб'єктно-предикатному членуванні, а предикативність – у віднесеності змісту речення до дійсності" [Лещенко 1988, с. 31].

Отже, предикативність визначається через реалізацію суб'єктивного змісту, його місця у структурі речення і значущості окремих категорійних значень у його репрезентації.

XII.5. Об'єктивні і суб'єктивні смисли у структурі речення. Те саме відношення предикативності виявляється одночасно в аспекті позамовної дійсності, мислення і мовних форм. Ці три рівні паралельні, але у випадку асиметрії і розбіжності, а також в особливих формах речення проблема змісту і вираження предикативного відношення ускладнюється, що спостерігається у реченнях із скороченою синтаксичною структурою, ускладнених простих реченнях (тут наявна реалізація напівпредикативних значень і под.). Реалізація в реченні об'єктивних і суб'єктивних (див. схему 1) начал уможливлює його розгляд у двох площинах: 1) співвідношення з позамовною дійсністю (об'єктивний зміст); 2) реалізація в реченні інтенцій адресанта (суб'єктивний план). Інтенції мовця слід диференціювати на кваліфікативні і соціальні (за: [Шинкарук 2002]).

Схема 1.

Типологія суб'єктивних смислів

Специфіка речення-висловлення як основної синтаксичної одиниці виявляється в сукупності обов'язкових суб'єктивних значень, у яких реалізується комунікативний намір мовця, передається його ставлення до відображуваного в реченні фрагмента дійсності. Граматичний лад української мови змушує мовця вводити до кожного граматично оформленого речення мінімум **суб'єктивних смислів**, які згідно з їхнім призначенням у реченні об'єднані в дві групи: кваліфікативні та соціальні. **Кваліфікативні суб'єктивні смисли** визначають чи кваліфікують події та інформацію про них, а **соціальні** – виражають різні соціальні стосунки між

учасниками комунікації. Необхідно розмежовувати такі кваліфікативні суб'єктивні смисли:

1. **Модальність** – комплекс смислів, який об'єднує коло кваліфікацій, інтегральним компонентом яких є віднесеність до планів реальність / ірреальність, тобто передаваний мовцем стосунок змісту речення до дійсності, характеристика повідомлюваного як реального чи ірреального. Найбільший внесок у дослідження теорії модальності зробили Ш.Баллі, В.В.Виноградов, І.Р.Вихованець, В.Г.Адмоні, Н.Ю.Шведова, Г.О.Золотова, Н.Сафонова та інші. В реалізації модальності беруть участь: 1) форми способу дієслова (реальність, виражається найчастіше дієсловом дійсного способу, а ірреальність дієсловами умовного чи наказового способів), напр.: *Він поїхав до Києва*; *Не ходити б йому туди*; 2) модальні дієслова, прикметники, прислівники (*хотіти, бажати, воліти, повинен, необхідно* та ін.), напр.: *Хочеться поїхати до рідних в гості*; *Через годину все повинно закінчитися;* 3) інфінітив як єдиний головний член односкладного інфінітивного речення, пор. модальні значення: повинності, необхідності (*Радіти б йому, а він сумує*); (не)можливості (*В осінні дощі по греблі ні пройти, ні проїхати*); невідворотності, неминучості (*Двом смертям не бути, однієї не минути*); (не)бажаності (*От якби подивитися на нього*); 4) модальні слова (*можливо, може, звісно, правда*) і частки (*ніби, би, хіба що, ну і*): *Можливо, він скоро з'явиться*; *Я тобі хотів би золота купити*; 5) вигуки (*ох!,ой-ой-ой!*): *Ах, скільки струн в душі дзвенить!;* 6) спеціальні інтонаційні засоби для акцентування подиву, сумніву, упевненості, недовіри, протесту, іронії тощо: *Ти мені засни ще на уроці!*; *Не біжи! Не спіши!*; 7) порядок слів: *Ти у мене потанцюєш!*; *Буде він тебе слухати!*;

2. **Персуазивність** – смисл, за допомогою якого мовець кваліфікує повідомлюване щодо його вірогідності. Варто розмежовувати чотири модальні значення персуазивності: ймовірності, непевності, необхідності, впевненості. План вираження персуазивності побудований так, що її позитивне значення – відсутність сумніву у вірогідності – виражається імпліцитно, спеціальні засоби вводять тільки тоді, коли автор невпевнений. До засобів вираження персуазивності належать: а) модальні слова (*очевидно, видається, либонь, напевно, мабуть*), б) модальні частки (*хіба, наче, неначе, аж, аж ось, ще, чи, як би, якраз*), в) модальні фрази (*я думаю, я вважаю, як здається, не віриться, чого доброго*), в) модальні дієслова (*могти*, *мусити*) і г) предикативи та синтаксичні конструкції з модальним значенням (*можна, повинен*): *Все, здавалося б, можна відбудувати*; *Хіба ви вже приїхали з міста?*; *Чоловік повинен бути мужнім*; *У нього можуть бути неприємності.*

3. **Авторизація** – смисл, за допомогою якого викладену в реченні інформацію кваліфікують щодо джерел чи способів її отримання. План змісту авторизації спирається на протиставлення своє / чуже чи авторське / цитоване. Автор може вказати, яким чином отримана інформація: сприйняття (зорового, слухового, інтелектуального), логічної діяльності.

Експліцитно авторизація виражається за допомогою дієслів відповідної семантики, напр.: *Я побачив / почув / здогадався, що пішов дощ*, чи слів, що вказують на джерело інформації, напр.: *як твердять астрономи, як стало відомо з вчорашніх газет* та ін.

4. **Оцінність** – смисл, в основу якого покладено вираження позитивного / негативного ставлення до події. Внутрішня диференціація оцінності веде до виділення оцінних смислів, які згідно з їхнім призначенням у реченні диференційовані на чотири групи: а) смисли із загальнооцінними значеннями, які можуть бути позитивними, нейтральними, негативними. Загальнооцінні смисли реалізують прикметники *добрий, поганий,* а також їх синоніми *чудовий, відмінний, недобрий, дурний* та ін.; б) смисли із частковооцінними значеннями, які поділяються на: 1) психологічні оцінки (*цікавий, розумний, радісний*); 2) сенсорно-смакові оцінки (*смачний, непривабливий*); 3) естетичні оцінки (*гарний, потворний*); 4) етичні оцінки (*моральний, злий*); 5) утилітарні оцінки (*корисний, несприятливий*); 6) нормативні оцінки (*стандартний, неправильний*); 7) телеологічні оцінки (*вдалий, ефективний*); в) смисли з емоційно-оцінними значеннями, які характеризують об'єктивний смисл речення в плані його позитивної оцінки (радість, схвалення, захват, захоплення, щастя) і негативної оцінки (засмучення, незадоволення, сум, нудьга, здивування). Засобами вираження емоційно-оцінних смислів є дієслова емоційної та оцінної семантики, предикативні прислівники (*ненавидіти, любити, боятися, дивно, сумно* тощо), емоційні вигуки (*ой, о, гей, ах, у*), емоційно-підсилювальні частки (*все, то що ж то за, що там за*), вставні слова, словосполучення та речення, напр.: *А без мене, кажу вам, нічого не буде; Як тоді, коли малими з паші гнали (ой, гроза була!) корів* (І.Жиленко); г) смисли із аксіологічним значенням стосуються речення загалом. Засобами вираження аксіологічних смислів є модальні слова, прислівники, частки та ін.: *жаль, на превеликий жаль, неправильно, тривожно, що…, нечесно, що…* тощо.

І.Р.Вихованець виділяє ще такий суб'єктивний смисл речення, як настанова речення – вираження комунікативного наміру, завдання мовця, це можуть бути значення розповідності, питальності, спонукальності, бажальності (оптативності) тощо [Вихованець 1992]: *Повітря зробилося прозорим.* (М.Коцюбинський); *Тату, ви знов запізнилися?* (В.Малик); *Доброго ранку, шановні народні депутати!; Долетіть, долетіть би мені.* (В.Сосюра).

Соціальні смисли дають змогу мовцеві виражати ставлення до співрозмовника – поважливе чи фамільярне, офіційне чи дружнє. Як правило, диференціюють серед соціальних смислів (за: [Шинкарук 2002]).

1. **Директивність,** що об'єднує засоби різних рівнів мови, семантична функція яких – спонукати слухача або іншу особу до реалізації дії чи стану. Виражаються директивні речення за допомогою синтетичних і аналітичних форм наказового способу (*Ходімо до людей! Нехай лежить!*),

дійсного способу (*Полетиш ранком!*), умовного способу (*Щоб прийшов вчасно!*), інфінітивних речень (*Достати неба!*), недієслівних конструкцій (*Обережно! Вогонь!*), інтонації. Директивні речення поділяють на дві групи: 1) директиви, де використовують інтонацію із спадним тоном: наказ, розпорядження, заборона, інструкція; 2) директиви, де постає інтонація зі спадно-висхідним або висхідним тоном: власне спонукання, прохання, дозвіл, порада, пропозиція, запрошення.

2. **Категоричність**, що ґрунтується на соціальних ролях учасників комунікації та їхніх індивідуальних особливостях. Саме в цьому смислі розрізняють наказ і прохання, примушування й умовляння, розпорядження і поради. Категоричність виражається лексичними засобами (*я вважаю, мені здається, по-моєму*), інтонацією тощо.

3. **Соціальний етикет**, що охоплює систему формул повсякденного спілкування людей, своєрідних етикетних висловів. У реченнях вони відображають різноманітні етикетні дії: привітання, вибачення, поздоровлення, прощання тощо. Вони виражаються стереотипними формулами, для яких характерні категорійна постійність і стереотипне лексичне вираження (форми першої особи однини індикатива дієслів *дякувати, вітати, бажати*, форми другої особи імператива дієслова *вибачати* та ін.), постійність синтаксичної структури.

Суб'єктивний смисл речення репрезентують різні мовні засоби: а) лексико-граматичні (модальні слова і словосполучення, частки, вигуки), б) морфологічні (суб'єктивне дієслово, рід дії, особа, час), в) синтаксичні (структури різних типів) та г) фонетико-графічні (авторські розділові знаки).

Проблема **об'єктивного смислу** речення і його функціонування в семантико-синтаксичній структурі речення цікавила як зарубіжних, так і вітчизняних мовознавців (Ш.Баллі, Т.Б.Алісова, Н.Д.Арутюнова, І.Р.Вихованець, А.П.Загнітко, В.Д.Шинкарук та ін.). Об'єктивний смисл речення – це його номінативно-репрезентативний рівень. Репрезентативний зміст речення – це основний (денотативний) зміст речення, суть якого полягає в номінації, репрезентації відношення повідомлюваного до конкретного референта дійсності, предмета думки тощо.

У сучасному мовознавстві об'єктивний смисл речення найбільшою мірою відбивають поняття пропозиції і валентності, що з різних боків характеризують речення як знак ситуації і є інструментом розмежування елементарних і неелементарних простих речень.

Об'єктивні смисли можуть бути описані з опертям на валентність предиката, що є системно визначеною кількістю аргументів (та їхніх рангів), реалізованою на реченнєвому рівні. Словами первинної валентності виступають дієслова, що є типовим зразком реалізації предиката. Валентність дієслівного предиката визначає статус непредикативних знаків, у силу чого один предикат разом із залежними від нього непредикатними компонентами витворює семантично елементарне речення. Однак поряд із вербальними предикатами дії, процесу, стану,

функціонують предикати якості, виражені іменними класами слів – субстантивами, ад'єктивами й адвербативами (*Дівчина буде красунею; Я для тебе буду доброю; А зараз тихо*).

Об'єктивний смисл речення також пов'язують із поняттям пропозиції, яка лежить в основі семантичної структури речення. І.Р.Вихованець вважає, що пропозиція являє собою семантичний інваріант, спільний для всіх членів парадигми речення і похідних від речення конструкцій (словосполучень, зворотів тощо) [Вихованець 1992]. Це стабільне семантичне ядро, об'єктивна семантична константа речення, яка відображає структуру ситуації, події. Структуру пропозиції визначає предикат, який вказує на характер ситуації (позначає дію, процес, стан або якість предмета) і на відповідні місця для предметів – учасників ситуації (актантів, аргументів), зумовлює їх кількість і семантичні функції (ролі). Об'єктивні смисли речення можуть реалізовуватися: 1) предикативною конструкцією, яка і становить реченнєву структуру: *Дітям показували кіно*; 2) напівпредикативною конструкцією: *Син, втомлений від роботи, зайшов до хати = Син зайшов до хати + Син був втомлений роботою*; 3) детермінантом: *Діти пішли в ліс по гриби = Діти пішли в ліс + Діти хочуть назбирати грибів*; 4) дуплексивом: *Бог створив людину доброю* (Р.Іваничук) *= Бог створив людину + Вона повинна бути доброю*; 5) атрибутивним компонентом: *Щасливі діти йшли дорогою = Діти йшли дорогою + Діти були щасливі*; 6) предикатним знаком, який заповнює невластиву для нього синтаксичну позицію: *Грім злякав малечу = Гриміло + Це злякало малечу.*

XIII. СУЧАСНІ СИНТАКСИЧНІ ТЕОРІЇ

XIII.1. Пояснення в лінгвістиці, або що таке граматична теорія. Два основних завдання, які стоять перед лінгвістичної наукою – опис мовних фактів та їх пояснення; опис вимагає методу, а пояснення – теорії. Теорія покликана відповісти на питання, чому в мові наявні саме ці факти, а не інші. Описова лінгвістика займається окремими мовами, теоретична лінгвістика – властивостями, притаманними усім мовам або їх більшості – мовним універсаліям. Можна спробувати теоретизувати на інтуїтивних узагальненнях, але цей шлях ненадійний. Значно більша цінність властива узагальненням над вибірками мов – емпіричним універсаліям. Сучасні теоретичні напрями поділяються на дві групи – формалізм і функціоналізм. Вони розрізняються своєю пояснювальною базою, тобто множинністю фактів, яка визнається в них визначальним чинником мовної структури. Теоретична праця передбачає певну послідовність кроків: висунення гіпотези, її перевірка на фактичному матеріалі і коригування гіпотези.

Теорія граматики природної мови повинна бути описово адекватною, тобто спроможною правильно передбачувати спостережувані факти, й одночасно пояснювально адекватною, тобто такою, що не передбачає фактів, які у природній мові не спостерігаються. Теоретична гіпотеза може бути сформована на метамові формальної граматики.

В основі будь-якої наукової роботи перебуває певна методологія. Сучасна лінгвістика, як і майже уся сучасна наука, в основному сповідує наукову методологію нового часу, яка виникла в Західній Європі в XVI-XVII ст. Спрощено її можна окреслити так: 1) накопичення фактів спостереження або експериментів; 2) побудова з них гіпотетичної моделі реальності; 3) перевірка цієї моделі на практиці або шляхом реалізації експерименту. Основу наукового мислення становить інтерактивний пізнавальний метод: пояснювальні моделі не "зависають у повітрі", як у донауковому мисленні; обов'язково здійснюється перевірка, наскільки вони підтверджуються практикою, наскільки їх передбачення відповідає дійсності. При цьому і побудова моделі, й оцінка її правдоподібності повинні бути максимально формалізовані.

XIII.1.1. Мета граматичної теорії. Основна мета будь-якої наукової теорії або гіпотези – пояснення спостережуваних фактів. Реєстрація, систематизація та узагальнення фактів являють собою інше, хоча й пов'язане з першим, завдання наукового дослідження – завдання спостереження та експерименту. **Спостереження** дозволяє врахувати природні, спонтанні факти, поява яких не залежить від діяльності дослідника. **Експеримент** дозволяє працювати зі штучними фактами, які покликані до життя самим дослідником.

Спостереження в лінгвістиці полягає у вивченні усних або письмових текстів. Експеримент найчастіше застосовується у роботі з інформантом – носієм мови. Автором спонтанних текстів або носієм досліджуваної мови може бути і сам лінгвіст-дослідник. *Вивчення лінгвістом власної мовної поведінки називається* **інтроспекцією**.

Теорією будь-якої конкретної мови можна вважати її **науковий опис**, і якби всі люди розмовляли однією мовою, такий опис, звичайно, вважався б теорією мови взагалі. Насправді передбачувальна і пояснювальна сила такої "теорії" надзвичайно велика – вона ні в чому не є гіршою від багатьох науково-технічних теорій, хоча, безперечно, одні описи української мови враховують більше фактів і уміщують глибші узагальнення, ніж інші. Якщо із опису випливає, що слово *калина* має форму знахідного відмінка *калину*, то скільки б мовці не вживали форму знахідного відмінка цього слова, вони завжди використовуватимуть саме її.

Для пояснення дивовижно послідовної мовленнєвої поведінки носіїв української мови можна, наприклад, спробувати спрогнозувати граматичне правило, за яким усі слова цього морфологічного типу в українській мові утворюють форму знахідного відмінка на *-у* і надати йому статус "правила" або "закону". Носії української мови вживають саме цю форму,

тому – уявімо собі на хвилину, – в силу певних еволюційних причин саме так сформувався різновид homo sapiens: влаштованість граматики входить в геном людини так само, як в нього входить, наприклад, будова тіла.

Але таке "пояснення" відразу легко заперечується відомими фактами: граматичні правила в різних, навіть близькоспоріднених, слов'янських мовах є нетотожними, форми відмінків відрізняються від українських. Відомо також, що дитина, яка народилася у носіїв однієї мови, але вихована в середовищі носіїв іншої мови, так само швидко засвоює цю мову, як "природні" носії іншої мови. Тому неможливо приписувати носіям української (або іншої) мови якусь особливу генетично успадковуваність знання своєї мови, які абсолютно відрізняються від знання, яке отримують від народження носії інших мов. Якщо факти української граматики або граматики іншої мови виявляються саме такими, якими ми їх спостерігаємо, то причину цього слід шукати в чомусь іншому.

Лінгвісти XIX ст. висунули і с т о р и ч н е пояснення мовних фактів. Було встановлено, що будь-яка група споріднених мов являє собою різні історичні форми однієї мови-пращура. Вияснилося, що фонологічна система, словник і граматичний лад будь-якої мови більшою частиною успадковані від ранніх історичних форм цієї мови, причому фонологічні зміни носять регулярний і систематичний характер. Успіхи порівняльно-історичного мовознавства виявилися настільки вражаючими, що і в XX ст. окремі лінгвісти твердили: "історизм – обов'язкова ознака пояснювальної науки" [Абаев 1986, с.30].

Історичне мовознавство не завжди дає цілком позитивні відповіді на питання, чому спостережувані мовні факти саме такі, як вони є, а швидше підмінює це питання зовсім іншими: чому була так влаштована мова-пращур або чому вона була влаштована по-іншому, чому з нею відбулися саме такі зміни? Основним об'єктом вивчення в лінгвістиці постає знання мови мовцем, яке, звичайно, не охоплює знання історично попередніх форм, – в іншому разі ми без підготовки могли б читати новгородські берестяні грамоти, "Слово о полку Ігоревім". Історичні пояснення були заперечені магістральними напрямами лінгвістики XX ст. з її надвеликим зацікавленням синхронією. Крім того, зазнали невдачі всі спроби застосувати в лінгвістиці історичну методологію, яка передбачає поступовий розвиток мови від простого до складного, – в крайньому разі, в тому, що стосується фонетики і граматики, ні давні мови, ні мови народів, що продовжують жити в кам'яному віці, ні в якому разі не "примітивні".

Водночас слід визнати, що можливості історичного пояснення в принципі невичерпні. В міру розвитку порівняльно-історичного мовознавства може бути врешті-решт доведено, що усі відомі мови походять від однієї мови-пращура, і в такому разі спостережувані подібності між ними набувають свого викінченого пояснення.

Сучасний функціоналізм досліджує можливість пояснення граматичних форм через граматикалізацію, тобто відповідні способи перетворення неграматичних елементів в граматичні, – наприклад, повнозначних у неповнозначні або в афікс. Оскільки шляхи

граматикалізації у всіх мовах подібні, то можна спрогнозувати, що й облаштування граматики у них у чомусь подібне.

Очевидно, що теорією Мови взагалі не можуть бути ні опис однієї якої-небудь мови, ні навіть система принципів, які вказують, як слід описувати мову. Такі принципи являють собою метод, а не теорію. Незважаючи на те, що метод і теорія взаємопов'язані, їх необхідно чітко розрізняти. **Метод** включає в себе понятєвий апарат і відповідні способи дослідження й опису матеріалу. **Теорія** повинна уміщувати дані про властивості, що постають для людської мови необхідними.

Загалом відповідь на питання про статус теорії Мови повинна враховувати наявність спільних закономірностей у мовах взагалі. Уява ж про те, що вигляд, якого набула українська граматика в результаті історичного розвитку (або граматика будь-якої мови), є врешті-решт результатом випадкових факторів, унеможливлює напрацювання єдиних теоретичних принципів. Подібний нігілістичний погляд на можливість напрацювання загальної теорії граматики був притаманний представникам американського структуралізму – дескриптивної лінгвістики. Зіткнувшись з проблемою опису вельми "екзотичних" мов індіанців північноамериканського континенту, лінгвісти США переконалися в тому, що напрацьовані класичні граматичні поняття, застосовувані в ряді індоєвропейських мов, не можуть бути застосовані до мов Америки. З цього випливав, на їхній погляд, висновок, що будь-яка теорія граматики зруйнується в тому разі, коли зіткнеться з не передбаченим нею мовним матеріалом, право ж на існування має тільки той метод опису, який обмежується певними простими поняттями і який може бути застосований до усіх відомих мов (напр., дистрибутивний клас, фонема або морфема). За Л.Блумфільдом, "... плідними узагальненнями у мовознавстві постають узагальнення індуктивні. Явища, які ми вважаємо універсальними, можуть бути відсутніми у ... новій мові, з якою ми зіткнемося" [Блумфилд 1968, с. 34].

Сьогодні цей погляд не поділяється жодним з теоретичних напрямів. Те спільне, що виявляється в граматиках мов приводить до висновку, що в них наявний не тільки результат історичних випадковостей, але й певний універсальний компонент, тобто компоненти побудови граматики, що властиві кожній мові. Приступаючи до вивчення нової й абсолютно невідомої науці мови (Південно-Східна Азія, Нова Гвінея, амазонська сельва тощо), сучасний лінгвіст знає про неї досить багато. По-перше, відомі окремі факти, які виявляються в граматиці будь-якої людської мови або у переважній більшості мов; такі факти називаються **мовними універсаліями**. По-друге, можна заздалегідь уявити собі той обмежений простір можливостей, в межах якого набуватимуть значення основні параметри його граматичної структури.

Дослідницькі програми у сфері теорії граматики ставлять перед собою три мети: 1) виявити цей універсальний компонент; 2) пояснити причину його існування; 3) пояснити, чому він саме такий, яким він є.

Від конкретного опису мови досить складно перейти до вивчення властивостей Мови взагалі, тобто з'ясування того, що є спільного в мовній поведінці усіх людей. Займаючись суто описовою роботою, лінгвіст

здебільшого не ставить питання про те, які граматичні явища можливі в мові, а які неможливі і малоймовірні і чому. На ці питання повинна дати відповідь **загальна теорія граматики** або **універсальна граматика**.

XIII.1.2. Евристична цінність інтуїції. Одне із завдань граматичної теорії – розмежувати факти, що є властивостями певної конкретної мови, і факти, що виступають властивостями усіх мов, або людської Мови загалом. Чи може носій мови, спираючись на свою інтуїцію, здійснити це?

Загалом, така властивість носію мови не притаманна. Інтуїція, тобто здібність оцінювати правильність або неправильність мовленнєвих відрізків без роздуму й аналізу, не включає в себе здібність розуміти, які речення побудовані неправильно щодо рідної мови, а які щодо Мови взагалі. Водночас варто наголосити, що певною мірою інтуїція все-таки спроможна розв'язувати подібні питання.

Розглянемо речення (1) **Миколка і Сашко прийшов*, в якому порушені правила узгодження, або речення (2) **Під'їжджаючи до села, з мене злетів капелюх*, в якому неправильно побудований дієприслівниковий зворот, або речення (3) **Дівчинка хоче мати купити ляльку*, в якому інфінітивний зворот, з порушенням правил українського синтаксису, характеризується формально вираженим підметом у називному відмінку. Зрозуміло, що неправильність цих речень зумовлена тим, що їхня структура суперечить правилам граматики української мови. Не слід дивуватися, якщо цей висновок буде стосуватися граматичного ладу інших мов. Насправді, існують мови, які дозволяють узгодження сурядної іменної групи в однині (в них окремі речення, подібні до (1), будуть правильні, наприклад, словенська [Corbett 1988, p. 24], та й в українській простежуються такі випадки: *був-а в ній і скромність, і достоїнство, і витонченість*. В інших мовах (наприклад, східнокавказьких) не вимагається кореферентності підметів у дієприслівниковому звороті і в головної клаузі (у цих мовах у граматичнх реченнях типу (2) допускається наявність власного вираженого підмета в інфінітивному звороті при матричних дієсловах (пор. також граматичні речення типу (3)) тощо.

Розглянемо приклад (4) **Я повернув книгу Івану газету*, маючи на увазі значення "Я повернув книгу і газету Івану". Носій української мови оцінить (4) як неправильно побудоване речення. У реченні не може бути одночасно двох прямих додатків у знахідному відмінку, якщо тільки вони не утворюють сурядної іменної групи; але сурядності в (4) не може бути, тому що додатки не супряжені. Неправильність речень (4) не та, що неправильність речень (1-3).

Можна передбачити, що неграматичність речення (4) – не факт української мови, а швидше всього, факт Мови загалом. При одному предикаті не може бути двох або більше актантів, які виконують ту саму роль, і певний внутрішній голос може говорити лінгвісту, що це спостерігається в усіх мовах.

Можна звернутися до фактів еліптичного скорочення. Форми застосування цієї операції можуть бути вельми різні. Наприклад, у реченні (5) **Марійка читає книгу, і Сашко читає книгу* може бути скороченим ланцюжок *читає книгу* в першому реченні (зі зміною числового

узгодження у дієслові): (6) а. **Марійка і Сашко чита-ють книгу* або в другому реченні б. **Марійка і Сашко читає книгу, і книжку.* Можна далі частково скоротити матеріал, що дублюється у другому реченні: в. **Марійка читає книгу, і Сашко читає,* або г. **Марійка читає книгу, і Сашко книгу.* Гірше буде сприйматися й оцінюватися носіями мови речення з видаленням частини матеріалу, що збігається у першому реченні: ґ. **Марійка читає, і Сашко читає книгу* і д. **Марійка книгу, і Сашко читає книгу*. Але ми, очевидно, готові визнати, що в певних мовах скорочення типу (6ґ-д), на відміну від української мови, припустимі.

а. *Марійка ~~читає~~ книгу, і Сашко читає книгу*

б. *Марійка читає книгу, і Сашко ~~читає~~ книгу*

в. *Марійка читає книгу, і Сашко читає ~~книгу~~*

г. *Марійка читає книгу, і Сашко ~~читає~~ книгу*

ґ. *Марійка читає ~~книгу~~, і Сашко читає книгу*

д. *Марійка ~~читає~~ книгу, і Сашко читає книгу*

Тепер можна спробувати здійснити перехресне скорочення, тобто частину матеріалу, який збігається, видалити в першому, а частину – у другому реченні: е) **Марійка читає, і Сашко книгу*; є) **Марійка книгу, і Сашко читає*.

ж. **Марійка читає ~~книгу~~, і Сашко ~~читає~~ книгу*

з. **Марійка ~~читає~~ книгу, і Сашко читає ~~книгу~~*

Речення (6е-є) не просто "гірші", або менш прийнятні, ніж (6а-ґ). Інтуїція підказує, що неграматичність цих двох речень, можливо, незвичайний факт української мови. Можна спрогнозувати, що неможливість такого перехресного скорочення постає властивістю Мови загалом, факт у н і в е р с а л ь н о ї г р а м а т и к и .

XIII.1.3. Емпіричні універсалії. Перевірити універсальну гіпотезу (наприклад, "у всіх мовах є явище Х") на матеріалі усіх людських мов – принципово нездійсненне завдання: переважна більшість людських мов або їхніх історичних форм безслідно зникла – від них не залишилось ні живих носіїв, ні письмових пам'яток. Перевірити універсальну гіпотезу на матеріалі усіх нині наявних мов Землі теоретично можливо, але практично це неможливо виконати. Зі всієї множинності мов – це 5000-7000 мов сучасний лінгвіст може оперувати тільки невеликою вибіркою – в 100, 200, навіть 800.

Саме на таких даних встановлюються **емпіричні**, або **індуктивні універсалії** – твердження про властивість Мови, перевірені на матеріалі певної представницької випадкової вибірки, що складається з окремих мов.

Вибірка вважається представницькою, якщо в ній більш або менш рівномірно репрезентовані різноманітні мовні сім'ї і географічні ареали. Перекіс у вибірці, коли в неї потрапляє надто багато представників однієї сім'ї або ареалу, утруднює перевірку універсалій, тому що за універсальне явище в ній може бути кваліфіковане явище ареальної або генетичної подібності. Емпіричні універсалії – безперечно надійніше джерело матеріалу для граматичної теорії, ніж дані інтуїції.

Емпіричні універсалії встановлюються на порівняно невеликих вибірках мов, і тому вони постають неповними, статистичними твердженнями, і математична статистика дозволяє вирахувати ймовірність помилки для всієї емпіричної універсалії, відштовхуючись від цієї вибірки. Для цього слід уявити, що, наприклад, наявна цілком репрезентативна вибірка зі 100 мов. У всіх з них виявлено певну лінгвістичну ознаку X. Тоді можна сформулювати універсалію типу: "У всіх мовах наявне X". Якою мірою подібне твердження постає істинним і наскільки воно є ймовірним?

Очевидно, воно буде істинним в тому разі, якщо не існує жодної мови без ознаки X. У такому разі легко оцінити обсяг множинності, або, як висловлюються в статистиці, генеральної сукупності, мов у 5000. Якщо ж припустити, що хоча б одна мова все-таки існує як виняток, то яка ймовірність, що вона попаде в репрезентативну вибірку зі 100 мов? Ця ймовірність дорівнює, 100 : 5000 = 0,02! Це і є ймовірність того, що за умови існування однієї мови-винятку і за умови її вияву надійність універсалії дорівнює всього 2%! Легко помітити, що отримати більш-менш прийнятну інформаційну надійність в 90% для подібної універсалії можна тільки включенням у вибірку 90% усіх мов – завдання вочевидь утопічне.

Отже, стверджувати на основі вибірки розумного обсягу про те, що певна лінгвістична ознака існує у всіх мовах, неможливо. Що ж означає той факт, що у вибірці зі 100 мов нам не попалася жодного разу ознака X? Це означає, що з ймовірністю 0,95% у генеральній сукупності наявні 3% мов-винятків, або з ймовірністю 0,99 %, що таких винятків не більше 4,5%.

Звідси очевидно, що єдино правильним узагальненням на основі нашої вибірки було б таке: "у переважній більшості мов наявний X_2". Щоправда, тут постає питання, що ж вважати "переважною більшістю"? Думаємо, що 90% усіх мов – це достатній рівень для поняття "переважна більшість". Навіть якщо б у вибірці попалося до чотирьох мов без ознаки X, висновок про те, що X існує у переважній більшості мов, залишився би правильним з достатньо малою ймовірністю помилки (ймовірність помилки у статистиці називають ймовірністю того, що емпіричне узагальнення неправдиве, надійністю – ймовірність того, що воно істинне; сума цих двох величин дорівнює одиниці). З другого боку, для достовірного твердження про те, що число винятків в генеральній сукупності не перевищує 10%, є достатнім, щоб таких винятків не зустрілося в 30 довільно вибраних мовах (надійність 0,95)" [Козинский 1979, с. 5-9].

Найбільший інтерес становлять, звичайно, не універсалії існування (**екзистенційні**) типу "у всіх мовах є X" – "у всіх мовах наявні фонеми" або "у всіх мовах наявні сурядні конструкції" і под., а універсалії складнішої логічної природи – **еквіваленції**, наприклад:

(1) прийменники існують в т и х і т і л ь к и т и х мовах, в яких генетичне означення (або його аналог) розташоване в постпозиції щодо означуваного іменника [Гринберг 1970, с. 120] або імплікується: якщо займенниковий додаток у постпозиції щодо дієслова, то в його постпозиції наявний іменний додаток; якщо відносна клауза випереджає означуваний іменник, то прямий додаток випереджає дієслово [Dryer 1988].

Емпіричні універсалії самі по собі не можуть замінити лінгвістичну теорію. Вони виступають тільки цінним продуктивним матеріалом. Як приклад можна навести емпірично встановлену універсальну класифікацію мов за типом лінійного порядку складників на мови лівого відгалуження і мови правого відгалуження. У класифікації стверджується, що в будь-якій мові відгалужувані залежні завжди розташовуються або ліворуч, або праворуч від вершини, незалежно від тієї фразової категорії, до якої вони входять. Під відгалужуваними залежними маються на увазі такі, які легко можуть бути поширені: до їх складу належать, наприклад, залежні, виражені іменними групами додатки або посесивні означення. Нерозгалужуваними залежними називаються, навпаки, такі, які не поширюються або поширюються рідко; до них належать групи прикметників (нульового ступеня порівняння), числівники, вказівні займенники.

Українська й англійська мови мають правобічне відгалуження: (залежне, що відгалужується, розташоване за вершиною; символом П’ позначена відносна клауза; ССл – сполучник або його відповідник; нижче те саме):
(1)

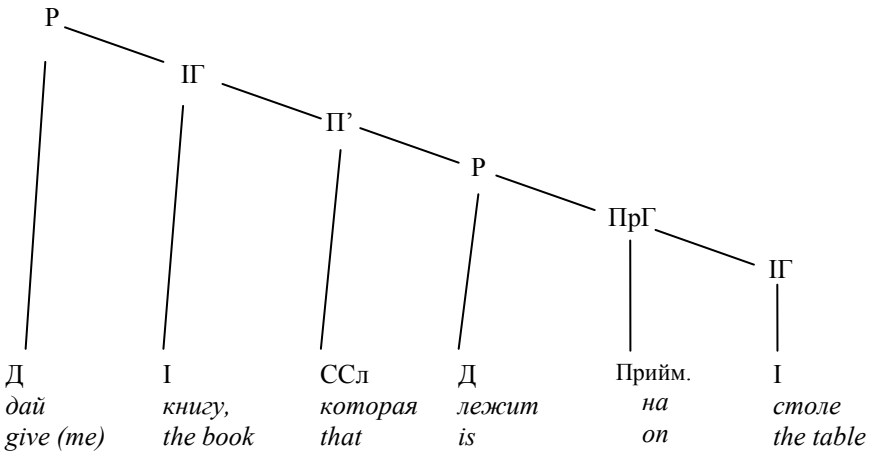

(Р – речення, П’ – підрядне речення або його аналог, ІГ – іменна група (група іменника), ПрГ – прийменникова група, Д – дієслово, І – іменник, ССл – сполучник або його відповідник, Прийм. – прийменник; ІМП – імператив, ДІЄПР – дієприкметник; ЛОК – локатив, ГЕН – генетив).

Аварська мова (східнокавказька сім’я) і японська мова (алтайська сім’я) – ліве розгалуження (залежне, що відгалужується, передує вершині); (Післ. – післяйменник, службове слово, за функцією однакове з прийменником, але розташоване не після, а до керованої ним ІГ):

(2):

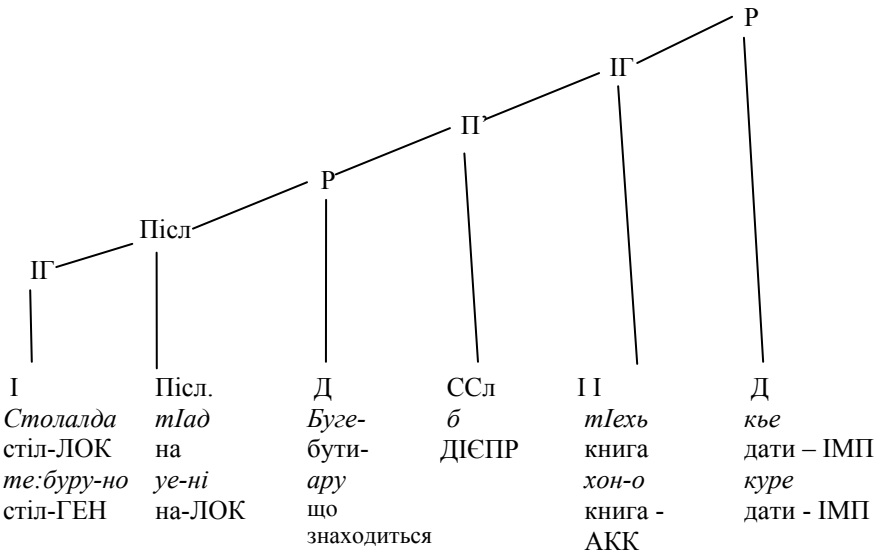

Як пояснити цю разючу подібність між мовами, що належать до одного типу, і не менш разючу симетрію, що спостерігається між обома типами? Відповідь на такі запитання покликана дати граматична теорія.

XIII.1.3.1. Пояснювальна база. Більшість сучасних підходів до граматики (і до мови загалом) можна поділити на два великі теоретичні табори – **функціоналізм** і **формалізм**. Їхні погляди різняться насамперед тим, у чому вони бачать пояснювальну базу лінгвістичної теорії. **Пояснювальною базою** називається група чинників, які, на думку прибічників тієї чи іншої теорії, визначають найважливіші риси природної мови.

Вихідне положення функціоналізму полягає у тому, що *будова мови визначається її використанням*. Мова – засіб мислення; відповідно мовні структури мають бути "пристосовані" до вирішення мисленнєвих задач; мова – засіб комунікації, тому будова мови повинна полегшувати спілкування між комунікатами; будова мови також визначається властивостями тих ділянок мозку, у яких локалізується мовна здатність людини.

Формалісти вважають, що *найбільш важливі і фундаментальні властивості мови не залежать від способів і умов його використання*. Мова – особливість людського мислення, у своїй основі вроджена (певні абстрактні принципи і схеми) і може бути об'єктом вивчення, представленим у вигляді абстрактної моделі.

Прихильники формалізму явище правого й лівого розгалуження як двох типів мов пояснюють елементом вродженого компонента знання мови. Ним є **параметр вершини**, який може набути значення "до" або "після" (за Н.Хомським).

Функціонально орієнтоване пояснення дав Дж.Хокінс: у мовах поширені такі порядки слів, які є зручними для механізму розпізнавання мовлення слухачем. Вершини найбільш важливі для розпізнавання

синтаксичної структури. Для слухача оптимальним є такий порядок слів, коли всі вершини розташовані або на початку (див вище (1)), або у кінці (див вище (2)). Одна з умов мовленнєвого спілкування, а саме обмежена здатність механізму розпізнавання мовлення, визначає одну з основних властивостей граматики – тип порядку слів, що переважає [Hawkins 1988].

Дж.Грінберг вперше встановив таку закономірність: а) суфікси поширені у мовах світу набагато більше, ніж префікси. Функціоналіст пояснить це явище, звернувши увагу на роль початку (позиція префіксів) і кінця слова (позиція суфіксів) [Гринберг 1970]. Дані психолінгвістики вказують, що початок слова більш важливий для його розпізнавання, ніж кінець. Протиставлення афіксів і основ пов'язане також з протиставленням лексики (одиниць словника) і граматики (лексичних і граматичних значень). Отже, перший факт свідчить, що граматичні категорії (виражені афіксами), менш важливі у процесі розпізнавання мовлення, ніж лексичні одиниці (виражені основами). Річ у тім, що лексем – тисячі (відповідно, розпізнати їх важче, тому вони стоять на початку слова – місці, більш вигідному для ідентифікації), а граматичних морфем – десятки (розпізнати легше).

Формаліст, пояснюючи, говоритиме про певний універсальний вроджений принцип. Параметр вершини поширюється також на відношення між афіксами й основою у слові, і цим пояснюється, чому всі власне-суфіксальні мови належать до мов лівого розгалуження.

XIII.1.3.2. Від гіпотез до фактів і навпаки. Лінгвістика другої половини XX століття в основному займалася проблемами теоретичної граматики. Чітка теорія повинна містити **формальні моделі** граматичних явищ, що спостерігаються, тобто такі чітко визначені об'єкти (одиниці і правила їхньої сполучуваності), які у певній вагомій частині своїх властивостей збігаються з природною мовою. Порівнюючи формальні граматичні моделі з фактами спостереження, дослідник повинен насамперед з'ясувати **описову адекватність** цих моделей, тобто їхню здатність правильно передбачати факти спостереження. Теоретичну цінність, однак, має тільки така модель, яка володіє ще й **пояснювальною адекватністю**, а саме **не** передбачає факти, які реально **не** спостерігаються.

Дві теорії узгодження:

(а) узгодження може мати місце тільки між словоформами *x* і *y*, пов'язаними відношенням залежності;

(б) узгодження може мати місце тільки між словоформами *x* і *y*, що належать до одного речення.

Теорія (в) стверджує, що моделлю потенційних відношень узгодження є звичайне *дерево* залежностей. У дереві (3) відношення узгодження теоретично може відбуватися, наприклад, між вузлами *a* і *b*, *a* і *c, b* і *e,* але не *a* і *d* або *e* і *f* :

(3)

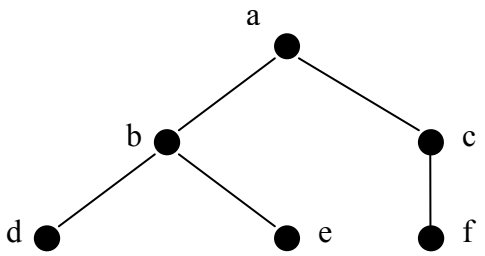

Теорія (4) пропонує іншу модель, а саме *сітку*: кількість потенційних узгоджувальних зв'язків між словоформами наявна тільки в межах речення – усередині його будь-яка словоформа загалом може узгоджуватися з будь-якою іншою:

(4)

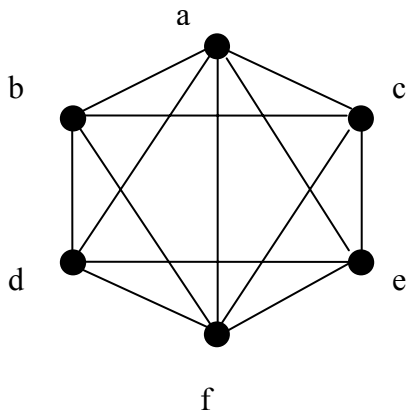

Теорії (б) не притаманна описова адекватність: поряд з відношеннями узгодження типу (I) *велик-ий будинок, велик-а вулиця;* (II) *хлопчик біг-ø, дівчинка бігл-а* зустрічається також узгодження, як (III) *він помер молод-им, вона померла молод-ою*, яке цій теорії суперечить.

Описова адекватність притаманна теорії (в), яка не робить різниці між фактами (I-III). Чи загалом можливе у природній мові узгодження між додатком головного речення і, наприклад, обставиною підрядного речення п'ятої або шостої глибини. Прикладів такого узгодження не виявлено, й інтуїція підказує, що навряд чи ми його віднайдемо.

Стратегія теоретизування тут може бути такою: (б) розглядаємо як робочу гіпотезу, яку зіставляємо з фактами і заперечуємо на підставі окремих з них (III). Потім коригуємо (б), висуваючи нову гіпотезу типу (б'): узгодження може мати місце тільки між словоформами *x* і *y*, пов'язаними відношеннями залежності, або між словоформами *x* і *y*, які залежать від третьої словоформи *z* [Плунгян 2000, с. 143]). Якщо в результаті вдасться прийти до певної гіпотези, яка охоплює наявні факти в

плані описової та пояснювальної адекватності, то це і буде повноцінна *теорія узгодження*.

У силу цього необхідно відредагувати (б), щоб вона могла охоплювати факти (III): (б') узгодження може мати місце тільки між словоформами *x* і *y*, пов'язаними відношеннями залежності, або між словоформами *x* і *y*, які залежать від третьої словоформи *z*. Але теорія все одно залишається описово неадекватною: нескладно знайти факти, які суперечать їй, типу *він хоче виглядати молодим, вона хоче виглядати молодою // він починає хотіти виглядати молодим, вона починає хотіти виглядати молодою*.

XIII.1.4. Формальна граматика. Загалом найпростіша теорія полягає в тому, що граматика мови являє собою с п и с о к усіх правильних речень цієї мови, подібно до того, як словник являє собою, в крайньому разі в ідеалі, список усіх слів. Водночас реченням природної мови притаманна властивість до необмеженого ускладнення. Теорія, яка репрезентує граматику як потенційно безкінечний список, не спроможна пояснити, як може бути засвоєна мова, оскільки можливості людської пам'яті цілком обмежені. У лінгвістиці "теорія списку" ніколи не розглядалася цілком серйозно: з найдавніших часів граматика і словник описуються різними способами.

Величезна кількість реально спостережуваних речень реалізує схеми:

а. Підмет – присудок;

б. Підмет – присудок – додаток.

Важко собі уявити повні і не сурядні речення типу

в. Присудок – присудок – присудок;

г. Додаток – обставина.

Теорія ж, *за якою речення поділяються на частини і ці частини утворюють невелику множинність граматичних класів – членів речення, і до кожного речення може бути утворена схема – перелік назв членів речення – його складників*, уможливлює такі різновиди речень. Щоб виключити речення типу (в, г), вона повинна стати складнішою – наприклад, охоплювати вимоги, щоб у схемі був тільки один підмет, обов'язково один і тільки один присудок тощо. Такі обмеження і насправді вводилися – вважалося, наприклад, що в реченні повинен бути наявним хоча б один з головних членів речення (тоді виключається (г)).

Багато сучасних теорій граматики використовують значно суворіші поняття, ніж ті, які становлять основу традиційних неформальних описів. При цьому в теорії досить часто використовуються математичні об'єкти, яким притаманні властивості, спільні для природної мови, і тим самим моделюють її – формальну граматику. **Формальними граматиками називаються такі системи правил, які з математичною чіткістю визначають (або характеризують) множинності ланцюжків, тобто граничних послідовностей, символів**.

Як можна уявити з математичною чіткістю правила побудови синтаксичних одиниць? Розглянемо кілька українських іменних груп:

(9) а. *іграшка*
б. *ручка*
в. *красива іграшка*
г. *велика іграшка*
ґ. *красива велика іграшка*
д. *велика красива ручка*
е. *велика красива зелена ручка*
є. *ця іграшка*
ж. *ця велика дорога красива іграшка*
з. *ця велика зелена красива ручка*

Як можна визначити наведену множинність? Назвемо цю множинність N і запропонуємо таке її визначення: а) будь-який ланцюжок типу П* І входить до N, де І – будь-який елемент множинності (*іграшка, ручка*), П – будь-який елемент множинності (*велика, красива, зелена, дорога*), а знак * ("зірочка Кліні", за ім'ям логіка S.Kleene, який увів його) означає, що помічений ним елемент може бути повтореним будь-яку кількість разів від нуля до безмежності; б) будь-який ланцюжок типу З С' входить до N, де З – будь-який елемент множинності (*ця, та*), а І' – будь-який елемент, що належить до множинності N у силу умов (10а).

Ланцюги, визначувані в (10а), складаються з окремих **символів** – у цьому разі – *іграшка, велика* тощо. Безперечно, слова самі являють собою ланцюжки символів, але їх внутрішня структура поки не цікавить, і для спрощення їх можна вважати нерозкладними позначеннями. Символи, з яких складаються ланцюжки, що програмуються визначенням, називаються **термінальними**, а множинність усіх таких символів – **основним алфавітом**. Такі символи, як N, І, І', З і П, які використовуються у визначенні класу ланцюжків, але не входять в означувані ланцюжки, називаються **нетермінальними**, або **допоміжними**, й утворюють **допоміжний алфавіт**.

Визначення іменної групи можна сформулювати не тільки у вигляді умов (10аб), але й у вигляді **правил**, тобто висловлень типу "$x \rightarrow y$", де x та y – будь-які ланцюжки символів:

(10') а. N → І'
б. N → З І'
в. І' → П І'
г. І' → І
г. І' → П І
д. І → *іграшка*
е. І → *ручка*
є. П → *велика*
ж. П → *зелена*
з. П → *красива*
і. П → *дорога*
ї. З → *ця*
й. З → *та*

Правила (10’аб) і (10’гг) можна записати й простіше, в один рядок, якщо використовувати при цьому дужки. Дужки означають факультативність певної частини правила: якщо два правила відрізняються одне від одного тільки тим, що в одному з них уміщено, а в іншому відсутній ланцюжок *x*, то вони записуються як одне правило, і при цьому *x* береться в дужки. Так, замість (10’аб) можна записати N → (З) І’, а замість (10’г-г) І’ → (П) І. Можна спростити і запис (10’д-й), прийнявши, що якщо два правила відрізняються тільки правими або тільки лівими частинами, то вони записуються як одне, причому такі, в яких права і ліва частина записуються через кому, тому що вони не збігаються. Так, замість (10’д-е) можна записати І → **іграшка, ручка**, замість (10’є-і) – П → *велика, зелена, красива, дорога*, а замість (10’ї-й) – З →*ця, та*.

Спосіб програмування множинності N за допомогою правил (10’) являє собою різновид формальних граматик – породжувальну граматику. **Породжувальною граматикою** називається упорядкована четвірка, яка складається з: 1) основного алфавіту, 2) допоміжного алфавіту, який не перетинається з першим; 3) одного символу з допоміжного алфавіту, який називається початковим та позначає множинність тих мовних об’єктів, для опису яких призначена породжувальна граматика (у цьому разі – це N – множинність певних іменних груп української мови), і 4) гранична кількість правил, наприклад (10’).

Правило “*x* → *y*” застосовується так: у ланцюжку відшуковується ліва частина правила, тобто *x*, після чого записується новий ланцюжок, що відрізняється від попереднього тільки тим, що на місці *x* у ній знаходиться *y*. Правило породжувальної граматики може бути застосованим до будь-якого ланцюжка, відрізком якого постає його ліва частина, але воно не може бути застосованим до будь-якого ланцюжка, при цьому порядок застосування правил є абсолютно довільним. Правило застосовується або до початкового символу, або до такого ланцюжка, який являє собою результат застосування одного або кількох правил до початкового символу. Ланцюжки, програмовані формальною граматикою, повинні повністю складатися з термінальних символів, тобто усі допоміжні символи при застосуванні правил повинні бути замінені на термінальні. Множинність ланцюжків, програмованих породжувальною граматикою, називається **мовою**.

Мови, програмовані окремими формальними граматиками, виявляють певні подібності з множинностями одиниць природної мови – складів, словоформ, синтаксичних груп, речень. Зіставлення мови, що визначається формальною граматикою, з множинністю одиниць природної мови на підставі спостережуваних між ними подібностей називається **інтерпретацією** формальної граматики. Саме влаштування формальної граматики відповідним чином відмежовує множинність граматичних одиниць від множинності неграматичних, і тому відповідність формальної граматики спостережуваним фактам природної мови може бути перевірена.

Порівняємо мову, визначувану правилами (10’), з реально спостережуваними в українській мові іменними групами. Лінгвістичний смисл символів І, П і З очевидний: ці слова, яким притаманні граматичні ознаки *жіночого роду, називного відмінка* та *однини*: І – іменники, З – вказівні займенники і П – прикметники. Аналог І’ в українській мові являє собою фразову категорію, у цьому разі – множинність складників, утворених поєднанням довільного числа прикметників з вершиною-іменником. Нарешті, N – це множинність певних іменних груп української мови.

При усій примітивності правила породжувальної граматики (10’) правильно характеризують частину властивостей українських іменних груп, а саме наступне: іменна група охоплює тільки одну вершину-іменник, а означень до нього може бути декілька, і вони факультативні. Прикметники і вказівні займенники в українській мові здебільшого випереджають означуваний іменник, причому вказівний займенник може бути тільки один (**ця та дівчинка*), і він, як правило, випереджає прикметник. Означень-прикметників може бути кілька, причому, очевидно, якої б довжини не була іменна група, в неї завжди теоретично можна додати ще один прикметник.

Отже, породжувальна граматика, яка уміщує правила (10’), адекватна природній мові в ряді важливих відношень. Але легко побачити, що в ряді інших відношень вона їй не адекватна.

По-перше, ця граматика надто “слабка”: вона не описує неузгоджені означення, означення, виражені підрядними реченнями, постпозицію означень та багато іншого. В ній не відображені окремі граматичні явища в українських іменних групах, особливо ті групи, в яких наявне узгодження. Водночас порядок розташування прикметників в українській мові не постає довільним; по-друге, обговорювана формальна граматика досить “сильна” в тому смислі, що вона визначає і такі ланцюги слів, які начебто і не суперечать правилам української граматики, але навряд чи будуть використовуватися в українському нормативному мовленні в іменних групах, наприклад, *великий великий великий великий зошит*, або *зелена красива зелена іграшка*, або ланцюжки, що включають 1000 і більше прикметників.

Формальні граматики особливо цікаві не тим, що вони здатні моделювати властивості природної мови, а тим, що вони можуть виразити, які структури в мові неможливі. Для того, щоб формальна граматика була синтаксично змістовною, поряд з **термінальними категоріями**, тобто такими допоміжними символами, які є тотожними частинам мови, вона повинна охоплювати **фразові категорії** – допоміжні символи, які є тотожними відповідним фразовим категоріям природної мови. Розмежування фразових і термінальних категорій вочевидь збагачує теорію, тому що дозволяє виразити той факт, що в реченнях регулярно повторюються ланцюжки, яким властива тотожна внутрішня структура, наприклад, іменна група (*ця велика красива книга, яку я тільки що купив*)

збігається за своєю структурою з іменною групою (*твоя нова цікава стаття, яку ми нещодавно прочитали*).

Розглянемо безконтекстну граматику, яка визначає речення (вихідний символ – S) і яка охоплює наступні правила:

(11) а. S →NP VP

б. NP → (D) (A) (A) N (PP)

в. VP → V (NP) (PP)

г. PP → P NP

ґ. D → the, some

д. A → big, brown, old

е. N → birds, fleas, dog, hunter

є. V → attack, ate, watched, sings, sing

ж. P → for, beside, with

Символ NP означає іменну групу, VP – дієслівну групу, PP – прийменникову групу.

Правила (11) успішно моделює фрагмент англійської граматики, виражаючи, наприклад, структуру речення *The big brown dog with fleas watched the birds beside hunter* (“Великий рудий блохастий пес спостерігав за птахами поряд з мисливцем”). Назвемо розгортувані, замінювані або переписувані символи символами-“пращурами”, а символи, які постають у результаті розгортання, заміни або переписування – їхніми “нащадками”. З’єднаємо пращурів лініями з їхніми безпосередніми нащадками. Тоді у нас постає не що інше, як добре відоме лінгвістам дерево складників [Гладкий, Мельчук 1969, с.61]:

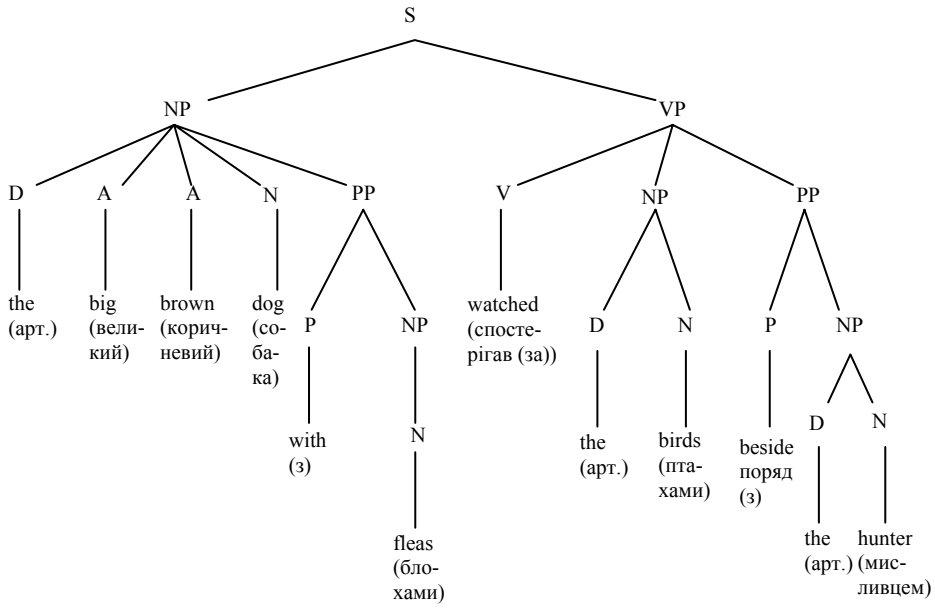

Контекстно-вільна граматика виявляється незастосовною тоді, коли правило повинно переставляти символи, тому що “перестановка за своєю сутністю є багатомісною операцією” [Там само, с.90].

XIII.2. Породжувальна граматика: від правил до обмежування. Ключовими для породжувальної граматики Н.Хомського є поняття компетенції та вживання, рівнів адекватності, гіпотеза про вроджений компонент мовної здібності. У 1957 році була опублікована невелика книга американського лінгвіста Н.Хомського під назвою “Синтаксичні структури”, яка поклала початок тому, що згодом назвали “хомськіанською революцією”. Попередник Н.Хомського Ч.Хоккет, який різко критикував його погляди, водночас визнавав, що ця робота може бути поставлена в один ряд з доповіддю У.Джонса (Джоунза) про спільність санскриту і найдавніших мов Європи, яка поклала початок порівняльно-історичному мовознавству (1786 р.), статтею К.Вернера “Про один виняток з першої звукової зміни” як теорію фонетичних змін, що стала фундаментом компаративістики, та опублікуванням лекцій Ф. де Соссюра “Курс загальної лінгвістики” (1916 р.), що стала опертям системно-структурного підходу до вивчення мови. З тих пір ось уже понад 40 років породжувальна (= генеративна) граматика Н.Хомського залишається найпопулярнішою сучасною лінгвістичною теорією, а її автор – найвідомішим і найвпливовішим лінгвістом нашого часу.

Крім книги Н.Хомського “Синтаксичні структури” (М., 1962), революційний вплив на лінгвістику США справили ще три праці: “Логічні основи лінгвістичної теорії” Н.Хомського, резюме цієї роботи – однойменна доповідь на міжнародному конгресі лінгвістів, його рецензія на книгу Б.Скіннера “Мовленнєва поведінка” і рецензія Р.Ліза на Н.Хомського “Синтаксичні структури”. У цих працях були викладені вихідні положення породжувальної граматики (далі ПГ), намічена її теоретична програма і підданий нищівній критиці американський структуралізм та його ідейна база – біхейвіористська психологія.

Невдовзі ПГ набула популярності не тільки в США, де вона стала панівним лінгвістичним напрямом, але і в Західній Європі, а за останнє десятиліття – також у багатьох країнах Східної Європи й Азії. Протягом всієї бурхливої і драматичної історії ПГ і донині Н.Хомський залишається активно працюючим теоретиком й автором нових фундаментальних ідей.

З часу свого виникнення і до сьогодні ПГ мала і має своїх опонентів і піддається нищівній критиці.

По-перше, ПГ здебільшого викликає різке несприйняття у представників “традиційних”, тобто доструктуралістських, лінгвістичних напрямів, для яких залишаються чужими методи роботи з матеріалом і спосіб мислення, притаманні для формальної лінгвістики, і які тому не бачать істотної різниці між структуралізмом і ПГ.

По-друге, це реакція з боку представників емпіричних напрямів – несприйняття теоретичного мовознавства, як такого, що ґрунтується на

переконанні, що лінгвістика повинна займатися тільки описом фактів. Це переконання не завжди свідоме – лінгвісти емпіричного напряму часто не здогадуються про саме існування теоретичної проблематики і критикують описові прийоми ПГ, доводячи, що їхні методи опису ефективніші.

По-третє, багатьох дратує інтелектуальний клімат і система наукових авторитетів, яка склалася всередині співтовариства генеративістів. Критики ПГ здебільшого говорять про наявний з-поміж генеративістів дух замкнутості і сектантства, про готовність багатьох прихильників ПГ зазнавати "коливання тільки разом з генеральною лінією".

Найперспективнішими напрямами критики ПГ були і залишаються спроби подолати її на іншій теоретичній основі. Очевидно, таким ґрунтом міг би стати в майбутньому функціоналізм, хоча на сьогодні усі інші напрями значно поступаються у конкурентній боротьбі з ПГ.

В Україні зацікавлення працями Н.Хомського було надзвичайно велике у 1960-ті роки, але повністю згасло у 1970-1980-ті роки. Однією з причин була багаторічна кампанія проти Н.Хомського, що здійснювалася вождями радянського мовознавства. Ініціаторами і натхненниками цієї однобічної "дискусії" було декілька агресивних дилетантів, які зробили собі кар'єру на розвінчуванні мовознавства 20-50-их років. "Зусиллями лінгвістичних ортодоксів Н.Хомський перетворився в майже містично зловісну фігуру, в якій зосереджується уся буржуазна нечисть" [Звегинцев 1990, с. 23]. Іронія полягала в тому, що Н.Хомський був і залишається активним критиком політики США, і його заяви щодо цього неодноразово цитувались у радянській пресі. Але якраз, мабуть, певна заява Н.Хомського спричинила те, що відділ науки ЦК КПРС на початку 1980-х років повністю заборонив згадувати його ім'я. Інтерес до ідей Н.Хомського поступово починає відроджуватися в Україні, підтвердженням чого постає вихід книги Н.Хомського "Роздуми про мову" (Львів, 2000), до якої сам автор написав передмову, а Ф.С.Бацевич у передньому слові до книги наголошує: "В українському теоретичному мовознавстві відсутні будь-яка традиція перекладу праць Н.Хомського і незвичної, складної й одночасно внутрішньо цілісної термінології генеративної граматики. Вихід цієї книги ... сприятиме знайомству українського читача з цією термінологією, входженню її в термінообіг сучасної української лінгвістичної думки, створенню теоретичного апарату можливих генеративістичних студій. Зважаючи на це, у багатьох випадках ми подаємо в тексті поряд з перекладом відповідні терміни англійською мовою" [Бацевич 2000, с.23-24].

XIII.2.1. Завдання граматичної теорії генеративістики. Компетенції і вживання. ПГ – науковий напрям, який змінив структуралізм. Під останнім об'єднуються кілька лінгвістичних напрямів XX ст., які суттєво розвивають ідеї Ф.де Соссюра та І.О.Бодуена де Куртене; найбільш відомі з них – празька школа, "глосематика" Л.Єльмслева та американська дескриптивна лінгвістика.

Структуралізм постає у лінгвістиці у вигляді одиниць та відповідних для них відношень, причому ці одиниці та відношення, які загалом можна звести до невеликої множинності нерозкладних елементів, утворюють організовану структуру, подібну до кристала, атома або системи планет.

Після успіху структурної методології – появи фонологічної теорії М.С.Трубецького – з-поміж лінгвістів поширилось переконання в тому, що не тільки фонологія, але й граматика і лексика можуть бути репрезентовані у вигляді структур опозицій і кореляцій, побудованих на мінімальній кількості елементарних ознак. Незважаючи на досить скромні успіхи структуралізму за межами фонетики, використання її методики означало досить потужний ривок, внаслідок чого постали перші точні й ефективні методи опису лексики і семантики. Структуралізм сприяв тому, що лінгвісти за зразком математики і природничих наук опрацювали точні й експліцитні методи аналізу матеріалу. Але суть у тому, що, подібно до попередніх періодів, усі зусилля спрямовувалися на створення лінгвістичних описів, при цьому нівелювалося те, що основним все-таки завданням повинно бути пояснення спостережуваних фактів. ПГ постала однією із перших найсерйозніших спроб лінгвістів створити в межах традиції наукового теоретизування змістовну теорію мови у тому звичайному смислі слова, в якому фахівці говорять про теорії в хімії або біології [Lees 1957, p. 113-127].

Н.Хомський запропонував перейти від практики суворого і точного опису матеріалу у вигляді списків одиниць і відповідних для них відношень до розв’язання пояснювальних завдань – вияву законів, що становлять основу будь-якої мови. Він розглядає той факт, що в нормальній ситуації будь-яка людина досконало оволодіває своєю рідною мовою, як природничо-науковою проблемою.

Прихильники і критики ПГ часто перебільшують різницю між ученням Н.Хомського і попередньою лінгвістикою. Розрив з американською традицією справді був суттєвим, але багато визначальних положень ПГ або близькі до них тези можна віднайти у класиків європейського мовознавства XIX-XX ст.: В.фон Гумбольдта, О.Єсперсена, Л.В.Щерби та ін. Успіх ПГ мотивується тим, що її автор запропонував оригінальну дослідницьку програму, яка обіцяє дати відповідь на багато традиційних питань лінгвістики.

Одним із очевидних умінь, властивих носію мови, є уміння відрізняти правильні речення від неправильних, правильні слова або словосполучення від неправильних. Наші реакції на правильність / неправильність є безпосередніми й інтуїтивними. Цю властивість мовців Н.Хомський називає **компетенцією** носіїв мови. Здібність людей породжувати і розуміти речення, які вони ніколи раніше не чули і не читали, Н.Хомський розглядає як один із виявів творчого аспекту мовної здібності.

ПГ характеризує компетенцію на метамові формальної граматики. Правилами формальної граматики породжуються все ті ж граматичні структури, які становлять правильність речень мови. Внаслідок цього

моделюється здібність мовця встановлювати правильність речення, його багатозначність та синонімію. Оскільки ці здібності можна застосувати до невідомих раніше висловів, то вони можуть бути подані як певний обчислювальний механізм, а не просто граничний список. Справжня мета ПГ – експлікувати поняття граматики мови.

На ранніх етапах ПГ для характеристики граматично правильних речень використовувався механізм породження, коли за допомогою певних правил, застосовуваних до первинно нетермінального символу S (речення), виводилися усі ті і тільки ті ланцюжки, які постають правильними реченнями мови. У сучасних варіантах ПГ породження виглядає як процес "збирання" правильних речень з одиниць словника. Такий опис не варто розглядати як моделі реального породження речень мовцем. Це тільки запозичені з математики способи програмування множинностей елементів та їх подібності до реальних механізмів "породження" висловлень – суто метафоричні ("генеративна метафора").

Будь-яка граматика визначає або породжує певну множинність одиниць, наприклад, речень. Речення, які визначаються граматикою, називаються **граматичними**, ті, що знаходяться поза множинністю, визначеного граматикою, називаються **неграматичними**. Крім того, в ПГ вводиться різниця **прийнятних** і **неприйнятних** речень. Прийнятними називаються речення, які мовець визнає як речення своєї мови, неприйнятними – ті, які він не вважає такими. Мета лінгвіста полягає в тому, щоб досягнути суттєвого збігу цих двох множинностей. Для мовця існують тільки прийнятні і неприйнятні речення. Не можна завчасно знати, чи пояснюється факт неприйнятності речення його невідповідністю вимогам граматики чи певними порушеннями мисленнєвих операцій.

Можливий такий випадок, коли речення неприйнятне для носіїв мови, але при цьому є граматичним. Яскравим прикладом незбігу граматичності і прийнятності в синтаксисі – поведінка відокремлюваних дієслівних часток в англійській мові: (1) а. *Mary threw out* [$_{NP}$ *the notebook*] "Мері викинула записника"; б. *Mary threw* [$_{NP}$ *the notebook*] *out* "Мері викинула записника"; в. *Mary threw* [$_{NP}$ *John' big notebook*] *out* "Мері викинула великого записника Джона"; г. *Mary threw* [$_{NP}$ *the notebook which John wanted back*] *out* "Мері викинула записника, якого Джон хотів отримати назад"; ґ. *Mary threw* [$_{NP}$ *the notebook which John had told her he wanted back*] *out* "Мері викинула записника, про який Джон сказав, що він хотів отримати назад" [Freidin 1992, p. 19]. Прийнятність цього речення буде поступово зменшуватися, з погляду англійця, в міру переходу від (3а) до (3ґ). При цьому англійська граматика не встановлює, через яку точно кількість слів може "перескочити" відокремлювана частка. Правило граматики тільки визначає те, що цей рух повинен спрямовуватися від дієслова на правобічну периферію дієслівної групи. Очевидно, що зростання неприйнятності в (3) не пов'язане безпосередньо з граматикою, а швидше відображає переваги системи сприйняття мовлення: складову лексеми типу

throw out зручніше розпізнавати тоді, коли дві її частини не "розірвані" надто великою кількістю інших слів, причому поняття "надто великого числа" не піддається якому-небудь чіткому визначенню. Отже, тут ми маємо справу з впливом групи чинників, які не постають власне граматикою, пор. німецьку мову, де дієслівний префікс може розриватися цілим рядом слів: (4) *In der Verschreibung der nachgelassenen Kompositionskizzen und Tagebuchblätter drückt sich ein freundlich-sachliches, fast möchte ich sagen: gnädiges und sicherlich mich ehrendes Vertrauen in meine Gewissenhaftigkeit, Pietät und Korrekheit aus* (Th.Mann. Doktor Faustus) "Якщо він і заповідав мені начерки своїх композицій і щоденники, то в цьому виражається лише його тверезо-товариська, і, я майже готовий сказати, благодійна, і, поза усяким сумнівом, для мене почесна віра у мою добропорядність, відданість і коректність".

Граматика, в якій граматичні об'єкти прийнятні для мовця, досягає **спостережливої адекватності**. Граматика, якій властива **спостережлива адекватність**, може охоплювати просто списки слів або речень. Ґрунтуючись на такій граматиці, не можна говорити про те, які інші слова і речення є прийнятні для мовця, а які – ні.

Описова адекватність властива такій граматиці, яка моделює володіння мовою, тобто відмежовує правильні речення від неправильних, як це робить сам мовець. Описово адекватна граматика уміщує найбільш загальні для мови принципи – наприклад, той факт, що в англійській мові не можна висунути на передній план питальне слово із підрядного речення, якщо останнє ним розпочинається: (5) * What is he asking [whether I see]? букв. "[Про] що він запитує, чи бачу я [це]?"

Поняття пояснювальної адекватності застосовувано до загальних теорій, але не до конкретних граматик. Теорія досягає **пояснювальної адекватності**, з погляду ПГ, якщо вона спроможна пояснити, яким чином певна граматика може бути засвоєна дитиною в процесі оволодіння рідною мовою.

Затемнений прямокутник являє собою те невідоме або ту групу чинників, яка забезпечує можливість, за якої, володіючи вихідними даними, тобто тією зовнішньою інформацією, яку отримує дитина під час опанування рідною мовою, прийти до знань граматики. Ці чинники являють собою початковий, або **вроджений компонент мовної компетенції**. Основне завдання дослідження мови полягає в тому, щоб розкрити й експлікувати зміст всього того, що тут позначено

заштрихованим прямокутником, побудувати теоретичну модель початкового, тобто вродженого знання мови.

Знання мови – це уміння будувати правильні репрезентації зі звуків і значень і встановлювати правильні відношення між ними. ПГ виходить із гіпотези про те, що звук і значення пов'язані одне з одним не безпосередньо, а через посередництво синтаксичної репрезентації. Синтаксис має справу зі структурними уявленнями речень. Синтаксичний компонент граматики складається з механізмів і принципів, які визначають способи побудови синтаксичних репрезентацій. Фонологічний і семантичний компоненти розглядаються як інтерпретативні в тому смислі, що вони приписують семантичні і фонетичні репрезентації тим синтаксичним репрезентаціям, які поступають до них на вході. Синтаксичний компонент постає породжувальним в тому смислі, що він визначає синтаксичні репрезентації, які потім інтерпретуються семантичним і фонологічним компонентами.

Граматика є моделлю мовної компетенції – здібності людини породжувати правильні (в тому числі і такі, які раніше не існували) речення рідною мовою і відрізняти правильні речення від неправильних. У людини наявна й інша здібність – застосовувати своє знання на практиці в реальній ситуації спілкування. Цю здібність чи ряд здібностей Н.Хомський називає **вживанням**. Побудова моделі вживання являє собою окрему дослідницьку площину.

XIII.2.2. Психологічні інтерпретації граматики й "аргумент від бідності стимулу". Основна проблема лінгвістики, за Н.Хомським, – пошук відповіді на питання, які особливості людського мислення роблять можливим засвоєння мови дитиною. Адже на основі обмеженої кількості висловлень, які дитина чує, вона повинна напрацювати повне знання граматики, яка становить основу рідної мови. Особлива трудність полягає в тому, що корпус даних у різних дітей неоднаковий та вихідні дані складаються не тільки з повних і граматично правильних речень. Розмовне мовлення часто уміщує неповні, фрагментарні висловлення, а також такі висловлення, які носій мови заперечив би як неправильні, якби його попросили їх оцінити. Отже, в процесі освоєння мови дитина відфільтровує граматично неправильні речення так, що вони не впливають на засвоєння граматики.

Теорія граматики являє собою створену лінгвістами модель вродженого компонента знань мови. Поняття "теорія граматики" має на увазі існування "припустимих граматик" для природної мови, тобто таких, які дозволені теорією. Якщо теорія граматики достатньо р е с т р и к т и в н а (= обмежувальна), то тільки одна граматика буде сумісна з вихідними даними – реальна граматика певної мови. Якщо ж теорія дозволяє існування більше ніж однієї граматики, сумісної з

вихідними даними, то між ними повинен здійснюватися вибір згідно з особливими умовами, які являють собою також частину теорії граматики.

Отже, наявні два способи обмежити кількість можливих граматик, що можуть бути побудовані на основі тієї самої кількості вихідних даних: переглянути теорію так, щоб вона допускала існування меншої кількості граматик або встановити ранжування граматик згідно зі встановленою оцінкою. Найбільший ранг властивий простішим граматикам. У такому разі дитина, засвоюючи мову, конструює її граматику, керуючись вродженим принципом вибору: "Обирай найпростішу граматику з тих, що сумісні з вихідними даними".

Якщо початковий компонент знання мови постає універсальним, тобто біологічно притаманним людині, то саме він становить основу мовної компетенції і забезпечує необхідну базу для засвоєння граматики будь-якої природної мови. Теорію граматики, яка характеризує початковий компонент знання мови, Хомський називає **універсальною граматикою** (УГ).

"На одному рівні явища, з яким має справу граматика, пояснюються правилами самої граматики і взаємодією цих правил. На глибшому рівні ті самі явища пояснюються за допомогою принципів, які визначають вибір граматики на основі обмежених і неякісних даних, доступних людині, яка засвоїла знання мови і побудувала для себе цю конкретну граматику. Принципи, які програмують форму граматики і які визначають вибір граматики відповідного різновиду на підставі певних даних, складають предмет, який міг би ... бути названим "універсальною граматикою". Дослідження універсальної граматики, витлумачуваної саме так, – це дослідження природи людських інтелектуальних здібностей. Воно намагається сформулювати необхідні і достатні умови, які повинна задовольняти певна система, щоб вважатися потенційною людською мовою, – умови, ... які містяться у людських "мовних здібностях" й утворюють, отже, вроджену організацію, яка встановлює, що вважати мовним досвідом і саме яке знання мови виникає на ґрунті цього досвіду. Універсальна граматика ... являє собою пояснювальну теорію значно глибшу, ніж конкретна граматика, хоча конкретна граматика певної мови може також розглядатися як пояснювальна теорія" [Хомский 1965].

Універсальна граматика складається з множинності універсальних категорій та операцій, з яких формуються граматичні правила, а також обмежень на форму граматичних правил, на спосіб їх застосування та їх вихід.

Викладений погляд на УГ як на когнітивну здібність, яка являє собою видову біологічну властивість людини, називається в породжувальній граматиці **гіпотезою вродженої мовної здібності**.

Завдяки вродженій мовній здібності дитина дізнається про свою мову значно більше, ніж можна здобути шляхом аналізу вихідних даних. Наприклад, носії мови з повним переконанням розмірковують про

неграматичність речень, почутих ними вперше. Н.Хомський вважає, що дитина не використовує ніякого негативного мовного досвіду, і, навіть коли дорослі виправляють її мовленнєві помилки, їхні дії ніяк не впливають на процес опанування мовою. Негативні судження носіїв мови, в яких заперечується правильність тих чи інших висловлень, врешті-решт ґрунтується на вродженому компоненті мовної здібності.

Гіпотеза вродженої мовної здібності пояснює, чому знання мови уміщує багато такого, що ніяк не може бути пояснено покликанням на вихідні дані. Недостатність вихідних даних для опанування мовою розглядається в ПГ як "**аргумент від бідності стимулу**".

Для підтвердження розглянемо два англійських речення [Hoekstra, Kooij 1988]:

(6) а. *Where did John say that we had to get off the bus?*

"Де Джон сказав, що ми повинні були зійти з автобуса?"

"Джон сказав, що ми повинні були де зійти з автобуса?"

б. *Where did John ask whether we had to get off the bus?*

"Де Джон запитав, чи повинні ми були зійти з автобуса?"

Обидва речення граматично правильні і схожі одне на одного. Але (6а) має два значення, (6б) – лише одне. В (6а) при першому прочитанні мовця цікавить, де Джон сказав про необхідність покинути автобус. При повторному прочитанні питання стосується того, де, за словами Джона, необхідно зійти з автобуса. У першому випадку сфера дії питального слова поширюється на головне речення. У другому випадку питання стосується підрядного.

У (6б) питальне слово не може мати сфери дії в підрядному реченні. (6б) має тільки одне значення, коли питання стосується головного речення: мовець цікавиться саме тим місцем, де Джон поставив своє питання "Чи повинні ми були зійти з автобуса?", а не тим місцем, де необхідно зійти з автобуса.

Різниця в розумінні (6а) і (6б) пояснюється тим, що питальний займенник *where* може знаходитися і в головній, і в підрядній частинах, йому притаманна сфера дії у тій клаузі, в яку входить. Якщо він лінійно знаходиться на початку речення, це ще не означає, що воно не попало туди з підрядної частини: в англійській мові питальне слово з підрядної частини може переміщатися лівіше головної частини, пор. (7) а. *What do you believe it is?* "Ти думаєш, що це?", де слово *what* з підрядної частини (7) б. *You believe it is what?*, доповненням якого воно виступає, перемістилося до головної.

Щодо речення (6а) не можна сказати, чи знаходиться займенник *where* із самого початку в головній частині (тоді очевидним постає перше розуміння цього речення) або перемістилося туди з підрядної частини (тоді правильним постає друге розуміння). У реченні (6б) можливе тільки перше розуміння (сфера дії питального слова в головній частині). Отже, питальне слово не може бути висунутим з підрядної частини, щось йому "заважає".

Тепер можна поставити собі питання, яким чином дитина, засвоюючи англійську мову як рідну, оволодіває правилом, згідно з яким речення (6а) двозначне, а речення (6б) – однозначне? Можна було б передбачити, що дитина ніколи не чує на питання типу (6б) відповідей зі сферою дії на підрядне речення, а на питання типу (6а) такі відповіді йому доводиться чути. Іншими словами, дитина звертає увагу на те, що висловлення типу (8аб) бувають відповідями на (6а), висловлення типу (8в) бувають відповіддю на (6б), можливі відповіді українською мовою такі:

(8) а. *Коли ми під'їжджали до міста.*

б. *Нам сходити на кінцевій зупинці.*

в. *Відразу, як тільки він сів в автобус.*

г. *Його цікавило, чи не біля мосту ми сходимо.*

Але таке передбачення не виявляється правдоподібним. Речення типу (6) і відповідно відповіді на них типу (8) не настільки частотні, щоб у дитини у процесі засвоєння мови постала достатньо представницька вибірка, на основі якої можна було б надійно говорити про сферу дії займенника. Вихідні дані про речення типу (6) і відповіді на них (8), "якби ретельно вони не зберігалися в пам'яті, самі собою цілком недостатні, ... якщо в дитини немає доступу до складних принципів універсальної граматики, які визначають (не) можливість досягнення складників з таких пар конструкцій, що в інших зразках подібні одне до одного" [Hoekstra, Kooij 1988]. Значно легше, на погляд Н.Хомського, передбачити, що властивості питальних займенників походять із фундаментальних й універсальних властивостей граматики, які генетично містяться в людському мисленні. Отже, доступний у процесі засвоєння мови матеріал типу речень (6) або (8) лише "вмикає" або активізує ці вроджені знання, але не визначає їх повністю.

Незважаючи на значний прогрес у психолінгвістиці за останні десятиліття, однозначного підтвердження або заперечення гіпотези Н.Хомського щодо вродженого компонента знань мови до цих пір не отримано.

XIII.2.3. "Стандартна теорія". Правила граматики складників. Як формальний апарат репрезентації синтаксичної структури речення ПГ використовує структуру складників. Сполучуваність складників визначається притаманними їм селективними ознаками, які врешті-решт виводяться з ознак лексем, що входять до їхнього складу, головним чином із категорійних (= частиномовних) ознак. Структура фразової категорії, як відомо, визначається тією частиною мови, до якої належить її вершина: іменник очолює іменну групу, прикметник – групу прикметника, прийменник – прийменникову групу тощо. Певні правила "розгортання" складників визначають допустимі сполуки в одному складнику фразової і термінальної категорії. Ці правила можна уявити у вигляді контекстно-вільної формальної граматики.

Наприклад, іменна група може складатися з одного іменника-вершини:

(9) а. ІГ → Імен

ІГ може, крім того, включати прикметник та іменник: *теплий день, маленький хлопчик* і т.ін.:

б’. ІГ → Прикм Імен

Прикметник сам утворює г р у п у п р и к м е т н и к і в , тому що може, наприклад, визначатися прислівником або іншою обставиною: *дуже теплий день; вдала, як ніколи, покупка*. Тому правило (9б’) є неточним. Правильніше його зобразити по-іншому:

б. ІГ → ГПрикм Імен

Крім того, ІГ може включати неузгоджене означення у формі іншої ІГ в генітиві: [$_{\text{ІГ}}$ друг [$_{\text{ІГ}}$ мого батька]] тощо:

в. ІГ → Імен ІГ

Правила (9а-в) можна, використовуючи дужки як позначення факультативності, узагальнити так:

г. ІГ → (ГПрикм) Імен (ІГ)

В англійській мові завдяки суворішому, ніж в українській мові, порядку слів для характеристики “розгортання” фразових категорій постає достатньою значно менша кількість правил. Так, речення (10) *The boy likes the book* “Хлопчику подобається книга”, а також всі речення, які збігаються з ним за синтаксичною структурою, можна отримати внаслідок застосування наступної множинності правил:

(11) а. S → NP VP

б. VP → V NP

в. NP → D N

Говорячи про факти англійської мови, слід використовувати англомовну символіку: S – речення; NP – іменна група; VP – дієслівна група; D – детермінатор (артикль, присвійний, вказівний займенник); V – дієслово. Необхідно також пам’ятати, що в англійській мові наявна особлива фразова категорія VP (“дієслівна група”).

Розпочинаючи з вихідного символу S, правила граматики складників застосовуються одне за одним доти, поки не витвориться ланцюжок з одних лише символів термінальних категорій (12) а. S, б. NP VP, в. NP V NP, г. D N V NP, ґ. D N V D N. Ланцюжок з нерозкладних далі символів термінальних категорій називається **термінальним**.

Правила в (11) називаються **правилами граматики складників**. Стрілка в них виражає відношення між єдиною категорією ліворуч та ланцюжком категорій праворуч. Відношення категорії та ланцюжка є відношенням безпосередньої домінації. Отже, NP і VP є безпосередніми складниками S, а D і N – безпосередніми складниками NP.

Отриману внаслідок застосування правил структуру складників (12) можна зобразити у вигляді дерева (13’).

(13)

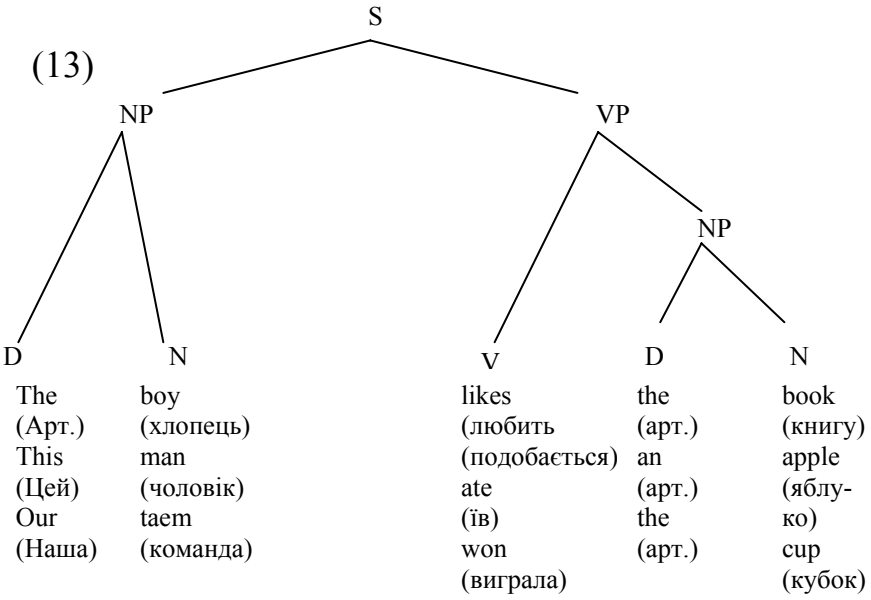

(13') $[_S\,[_{NP}\,[_D$ The$][_N$ boy$][_{VP}\,[_V$ likes$][_{NP}\,[_D$ the$][_N$ book$]]]]$.

Правила граматики складників, у тому разі, коли вони характеризують рекурсивні категорії, уміщують і ліворуч, і праворуч той самий символ. Найпростішим прикладом такого правила (9в), є правило, яке в разі послідовного застосування здатне спрогнозувати безкінечні вкладення одна в одну генітивних конструкцій типу (14) $[_{ІГ}$ книга $[_{ІГ}$ чоловіка $[_{ІГ}$ сестри $[_{ІГ}$ знайомого $[_{ІГ}$ брата $[_{ІГ}$ студента $]]]]]]$. Такі громіздкі ІГ, звичайно, не зустрічаються в реальному мовленні, оскільки надзвичайно важкі для породження і сприйняття.

Інші рекурсивні фразові категорії можуть допускати однойменну категорію не у вигляді безпосереднього складника, а, наприклад, на другому кроці розгортання: (15) а. $[_S$ *John knew* $[_S$ *Einstein discovered relativity theory*$]]$ "Джон знав, що Ейнштейн відкрив теорію відносності". (15) складається з S, яке безпосередньо включає NP *John* 'Джон' і VP *knew Einstein discovered relativity theory* "знав, що Ейнштейн відкрив теорію відносності". Дієслівна група VP у свою чергу включає два безпосередніх складники – V *knew* 'знав' і залежну клаузу S *Einstein discovered relativity theory* "[що] Ейнштейн відкрив теорію відносності". Залежна клауза поділяється на NP – підмет *Einstein* і VP *discovered relativity theory* "відкрив теорію відносності", яка в подальшому розкладається на V *discovered* "відкрив" і NP *relativity theory* "теорію відносності". Якщо для простоти прийняти, що *relativity theory* "теорія відносності" – це складний іменник, то увесь вислів постає у вигляді такого дерева [Freidin 1992, p.11]:

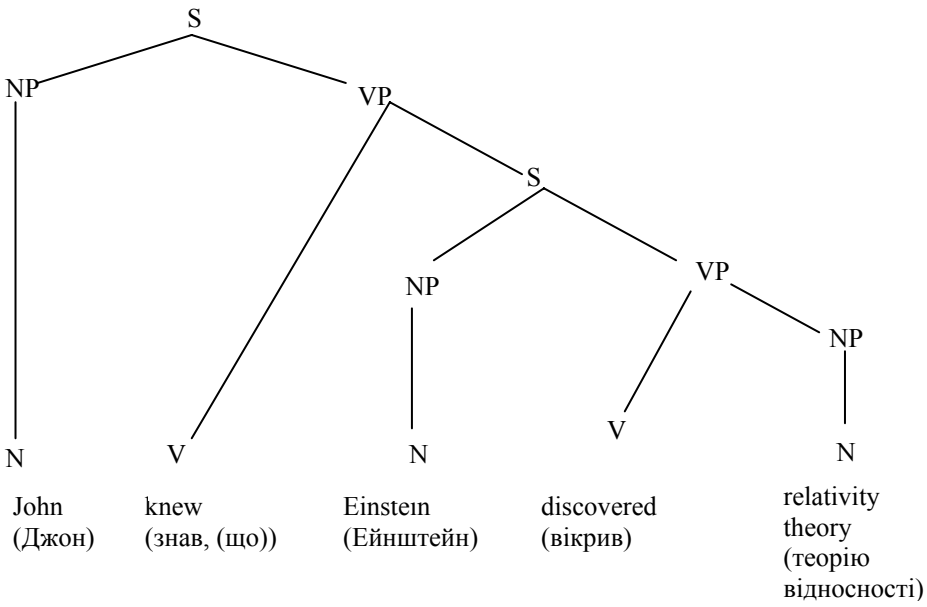

Отже, одна клауза вкладена в іншу не безпосередньо, а через іншу рекурсивну категорію – дієслівну групу (VP). Наведене тут твердження про структуру фразових категорій, що входять до складу (15), може бути узагальненим у вигляді такої множинності правил граматики складників:

(16) а. S → NP VP
б. VP → V S
в. VP → V NP
г. NP → N

Правило (16а) застосовується в (15) двічі, відображаючи той факт, що одна клауза S (*Einstein discovered relativity theory*) "Ейнштейн відкрив теорію відносності") вкладена в дієслівну групу іншої клаузи S (*John knew Einstein discovered relativity theory* "Джон знав, що Ейнштейн відкрив теорію відносності"). Це правило може бути застосованим і втретє, якщо (15) вкласти у довше речення (17) *Martha said John knew Einstein discovered relativity theory* "Марта сказала, що Джон знав, що Ейнштейн відкрив теорію відносності". Правила (16а) і (16б) утворюють контур, тобто результат застосування одного з них уміщує лівий символ іншого. Таке перемінне застосування двох правил або, що те саме, послідовне вкладення клауз одна в одну може бути безкінечним. Не важливо, наскільки довгим стає речення – воно все одно піддається аналізу в термінах тієї самої граничної множинності правил граматики складників (16).

Необхідність трансформацій. Правила граматики складників визначають внутрішню структуру фразових категорій, причому контекстна вільність правил забезпечує незалежність структури фразових категорій від місця, яке посідають вони в структурі безпосередніх складників. Але не усі речення можуть бути отримані через правила граматики безпосередніх складників.

Розглянемо англійське речення (18) *Who did Mary see* ____*?* "Кого побачила Мері?". Згідно з відомим правилом англійської граматики питальне слово займає не ту позицію, яку воно повинно було б займати

згідно зі своєю синтаксичною функцією (у (18) це позиція прямого додатка, який повинен знаходитися після перехідного дієслова; вона позначена прочерком), а позицію на початку речення, перед фінітною частиною присудка *did* і підметом *Mary*. Подібно поводять себе питальні слова у французькій (*Qui est-ce que Marie a vu ___ ?*) і німецькій (*When hat Maria gesehen _____?*) мовах. В українській мові розташування питального слова на початку, хоча і не виступає обов'язковим, є природнішим і частотнішим, ніж будь-яке інше, пор.: *Кого Марія побачила?* і *Марія побачила кого?*

Узагальнюючи дистантні залежності між складниками, Н.Хомський використав описовий **трансформаційний метод**, опрацьований на початку 1950-х років його учителем З.Харрісом. Він передбачив, що граматика включає ще один компонент, який застосовується до репрезентації, що постає на виході правил складників. Мова йде про **трансформаційні правила**, або **трансформації.** Компонент, який уміщує правила граматики складників, він назвав **базовим**.

Структура, яка підлягає трансформації, називається **глибинною структурою**, а структура, яка постає результатом застосування трансформації (або певної множинності трансформацій) – **поверхневою структурою**.

БАЗОВИЙ КОМПОНЕНТ
↓↓
Mary did see who
ГЛИБИННА СТРУКТУРА
↓↓
ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ КОМПОНЕНТ
↓↓
Who did Mary see?
ПОВЕРХНЕВА СТРУКТУРА

Опис трансформації складається з двох частин: опис структури, до якої трансформація може бути застосована, й опис результативної структури, що виникає після застосування трансформації. Так, трансформація переміщення питальної групи (ІГ або обставини з питальним займенником, wh-phrase, за сполученням літер wh-, з якого розпочинається більшість питальних займенників в англійській) має такий вигляд:

(19) переміщення питальної групи

SD:	X	wh-phrase	Y
SC:	wh-phrase	X	Y

Найпростіший приклад дії трансформації (19): *Mary saw who yesterday* (глибинна структура, в якій прямий додаток *who* "кого" займає те місце, яке й повинен посідати в VP) → б. *who Mary saw yesterday* "кого Мері бачила вчора". Ланцюжок (19б) може виконувати роль відносної клаузи (*the man* [*who Mary saw yesterday*] "людина, яку бачила Мері бачила вчора"), або роль самостійного речення за умови, що буде застосована ще

одна трансформація – трансформація інверсії, внаслідок чого отримуємо (29в) W*ho Mary saw yesterday* “Кого Мері бачила вчора?”

Звернемо увагу на змінні X та Y у формулюванні трансформації (19). Кожна з цих змінних позначає довільний ланцюжок, зокрема – порожній, тобто питальна група може бути вичленована з будь-якої позиції в середині речення і переміщена через будь-який матеріал, що розташований ліворуч від неї.

Трансформаційний компонент. Вивчення дистантних залежностей між складниками, застосоване у ПГ, призвело уже в 1960-ті роки до появи довгих списків досить складних трансформаційних правил здебільшого для англійської, почасти інших мов. Ось найголовніші з них.

Інверсія. Ця трансформація міняє місцями ІГ підмета і перший компонент з ланцюжка допоміжних або модальних дієслів. Основна функція інверсії – вираження питання; вона інколи також застосовується в разі винесення окремих елементів у позицію початку речення:

(20) Інверсія

SD:	NP	Aux (модальні дієслова)	Y
	1	2	3
SC:	2 + 1	Ø	3

(Ø позначає порожній ланцюжок, який залишається на місці переміщеного Aux).

Приклади: (21) а. *John <u>can</u> open the door* “Джон може відчинити двері”; б. *<u>Can</u> John open the door?* “Чи може Джон відчинити двері?”.

У реченнях без модального або допоміжного дієслова Н.Хомський запропонував також виділяти складники категорії Aux – показник часу, числа й особи у фінітного дієслова (той самий, якого немає у разі лексичного Aux). Тоді правило інверсії здійснюється так (афікс займає ту ж позицію, що і допоміжне дієслово): (22) а. *John-s like fish* → б. *-s John-s like fish* “Джон любить рибу”. На відміну від конструкцій з фонетично самостійним Aux, граматичні афікси не можуть “зависати” окремо від основи. Тому в дію вступають ще дві трансформації: стрибок афікса і підтримка *do* (*Do*-Support), дативне переміщення.

Стрибок афікса (Affix Hopping). Дієслівний афікс приєднується безпосередньо до дієслова, що розташоване за ним:

(23) Стрибок афікса

SD:	NP	Aux (модальні дієслова)	[+ Aff]	Y
	1	2	3	4
SC:	1	Ø	3 + 2	4

[+ Aff] означає позитивне значення ознаки “бути афіксом”; якщо Aux набуває негативного значення цієї ознаки (наприклад, якщо це допоміжне дієслово *will*), то стрибок афікса не застосовується, пор.: *John-s like fish → John likes fish*; *Mary –ed go home → Mary went home*.

Стрибок афікса й інверсія упорядковані: остання трансформація повинна передувати першій.

Загалом до трансформаційного компонента, крім охарактеризованих, належать підтримка *do*, дативне переміщення, екстрапозиція, заперечна трансформація, препозиція прислівника, пропуск еквівалентної іменної групи, прономіналізація, рефлексивізація, номіналізація.

Дативне переміщення (Dative movimeny)**.** Ця трансформація переміщує непрямий додаток, що вводиться прийменником, у позицію прямого додатка:

Дативне переміщення

SD:	V	NP	to	NP
	1	2	3	4
SC:	1+4	2	Ø	Ø

Його застосування щодо речення *John gave a letter <u>to Mary</u>* (Джон дав Мері листа) → *John gave <u>Mary</u> a letter.*

Екстрапозиція (Extraposition). Предикативне означення до іменника (відносна підрядна частина) переміщується на кінець речення.

Екстрапозиція

SD:	X	[$_{NP}$	NP	S]	Y
	1		2	3	4
SC:	1	2	Ø	4	3

Підтвердженням екстрапозиції може поставати такий приклад: *I gave [$_{NP}$ the gun [$_{S}$ which I had cleaned]] to my brother]* (Я віддав рушницю, що я почистив своєму брату) → *I gave [$_{NP}$ the gun] to my brother [$_{S}$ which I had cleaned]*.

Цікавим є той факт, що в українській мові, на відміну від англійської, відрив підрядної частини від вершинно-опорного іменника неможливий і є ненормативним для писемного мовлення.

Рефлексивізація (Reflexivization). Особливою є трансформація з кореферентними ІГ, що полягає в заміні однієї з них на рефлексію.

Умови застосування рефлексивізації – це кореферентність 2 і 4, а також відсутність між ними межі категорії S (клаузи), пор.:

SD:	X	NP	Y	NP	Z
	1	2	3	4	5
SC:	1	2	3	4[+Refl]	5

Умовою застосування рефлексивізації є кореферетність 2 і 4, а також відсутність між ними межі категорії S (клаузи), пор.: *John saw <u>John</u>* → *John saw <u>himself</u>* (Джон побачив себе).

Заперечна трансформація (Negative placement). У спрощеному варіанті заперечна трансформація виглядає так:

Заперечна трансформація

SD:	not	X	Aux	Y
SC:	X	Aux	not	Y

У тому разі, коли заперечна частка *not*, за відповідної трансформації, з’являється між афіксом і дієсловом, втрачається можливість застосування

“стрибка афікса”, але є можливим застосування “підтримки *do*”: *not Bill –s see it → Bill –s not see it → Bill does not see it* ’Біл не бачить це’.

Препозиція прислівника (Adverb Preposing). Прислівник (прислівникова група – AdvP) за правилами граматики складників знаходиться в кінці певного складника (наприклад, клаузи), до якого й належить. Прислівник може бути переміщеним на початок речення:

Препозиція прислівника

SD:	X	AdvP	Y
	1	2	3
SC:	3	1	2, пор.:

I saw her at school yesterday → Yesterday I saw her at school (Вчора я бачив її в школі).

Редукція еквівалентної ІГ (Equi-NP deletion). Окремі трансформації враховують регулярний збіг референтів (= кореферентність) ІГ у реченні. Так, повторне входження ІГ з тим самим референтом до того самого речення за відповідних умов редукується.

Редукція еквівалентної ІГ

SD:	X	NP	Y	[$_S$ to	NP	Aux	VP]	Z
	1	2	3	4	5	6	7	8
SC:	1	2	3	4	Ø	6	7	8

Умова застосування трансформації – збіг (за референтом) 2 і 5, пор.: *John wants <u>Mary</u> to Mary go home → John wants Mary to go home* (Джон хоче, щоб Мері пішла додому).

Прономіналізація (Pronominalization). Можлива заміна ІГ, що кореферентна відповідній ІГ, анафоричним займенником (Pron). При цьому повністю виражена ІГ називається антецендентом, а ІГ, що замінюється займенником, – мішенню прономіналізації. Здебільшого антецедент випереджає мішень.

Прономіналізація (спрощений варіант)

SD:	X	NP	Y	NP	Z
	1	2	3	4	5
SC:	1	2	3	Pro	5

Тут також необхідною постає кореферентність 2 і 4, пор.: *Mary knows that I love <u>Mary</u> → Mary knows that I love <u>her</u>* (Мері знає, що я люблю її).

Номіналізація (Nominalization). Ця трансформація перетворює фінітну клаузу в ІГ.

Номіналізація (фрагмент правила):

SD:	X	NP	Aux	V	NP	Y
	1	2	3	4	5	6
SC:	1	5+’s	4[+N]	by+2	Ø	6

[+N] позначає в цьому разі словотвірний перехід дієслова в іменник типу *destroy* ’руйнувати’ → *destruction* ’руйнування’, пор.: *The enemy destroyed the city* (Ворог зруйнував місто) → *the city`s destruction by the enemy ’руйнування міста ворогом’.*

XIV. СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ СИНТАКСИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ

XIV.I. Вираження синтаксичних відношень. Синтаксичні відношення між словами і групами виражаються за допомогою селективних ознак, морфологічної залежності і порядку слів. Селективні ознаки лексем, перш за все ознаки частин мови, уміщують інформацію про ієрархічну структуру речення. Різновидами морфологічної залежності виступають узгодження, керування і конгруентність. Узгодження і керування, що традиційно розглядаються як відношення між словами, адекватніше знайдуть своє висвітлення як відношення між словами і групами (фразовими категоріями). Реалізацію синтаксичних відношень між словами і групами за допомогою порядку слів пропонується називати приляганням, що постає значно ширшим від традиційного розгляду останнього.

Інформацію про синтаксичну структуру можна дізнатися з морфологічних ознак, тобто тих грамем (значення морфологічних категорій), в яких виступають словоформи. Але морфологічні категорії не позначають синтаксичних відношень безпосередньо. Відмінок іменника *дерев-а* у словосполученні (1) *біля висок-ого дерев-а* однозначно не вказує на його вершину. Цією вершиною міг би бути, наприклад, не прийменник *біля*, а іменник (*листя дерева*). Щоб переконатися в тому, що вершиною виступає прийменник *біля*, слід зрозуміти, що вершиною постає саме він, оскільки він вимагає родового відмінка, тобто керує іменником в родовому відмінку.

Прикметник *висок-ого* та його вершина – іменник *дерев-а* – обидва стоять у родовому відмінку і в тому самому числі – однині. І тут важливим постає не те, що іменник і прикметник в (1) характеризуються тотожним числом і відмінком, а те, що саме в разі зміни відмінка іменника відбувається зміна відмінка і прикметника. Обов'язковий збіг або відповідність грамем в окремих слів називається **узгодженням**. **Узгодження і керування** – два різних різновиди **морфологічної залежності** між словами, а морфологічна залежність здебільшого супроводжується **синтаксичною залежністю**. Але, наприклад, рід і число особового займенника 3-ої особи регулярно збігається з родом і числом його антецедента, навіть якщо антецедент відокремлений від нього кількома реченнями: (2) *Грицька стримувала його велика сім'я. Поїхав у Полтаву, влаштувався слюсарем, але не міг втриматися, забрати дітей не було куди, і повернувся додому. Сам міг би врятуватися, але шкода було залишати на вірну смерть дітей.*

Тут його і вхопили, а з ним і старших синів, Василька, якому минув вісімнадцятий, і Іванька, на рік молодшого (С.Денисенко).

Чоловічий рід і однина займенника *він* (*його*) в (2) регулярно визначаються властивостями антецедента *Грицько*, хоча про синтаксичну залежність між ними, навіть опосередковану, не можна говорити. Така віддалена і, як така, що не має прямого стосунку до граматики, хоча й

досить регулярна, традиційно розглядалася як узгодження. Але І.О.Мельчук цілком коректно відокремив її від узгодження і назвав **конгруентністю [**Мельчук 2000, с.308-309].

Репрезентований в (1) прийменник *біля*, як і майже кожен прийменник в українській мові, обов'язково випереджає залежне слово і безпосередньо випереджає залежну іменну групу.

XIV.2. Селективні ознаки. Граматичні класи лексем встановлюються на основі їх значень (пор.: іменники поділяються на назви істот і назви неістот тощо) і на основі формальних ознак, які лише частково корелюють із семантичними (наприклад, перехідність або рід) або взагалі не мають ніякої семантичної мотивації (наприклад, типи відмінювання і дієвідмінювання в індоєвропейських мовах). Найважливіша для синтаксису класифікація лексем за частинами мови: щоб з лексем могли бути побудовані правильні речення, вони повинні бути в словнику охарактеризовані частиномовними або **категорійними**.

Граматичні ознаки, які встановлюють дрібнішу класифікацію всередині частин мови, називаються **субкатегорійними**. Наприклад, субкатегорійними є ознаки істоти/неістоти для іменників, оскільки в українській мові вони в ряді випадків визначають форму самого іменника та його залежних, пор.: *бачу великі дерева* (// **великих дерев*), а також зумовлюють сполучуваність, пор. дієслова *вбивати, виховувати* у своїх основних значеннях вимагають додатків назв істот тощо.

Будь-яка частина мови може виступати в обмеженій кількості конструкцій. Частина мови однозначно визначає тип конструкції (тобто фразову категорію), вершиною якої вона виступає. Лексема визначає тип конструкції, характеризуючись відповідними субкатегорійними селективними ознаками. Наприклад, перехідні дієслова вимагають конструкції з прямим додатком (*хто будує що*), непрямо-перехідні дієслова – конструкції без прямого додатка (*хто спить*), подвійно-перехідні (=бітранзитивні) одночасно вживаються з прямим і непрямим додатком (*хто показує що кому*) і под.

Іменники за селективними субкатегорійними ознаками можна поділити на такі, які здебільшого виступають із залежною іменною групою в родовому відмінку або в іншій формі присвійного означення – (2) *чия вершина, чий помічник, чия сестра*, і на такі, які майже ніколи не вимагають такої залежної іменної групи – *школяр, кисень, сніг, ящірка* та ін.

Очевидно, що різниця субкатегорійних ознак прямо пов'язана із семантикою слова. Наприклад, перехідні дієслова здебільшого виражають дію з пацієнтом, а іменникам, що вимагають присвійного означення, властивий відповідний партиципант. Іменники типу (2) називаються **відносними** (= **релятивними**) іменами. Але помилкою було б вважати, що усі субкатегорійні ознаки семантично мотивовані, пор. близькі за значенням пари дієслів *хвалити* і *лестити*, в яких моделі керування не збігаються.

Іменні групи в родовому відмінку переважно вживаються з певним іменником, залежними від якого вони виступають: *будинок* [ІГ *мо-го батьк-а*], *схід* [ІГ *повн-ого місяц-я*] тощо. У цьому разі можна сказати, що в самої грамеми родового відмінка наявна власна "модель керування", що передбачає, як мінімум, два синтаксично пов'язаних елементи – залежний (основа, до якої приєднується афікс родового відмінка) і вершину-іменник.

Грамеми окремих інших морфологічних категорій також визначають певні синтаксичні конструкції. Наприклад, грамема компаративна передбачає наявність порівняльного звороту або іменної групи в генітиві: *красивіший від брата*; *красивіший, ніж брат*. У цьому разі слід говорити про **грамемну валентність**.

Слово найчастіше характеризується валентністю не на одне слово, а на цілу групу – фразову категорію, наприклад, іменну групу. Якщо така категорія очолена екзоцентричною вершиною (сполучником або прийменником), може бути так, що один визначений прийменник або сполучник може виступати при цьому слові, наприклад, "керування прийменниками" *наполягати на, залежати від, любов до*.

Наявні два логічно можливих різновиди співвідношення між напрямом семантичних і синтаксичних валентностей. Семантична валентність або дорівнює активній синтаксичній валентності ((3) *Будинок будують*), або пасивній валентності ((4) *красива троянда*). У (3) предикат є вершиною семантичного актанта, у (4) семантичний актант – вершина предикатного слова. Перший випадок називається **нексусом**, другий – **юнкцією**.

Не до будь-якої нексусної конструкції можна підібрати відповідну юнктивну, яка б позначала ту ж ситуацію. Наприклад, юнктивно не виражаються значення прийменників або сполучників, а також близьких до них за значенням прислівників: (5) *під вікном; праворуч від дороги; внаслідок травми; тому що злякався* і под.; сентенційних актантів матричних дієслів (*хотіти, розпочинати* та ін.). Не будь-яка юнктивна конструкція має синонімічну відповідність у вигляді нексусної: в нексусній конструкції, наприклад, не вживаються прикметники *так званий* тощо.

Синтаксичний зв'язок інколи зовнішньо виражається і при нексусі, і при юнкції. Так, *книга батька* – приклад юнкції (значення предиката належності виражається в генітиві), а *прихід батька* – приклад нексуса (вершиною виступає предикатне слово *прихід*).

XIV.3. **Морфологічна залежність.** Граматична форма, що виражає граматичну залежність, крім самого факту наявності залежності, обов'язково передає ще яке-небудь значення. Наприклад, родовий відмінок може позначати приналежність:

(6) [ІГ *будинок* [ІГ *моїх батьків*]]

й одночасно – синтаксичне відношення залежності між словом *будинок* і словом *батьків*, або, у термінах складників, той факт, що одна ІГ (6') [ІГ *моїх батьків*] вкладена в іншу ІГ (6).

Синтаксичне відношення виражається тут морфологічною залежністю між словами *будинок* і *батьків*, а саме тим, що слово *будинок* керує словом *батьків* (або, у термінах складників, іменною групою [$_{ІГ}$ *моїх батьків*]).

Займенник-прикметник *моїх* в (6) має форму множини й родового відмінка, і ці грамеми повинні збігатися з грамемами числа і відмінка вершинного іменника *батьків*, тобто між цими двома словами наявне узгодження в числі і відмінку. В таких випадках, коли форма одного слова "вимагає" певної форми іншого, також наявна морфологічна залежність між ними.

Отже, якщо в певному реченні словоформа w_1 **морфологічно залежить** від словоформи w_2 за морфологічною категорією C, якщо грамема g категорії C, яка характеризує w_1, обирається залежно від певної властивості f словоформи w_2. Словоформа w_2 називається **контролером морфологічної залежності**, а w_1 – **її мішенню** [Мельчук 1993].

Морфологічна залежність в силу визначення наявна за якоюсь граматичною категорією, хоча можна знайти і регулярні залежності між словами без участі граматичних категорій, наприклад, обов'язковість заперечення у дієслові при заперечному прислівнику (7) *Він ніколи не співає* (// * *ніколи співає*) [Мельчук 1993], якщо ж визнати заперечення граматичною категорією українського дієслова, то в (7) наявна морфологічна залежність.

Інший приклад неграматичної залежності – "узгодження" іменників і **нумеративів** у конструкціях з числівниками: *п'ятдесят голів овець, шість пар штанів, шістнадцять осіб студентів*.

Якщо категорія C, за якою здійснюється морфологічна залежність, виражається у вершині, наявне **вершинне маркування**; якщо ж ця категорія виражається в залежній словоформі – **залежне маркування**.

Так, у посесивній конструкції з родовим відмінком в українській мові (*будинок батьк-а*) наявне залежне маркування, а в абхазькій мові посесивна конструкція виражається за допомогою морфологічної категорії посесивності, яка міститься на іменнику-вершині ІГ, а родового відмінка немає: *аб и-ýны* 'будинок батька', букв. "будинок його-батько". Окремі лінгвісти пропонують поділ мов на два типи: мови з перевагою вершинного маркування і мови з перевагою залежного маркування. Українська мова – в основному мова залежного маркування. Тут спостерігається не тільки морфологічна залежність між актантами і дієсловом, виражена в актантах (відмінок), але й морфологічна залежність між одним із актантів і дієсловом, яка виражається в дієслові (узгодження в особі, числі і роді з підметом).

XIV.4. Узгодження і конгруентність.

XIV.4.1. Прості випадки. Для аналізу цього питання слід розглянути такі випадки узгодження в українській мові:

I. Узгодження повних прикметників (дієприкметники і прикметники-займенники) з іменником в числі і відмінку: *широк-а долин-а – широк-у долин-у – широк-і долин-и*;

II. Узгодження присудка з підметом в числі: *я прийд-у – ми прийд-емо; він прийшов – вони прийшл-и*;

III. Узгодження повного прикметника з іменником в роді: *широк-а долин-а – широк-ий міст*;

IV. Узгодження присудка з підметом в особі і в роді: *я прийд-у – ти прийд-еш; вона прийшл-а – він прийшов*.

Варто перерахувати відмінності між цими узгодженнями, оскільки в цьому разі репрезентуються різні властивості граматичних категорій, за якими відбувається узгодження. Категорії особи і роду є словниково фіксованими для іменників – іменник не змінює значення категорій особи і роду. Такі категорії називаються **(слово)класифікаційними**, або **стабільними**. Категорії числа і відмінка не фіксуються для іменників словниково – одна і та ж лексема-іменник може виступати в різних відмінках. Такі категорії називаються **словозмінними**, або **плинними**. У І і ІІ типах репрезентовані плинні категорії – число і відмінок, у ІІІ і ІУ типах стабільні – особа і рід.

Узгодження юнктивного типу (І і ІІІ) відбувається в межах іменної групи (між її вершиною і залежними), узгодження нексусного типу (ІІ і ІУ) – в межах фінітної клаузи (між підметом і присудком): перший різновид слід називати іменним, а другий – сентенційним узгодженням.

В юнктивному типі (І і ІІІ) контролер узгодження є вершиною, а мішень – залежним: у нексусному типі (ІІ і ІУ), навпаки, контролер узгодження – залежне, а мішень – вершина.

У наведених типах, крім відмінностей, наявна і спільність: 1) узгодження відбувається між словами, пов’язаними синтаксичним зв’язком; 2) вимагається, щоб значення однойменних граматичних категорій в узгоджуваних словах збігалися.

XIV.4.2. Узгодження в дзеркалі залежностей. Слова, між якими відбувається узгодження за плинними категоріями числа і відмінка *гарн-ий друг – гарн-их друз-ів*, не “рівноправні”: у кожній парі наявний контролер – вершина (*друг, друз-ів*), а мішень – залежне (*гарн-ий, гарн-их*). Те, що називається відмінком і числом щодо іменника, і те, що називається відмінком і числом щодо прикметника, відрізняються: 1) за частинами мови, на яких ці категорії визначаються; 2) за морфологічною формою – у прикметників в українській мові тип відмінювання інший, ніж в іменників; 3) за правилом вибору – відмінок іменника визначається синтаксичним відношенням з його вершиною, найчастіше – керуванням, а число іменника найчастіше визначається семантично; відмінок і число прикметника визначаються за відмінком і числом іменника. Тому дослідник, який використовує структуру залежностей, змушений розмежовувати “субстантивні” (=властиві іменнику) й “ад’єктивні” (= властиві прикметнику) відмінок і число.

XIV.4.3. Узгодження в дзеркалі складників. Відмінок позначає синтаксичну роль не іменника, а фразової категорії – ІГ, яку очолює

іменник: наприклад, називний відмінок може вказувати, що ця ІГ виступає підметом, родовий відмінок – що вона безпосередньо домінується іншою ІГ, тощо. Синтаксичні відмінки позначають синтаксичну функцію усієї ІГ, а не окремих іменників у її складі: підмет, іменна частина складеного присудка, додаток, посесивне означення – усе це ролі ІГ, виконувати які окремі іменники неспроможні.

XIV.4.4. Семантичний контролер. Повністю очевидним напрям узгодження постає лише в раз узгодження за стабільними категоріями. Слово, яке виступає носієм такої категорії – поза всяким сумнівом, контролер, тому що ніяк не може "прилаштувати" свою грамему до грамем інших слів; навпаки, інші слова і групи, у яких та сама категорія постає плинною, "прилаштовуються" до контролера.

За предикативного узгодження (ІІ), хоча "пристосовувати" грамеми плинної категорії числа можна в обидва боки, напрям вибору визначається семантично: число референтів – характеристика актанта. У цьому разі наявний **семантичний контролер** узгодження. Мішень за числового предикативного узгодження точніше назвати **семантичною мішенню**.

XIV.4.5. Принцип Кінена: узгодження. У 1974 році Е.Кінен обґрунтував, що контролер узгодження здебільшого є партиципантом (аргументом) мішені, тобто семантичні предикати узгоджуються зі своїми партиципантами, але не навпаки.

Наприклад, прикметники й інші різновиди означень, які узгоджуються з вершинами-іменниками, виступають семантичними предикатами своїх означувачів-партиципантів; фінітне дієслово узгоджується зі своїми актантами, що здебільшого постають тотожними його партиципантам. Гіпотеза Е.Кінена передбачає, що контролер і мішень узгодження не змінюються в разі перетворення нексуса в юнкцію: *Птах біл-ий → біл-ий птах*.

XIV.4.6 Конгруентність і смислове узгодження. Узгодження – відношення двох граматичних одиниць, а конгруентність – відображення не граматичного, а семіотичного (=знакового) відношення між трьома мовними об'єктами: 1) ІГ – антецедентом, 2) займенником-заміщувачем, 3) спільним для них референтом. Зв'язок між ІГ –антецедентом та займенником-заміщувачем не безпосередній, як у разі граматичних зв'язків, а завдяки спільному референту.

Семантична і синтаксична конгруентність принципово відрізняється від узгодження: узгодження в основному відбувається в предикатних словах з їх партиципантами і спостерігається між синтаксично пов'язаними словоформами; щодо конгруентності, і те, й інше неправильне.

XIV.4.7. Нелокативне узгодження. Згідно з визначенням локативного узгодження воно не може "перетинати" межу ІГ або межу клаузи. Але інколи таке спостерігається. Межа перетинається у випадку узгодження між двома елементами **елективної** (вибіркової) конструкції – 1) займенником, числівником або прикметником-компаративом і 2) ІГ у

множині з прийменником з: [$_{ІГ}$ *кожн-ий // будь-як-ий // кращ-ий // перш –ий // один з* [$_{ІГ}$ *учнів*]].

XIV.5. Керування. Керування – найбільш наочний й однозначний спосіб вираження сполучувальних ознак слів у граматиці. Моделі керування визначають відповідність між активними синтаксичними валентностями слова і засобами їх вираження у залежній групі – наприклад, прийменниково-відмінкова форма. Тип зв'язку, коли наявність у слова активної валентності вимагає певного граматичного оформлення відповідної залежної групи, й називається керуванням.

Модель керування може регулярно змінюватися залежно від певного додаткового чинника, що не постає граматичною ознакою f контролера w, наприклад, від наявності або відсутності заперечення: *Я бачу сенс – Я не бачу сенсу*. Такі граматичні чинники можна назвати **модифікаторами керування**, а саме керування – **модифікованим**.

XIV.6. Порядок слів і прилягання. Синтаксичні відношення можуть виражатися не тільки лексично або морфологічно, але й розташуванням слів і груп у лінійному ланцюжку – **порядком слів**. Інколи розрізняють **сильне** прилягання переважно, якщо має місце уживання незмінних слів при дієсловах, що вимагають інформативно-доповнювального слова: *поступати непродумано, знаходитися поблизу*, і **слабке** прилягання в усіх інших випадках (*говорити голосно, читати захоплено, співати натхненно*).

XV. ТИПОЛОГІЯ СУЧАСНОГО ГРАМАТИЧНОГО АНАЛІТИЗМУ

Сучасний граматичний аналітизм є нерівнорядним не тільки в одноструктурних мовах, але й в різноструктурних. Його нерівнорядність простежується в тому, що, з одного боку, він охоплює морфологічний і синтаксичний яруси, а, з іншого, лінеарна кількість компонентів аналітичних конструкцій виступає не регламентованою. Постання і розвиток аналітичних форм, конструкцій пов'язані з процесом граматизації словосполучень. Остання зумовлена послабленням або втратою лексичного значення одного з компонентів словосполучення.

Розвиток аналітичних форм зі словосполучень зумовлює здебільшого витіснення флективних форм, що детермінує збільшення кількості аналітичних форм. На думку В.Г. Адмоні, в ряді індоєвропейських мов відмирає флективна система відмінків [Адмони 1963:99], поступово замінюючись системою прийменниково-відмінкових форм (пор.: [Жирмунский 1956:204-207]), підтвердженням чого постає спроба осмислення прийменника як особливої синтаксичної морфеми (див.: [Вихованець 1980]).

Простежуючи особливості розвитку граматичного ладу німецької мови в давньоверхньо-, середньонімецький періоди, Л.Р. Зіндер і

Т.В. Строєва констатують, що динаміка форм часу в німецькій мові поставала від абсолютно вільних словосполучень до відносної і повної їхньої граматизації [Зиндер, Строева 1968:118-121], пор. співвідношення синтетичних й аналітичних форм недоконаного майбутнього часу в українській мові: *писатиму / буду писати // писатимеш // будеш писати // писатиме // буде писати* і под.

Аналіз граматичного аналітизму повинен ґрунтуватися на простеженні специфіки вияву розчленованих форм на морфологічному і синтаксичному ярусах мовної системи. Свого часу М.І. Стеблін-Каменський стверджував, що аналітичні утворення є "синтаксичними" лише за формою, а за значенням вони – "морфологічні", тому "такі морфологічні словосполуки природно віднести до морфології" [Стеблин-Каменский 1957:21], пор.: *Indessen hatte sich der Regen wirklich gelegt, und die Sonne beschien sogar die wiete Gegend* (Keller). Розглядаючи особливості синтетизму й аналітизму, здебільшого їх витлумачують за протиставленнями: 1) наявності / відсутності флективної словозміни [Баклушин 1989]; 2) однослівності / неоднослівності оформлення семантично співвідносних утворень [Мельчук 1997:334]; 3) вираження морфологічного значення слова внутрішньослівними (афіксами, флексіями, суплетивно, наголосом, фонетичним чергуванням) / позаслівними (службовими словами, синтаксичними аналітичними морфемами, порядком слів, інтонацією, контекстуально) засобами [Вихованець 1988:122, 202]; 4) компактності / розчленованості вираження основного (лексичного) й модифікаційного значень слова [Вихованець 2000:23];5) полісемічності (в інших термінах, кумуляція, синтетосемія, синкретизм) / моносемічності (гаплосемічності) службових елементів морфологічної форми [Серебренников 1988:113]; 6) асиметричності / симетричності форми й значення в номінативній одиниці [Балли 1955:159; Серебреников 1988:113]; 7) ускладненості / спрощеності, послаблення семантико-синтаксичних відношень у складі синтаксичних одиниць [Акимова 1990:9-13]. Застосування кожного з критеріїв дає різні результати, та і їхній перелік насамперед ґрунтується на суто морфологічних явищах і відповідному тлумаченні аналітичної форми як морфологічної. Не зупиняючись на аналізі кожного з критеріїв (див.: [Дубова 2002:10-11]), слід констатувати, що застосування усього комплексу ознак неможливе в силу взаємної суперечності, пор. статус словоформи *буде* у формах українського майбутнього, що за ознакою "позаслівне вираження морфологічного значення" повинна розглядатися як допоміжна, але цьому суперечить її полісемічність (грамема 3 особи, однини, майбутнього часу), яка приписується синтетичним засобам (аналогічно: ісп. *habrás* – грамема 2 особи, однини, майбутнього часу в аналітичних формах Futuro Perfecto; нім. *hast* – грамеми 2 особи, однини, минулого часу у формах перфектно-активного індикатива та ін.). О.А.Дубова констатує, що випадки використання двох (або більше) повнозначних слів, порядку слів, контексту, інтонації як засобів вираження

певних типів значень повинні залишатися поза межами морфологічного аналітизму [Дубова 2002:31], оскільки інтонація, порядок слів, сполучення з іншими повнозначними словами є засобами вираження синтаксичної семантики, співвіднесеної з певними грамемами морфологічних категорій (але не тотожної їм) у межах функціонально-семантичної категорії [Там само:31]. Актуалізується в цьому разі питання щодо статусу таких форм у синтаксисі і не з'ясованим залишається специфіка вияву певного значення іменника поза його власною формою типу *мелодійне попурі, молода кольрабі, смачний олександроулі* та ін. Кваліфікувати, наприклад, роль займенників типу *я, ти, він* у сполуках з формами минулого, давноминулого часу дієслів як засіб номінації суб'єкта для речень певної структури [Там само:31] не зовсім коректно, оскільки вони передають семантику персональності, що прямо корелює із морфологічним значенням особи, яке завжди в присудку детерміноване значенням особи підмета. Водночас наявність таких займенникових компонентів у внутрішньореченнєвій структурі може бути сигналом їхньої абсолютної актуалізації: *Я тільки пам'ятала, як довго в нього заживали рани після пірсінгу, як вони кровили і як довго він не міг вилікувати звичайну застуду в тропічній країні* (І.Карпа) – в цьому разі суб'єкт є абсолютно актуалізованим. Не заперечуючи тези про те, що прикметники у складі ад'єктивно-субстантивних словосполучень використовуються не як формативи, а спрямовані на реалізацію відношень іменника з іншими словами в реченні [Там само:31-32], варто уточнити, що значення роду, числа, відмінка для прикметника є відображувально-конгруентним. У цьому разі слід говорити про відображення відповідного іменникового значення опосередковано – в залежному прикметнику. Підхід О.А. Дубової ґрунтується, очевидно, на ототожненні не тільки протиставлення "аналітичність ↔ флективність", але й у зведенні першого компонента до суто морфологічних вимірів, оскільки флективність справді є суто морфологічним явищем.

Правомірнішим постає розгляд аналітичності шляхом зіставлення із синтетичністю, оскільки остання – явище морфологічне і синтаксичне. За простежуваним поглядом, аналітичність слід розглядати вузько, досліджуючи аналітичність морфології на синтаксичному тлі. В цьому разі виявляються відповідні тенденції аналітизму на флективному тлі і статус аналітичних засобів встановлюється шляхом зіставлення з флективними на загальному тлі категорійної семантики. Широке розуміння аналітичності, коли "граматичний зміст слова з'ясовується тільки в контексті за допомогою відповідних слів і не переданий формою самого слова" [Ярцева 1965:62], розкриває особливості репрезентації граматичного значення цілісним комплексом.

Загалом у лінгвістиці існує кілька поглядів на еволюцію і статус аналітизму як такого. Одні вчені схиляються до думки, що постання аналітичних форм і подальше їхнє розширення призводить до певного

збіднення мови, оскільки флективні мови, за Ф.Боппом, являють собою вищий ступінь розвитку усіх мов світу, а кореневі корелюють з "дитинством" людства (цит. за: [Астен 2003:10]). Інші ж мовознавці наголошують на тому, що аналітичні мови є свідченням динаміки людської абстракції, оскільки флективні форми сигналізують про відсталість, неспроможність абстракції мислення (пор. погляди А. Сміта та ін.) (див.: [Там само:11]). Ще інші дослідники констатують, що аналітизація граматичного ладу ні в якому разі не постає підтвердженням прогресивного розвитку (за О. Єсперсеним) або деградації (погляди компаративістів та ін.), а виступає певним явищем на відповідному розвитку мови. Цей погляд аргументує В. Георгієв, розглядаючи болгарську мову в діахронії щодо співмірності / неспівмірності аналітичних і синтетичних форм у її будові.

Історія окремих мов показує, що з розвитком мови синтетичні форми і конструкції можуть замінюватися аналітичними [Астен 2003: 18], але й на ґрунті аналітичних конструкцій часто утворюються нові синтетичні форми шляхом пропуску службового елемента або стягнення компонентів (пор. еволюцію конструкцій типу *класти хрест → хреститися*, які досить ґрунтовно проаналізував О.О. Потебня [Загнітко 2004:285]). Такі процеси, очевидно, пов'язані з переходом від синкретизму до дискретності. Остання найпослідовніше виявляється в аналітизмі. "Синкретизм співвідноситься зі сприйняттям цілісного образу, з його синтезованою уявою, що в процесі когнітивної діяльності розчленовується на складники, а дискретність елементів – це властивість, що пізнається під час аналітизму" [Там само:18]. У процесі історичного розвитку нерозчленовані когнітивні репрезентації змінюються дискретними, саме тому для кожної мови притаманні різні ступені аналітизму [Руберт, Генидзе 2003:56-57].

Здебільшого під аналітизмом мається на увазі розчленованість лексичного і граматичного значення, але в цьому разі не враховано статус аналітичних одиниць та їхню ярусну приналежність. На думку Т.Б. Астен, на кожному мовному рівні можна виділити два класи одиниць: "класичні", або традиційні, лінгвістичні одиниці (фонеми, морфеми, лексеми) і функціональні еквіваленти цих одиниць (суперсегментні фонетичні, граматичні частки [Астен 2003:19], а І.О. Мельчук констатує, що під аналітичним, протиставленим синтетичному, здебільшого мають на увазі закономірність вияву двох (або більше) синтаксично пов'язаних словоформ там, де цілком логічним був би вияв тільки однієї словоформи [Мельчук 1997:334], пор. *вести пропаганду, взяти зобов'язання, завдати удару*; нім. *in Gang kommen* та ін. Учений вважає, що в суворо термінологічному вжитку термін "аналітичний" можливий тільки в складі виразу "аналітична форма", використання його в інших виразах є метафоричним, неточним [Там само:335]. Можливо, саме цим мотивується використання як рівноцінних аналітичних форм предиката = описовим предикатам. Останні кваліфікуються як "одиниці непрямої номінації, що

складається з дієслівного компонента з переосмисленим вихідним значенням й іменного компонента; їй притаманні семантична цілісність і виконання функції простого дієслівного присудка ... або поєднання підмета і присудка...” [Канза Роже 1992:45]. Інколи саме така описовість елемента дозволяє дослідникам вважати його еквівалентом синтетичної форми. Підтвердженням цього може бути констатація, що “існують описові дієслівно-іменні звороти, що формуються навколо таких дієслів, як *робити, надавати, віддавати, справляти, чинити, стати, виявляти, мати, зазнавати, набувати, діставати, прийти* та ін., напр.: *Ворог чинив дедалі упертіший опір* (О.Гончар); *Правдою слово багате мені надавало наснаги* (М. Нагнибіда)” [Шульжук 2004:75]. Констатація дієслівно-іменного складу подібних структур коректна лише щодо їх вияву на морфологічному рівні, а на синтаксичному вони еквівалентні дієслову. Водночас наголошується на напівпозначності дієслівного релятора, оскільки його власне лексичне значення “спустошене”, “послаблене”, “вивітрене”, “поблідло”. Статус таких елементів сьогодні не визначений ні теоретично, ні практично, не встановлено кількісний і якісний склад таких лексем. У подібних структурах, дієслово наче програмує дію, а сполука, концентруючись навколо кореферентного дієслова, або уточнює, або доповнює характеристику дії, названого самим дієсловом, і дві чи більше сполуки утворюють з дієсловом відповідну семантичну парадигму (пор.: [Калимуллина 1981:91]). Врахування тільки наявності синонімічних корелятів з такими описовими утвореннями не може поставати діагностичними показником напівповнозначності дієслова, пор.: *ставити питання* ↔ *питати і робити гімнастику* ↔ **гімнастувати*, з одного боку, і *писати листи* ↔ *листувати*, з іншого. Очевидно, не зовсім коректним поставатиме ототожнення цих конструкцій.

Ряд дослідників (К.О. Земська та ін.) твердять про поступове зростання аналітизму, наприклад, у російській мові, на підставі заміни однослівних найменувань ознак родинності і свояцтва словосполученнями, пор.: *стрий → брат батька; вуйко → брат матері*. Слушною постає думка А.В. Баклушина про те, що кожна аналітична форма структурно складається з двох або більше словоформ, а функційно (за значенням) вона виступає як одна словоформа однієї лексичної одиниці [Баклушин 1988:29], пор.: *на березі* і *почати працювати*. Ступінь десемантизації службово-допоміжного елемента не є рівнорядним, оскільки в одних випадках такий елемент повністю втратив свою семантику, а в інших – йому притаманна власна значущість. Особливо чітко це простежується на синтаксичному рівні, де наявні, наприклад, десемантизовані (неповнозначні: *бути* в різних часових формах та наближені *являти собою, становити*), напівповнозначні (*ставати, стати, робитися, виявлятися, називатися, іменуватися, доводитися, здаватися, уявлятися, лишатися, залишатися, зоставатися*), повнозначні (*піти, повернутися = пішов рядовим, а повернувся капітаном*).

У тлумаченні аналітизму на лексичному рівні постає актуальним послідовне розмежування понять “вільне словосполучення”, “фразеологізм” й “аналітична лексична одиниця” (пор.: [Медникова 1967:92-96]), де останній властиві можливості: 1) перекладу іншою мовою (мовами) за допомогою цілісної лексичної одиниці; 2) заміни усього утворення синонімом – одним словом; і неможливість синонімічної заміни окремого компонента (за [Левит 1963]). До цього слід також додати і синтаксичну нерозчленованість аналітичної лексичної одиниці, в чому простежується активна між’ярусна взаємодія і кореляція з відповідними частиномовними елементами. Окремооформленість компонентів аналітичної лексичної одиниці сигналізує тільки про орфографічну особливість і ніякою мірою не про семантичну специфіку її компонентів, оскільки останні певною мірою можуть бути прирівняні до відповідних морфем.

Проблему загальномовного аналітизму загалом й аналітизму кожного окремого мовного ярусу (лексичного, морфологічного, синтаксичного та ін.) слід розв’язувати в загальнотеоретичному вимірі. Водночас можна встановлювати напрями аналітизму як властивість мовної системи, що впливає на її типологічну приналежність, і як характерну особливість способів передачі граматичних значень різними засобами. Таке дослідження можна реалізувати в діахронії і синхронії. Перший напрям уможливить простеження динаміки аналітизму і виявлення закономірності його розширення / звуження, синхронічний зріз дозволяє кваліфікацію частотності аналітичних форм, але не розрізняє динаміку їхньої появи. У цьому розрізі важливими можуть бути зіставно-типологічний і порівняльно-типологічний аналізи. Зіставно-типологічний розгляд спрямований на вияв репрезентативності аналітизму в суміжних споріднених і/або неспоріднених мовах, а порівняльно-типологічний аналіз концентрує увагу на динаміці власних засобів. Концентрація уваги на співвідношенні флективних й аналітичних форм інколи дозволяє розмежувати окремі групи індоєвропейських мов з виявом відповідних тенденцій розвитку: 1) флективний розвиток мов з послідовним збереженням старого статусу і стану флексій (польська та ін.); 2) абсолютна флективна динаміка, за якої розвиваються нові флексії (російська з новими флексіями родового і місцевого відмінків); 3) аналітичний розвиток мови, за якого аналітизм поширюється на цілий ряд морфологічних структур (болгарська та ін.); 4) абсолютний аналітичний розвиток мови, за якого аналітизм охоплює більшу частину морфолого-синтаксичної структури (англійська) [Леков 1958].

Твердження про абсолютний флективний розвиток української (в ряді досліджень – російської) мови є не зовсім коректним, оскільки, з одного боку, чітко простежується конвергенція (за наявності відносної дивергенції) відмінкових флексій, і їхнє розмежування вимагає відповідних дистрибуцій, а з іншого, збільшення кількості невідмінюваних іменників, прийменникових еквівалентів, активізація постдієслівних лексій

(*наступити на / завітати до / підійти до / перестрибнути через*) засвідчує послаблення статусу флексії і її трансформацію в допоміжний елемент.

Граматичне значення є вираженим аналітично, якщо реалізується окремою словоформою, а в протиставлених рядах у межах відповідної категорії воно виражається частиною словоформи: *пиши / пишімо / пишіть і нехай пишу / нехай пише / нехай пишуть*. Здебільшого аналітичними конструкціями вважають поєднання службового слова і повнозначного, в якому службове слово виражає граматичне значення повнозначного і репрезентує граматичне значення усієї аналітичної конструкції. До класичного типу аналітичних конструкцій зараховують видо-часові складені дієслівні форми: укр. *буду писати*; *писав був*; нім.*habe geschreiben*, а до суперечливих – модальні конструкції типу *мушу приходити*; *повинен знати;* нім. *könnte schreiben; möchte schreiben*; прийменниково-відмінкові форми: *на березі, у вікні*; та ін. ([Жирмунский 1965:7]). Суперечливість мотивована тим, що вияв, наприклад, конструкцій "фазове дієслово + інфінітив" є регулярним тільки при інфінітивах недоконаного виду тощо.

За усієї тривіальності визначення аналітичної форми проблема розрізнення аналітичних форм й узвичаєних словосполучень є досить складною. Для адекватного розв'язання цього питання І.О. Мельчук вважає за необхідне – чітко усвідомити те, чи є словозмінним додаткове значення, яке виражене такою конструкцією. Тому службове слово в аналітичній конструкції – це справді слово, а не морфема (пор. кваліфікацію І.Р. Вихованцем прийменників як особливих аналітичних синтаксичних морфем – і в цьому разі усі прийменниково-відмінкові конструкції постають суто аналітичними формами). Твердження про найтісніший граматичний і смисловий зв'язок між елементами складної аналітичної форми, їхній контактний вияв, нерозривність (морфологічну неподільність) не постають обов'язковими для поєднуваних елементів, пор. *Я буду співати сьогодні пісні → Я буду сьогодні співати пісні → Я буду сьогодні пісні співати*, де допоміжний компонент легко змінює свій лінеарний вияв. Якщо допоміжний елемент в аналітичній формі вважати все-таки словом, а не морфемою (пор.: [Жирмунский 1965:9-10]), таке утворення може бути прирівняним до особливого різновиду сполук слів (не словосполучень [Астен 2005:25], оскільки традиційно (не за дистрибутивною теорією) словосполученням вважається поєднання двох і більше повнозначних слів на основі підрядного синтаксичного прислівного зв'язку (І.Р. Вихованець, О.С. Мельничук та ін.)).

У кваліфікації словосполучення можна застосовувати і погляд дескриптивістів, О.М. Пєшковського та ін., які вважали словосполученням будь-яке поєднання слів, у тому числі – повнозначних і службових. Такий погляд для В.М.Жирмунського є цілком мотивованим, оскільки розрізняти ці дві групи як словосполучення і прості сполуки слів є "невиправданим термінологічним педантизмом" [Жирмунский 1965:10]. Підтвердженням

цього постає, на думку Т.Б. Астен, неможливість встановлення чіткої межі між службовими і повнозначними словами в силу наявності випадків перехідності, що є результатами більшої / меншої граматизації. Аргументом постають відприслівникові прийменники типу *навколо міста, посеред міста* [Астен 2005:25]. Якщо йти цим шляхом, то щоразу при розгляді утворень на кшталт *край лісу, упоперек дороги* завжди виникатимуть питання про статус першого компонента, не кажучи уже про особливий різновид прийменника – "подовженого префікса дієслова": *наступити на, зайти за, підійти до* і под. Тому цілком доцільним постає розмежування понять ***аналітична форма*** й ***аналітична конструкція***, хоча в цьому разі постає суттєвим зауваження про те, що основна складність "у тлумаченні аналітичних форм слова полягає в подоланні антиномії: аналітична форма – це форма одного слова, аналітична форма – це поєднання слів" [Мухин 1965:185]. За твердженням В.С. Храковського, якщо два морфологічні слова виступають як одна синтаксична молекула, тобто являють собою мінімальний елемент синтаксичної структури, то цього необхідно і достатньо, щоб розглядати ці морфологічні слова як аналітичну синтаксичну молекулу [Храковский 1967:49]. Саме тому аналітична форма – це вираження за межами словоформи одного з її морфологічних значень (за І.О. Мельчуком [2000:35]): нім. *hat gemacht*, укр. *був зробив*. Очевидно, в цьому разі не суттєвою постає кількість елементів такої синтаксичної молекули, пор. нім. *war gemcht worden, wird gemacht werden* і *würde gemacht worden sein.* Цілком логічним видається розвиток цієї думки з мотивацією, що аналітична форма репрезентує вираження граматичного значення не тільки поза основним словом, а разом з ним, оскільки тільки модель повнозначного слова і службового слова може реалізувати відповідне граматичне значення (пор. погляд О.В. Бакушина [1989:62-69]). Тому аналітична форма може бути визначена як цілісна, семантично нерозкладна сполука повнозначного і службового компонентів, що прямує до максимальної драматизації службового елемента і що функціонує у морфологічній парадигмі. В цьому разі граматизація витлумачується як процес втрати словом власного лексичного значення й перетворення його на граматичний індикатор. Цьому різновиду протиставлені аналітичні утворення, які, поза всяким сумнівом, слід кваліфікувати як аналітичні конструкції (пор. погляд А.В. Баклушина та ін.), що охоплюють різноманітні поєднання інфінітива з модальними дієсловами на позначення повинності, банальності, прохання та ін. За своєю регулярністю вони можуть максимально наближатися до аналітичних форм, підтвердженням чого постає статус сполук haben, sein + zu + інфінітив у німецькій мові: *Ich hatte gegen die Angst, die mir solche Begegnungen verursachten, anzukämpfen…* (S.Hermlin), а в українській мові може наближатися сполука предикативний прикметник + інфінітив: *Хлопець знову й знову повинен був розповідати про минулі події* (І.Нечуй-Левицький). Для такої тези є всі підстави, оскільки "в сучасній німецькій

мові сполуки haben і sein з інфінітивом постають складними дієслівними формами тільки за наявності ... станової співвіднесеності. В інших випадках це вільні синтаксичні сполуки. Дієслово haben зберігає своє лексичне значення, а sein виступає у функції зв'язки. Наприклад: *Therese ... fürte dunkle Reden, sie habe ihm was zu gestehen; Die vier Reiter waren nicht zu sehen*" [Зиндер, Строева 1968:227-228]. Цього ж погляду дотримується й А.В. Баклушин [Баклушин 1989:113]. Такі утворення не постають стійкими в морфологічному плані, оскільки ступінь їхньої граматизації може бути різним.

Існує твердження, що аналітична форма-конструкція за семантичною і функційною цілісністю виступає подібною до слова і посідає проміжну позицію між словом і словосполученням [Цыганкова 1999:5-6]. Узагальнюючи проблему аналітизму, А.М. Мухін констатує: "Основна складність у тлумаченні аналітичних форм слова полягає у подоланні антиномії: аналітична форма – це форма одного слова, аналітична форма – це сполука слів" [Мухин 1965: 195]. Очевидно, саме ця обставина спонукала окремих лінгвістів говорити, що аналітичну конструкцію можна кваліфікувати або як відповідне повнозначне слово, що є елементом системи його словозміни (парадигми), або як словосполучення. Тому В.В. Виноградов аналітичне формотворення визнавав "синтаксичним" [Виноградов 1972:112], хоча кваліфікація "синтаксичності" вимагає певної корекції, оскільки синтаксичні відношення в таких утвореннях є значною мірою нейтралізовані. Визнання ж повної "синтаксичності" дозволяє говорити про аналітичну форму як про вільне словосполучення, де допоміжний компонент стосується не окремого слова, а всього речення загалом (пор. подібні думки В.М. Мігіріна щодо допоміжного елемента *бути* у формах майбутнього часу дієслова). Термінологічне означування *аналітична конструкція*, на погляд багатьох лінгвістів, дозволяє уникнути проблеми співвідношення з вільним словосполученням. Це не зовсім так, тому що досі не напрацьовано універсальних критеріїв розмежування вільних словосполучень й аналітичних форм. Очевидно, на цій підставі можна диференціювати аналітизм морфологічного і синтаксичного рівнів. Якщо два морфологічні слова заповнюють одну синтаксичну позицію, утворюють цілісну форму в межах відповідної морфологічної категоріїксичної структури, то це засвідчує вияв морфологічного аналітизму.

Морфологічні аналітичні форми "протиставлені словосполученням у функціональному плані, тому що в них роль допоміжного компонента зведена до морфеми, і вони виступають одним членом речення, характеризуючись нерозкладністю синтаксичної семантики (словосполучення у своїй структурі вміщують два або більше членів речення)" [Загнітко 1993:32], хоча це твердження вимагає свого поглиблення, оскільки словосполучення типу *три брати, п'ять зошитів, зграя птахів, один з учнів* заповнюють одну синтаксичну позицію і виконують функцію одного члена речення: *Три брати стояли біля батьківської хати* (А.Яна). *Ще п'ять зошитів зашилось перевірити Вірі Тимофіївні* (Україна молода.

– 8 жовтня. – 2005). *Зграя птахів на блакитному тлі видавалася величавою* (Донеччина. – 12 червня. – 2004). *Один з учнів підійшов до нового класного керівника...* (Україна молода. – 10 жовтня. – 2003), але містять у своєму складі два і більше морфологічних слова (*Мені запам'яталась поїздка з Києва до Одеси*). А.О. Колесников, аналізуючи такий підхід, наголошував, що запропонований критерій не дає можливості розмежувати аналітичні морфологічні форми й аналітичні конструкції типу *буду читати* і *три дівчини* на синтаксичному ярусі [Колесников 1994: 72]. Це міркування вимагає свого поглиблення, оскільки саме такі утворення легко розпізнаються шляхом опозиціонування: простий / складний (або складений) член речення. Тому кваліфікація утворення як складеного або складного члена речення засвідчує його статус як *аналітичної конструкції*.

Граматичною основою розгляду морфолого-флективного аналітизму може бути теорія формальної недостатності окремих мовних фрагментів у реалізації тих чи інших облігаторних морфологічних значень, оскільки аналітичною постає та форма, в якій реалізується певне морфологічне значення поза межами відповідної словоформи [Мельчук 2000:33], пор. також: [Schmidt 1965:84-85; Норман 1983:248]. Водночас окремі лінгвісти наголошують, що аналітичні форми "передають граматичні значення не лише "поза словом", але й "всередині слова" завдяки структурним елементам основного слова, і граматичне значення аналітичної форми стосується не до повнозначного слова, а до усієї форми загалом" [Баклушин 1989:62-63]. Таке твердження є цілком логічним, оскільки допоміжний елемент разом з основним складають цілісність, що тільки у своїй даності реалізує відповідну граматичну семантику: *буду працювати, на морі* та ін.

Отже, аналітична форма – це семантично нерозкладне поєднання повнозначного і службового компонентів, що прямує до щонайповнішої граматизації (= перетворення лексичної одиниці у граматичний показник, пор. еволюцію і сучасний вияв форм майбутнього складного в українській мові: *співатиму, йтиму, чекатиму* і под.) службового елемента і функціонує у морфологічній парадигмі поряд із синтетичними формами, пор. статус допоміжного елемента *бути* у формах майбутнього часу, який інколи кваліфікують як "збляклий" [Сухотин 1940:94-95] або як "релятивно-регресувальне напівслово" [Чесноков 1991: 20]. Твердження про те, що "словосполучення, яке розуміється як форма, не містить у собі суперечності" [Астен 2003:29], є не зовсім коректним, якщо словосполучення розглядати як поєднання повнозначних слів. У тому ж разі, коли словосполучення кваліфікувати як поєднання двох і більше будь-яких слів, тоді така дмука є цілком слушною. Але ця некоректність постає актуалізованою тільки на синхронному зрізі, а в діахронному плані – це цілком є виправданим. Очевидно, певні сполуки слів можуть або лексикалізуватися з поступовим утворенням фразем, або морфологізуватися з послідовним перетворенням такої сполуки в аналітичну форму відповідної словозмінної парадигми.

Думка про те, що аналітичні конструкції є не формами слова, а особливого типу словосполученнями, основним завданням яких є вираження якісних відношень, ґрунтується на тому, що службові слова подібно до синтетичних форм слова певною мірою можуть виконувати функції морфем, хоча це не дає підстав для наголошення на їхній функційної еквівалентності [Серебренников 1965:104]. Останнє дозволяє констатувати, що аналітичні і синтетичні форми являють собою якісно різні утворення [Там само:104]. Очевидно, такий підхід ґрунтується на тому, що потенційно допоміжний компонент аналітичної форми легко може змінювати свою позицію в реченнєвій структурі: *Я сьогодні* ***буду*** *працювати над редагуванням свого попереднього реферату = Я* ***буду*** *сьогодні працювати над редагуванням свого попереднього реферату = Я сьогодні працювати* ***буду*** *над редагуванням свого попереднього реферату = Я сьогодні працювати над редагуванням свого попереднього реферату* ***буду*** і пор. ненормативні: *******Я сьогодні працювати над редагуванням* ***буду*** *свого попереднього реферату / ******Я сьогодні працювати над редагуванням свого* ***буду*** *попереднього реферату / ******Я сьогодні працювати над редагуванням свого попереднього* ***буду*** *реферату*. Попри те, що відбувається позиційне переміщення допоміжного елемента, його зв'язок з основним словом є сильним, оскільки тільки в комплексі "*бути* + *-ти/ть*" реалізується значення майбутнього часу, форми якого входять у цілісну словозмінну дієслівну парадигму. Не цілком мотивованою постає критика цього погляду як парадигмоцентричного і його протиставлення семантико-категорійному [Trnka 1948:29], оскільки перший є формально-категорійним (вузьким), а інший – функційним (широким).

В.С. Храковський вважає, що у функційній морфології поняття "аналітична конструкція" втрачає свою актуальність, а суттєвими постають поняття "аналітична словоформа" й "аналітичне слово" [Храковский 1965:221]. Аналітичні форми слова можна вирізнити тільки у мовах з розвинутими морфологічними формами як облігаторними елементами мовної структури. Окремі лінгвісти констатують, що для встановлення аналітичності певної форми варто спочатку визначити повний інвентар грамем і квазіграмем мови [Мельчук 1997:338], і тоді будь-яка сполука слів, що виражає певне лексичне значення разом з певною грамемою або квазіграмемою, є аналітичною формою. Своєрідний критерій визначення аналітичної форми запропонував свого часу А.І. Смирницький: нехай E – це словосполучення (мови Z), що виражає певне лексичне значення L й окреме "підозріле" значення Y. E являє собою аналітичну форму лексеми "L", якщо а) в інших випадках Y виражається в мові Z синтетично або в крайньому разі якщо б) Y належить до такої категорії, в якої інші значення виражаються в мові Z синтетично [Смирницкий 1956].

До морфологічних виявів аналітизму належать: 1) аналітична форма майбутнього часу недоконаного виду; 2) аналітична форма давноминулого часу; 3) форми умовного способу; 4) форми третьої особи однини і

множини імператива; 5) форми майбутнього і минулого часу предикативів; 6) аналітичні форми вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників; 7) аналітична форма вищого ступеня порівняння прислівників. Неоднозначно визначається статус особи у формах минулого і давноминулого часу, оскільки окремі лінгвісти (Т.П. Ломтєв та ін.) вважають елементи типу *я / ми, ти / ви, він* (*вона, воно*) / *вони* аналітичними префіксами. Якщо виходити із тези про заповнення аналітичною формою позиції одного члена речення, то утворення типу *я пішов / ти працював / він читав* не можуть бути віднесені до аналітичних у силу реалізації ними двох синтаксичних позицій – підмета і присудка. Хоча реалізація препозитивними елементами категорійно-особової семантики ніякою мірою не заперечує цієї думки. Очевидно, це частковий вияв категорійного аналітизму, де морфологічний аналітизм не усталився синтаксично (до цього типу наближеним постає вияв граматичного значення роду поза іменником: *нова попурі, красива ебосі* тощо. Останню групу поширюють також іменники – найменування професій, звань, типу занять, соціального статусу. Мотивація граматичного роду в таких випадках актуалізована ознакою біологічної статі, пор. *жінка-лікар, дівчина-агроном* (найслабший вияв, оскільки синтаксична форма кореляції і семантика апозитивності сигналізують про наявність двох синтаксичних позицій і відповідно двох членів речення) й *отоларинголог констатувала, академік підтвердила*; *На питання, чи був він знайомий з убитим полковником Єрохіним, депутат сказала: "Така людина в Донбасі була”* (Українська правда. – 2006. – 1 вересня) (в таких утвореннях граматичний рід іменника детермінує форму роду дієслова-присудка).

Статус часткового вияву аналітизму мотивований тим, що в аналітичному утворенні тільки окремі категорійні форми репрезентовані як аналітичні, інші ж – є синтетичними (пор. для дієслів минулого часу – це число; для іменників – це число, відмінок). А саме це може бути визнаним визначальним у силу того, що в українській (подібно і в інших слов’янських мовах) граматичні значення реалізуються комплексно. Складаючись як мінімум з двох елементів, аналітична одиниця “на рівні цілісної аналітичної словоформи значення її компонентів, що доповнена спільною граматичною семантикою, відтворюваною нею загалом, постає чітко оформленим найменшим відрізком мисленнєвого процесу – одним концептом” [Чесноков 1991:22].

Наявні також сумніви щодо віднесення аналітичного ступенювання прикметників до аналітичних форм, оскільки слова “більш” / “менш” у таких сполуках зберігають своє лексичне значення, що унеможливлює їхнє перетворення в показники морфологічного значення [Русская 1980:562]. Так, В.В. Виноградов вважав постання аналітичних форм ступенів порівняння одним із доказів загальної тенденції до аналітизму, констатуючи, що аналітичні форми, значення яких у другій половині XIX ст. посилилось, далі виступають як основа аналітизму, його морфологічний

плацдарм: вони готують можливість аналітичного вжитку ступенів порівняння від іменників чи їхнє використання з якісним значенням і відповідне утворення від обставинних прислівників [Виноградов 1972:200-204] (пор. сумніви щодо цього в [Воротников 2001:92]). В українській мові активізації аналітичних форм ступенів порівняння значною мірою була спричинена "особливостями наближення" розвитку української і російської мов, сьогодні ж намітилася тенденція поступової активізація синтетичних форм вищого і найвищого ступенів порівняння.

Аналіз специфіки синтетичності й аналітичності здебільшого ґрунтується на врахуванні закономірностей двох систем – іменникової і дієслівної. Для першої властивою постає послідовна міжвідмінкова внутрішньокатегорійна конвергенція й поступова втрата самої категорії, принаймні її формальної репрезентації (пор. еволюцію відмінкової системи в болгарській мові; можливо, таким виявом є розширення кількісного складу невідмінюваних іменників – загальних і власних назв у слов'янських мовах), то для дієслівної притаманні два напрями: з одного боку, поступова редукція окремих форм (наприклад, особових форм та ін.), а з іншого, збільшення репрезентативності категорійних форм (категорія часу) (див. також: [Руберт, Генидзе 2003:55]). У дієслівній системі наявні окремі елементи, які можна характеризувати як відносний аналітизм: інфінітив, дієприслівник, особливий статус форми *є* (її інколи кваліфікують як окрему частину мови – зв'язку (В.О. Горпинич та ін.), двовидові дієслова ([Загнітко 1993: 28-32; 1996: 144-156]; див. також: [Панов 1999: 128-129; Клобуков 2001: 79]), нейтралізація ознаки роду у формах теперішнього і майбутнього часу (*Хлопець співає / Дівчина співає / Хлоп'ятко співає*).

Щодо транспозиційно-способових форм типу *А вони й піди на той час* (пор. зауваги в Т.Б. Астен [Астен 2003: 35]), то це вторинні їхні функції, системність яких постає відносною, і про їхній функційний аналітизм можна говорити тільки у вторинних виявах. До таких слід віднести форму інфінітива, що тільки у внутрішньореченнєвій структурі набуває відповідних ознак іменниковості чи дієслівності (*Працювати – ось найбільше покликання людини-творця* і *Працювати будете сьогодні в майстернях*, пор. розгляд двоїстої природи інфінітива І.Р. Вихованцем [Вихованець 1988]). Форми типу *скік, стриб, бух, бах* [Долинин 1970: 93-95] визначають або корелятами дієслів, або словозмінними формами відповідних дієслів (В.В. Виноградов, М.В. Панов, О.М. Пєшковський), або "самостійними в граматичному плані аналітичними дієсловами" [Шарафутдинов 1997], або їх виводять за межі дієслівності в силу відсутності визначальної ознаки граматичних відношень – обов'язковості, пор. *стрибати – стриб, хлюпати – хлюп*, але: *читати* – ?, *писати* – ?, *робити* – ?, *працювати* – ?, *мислити* – ? [Клобуков 2001: 81]. Очевидно, вияв таких утворень обмежений лексемами на позначення активної дії. Водночас до "незаперечно аналітичних дієслів" інколи зараховують

лексеми типу “*тю-тю*”, “*ні гу-гу*”, “*ні бум-бум*” [Там само: 82-83], пор. також: [Швец 1976]. Цей ряд можна продовжити й інтер’єктивами типу *соб!, цабе!*, які свого часу вирізняв О.О. Потебня і стверджував, що вони складають один з визначальних компонентів речення – присудковий, поза яким речення у слов’янських мовах не існує.

В іменниковій системі особливий статус належить так званим невідмінюваним іменникам, яких сьогодні, наприклад, в українській мові разом з власними іменами нараховується більше п’яти тисяч. Аналітизм вияву їхніх граматичних значень роду, числа і відмінка є функційно опосередкованим, оскільки у відповідному атрибутивному компоненті певне значення відображується.

Розглядаючи аналітизм, слід виходити з того, що більшість формулювань аналітизму ґрунтуються в принципі на опозиції: аналітизм одиниць й аналітизм відношень [Хайров 1985: 6-7], у якій перший елемент охоплює морфологічні явища, а інший – синтаксичні явища. Досить аргументованою постає думка, що протиставлення морфологічного і синтаксичного аналітизму не є досить ємним, оскільки поза увагою залишаються дифузні явища. В аналітизмі відношень структурні і категорійні показники одного повнозначного елемента встановлюються із його відношень з іншими повнозначними елементами: *Залишок – кілька сотень гривень. Очі – два озерця людської води* (М.Коцюбинський). *Студентів із десять сиділо на східцях невеселими*. Морфологічний аналітизм (особливо невідмінювані іменники, абревіатури) попадають до аналітизму відношень, оскільки формальні ознаки цих слів виявляються тільки в контексті словосполучення або речення [Там само: 6-7]. Такий підхід постає вельми привабливим, але він охоплює тільки окремі аспекти вияву аналітичних тенденцій, оскільки синтаксичний аналітизм поширюється на різноманітні інноваційні процеси у словосполученні (*завтра кафедра, наступна “Театральна”*), простому (*Я проти такої педагогіки; Годинник на стіні; Дівчина з хутора; Хлопець тікати; Діти на екскурсії; Телепатія. Скільки різноманітних емоцій викликає це слово*) і складному (*Хлопці підійшли до села поночі. Щоб ніхто не побачив. Щоб не потривожити своїх рідних* (А.Яна)) реченнях. Морфологічний аналітизм охоплює різноманітні вияви номінації (особливості засвоєння і функціонування невідмінюваних іменників, аналітичні дієслова), аналітизм граматикалізації (постання і розширення групи аналітичних форм дієслова і прикметника), аналітизм категоризації (утворення окремих лексико-граматичних класів слів з аналітичними категорійними властивостями – предикативи, аналіт-прикметники (за М.В.Пановим)) й аналітизм граматизації (набуття граматичною формою спроможності передавати два або більше корелятивних граматичних значення).

Синтаксичний аналітизм є значно ємнішим у силу універсальності самого синтаксису і відображення в ньому найновітніших тенденцій (пор. хрестоматійне визначення частин мови як усталених форм членів речення

(В.В. Виноградов, О.М. Пєшковський, В.В. Бабайцева та ін.), оскільки в морфології ніколи не може постати те, чого не було або немає в синтаксисі. До виявів синтаксичного аналітизму належать різноманітні випадки різних ступенів "складності" позиції члена речення, видозміни у структурі словосполучення і речення, внаслідок яких порушується усталена лінеарність, розрив цілісної структури складного речення тощо. До функційного аналітизму належать різноманітні аналітичні конструкції, що за своєю регулярністю наближаються до аналітичних форм, але не постають рівнорядними з ними. Розмежування аналітизму на рівні форми і на рівні семантики дозволяє простежити і виявити основні / неосновні тенденції асиметрії мовного знака і водночас підтвердити тезу щодо реалізації морфологічного значення поза власною формою (в цьому разі не акцентовано наявність / відсутність відповідного флексійного потенціалу, пор. статус так званих невідмінюваних іменників і кваліфікацію кінцевого елемента таких лексем як *фіналі*) і вияв певної семантики тільки в межах цілісної сполуки слів (підтвердженням цього виступають цілісні словосполучення: *кожен з нас, один з учнів, п'ять хлопців, дівчина з красивим волоссям, подорож з Донецька до Києва*). Її ускладнення належить до модифікаційних реалізацій і може бути витлумаченим як ускладнення синтаксичної позиції в межах тієї самої синтаксичної форми: *прагнути розпочинати вивчати, повинні завершити будувати*. В останньому випадку проблемним є визначення статусу синонімічних конструкцій типу *прагнути розпочинати вивчення, повинні завершити будівництво*, що можуть розглядатися як особливий вияв функційного аналітизму, пор. аналогічні кореляти: *почати розмовляти* і *почати розмову*, *завершувати пропагувати* і *завершувати пропаганду*. Номіналізаційні тенденції в сучасному синтаксичному ладі слов'янських і германських мов засвідчують збільшення кількості описових іменникових предикатів, послаблення внутрішньословосполученнєвих і внутрішньореченнєвих, внутрішньотекстових зв'язків, що розширюють загальне тло функційного аналітизму.

XVI. ТИПИ І РІЗНОВИДИ СИНТАКСИЧНОГО СИНКРЕТИЗМУ

Сучасний синтаксичний синкретизм вимагає особливої уваги в силу цілого ряду причин. Здебільшого синкретизм у внутрішньословосполученнєвій і внутрішньореченнєвій структурі відображає основні напрями, тенденції і закономірності внутрішньоярусних і між'ярусних переходів, до яких насамперед слід віднести: 1) перетворення цілісного речення на словосполучення типу *Соловейко співає → спів соловейка*; *Дитина плаче → плач дитини*; 2) міжреченнєві видозміни: *Діти пішли в ліс, щоб назбирати листя до гербарію → Діти пішли в ліс по листя для гербарію*; Дівчата поїхали

до міста, щоб навчатися на кравчинь → Дівчата поїхали до міста навчатися на кравчинь; 3) неспеціалізоване заповнення синтаксичної позиції: *Мати пішла на завод працювати*; *Хлопець подався в гори піймати орла* та ін. Розгляд мовних фактів передбачає обов'язкове врахування особливостей їхніх синтагматичних, парадигматичних, опозиційних та інших відношень між тими чи іншими складовими елементами. Показовим є те, що не всім одиницям притаманна чітко виражена дискретність, оскільки окремим з них властива *синкретична* (нерозчленована, проміжна, перехідна, двоїста, троїста, пор., наприклад, статус інфінітива в системі частин мови та вияви ним категорійної семантики) природа, властивий *синкретизм*. Послідовне врахування цієї специфіки дозволяє інколи говорити про ядерність, напівпериферійність або периферійність тих чи інших форм (див. праці І.Р.Вихованця [Вихованець 1988; 1992; 1993]) і розмежовувати синтаксичний, морфологічний і семантичний ступені міжчастиномовного переходу: *Подорож восени* (синтаксичний, не морфологізований, морфологічно не оформлений прикметник)*завжди була для Степана одним задоволенням* (С.Скрипаль) = *Степан подорожував восени + Для нього це було одним задоволенням*; *Верби стояли при дорозі + Верби плакали росами-сльозами → Верби, які стояли при дорозі, плакали росами-сльозами → Верби при дорозі плакали росами-сльозами → Придорожні верби плакали росами-сльозами* (у цьому разі, за І.Р.Вихованцем, прийменниково-відмінкова форма перстворилася на морфологічний прикметник [Вихованець 1988: 21-22]).

У лінгвістиці під *синкретизмом* мають на увазі або 1) збіг у процесі розвитку мови функційно різних граматичних категорій і форм в одній формі, пор. відмінковий синкретизм (одне закінчення має значення різних відмінків: *ліс-и* – наз. і знах.); синкретизм морфологічних категорій (те саме закінчення має значення певного роду, числа і відмінка: *жінк-у* – жін. р., знах. в., одн.) або 2) поєднання (синтез) диференційних структурних і семантичних ознак одиниць мови (певних розрядів слів, значень, речень, членів речення та ін.), що протиставлені одна одній в системі мови і пов'язані явищами перехідності (гібридні (контамінаційні, проміжні, дифузні) утворення [Лингвистический 1990: 446].

У теоретичній лінгвістиці проблема синкретизму має два аспекти – синкретизм з-поміж синтаксичних одиниць і синкретизм з-поміж морфологічних одиниць. В аспекті опрацювання частиномовного синкретизму очевидними і мотивованими постають "два напрямки дослідження: а) вивчення синкретичних явищ *у межах однієї частини мови*, наприклад: формальна тотожність флективних форм з різним граматичним значенням (пор., Р.в. і З.в. одн. і мн. для іменника: *батька, батьків*; особові форми мин. часу доконаного виду дієслів: *я, ти, він ходив*), вираження флексією одночасно кількох граматичних значень (пор., категорій роду, числа і відмінка для іменника: *сел**о** – с.р., одн. Н.в./З.в./К.в.*; категорій особи, часу і виду для дієслова: *чита**ю** – 1 ос. одн., теп. ч., недокон. виду* тощо); б) вивчення синкретичних явищ на *рівні цілої*

системи частин мови, тобто коли взаємодіють одиниці різної частиномовної приналежності" [Данилюк 2006: 28]. Поза всяким сумнівом, що в цьому разі питання синкретизму є частиною більш загальної проблеми – проблеми центру і периферії мовної системи або мовних підсистем [Чеснокова 1988: 44] і синкретичні явища щодо цих систем є периферійними. Аналізуючи статус інфінітива в частиномовній системі, І.Р.Вихованець наголошує, що останній як специфічна граматична форма не має чітких морфологічних ознак, за якими його можна було б віднести до певної частини мови. За ознакою незмінюваності він якоюсь мірою уподібнюється прислівникові. Проте синтаксична "перевірка" відразу ж показує безпідставність такого підходу до розв'язання проблеми" [Вихованець 1988: 80], тому й логічним постає обстоювання тези про необхідність врахування формально-граматичного і семантико-синтаксичного функціонування інфінітива для аналізу його граматичного статусу, оскільки йому притаманні усі чотири загальновідомі частиномовні функції – дієслівна, іменникова, прикметникова і прислівникова: *Я буду краще вчитися; Дощ почав накрапати; Виховувати – справа відповідальна; Мрія подорожувати в нього постала зненацька; Дівчата побігли до моря купатися*.

Загалом причиною появи синкретичних явищ на будь-якому мовному ярусі виступають два процеси: а) *перехід* явищ з класу *А* до класу *В* із послабленням, а згодом і втратою ознак *А* й одночасно появою і посиленням ознак *В*, внаслідок чого клас *В* поповнюється новими одиницями (пор. адвербіалізацію, ад'єктивацію, партикулізацію, субстантивацію тощо); і б) *взаємодія, взаємовплив* явищ класів *А* і *В*, що зумовлює постання особливого класу *С* (еволюція і функціонування *дієприслівника, дієприкметника* та ін.). На синтаксичному рівні синкретизм зумовлений також лінеарними внутрішньореченнєвими видозмінами: *Пригадалася знову хатинка <u>в горах</u>* (А.Яна). Тому таким важливим постає розмежування морфологізованих і не морфологізованих членів речення. До перших належать такі члени речення, що виражені словами тих частин мови, для яких відповідна синтаксична функція є первинною, основною, а не морфологізованими постають такі члени речення, які виражені славми частин мови, для яких певна синтаксична функція постає вторинною [Бабайцева 1989: 45]. Загалом у класичній граматиці усталився інвентар спеціалізовано-морфологізованих форм членів речення, що здебільшого кваліфікуються як інваріантні вияви: підмет – форма називного іменника і займенника; присудок – особово-відмінювана форма дієслова; означення – прикметник, числівник, займенник, дієприкметник; додаток – непрямі форми іменника і займенника; обставина – прислівник, дієприслівник. Неморфологізовані члени речення завжди синкретичні, хоча така синкретичність виявляється неоднаково. Останнє ще раз підтверджує відому тезу про те, що між "частинами мови і членами речення наявний зв'язок і навіть взаємодія, але

відсутній паралелізм" [Виноградов 1975: 275]. Використання частин мови в нетипових для них синтаксичних функціях створює умови водночас для перехідності в частиномовній системі. До цього призводить навіть щонайменша редукція в лінеарній структурі речення: *Наступна "Либідська"*; *Згадалося знову тривожне*, де прикметникові елементи тільки лінеарно посідають синтаксичні позиції підмета, що властиві як інваріантні для іменника і в силу цього набувають відносних формально-граматичних ознак іменниковості. Відносність виявляється в тому, що вони ні структурно, ні семантично, ні категорійно не набули будь-яких ознак іменника й імпліцитно пов'язані зі стрижневим предметним елементом. Використання частин мови в нетиповій для них функції створює первинні умови для перехідності. У цьому ракурсі перехідність слід розглядати як основну причину постання синкретичних одиниць у частиномовній системі [Бабайцева 2000: 234; Балли 1955: 81].

Перехідність можна тлумачити як умовну назву кількох процесів з'яви синкретизму на синтаксичному і морфологічному ярусах, однією з-поміж яких, поза всяким сумнівом, є *синтаксична деривація* як утворення похідних зі збереженням лексичного значення своїх твірних основ, але з іншим морфологічним оформленням. Так, віддієслівним іменникам-назвам дій притаманні граматичні ознаки імені (рід, число, відмінок, узгоджуване означення, відповідна синтаксична функція) і дієслова – здатність керування зі збереженням відповідної дистрибуції, вид: *переказувати що-небудь → переказ чого-небудь, переходити через що-небудь → перехід через що-небудь*; *спів – заспів.* Такі похідні на синтаксичному рівні здебільшого зумовлюють синкретизм залежного компонента, пор.: *переказ* (чого?) *оповідання* і *переказ* (як? і який?) *вголос*. У частиномовній системі як синтаксичні відкількісно-нумеральні деривати порядкові прикметники/числівники збігаються з прикметниками, зберігаючи властивості своїх твірних основ [Чеснокова 1991: 46-51]. Збереження лексичної і категорійної семантики твірних основ перешкоджає дієприкметникам і дієприслівникам їхньому повному об'єднанню з прикметниками і прислівниками, морфологічних ознак яких вони набувають.

Суттєвою причиною появи синкретичних одиниць у частиномовній системі постає *функційне зближення слів*, що належать до різних категорійних класів, у відповідних синтаксичних умовах, що стоять на перешкоді реалізації ними власних граматичних властивостей, пор.: *Ой чи <u>жаль</u> тобі, Галю, молоденьких літ?* (Леся Українка) і *<u>Жаль</u> його серце гнітить* (Леся Українка); *<u>Тихо</u> було у повітрі* (Леся Українка) і *<u>Тихо</u> жаль огорне моє серце з недоспіваної пісні* (Леся Українка). У цьому разі слова так званої категорії стану (станівник) набувають відповідного статусу тільки в межах речення, оскільки поза ним їхній вияв не може однозначно визначатися.

Досить складним явищем виступає синтаксичний синкретизм, що здебільшого асоціюється з поєднанням двох або більше ознак у межах певного члена речення: *Дорога* (яка? і куди?) *ліворуч стрімко збігала вниз*

(М.Коцюбинський). *Вогонь* (який? і чого?) *багаття опалив листя дерева* (Г.Косинка). *Будиночок* (який?, де? і біля чого?) *біля моря вигравав усіма барвами* (Україна молода. – 2005. – 12 серпня). Такий синкретизм мотивований кількома чинниками: 1) генетично успадкованою категорійною семантикою залежної словоформи (прислівникова (*ліворуч*), іменникова (*багаття*)); 2) збереженням "пам'яті" внутрішньореченнєвої семантики з мотивацією останньої відповідною синтаксичною позицією (*Дорога, що вела* (куди?) *праворуч, стрімко збігала вниз*; *Будиночок, що знаходився* (де?) *біля моря, вигравав усіма барвами*); 3) перенесенням семантики усієї редукованої частини на залишковий компонент (*Дорога* (яка?)*, що вела праворуч, стрімко збігала вниз*; *Будиночок* (який?)*, що знаходився біля моря, вигравав усіма барвами*). Цілий ряд чинників визначає з'яву синкретичних виявів тих чи іншихз синтаксичних форм, що часто постає ототожнюваним з омонімією. Усе це дозволяє говорити про формально-позиційний, семантико-позиційний і функційно-позиційний синкретизм.

Формально-позиційний синкретизм пов'язаний з тим, що та чи інша морфологічна форма заповнює невластиву для неї синтаксичну позицію, внаслідок чого вона набуває ознак керованої і прилеглої, тобто поєднує в собі об'єктну й обставинну семантику: *Пройшли роки, та я завжди пам'ятатиму нашу зустріч* (яку? і де) *на вітрах*

Семантико-позиційний синкретизм зумовлений тим, що лінеарна позиція певної форми визначає певну її функцію, але семантичне наповнення такої форми унеможливлює її однозначну кваліфікацію: *Жита хилилися на літо*, де "остаточному визначенню додатка перешкоджає відсутність об'єктних відношень між дієслівним членом речення *хилилися* та іменним компонентом конструкції, представленим лексемою *літо*. Остання репрезентує в реченні ситуативний зміст (літо – це період часу, протягом якого відбуваються певні події). З огляду на таке лексико-семантичне оформлення синтаксичної позиції у реченні формуються обставинні, зокрема причинові, змістові відношення. Порівняй: *Жита хилилися, тому що надійшло літо*" (див.: [Заоборна 2002: 98]).

Функційно-позиційний синкретизм належить до поширених і його кваліфікація характеризується труднощами, що мотивуються, з одного боку, неморфологізованим виявом члена речення, з іншого, така неспеціалізованість посилюється синкретизмом самої форми, якій у частиномовній системі притаманний синкретизм, пор.: *Думка* (яка? про що?) *поїхати до друзів не давала йому спокою* (Голос України. – 2001. – 12 серпня), де форма другорядного члена речення *поїхати* не дозволяє однозначно його кваліфікувати, водночас віддієслівний стрижневий компонент зберігає валентний потенціал твірного: *думати* про що?. Поза усяким сумнівом, такий синкретизм завжди таїть у собі глибину внутрішньореченнєвих і міжреченнєвих перетворень і саме ця "пам'ять" посилює вияв синкретизму, перетворюючи поєднання двох значень в одній синтаксичній формі в амальгамність, значущість якої не постає простою

арифметичною сумою типу “об’єктна” + “атрибутивна”, а виступає абстрактною злитістю. Здебільшого синкретизм пов’язують з активною дією таких чинників: 1) невідповідність форми і змісту (*Двері відчинилися* (як?) *із шумом* (Голос України. – 2001. – 10 березня) – за формою *із шумом* є додатком, а за змістом – обставиною; *А цю квітку дарую тобі* (для чого?) *на довгу незабудь* (М.Вінграновський) – за формою *на незабудь* виступає додатком, а за семантикою – обставиною); 2) подвійні синтаксичні зв’язки і відношення (*Змалюй дуби, могутні і кряжисті, котрі од вітру гнуться до землі* (Л.Костенко) – відокремлені компоненти *могутні і кряжисті* поєднуються з реченням напівпредикативним зв’язком і формально виражають атрибутивне значення, водночас за своєю семантикою це допустово-атрибутивний компонент, що повинен кваліфікуватися за синтаксичним зв’язком як прилеглий; 3) синкретичне категорійне значення словоформи (*Минулорічна поїздка* (яка? і куди?) *до Карпат запам’яталася усім відвідинами заповідника “Скелі Довбуша”* (Україна молода. – 1999. – 16 січня) – у цьому разі компонент *поїздка* за своїм формально-граматичним частиномовним вираженням передбачає наявність кваліфікативного атрибута, а віддієслівний характер похідності і збереження валентно-локативного потенціалу передбачає наявність обставинно-локативного компонента; 4) еліпсис дієслівної форми: *Дорога* (яка? і куди?) *ліворуч вела прямо до села* (Україна молода. – 2005. – 14 вересня), де компонент *ліворуч* аж ніяк не сигналізує про власну означальну якісність і набуває такого виміру у присубстантивній позиції, водночас від зберігає свою власну обставинно-локативну семантику, мотивовану відповідною придієслівною позицією: **Дорога, **що прямувала ліворуч**, вела прямо до села*; 5) лексико-граматичні властивості поєднуваних форм: *Дідусь сидів <u>на дивані</u> і розповідав про свою поїздку до далеких родичів та зустріч з ними* (Україна молода. – 2000. – 14 листопада).

Явище синкретизму в системі членів речення і зумовлені ним труднощі однозначної диференціації членів речення зумовлюють певний скепсис до визначення останніх [Бабайцева 1967; 1983], хоча спроби ґрунтовного аналізу синкретизму наявні і на матеріалі словосполучень, і на матеріалі членів речення або приреченнєвиків (пор. праці В.В.Бабайцевої [Бабайцева 1975; 1979; 1989], Л.Д.Чеснокової [Чеснокова 1972; 1973], В.І.Фурашова [Фурашова 1984]та ін. Врахування позиційного закріплення та корелятивності / некорелятивності форми і значення відповідного заповнювача лінеарної позиції дозволяє розмежувати типові (однозначні) і синкретичні (багатозначні) члени речення, хоча в цьому разі швидше мається на прикметі семантична амальгамність у рамах певної позиції: *Політ* (який? де: над чим?) *над морем тривав довго й одноманітно* (Україна молода. – 2000. – 14 квітня). Для типових членів речення притаманний вичерпний перелік диференційних ознак (див.: [Вихованець 1993: 89:92; Загнітко 2001: 162-169]): (коли?) *Вранці онука підбігла* (до кого?) *до дідуся з* (яким?) *власним* (з чим?) *подарунком*. Синкретичним

членам речення властива ємніша семантична панорамність, що мотивована можливістю різної інтерпретації внутрішньореченнєвого навантаження компонента і наявністю різноярусних асоціацій, що мотивовані глибинними зв'язками такого компонентами з твірними формами: *Квіти в росі впали тобі до ніг у весняний вечір променистий* (А.Яна).

Аналіз синкретичних явищ будь-якого типу повинен ґрунтуватися на двобічній спрямованості. У цьому разі слід встановлювати ознаки відмінності синкретичної одиниці від центральних (ядерних) класів А і В й ознаки подібності цієї одиниці і з одним, і з іншим класом [Чеснокова 1991: 44].

У синтаксисі неспеціалізоване заповнення синтаксичної позиції кваліфікується як основна причина виникнення синкретичних явищ. Неспеціалізоване заповнення синтаксичної позиції зумовлює різноманітні вияви міжчастиномовної перехідності, тобто набуття тим чи іншим словом інших категорійних ознак. Та й сама кваліфікація слів типу *треба, можна, слід, пора, час* ґрунтується на суто синтаксичній позиції. У цьому руслі і розглядають міжчастиномовну транспозицію, що передбачає набуття словом або словоформою іншого частиномовного статусу в межах певної лексико-граматичної класифікації мовних одиниць. Вона супроводжується втратою диференційних ознак одного класу і водночас набуттям ознак іншого. У частиномовній транспозиції, результатом якої є поява омонімів, що належать до різних частин мови, а також виокремлення у межах певних класів периферійних явищ, які характеризуються синтезом диференційних ознак цього та інших класів, виявляється синкретизм як вид динамічного стану мови, тобто відносної рухливості стабільної системи, доцентрові зв'язки в межах якої переважають відцентрові, що спрямовані на міжчастиномовний перехід (не менш суттєвим постає також і внутрішньочастиномовний міжкатегорійний / внутршньокатегорійний синкретизм).

Розгляд синкретизму слід розглядати у *формальному, функціональному* і *семантичному* аспектах (пор. також: [Данилюк 2006]). У першому аспекті передбачено, що одиниці притаманна спільність формального вираження: *Бійці швидко пройшли село* (О.Гончар) і *Бійці уже пройшли кілометр...* (А.Шиян). Спільність форми знахідного відмінка не постає діагностичним показником додатка, оскільки в першому випадку сильнокерована синтаксична форма знахідного відмінка реалізує об'єктну семантику і виступає типовим виразником функції додатка, а в другому реченні наявна розбіжність між формою і змістом і форма знахідного відмінка реалізує обставинну функцію. Синкретизм охоплює лексичні і граматичні виміри. Не менш важливо на категорійно-частиномовному і синтаксичному ярусах враховувати функційні вияви омонімії. На категорійно-частиномовному досить поширеною постає омонімія флексій, яка послідовно диференціюється на синтаксичному рівні, пор.: *Сьогодні батька* (форма родового відмінка) *не було вдома і виклик до директора сам собою переносився* (А.Яна) і *Я зустрів батька* (форма знахідного відмінка) *на вокзалі біля самого вагона* (Голос України. – 2002. – 14

червня). Це суто формальний вияв омонімії, що в широкому сенсі слова може розглядатися як вияв синкретизму, що постав внаслідок конвергентно-дивергентного розвитку відмінкової системи української мови з послідовною уніфікацією кількості відмінкових флексій. У *функіональному* аспекті одиницею аналізу постає *синкретизм функції*, тлумачення якої ґрунтується на послідовному врахуванні і розмежуванні первинних і вторинних синтаксичних функцій для різних частин мови (пор. погляди Є.Куриловича та їхній аналіз у [Загнітко 2006(а): 143-145, 165]), оскільки для Є.Куриловича належність тієї чи іншої форми до відповідного класу (категорії) зумовлена первинною функцією. Так, зокрема французькі дієслова avoir й être є дієсловами, хоча й вживаються за певних умов як синсемантичні елементи (il a dormi "він спав", il est venu "він прийшов", il est jeune "він молодий"). У крайньому разі можна виділити спеціальний клас допоміжних слів з подвійною функцією, причому вторинна функція – це функція синсемантем. Тому, на думку вченого, саме опертя на аналогічну ідею дозволяє виділити особливий клас конкретних відмінків, що займають проміжну позицію між прислівниками (первинна функція) і граматичними відмінками (вторинна функція). До того ж саме конкретні відмінки також мають "первинні і вторинні функції. Первинна їхня функція – прислівниковий вжиток; але від прислівників їх відрізняє наявність вторинної функції, яка полягає в тому, що відмінкове закінчення, позбавлене семантичного значення, стає простим синтаксичним показником. Це відбувається в тому разі, коли конкретний відмінок вживається дієсловом зі спеціальним значенням. Досить звернутися до синтаксису будь-якої індоєвропейської мови, щоб переконатися в тому, що всі конкретні відмінки – й інструменталь, й аблатив, й локатив – можуть після відповідних дієслів ставати граматичними" [Там само: 143-144]. І далі резюмує лінгвіст: "Якщо граматичний відмінок більш центральний, ніж конкретний, то і конкретний відмінок, вжитий у вторинній (синтаксичній) функції, більш центральний, ніж конкретний відмінок у первинній (прислівниковій) функції. Наприклад, у potiri civitate armis "захопити місто силою" (букв. "зброєю") перший (керований) аблатив civitate більш центральний, ніж другий (вільний) аблатив armis з інструментальним значеннням; звідси (potiri civitate) armis. І, насамкінець, граматичний відмінок, вжитий у вторинній (прислівниковій) функції, периферійніший, ніж той самий відмінок у первиній функції, наприклад Dies circiter XV (iter fecerunt) "Вони пройшли шлях приблизно за п'ятнадцять днів". Граматизація відмінкової форми надає їй центрального статусу з-поміж означуваних дієслова; адвербіалізація відмінка, навпаки, відкидає його на периферію дієслівної групи" [Там само: 144]. Згодом Є.Курилович зробив висновок: "значення або форми мають первинну функцію в тих випадках, коли максимально розрізнюються, вторинну ж там, де різниця між ними частково зникає" [Там само: 144]. Є.Курилович простежує пряму корелятивність між тією чи

іншою морфологічною формою та синтаксичною функцією. Це дозволяє говорити про те, що саме у внутрішньореченнєвій структурі відбувається видозміна функцій морфологічної форми і набуття нею вторинних функцій, пор. *Веснами повертаються знову літа до моєї хати* (А.Яна). Саме Є.Курилович розмежовував функції за лінією "ширша – вужча сфера вжитку". В історії мови досить часто вторинна функція набуває формальної незалежності. Так, наприклад, типово прикметникова атрибутивна функція в опозиції *батьківська хата – хата батька* для іменника буде синкретичною, більше того цей синкретизм досить активно простежується на рівні словосполучення і речення. Існує цілий арсенал прийомів розмежування об'єктної й атрибутивної семантики іменникового родового присубстантивного [Загнітко 2001; 2006(а)]: *хустка матері, учитель школи, політ льотчика* та ін. Якщо стрижневий компонент позначає предмет, то форма родового присубстантивного залежного містить 1) семантику присвійності (*шапка батька, зошит учня*); 2) значення партитивності (*сторінка зошита, стіна будинку*); стрижневий компонент може позначати особу, а залежний називає заклад, установу, колектив, до яких має відношення ця особа: *командир роти*, *викладач коледжу* та ін. Досить складною постає кваліфікація форми присубстантивного залежного родового в тому разі, коли він перебуває в постпозиції щодо віддієслівного іменника типу *політ, приїзд, наказ, розпорядження*, *зітхання* оскільки такий родовий позначає суб'єкта дії, що внаслідок між'ярусної трансформації набуває вираження формою родового відмінка: *Льотчик полетів → політ льотчика*; *Батько приїхав → приїзд батька*; *Директор наказав → наказ директора*; *Ректор розпорядився → розпорядження ректора*; *Мати зітхає → зітхання матері*. До них прилягають трансформи, зреалізовані за моделлю: *Трава шелестить → шелест трави*; *Вітер шумить → шум вітру*. Особливо частотним постає залежний родовий присубстантивно-атрибутивний у сучасній українській термінології. Саме у цьому ракурсі найбільш послідовно репрезентований семантичний аспект синкретизму.

Семантичний аспект синкретизму охоплює одиниці, об'єднані деривaційними відношеннями й спільними семами. Тлумачення їх як синкретичних ґрунтується на виділенні типового лексичного значення для різних частин мови. Так, власне-дієслівне значення дії у конструкції *люди шукають* є синкретичним у словосполученні *пошук людьми*, оскільки на глибинному семантичному рівні воно є носієм тієї самої пропозиції. Одиницею цього рівня є *синкретичне значення* (*сема*).

Водночас синкретичні аспекти можуть поєднуватися. Підтвердженням постає синтез формального і функційного, тобто за формально-функційного синкретизму простежується в одиницях синкретизм форми і функції: *На щастя* (як? і на що? – як наслідок) *все минулося швидко: бої прогриміли і не зачепили села* (А.Яна). *Семантично-функційний* синтез синкретизму охоплює реченнєві компоненти із синкретичними значенням і

функцією: *Комбайн плив ланом і своїми могутніми ножами різав пшеницю, наче підтинав її і позбавляв останнього зв'язку з минулим* (Голос України. – 2006. – 11 серпня), де форма *комбайн* формально виражає підмет, хоча їй притаманна внутрішньореченнєва семантика інструмента. До цього вияву синкретизму наближаються речення типу (Марта:) *Хлопчику, принеси мені пошвидше кварту води* (А.Яна), оскільки форма вокатива *хлопчику* репрезентує не тільки особу, до якої апелює адресант, але й позначає потенційного виконавця дії. До семантико-функційного вияву синкретизму слід зарахувати також: 1) амальгамність різновидів обставинної семантики в ситуативно-мовленнєвих умовах: *Мати пішла ще зранку на завод*, де поверхневий рівень словоформи *на завод* репрезентує обставинну семантику, а глибинний рівень засвідчує імплікацію мети, пор. ширший контекст: *Василько гордився своєю мамою. Вона працювала в нього давно на заводі. Любила свій ливарний цех. Він прокинувся, швиденько умився. Нікого не кликав, адже був сам вдома*. *Мати пішла ще зранку на завод*. У чомусь подібну конструкцію свого часу запропонував до розгляду проф. В.М.Ожоган (2006 рік) у Кіровоградському педагогічному університеті в одній із розмов з автором статті і проф. В.П.Олексенком (Херсонський державний університет), коли попросив дати відповідь на питання, яким членом речення постає інфінітив у конструкції типу *Дай води напитися*. У цьому разі проф. В.М.Ожоган кваліфікував інфінітив як обставину мети. Таке тлумачення постає цілком коректним, оскільки особово-дієслівна форма *дай* реалізує в таких і подібних реченнях семантику руху як вторинну для своєї інваріантної іпостасі; 2) предикатно-атрибутивний синтез з домінуванням кваліфікативної ознаки: *Небо в зорях; Мати в санітарах; Зал в огнях*, коли форма місцевого відмінка заповнює невластиву для неї синтаксичну позицію іменної частини складеного присудка.

Одиниці *формально-семантичної* площини поряд із синкретизмом семантики демонструють синкретизм форми: *Монетний двір, боргова тюрма — «яма». Біля дверей* ***вартовий*** (Р.Іваничук); *І* ***вартовий*** *солдатик, який доглядає псиська, в'ялить рибу і консервує лісові ягоди* (В.Яворівський) [Данилюк 2006: 48]. До цього різновиду синкретизму наближаються утворення типу *Наступна "Либідська"*, *Завтра кафедра*, де постпозитивний компонент імплікує в собі формально невиражений компонент і набуває його ознак внутрішньо, пор. також: *А ми по гриби; Я проти виборів*.

XVII. СИНТАКСИС І ФРАЗЕОЛОГІЯ: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ І ВЗАЄМОПРОНИКНЕННЯ

Взаємодія мовних ярусів легко простежується в різних виявах впливу чинників одного рівня на статус і вияв одиниць іншого. Підтвердженням цієї тези може поставати визначення елементів системи частин мови і

встановлення в її межах ядра, напівпериферії, периферії (пор. погляди В.В.Виноградова, І.Р.Вихованця, В.М.Жирмунського, О.Єсперсена, Є.В.Клобукова, І.І.Мєщанінова, М.С.Поспєлова та ін.), кваліфікація частин мови як морфологізованих членів речення (В.В.Бабайцева, В.В.Виноградов, В.М.Мігірін та ін.) та й простеження основних тенденцій і визначення закономірностей синкретизму з-поміж частин мови. Формування нових класів слів можливе тільки у межах речення і їх відповідна кваліфікація виступає мотивованою лише за послідовного врахування їхнього функційного вияву на синтаксичному ярусі. Показовою в цьому ракурсі постає диференціація частиномовної приналежності слів типу *слід, пора, час*: *А я твій слід цілую, схиляюся над ним, наче чаклую* (Т.Михайлюк) / *Нам слід справді сьогодні дбати про майбутнє, про виховання патріотично налаштованої молоді, а не тільки говорити про велемудрі економічні речі* (Україна молода. – 2005. – 14 вересня); *Справжня літня пора наступила раптово, для усіх це було абсолютною несподіванкою, оскільки необхідно було терміново укладати списки тих, хто бажає провести два-три тижні на сільських просторах* (Молодь України. – 2004. – 14 квітня) / *Не пора нам сьогодні усе вирішувати, не пора так говорити, не пора так стверджувати, бо за кожним міркуванням повинно стояти тривале узагальнення* (Україна молода. – 2006. – 14 квітня); *Літній час наступає якось зовсім раптово, то дивишся, що сонце ще повільно піднімається, й раптом помічаєш, що воно наче вистрибує на горизонт* (Україна молода. – 2003. – 13 березня) / *Час давати усім відсіч, час не сподіватися на інших, а самим прагнути зреалізувати надумане* (Молодь України. – 2000. – 12 січня). У кожній парі чітко спостерігається вияв іменникової семантики в першому компоненті і реалізація семантики предикативів у другому компоненті. На синтаксичному рівні найпослідовніше реалізуються особливості внутрішньочастиномовної семантики, диференціація внутрішньокатегорійної / міжкатегорійної омонімії та закономірності міжчастиномовних переходів, пор.: *Від завтра* (субстантивований прислівник) *починається праця справжня і кожен зможе себе показати* (Україна молода. – 2004. – 11 серпня) / *Завтра* (прислівник) *знову підемо на буряки* (Г.Косинка); *Листя тополі* (родовий відмінок) *несе вітер вулицями міста* (А.Яна) / *Тополі* (давальний відмінок) *знову доземно вклонюся за теплі дні дитинства, за все відчуте і наче побачене знову* (А.Миронюк) та ін. У цьому разі предметом зацікавлення постає граматична основа простого двоскладного речення, особливості заповнення синтаксичних позицій підмета і присудка двома і більше словами з простеженням і з'ясуванням ступеня синтаксичної і семантичної злитості цих слів, їхнього наближення до цілісної сполуки, що засвідчує активізацію фразеологічних тенденцій і витворення перехідної площини між вільними сполуками слів і синтаксично-неподільними, і семантично-неподільними словосполученнями. Останні

найбільшою мірою наближені до первинного вияву фразеологічних одиниць.

Початковим етапом фразеологізації, поза усяким сумнівом, постають закономірності синтаксичної і / або семантичної неподільності (нерозкладності, нерозчленованості і под.). До синтаксично-неподільних здебільшого відносять такі утворення, що тільки у певній позиції набувають ознак неподільності. Цим мотивована і їхня назва. До них зараховують: 1) словосполучення зі значенням сумісності (*ми з Іваном, ви з колегами, Марія з Петром, учитель з учнем, мати з сином, чоловік з дружиною* і под.); 2) словосполучення зі значенням вибірковості (*хтось із колег, один зі студентів, двоє з-поміж інших, котрийсь з парубків* та ін.) (пор. підхід М.Балко [Балко 2004; Балко 2004а] й О.Максим'юк [Максим'юк 2005]). Така кваліфікація постає дещо не зовсім викінченою, оскільки кваліфікація синтаксичної неподільності виступає похідною семантики самого словосполучення. Очевидним є те, що неподільність словосполучень зі значенням сумісності є умовною, тому що тільки у внутрішньореченнєвій структурі легко запізнається факт неподільності (пор.: *Мати з сином пішли до сусіднього села* і *Мати з сином пішла до сусіднього села* – за форми множини дієслова-присудка наявна неподільність, а форма однини дієслова-присудка є сигналом синтаксичної подільності: *мати* – підмет, *із сином* – додаток [Загнітко 2001; Загнітко 2006]). Словосполучення зі значенням вибірковості на внутрішньореченнєвому рівні по суті є семантично неподільними, хоча ця неподільність є відносною, адже стрижневий компонент може вживатися самостійно у тому самому контексті з втратою семантики вибірковості: → *Десь там пішло одно з другим, відказує байдужно, як <u>хто</u> за котрим спитає*. Тому словосполучення зі значенням вибірковості утворюють перехідну площину між семантично подільними і семантично неподільними, більшістю своїх кваліфікаційних ознак наближаючись до останніх. Це саме той випадок, коли зримими виступають процеси лексикалізації і наступної фразеологізації.

Будь-яка фразеологізація на синтаксичному ярусі сприймається як відхилення від усталеного зразка і тому подається як окремий вияв того чи іншого члена речення (пор. кваліфікацію типу фразеологізований присудок: *Сьогоднішня їхня сварка <u>зводила нанівець</u> ту теплу робочу дружбу* (Іван Ле); *Він без угаву <u>править теревені</u>, поблискуючи з-під розкуйовджених вусів білими молодими губами* (О.Гончар). До них наближаються члени речення, які виражені стійкими сполученнями дієслова та іменника, що за значенням наближаються до одного слова: *брати участь, подати команду, взяти напрям, справляти танці* та ін., пор.: *Черниш козирнув і <u>подав команду</u> на п'ятий рейс* (О.Гончар); *Через кілька хвилин слухняна емка, голосистим гудком привітавши вартового на воротах, вилетіла в поле і <u>взяла напрям</u> на хутір Марцинюки* (Ю.Збанацький). Очевидно, під фразеологізацією слід розуміти і певну

втрату тим чи іншим компонентом власної автосемантичності і водночас набуття певним компонентом відповідної допоміжності. Допоміжність як таку можна розглядати у двох / трьох ракурсах.

Подібну функцію стійкі сполуки можуть відігравати як допоміжні компоненти у складі інших членів речення. Так, стійкі сполучення слів з модальним значенням типу *виявити бажання, мати змогу, мати думку, мати можливість, мати намір, мати право, не в змозі, у змозі, не в силі, у силі* можуть заповнювати синтаксичну позицію допоміжного компонента у структурі складеного члена речення: *Ти матимеш змогу перевірити кожен мій запис* (В.Собко) → *Ти зможеш перевірити кожен мій запис*; *Хлопець дав згоду співати в заводському хорі* (Іван Ле) → *Хлопець погодився співати в заводському хорі.*

Така стійка сполука може заповнювати позицію інфінітива у структурі дієслівного складеного присудка: *Феоген не має бажання вести бесіду з Сократом* (Ю.Мушкетик) → *Феоген не має бажання бесідувати з Сократом*; *Я ладний був у кожну хвилину стати йому в допомозі* (Іван Ле) → *Я ладний був у кожну хвилину йому допомогти*; *У Києві він мав робити пересадку на уманський поїзд* (Іван Ле) → *У Києві він мав пересісти на уманський поїзд*.

Внутрішньореченнєва фразеологізація наявна в тому разі, коли реальною є цілісність того чи іншого словосполучення, хоча в цьому разі слід пам'ятати і брати до уваги різні ступені фразеологізації. Так, реалізація у словосполученні між компонентами (стрижневим і залежним) комплетивних відношень постає діагностичним показником відносної граматизації і відповідно лексикалізації утворення й сприйняття його як першого ступеня фразеологізації: *п'ять хлопців, група студентів, отара овець* та ін., пор.: *Та я іду під всі чотири вітри на все життя закохувати дівчат* (М.Вінграновський); *Ой три шляхи широкії докупи зійшлися* (Т.Шевченко); *Тисяча тисяч тонів злились в один струмок і входили в легені холодно-лоскотним подихом* (М.Івченко); *Полчища комах зліталися сюди з усіх усюд і творили своє неповторне дійство* (Україна молода. – 2005. – 12 січня); *Половина лісу уже пішла на сахарні...* (І.Нечуй-Левицький). Якщо враховувати, що цілісні (нерозкладні) словосполучення за своєю структурою постають досить розмаїтими, то й аналіз внутрішньореченнєвої фразеологізації у її взаємодії з граматизацією, лексикалізацією є досить складним. До цілісних словосполучень належать: 1) словосполучення з кількісним значенням, де стрижневий компонент є носієм кількісної семантики: *шість дівчат, кілька квітів, сотня пасажирів, табун коней* і под.; 2) словосполучення зі значенням сумісності, що найадекватніше пізнається на реченнєвому рівні, коли форма дієслівного присудка набуває форми множини і стосується обох дійових осіб: *Серпень з вереснем* ***стискають*** *один одному правиці* (М.Рильський); 3) словосполучення зі значенням вибірковості: *дехто з друзів, п'ятеро з них, один з прибулих* та ін.; 4) словосполучення, до складу яких входять форми типу *з обличчям, з руками, росту, віку,*

поглядом, голосом, ходою, статурою тощо (*дівчина з красивим обличчям, дивитися сумними очима*). Сполуки, до складу яких належать компоненти *з носом, з губами, з ногами* та ін., тільки тоді виступають синтаксично зв'язаними, коли позначають органічно притаманну характеристику людини або тварини, пор.: *дід з сивою бородою, дівчина з довгою косою* не є цілісними, тому що позначають змінно-динамічну характеристику; 5) словосполучення, у яких стрижневе слово заповнює синтаксичну позицію члена речення, а залежне розкриває це значення і постає як уточнювач: *останніми днями, на тому тижні, минулого четверга, літнього вечора, теплої днини* і под.; 6) сполучення прикметників з іменниками-назвами родових понять: *веселий чоловік, надзвичайна подія, непомітна річ* тощо (*Було по всьому помітно, що Балаш чоловік убогий* (І.Нечуй-Левицький); *Олена собі дівка бойка* (Г.Квітка-Основ'яненко)); 7) конструкції, утворенні на ґрунті співвідносних прийменників (*переліт з Києва до Львова, торба з рукава від сорочки, дівчинка з родинкою над губою, зупинитися у селі поблизу річки, сидіти на лаві коло вікна* і под.; 8) сполуки фазових, модальних дієслів, предикативних прикметників і предикативних прислівників з інфінітивом: *почав писати, мушу працювати, повинен прочитати, треба виховувати* і под.: *Ти зрікся мови рідної, // Тобі Твоя земля родити перестане* (Д.Павличко); *Та коли нам ще бракує доказів того, що нація ніколи не повинна заспокоюватися, то свідчення цього ми маємо цілком наочне* (Літературна Україна. – 1998. – 26 лютого); 9) сполучення фазових і ряду модальних дієслів з віддієслівними іменниками: *розпочати роботу, припинити спілкування, продовжувати зволікання* тощо; 10) сполучення з граматично стрижневими словами *що / хто* або похідними від них лексемами: *дещо незрозуміле, щось непристойне, чогось незнаного, хтось непевний, когось незнайомого* та ін.; 11) метафоричні й перифрастичні ґенітивні конструкції: *сурма великого горя, челюсті сіней, павутина обману, каменяр українського народу* (=Іван Франко), *країна тисячі озер* (=Фінляндія); *легені землі* (=ліс) тощо. Загалом проблема вичерпного розгляду цілісних словосполучень є не новою. Їх вивчення й аналіз їхніх складників повинні забезпечувати синтез даних щодо властивостей кожного з „членів сполуки" [Телия 1981, с.6].

Врахування загального обсягу цілісних семантично-неподільних словосполучень, що заповнюють синтаксичну позицію підмета, дозволяє розмежувати такі різновиди складеного підмета: 1) класифікаційно-вимірний: *Ряди дерев тягнулися вздовж дороги і не дозволяли побачити широкий обшир* (Україна молода. – 2000. – 17 вересня); *Склянка цукру тут не завадить*; 2) партитивно-межовий: *Рука батька торкнулася синової голови* (І.Сіряк); *Край неба жеврів рожевим вогнем* (Панас Мирний); 3) фазовий: *Кінець дня видався надзвичайно спекотним* (Україна молода. – 2001. – 30 червня); 4) неозначено-кваліфікативний, у якому субстантивований атрибут кваліфікує неозначений займенник: *Десь голос*

мій шукає моїх друзів, і хтось чужий кричить мені: ау! (Л.Костенко); 5) метафоричний: *Полин снігів повзе до видноколу* (В.Симоненко); 6) сукупний: *Табуни коней, череди скоту, отари овець оголошують своїм гуком вільне повітря степів* (Панас Мирний), пор. погляд М.Заоборної [Заоборна 2002] та Р.Христіанінової [Христіанінова 1991] на кваліфікацію простих і складених присудків.

Традиційно йменований описовий предикат також має відношення до проблеми внутрішньореченнєвої фразеологізації, оскільки він інколи прямо, інколи опосередковано співвідноситься з тими чи іншими фразеологізмами. Здебільшого вважають, що описові предикати виступають одиницями непрямої номінації, що складаються з дієслівного компонента з переосмисленим вихідним значенням та іменного компонента [Канза Роже 1992] (пор. також погляд В.Дерибас [Дерибас 1979]). Такій одиниці притаманні: а) семантична цілісність; б) функція простого дієслівного присудка. У цих предикатах дієслово зазвичай кваліфікують як дієслівний релятор (напівповнозначне дієслово, дієслово-напівзв'язка), лексичне значення якого постає спустошеним, послабленим, збляклим та ін. (пор. погляди І.Р.Вихованця [Вихованець 1992], М.В.Всеволодової [Всеволодова 1989], К.Г.Городенської [Городенська 11991], Н.В.Гуйванюк [Гуйванюк 1999], Г.О.Золотової [Золотова 1984], М.У.Карапської [Карапська 1992], М.Ф.Кобилянської й І.І.Слинька [Слинько 1994], К.Ф.Шульжука [Шульжук 2004] та ін.). На сьогодні в лінгвістиці немає вичерпного опису дієслівних реляторів у складі описових предикатів, хоча, очевидно, їхній склад постає відносно обмеженим. Тут, очевидно, слід враховувати синсемантичність дієслівних реляторів та їхню лівобічну маркованість семантично мотиваційним іменником. Здебільшого дієслівний релятор визначає дію, а поєднувані з ним іменникові компоненти формують разом з таким дієсловом своєрідну семантичну парадигму [Калимуллина 1981]. На думку В.О.Кузьменкової, таких дієслівних реляторів нараховується близько тридцяти п'яти, хоча вона свої обчислення здійснює тільки з опертям на форми недоконаного виду [Кузьменкова 1994]. Очевидно, врахування співвідносних форм може зумовити майже подвоєння кількості, хоча на автоматичну корелятивність у цьому разі, поза усяким сумнівом, годі сподіватися. До таких дієслівних реляторів належать слова типу *вести, вимовляти, висловлювати, виступати, виявляти, відчувати, говорити, давати, займатися, звертатися, здійснювати, знаходитися, мати, надавати, наносити, оголошувати, отримувати, промовляти, робити, складати, ставити* та ін., пор. кваліфікацію відповідних реляторів у словенській мові у [Povodniik 2000]. Звичайно, в цьому разі не беруться до уваги усі обсяги значення дієслівних лексем, а враховуються тільки окремі з них, які найбільш регулярно постають синсемантичними і прогнозують власною валентністю наявність регулярного постпозитивного аргумента. Заповнювані такими описовими утвореннями синтаксичні позиції

предиката тільки структурно можуть бути віднесені до розчленованих, а функційно вони постають цілісними. З-поміж таких дієслівних реляторів є особливо частотні, пор.: *мати* + 1) *вигляд* (*Вся його невисока, вузлувата постать мала вигляд дубового окоренка* (В.Чорнобривець)); + 2) *в собі* (*Загальне бенкетування мало в собі щось чарівниче* (О.Довженко)); + 3) *зв'язок* (*спільність*) (*Я під сурдинку кажу Севу кілька зайвих слів, що не мають зв'язку з моєю пропозицією* (Ю.Яновський)); + 4) *значення* (*вагу*) (*Що не кажи, а ці святки, цей Святвечір, Маланки, ці колядки й щедрівки мають для мене значення* (М.Коцюбинський)); + 5) *ймення* (Елеазар:) *І сміхом обізвалися дозорці: – Хіба як-небудь зветься ще руїна? Хіба ще ймення має дика пустка?* (Леся Українка)); + 6) *право* (*–Якось не смію йти межи пани. – Ти, ґаздине, дурна, ти за свої гроші маєш право* (В.Стефаник)); + 7) *репутацію* (*Молодий капітан мав репутацію відважного офіцера* (О.Гончар)); 8) + *розум* (*Людей питай, а свій розум май* (Народна творчість)); 9) + *намір* (*Я і наміру не мав того вечора щось серйозне робити, хоча обставини примушували по-новому оцінювати не тільки окремі факти, але й увесь загал подій не лише поточного дня, але й усіх попередніх у їхній цілісності* (А.Яна)); 10) + думки (*– Щоб не мав і думки вбивця потай навіть порадіти з свого ганебного злочину, ... прошу вас: коли загинув вже мій Василь за нове життя, поховайте його теж по-новому* (О.Довженко)); 11) + *честь* ([Крикун:] *Редакція столичної газети, яку я маю честь представляти, доручила передати вам, товаришу командуючий фронтом, ... гаряче поздоровлення* (О.Корнійчук)); 12) + щось (*Дуже було йому прикро, що люди його мають за щось, коли він у своїй думці не варт був нічого* (О.Мартович)); 13) + *вплив* (*Ця невеличка робота ... виявлятиме – який має вплив на душу людську краса світова* (Панас Мирний)); 14) + *надію* (*Не огледимось, як і рік мине, – майте надію* (Г.Барвінок)); 15) + *спочинок* (*Сьогодні не так уже й легко мати спочинок без надійного матеріального і фінансового забезпечення, оскільки прогнозована, а ще більше не прогнозована інфляція з'їдає будь-які попередні заощадження, тому надіятися лише на них не доводиться* (Україна молода. – 2002. – 16 березня)); 16) + *певність* (*Сьогодні Ірина мала певність у всьому побаченому, а ще більше почутому від знайомих* (І.Карпа)); 17) + *попит* (*Сьогодні такі картини мають попит не тільки у вишуканих покупців, але й у всіх тих, хто ще вчора досить скептично ставився до будь-яких модерних і постмодерних пошуків у малярстві* (Україна молода. – 2002. – 22 березня)); 18) + *сумнів* (*С. уже давно має сумнів у висловленому нею, хоча не знає, як усьому тому зарадити* (Т.Прохасько)) [СУМ, IV, с. 648]. Показовим у цьому разі є те, що не в кожному випадку така конструкція може бути легко замінена словом-еквівалентом: *мати вигляд → виглядати, мати зв'язок → пов'язуватися, мати значення → значити, мати ймення → йменуватися, мати назву → називатися, мати вагу → важити, мати розум → розуміти*, *мати намір → намірятися, мати думку → думати*, *мати вплив → впливати*; *мати*

надію → надіятися, *мати спочинок → спочивати*, *мати певність → упевнюватися*, *мати сумнів → сумніватися*, але *мати в собі, мати репутацію, мати право, мати попит*. Цей перелік суттєво можна розширити за рахунок різноманітних модифікацій заявлених моделей, але навіть наведений реєстр з дієслівним релятором *мати* засвідчує широкий діапазон функційного навантаження таких і подібних утворень. Якщо звернутися до сучасних фразеологічних словників, то з-поміж зареєстрованих фразеологізмів зі стрижневим дієслівним компонентом *мати* типу *і в гадці* (*в думці, на думці* і т.ін.) *не мати*; *гадки не мати*; *ріски в роті не мати*; *мати Бога в серці* (*в душі, в животі* і т.ін.); *мати хист*; *мати верх*; *мати вільні руки*; *мати* (*всі*) *клепки в голові*; *мати в тямці*; *мати голову на плечах* (*на в'язах, на карку* і т.ін.); *мати гостре око* (*гострі очі*); *мати доброго язика* (*добрий язик*); *мати довгі вуха*; *мати довгі руки*; *мати довгого язика* (*довгий язик*); *мати дулю* (*трясцю, дірку від бублика* і т.ін.); *мати думку* (*гадку*); *мати душу*; *мати за дурня*; *мати за душею*; *мати за плечима* (*за спиною*); *мати зуб* (*зуба*); *мати кам'яне* (*камінне*) *серце*; *мати кебету*; *мати контри*; *мати коротку* (*куцу*) *пам'ять*; *мати ледачу пам'ять*; *мати місце*; *мати міцний* (*твердий, добрий* і т.ін.) *ґрунт під ногами*; *мати мухи* (*муху*) *в носі*; *мати м'яке серце*; *мати на горіхи* (*на рибу*); *мати на думці* (рідше *на гадці*, *на мислі* і т.ін.); *мати на оці* (рідше *на очах*); *мати на увазі*; *мати неруш у руках*; *мати нюх*; *мати око*; *мати олію* (*лій,* рідше *смалець* і т.ін.); *мати пам'ятке око*; *мати під собою ґрунт*; *мати плечі*; *мати порожню макітру на плечах*; *мати пристріляне око*; *мати рахунки*; *мати рацію*; *мати розум*; *мати руку*; *мати сверблячі* (*липкі*) *руки*; *мати свій розум*; *мати своє обличчя* (*лице*); *мати своє око*; *мати* (*матися*) *себе бачності* (*на обачності, на обережності* і т.ін.); *мати серце*; *мати серце з перцем*; *мати силу*; *мати синицю в жмені*; *мати слабість* (*слабинку, слабкість* і т.ін.); *мати славу*; *мати на прикметі* (*на приміті*); *мати на умі*; *мати спичку в носі*; *мати справу*; *мати страх*; *мати тяму* (*тямку*); *мати у руках*; *мати халепу*; *мати храп*; *мати Христа в душі* (*в серці*); *мати честь* (*щастя*); *мати* (*чути*) *жаль*; *мати шматок* (*кусень, кусок* і т.ін.) [Словник фразеологізмів, с. 371-379] та їхніх модифікацій із заперечною часткою *не* (*не мати Бога в душі* (*в серці, в животі* і т.ін.); *не мати відбою*; *не мати гаразду в голові*, *не мати де голову* (*голови*) *прихилити*; *не мати душі*; *не мати життя*; *не мати за Боже пошиття*; *не мати* (*навіть, жодного* і т.ін.) *поняття*; *не мати копійки* (*гроша, нічого* і т.ін.) *за душею*; *не мати коли угору* (*на небо, на стелю* і т.ін.) *глянути*; *не мати* (*не знати*) *просвітку*; *не мати* (*не знати*) *упину*; *не мати найменшого розуміння*; *не мати ні кінця ні краю* (*кінця-краю*); *не мати нічого проти*; *не мати виходу*; *не мати діла*; *не мати* (*третьої, дев'ятої* і т.ін.) *клепки*; *не мати волі* (*сили волі*); *не мати серця*; *не мати собі рівного* (*рівних, подібних*); *не мати спокою*; *не мати усіх дома*; *не мати царя в голові*; *не мати ціни*; *не мати чим хребта* (*хребет, тіло* і т.ін.) *прикрити*; *нічого і в думці не мати* [Там само, с. 379-381])

наявні тільки *мати за щось, мати честь* з тих, які можна віднести до функційно цілісних і таких, що наближаються до фразеологізму. Це в тому разі, коли для цього достатньо, щоб фразеологізм можна було замінити одним словом, але за врахування усіх диференційних ознак фразеологічної одиниці цього буде замало.

Свого часу О.М.Пєшковський констатував, що перехід дієслова до складу слів-зв'язок зумовлює нівеляцію, "розмивання" в ньому речового значення і збереження тільки усього формального [Пешковский 1956, с. 145], тобто відбувається дедукція лексико-семантичних ознак дієслівності. Чим вищим постає рівень абстракції дієслівної семантики, тим більшою є ймовірність його використання як релятора. Вищий ступінь втрати лексико-семантичних ознак дієслівності означає ширший діапазон сполучуваності з конкретизаційним іменником. Ф.І.Буслаєв, розглядаючи описові форми, наголошував, що до їхнього складу входять такі дієслова, яким притаманне найзагальніше значення, а часткове застосування їх до відомої дії виражається іменником [Буслаєв 1959, с. 196]. Порівнюючи синонімічні вирази *допомагати* і *надавати допомогу*, Ю.Д.Апресян наголошує, що лексичне значення в останньому вислові зосереджено у слові *допомога*, а тому цілком очевидно, що *надавати* в цьому разі не має власного лексичного значення і виражає лише синтаксичну категорію дієслівності, постаючи носієм відповідних граматичних значень [Апресин 1995, с. 127]. Лінгвіст вважає, що для того, щоб іменник став не тільки семантичним, але й синтаксичним центром вислову, він повинен бути "одієслівлений за допомогою лексичних напівдопоміжних параметрів", роль яких в описовому предикаті виконують дієслова-релятори [Там само, с. 135], пор.: *робити пересадку – пересідати* (*Учні з учителем змушені Були <u>зробити пересадку</u> не в Києві, а ще на під'їздах до столиці* (Молодь України. – 2001. – 13 серпня) – *<u>Пересісти</u> з потяга на автобус хлопці вирішили у Зміївці, тому що таким чином скорочувався шлях подорожі* (Україна молода. – 2000. – 11 липня)); *робити хліб – хліборобствувати* (*– На Січі добре козакувати, а на займанщині <u>хліб робити</u>! – сказав* (Мирон) *сам собі* (Панас Мирний) – *Давно уже <u>хліборобствуєм</u> у своїй Благодарівці, а ще такого не бачили, аби морози так пізно вдарили* (Україна молода. – 2002. – 20 травня)); *робити внесок – вносити* (*Сьогодні кожен учень <u>робить внесок</u> у розвиток матеріально-навчальної бази нашої школи, на що зорієнтовані уроки трудового навчання та ін.* (Україна молода. – 2000. – 11 квітня)); *робити враження – вражати* (*Хлопчина <u>робив враження</u> спокійного, наче й нічого не трапилося ні вчора, ні сьогодні, і він навіть не здогадується про печальну звістку, яку він, поза всяким сумнівом, уже давно знав* (Україна молода. – 2003. – 14 вересня) – *Сьогоднішні відповіді студентів <u>вразили</u> викладача Марію Адрійченко до глибини души, навіть складалося враження, що вона крізь це проходила у такі недалекі дні своєї юності* (Молодь України. – 2004. – 18 жовтня)) та ін. (пор. також: [СУМ, VIII, с. 582-584; Словник фразеологізмів, с. 601-

602]. Показовим постає наведення з-поміж фразеологізмів у фразеографічних працях одиниць типу *робити вигляд* (=*виглядати*), *робити наголос* (=*наголошувати*), *робити сцену* (=*інсценізувати* в значенні сваритися), *робити погоду, робити трагедію* [Там само, с. 601-602]. Очевидним постає утворення описового предиката внаслідок синтаксичної транспозиції дієслова в ім'я процесу, стану, якості. Таке перетворення є суто смисловим, хоча безсумнівною постає наявність словотвірних перетворень. В описовому предикаті дієслово-релятор вносить додаткову характеристику в той чи інший іменник, надаючи йому значення фазовості або аспектуальності, адже перифраза з описовим предикатом «вказує на світ досить прозоро: стрижневе слово корелює з тим, що наявне насправді, а зв'язане значення сигналізує про динаміку і розподіл учасників позначуваної події» [Телия 1981, с. 145].

Описовим предикатам притаманний потужний синтаксичний потенціал для передачі повної картини рольових відношень. Ця особливість уможливлює не жорстке прикріплення стрижневих слів до відповідного дієслова-релятора, а уможливлює вибір партнера залежно від комунікативного наміру мовця і від передбачуваних актантних ролей. Водночас актуальним постає питання синонімії, пор.: *зробити обшук, піддати обшуку, провести обшук* ↔ *обшукувати / обшукати* (*Негайно зробили обшук на всій фірмі і вилучили необхідні для відкриття слідчої справи папери* (Україна молода. – 2001. – 14 вересня); *Піддано обшуку увесь особовий склад без винятку із залученням до провадження слідства юристів, економістів, фінансистів* (Молодь України. – 2002. – 14 липня); *Провести обшук доручили досвідченим слідчим, які не повинні були допустити будь-яких помилок, щоб судові виконавці не мали можливості звинуватити в чомусь незаконному* (Україна молода. – 2007. – 21 січня); *Обшукував капітан міліції Василя довго, наче прагнучи щось знайти в нього таке, про що не знав і сам Василь* (В.Хорунжий)), пор. також синонімію відповідних конструкцій у Р.Мразека [Мразек 1990] й у [Словник синонімів]. Описовий (=розщеплений, функційний) предикат дозволяє максимально зреалізувати мовцеві відповідну психологічну настанову з належною акцентуацією процесу як такого або наголошення значущості самого обшуку, а його перебіг не постає суттєвим. Найбільш нейтральним виступає дієслово-релятор *зробити / робити*, що максимально корелює з офіційною настановою цієї дії, оскільки семантика дієслів-реляторів *піддати, провести* містить певний емоційно-експресивний відтінок.

Діапазон дієслів-реляторів є досить широким, що постійно поповнюється, пор.: *вритися росою – зароситися, писати листи – листувати, висловити подяку – подякувати, висловлювати співчуття – співчувати, робити прогноз – прогнозувати, давати настанову – наставляти, зробити спробу – спробувати, дати можливість – уможливити, мати / знайти змогу – змогти* тощо.

Особливості вияву складного (складеного) підмета, вираження простого дієслівного присудка і допоміжних компонентів у структурі складеного дієслівного або іменного присудків відображають неодновимірні і нерівнорядні процеси взаємопроникнення закономірностей одного мовного ярусу в інший і значущість розмежування ступенів фразеологізації з простеженням вияву диференційних ознак фразеологізму як сукупності. Саме остання засвідчує постання фраземи як складника фразеологічної системи. Окремі ж диференційні ознаки фразем, особливо ті, що торкаються синсемантичності окремих компонентів не можуть бути підґрунтям для зарахування такої одиниці до складу фразем, хоча цілком мотивованою постає тенденція до цього.

ВИСНОВКИ

У створенні теорії сучасного синтаксису (до уваги береться і “Теоретична граматика української мови. Морфологія”, що вийшла друком у 1997 році, і “Теоретична граматика української мови. Синтаксис”, що вийшов друком у 2001 році; “Основи українського теоретичного синтаксису”, що були опубліковані у трьох частинах у 2004 році) за основу було взято аналіз сучасних визначальних підходів до розгляду синтаксису, враховано різні кваліфікації теорії про чотири функції мови як визначальні – комунікативну, коґнітивну, емоційну і метамовну, водночас було враховано шість комунікативних функцій, вирізнених Р.Якобсоном: емоційна, референтна, поетична, фатична, металінгвістична і конативна, що відповідно співвідносяться з шістьма найбільш значущими складниками процесу комунікації: адресант, контекст, повідомлення, контакт, код й адресат [Якобсон 1975]. Аналіз комунікативної функції як базової і вихідної, що зумовлює спілкування людей та існування самого людського суспільства, призводить здебільшого до розгляду синтаксичного ладу у функціональному розрізі. Вирізнення чотирьох аспектів сучасного синтаксису та врахування особливостей їхнього перетину дозволяє стверджувати, що комунікативний (актуальний) і формально-граматичний (структурний, власне-синтаксичний) найбільшою мірою корелюють з комунікативним призначенням мови, семантико-синтаксичний (рольовий) і власне-семантичний (логічний) аспекти співвідносяться з коґнітивною функцією. Вичленування і відокремлення кожного з аспектів синтаксису перебуває в полі уваги дослідника, оскільки всі вони співіснують у кожному синтаксичному явищі. Слід також пам’ятати і про денотативний аспект як рівень змісту речення, оскільки змістовий бік речення постає відображенням конкретної події об’єктивного світу (пор. погляди Н.Д.Арутюнової, Т.Б.Алісової, В.А.Бєлошапкової, І.Р.Вихованця, М.В.Всеволодової, В.Г.Гака, К.Г.Городенської, Н.В.Гуйванюк, Г.О.Золотової, О.І.Москальської та ін.).

У центрі проблем теоретичного синтаксису перебував синтез усіх аспектів, але основними виступали формально-граматичні, семантико-синтаксичні і комунікативні параметри, хоча не обійдено увагою і власне-семантичний аспект. Простежено закономірності з’яви, еволюції та сучасного розвою різноманітних аспектів, концепцій і напрямів генеративного синтаксису, специфіку когнітивного синтаксису з’сована на широкому тлі інших теорій і постулатів. Врахування концептуальних засад теорії номінації, теорії референції і теорії мовленнєвих актів дозволило повною мірою простежити 1) закономірності відображувальних потенцій син таксичних одиниць, оскільки мова виступає соціальним керівництвом до духовного освоєння навколишньої дійсності (за А.М.Ломовим) і засобом “збирання світу у слово” (Ґ.-Ґ.Ґадамер); 2) рольову і кому-

нікативно-функційну специфікацію номінативних структур; 3) референтні властивості словосполученнєвих і реченнєвих будов, у межах яких реалізується процедура подвійного означування (за Е.Бенвеністом); 4) перетин і взаємодію узагальнювального (денотаційного) та індивідуалізувального (референційного) різновидів номінації в синтаксичних одиницях (пор. думку А.М.Ломова щодо корелятивності і поєднаності цих двох різновидів номінації, що можна окреслити образно як "…із світу в мову і назад – у світ" [Ломов 1994, с.16]), бо поза о-словесненням не можна уявити самовияв, самореалізацію, самоутвердження, самоствердження і самопізнання будь-якої особистості; 5) співвідношення реченнєвих структур і моделей з типами мовленнєвих актів, що найбільшою мірою корелює з прагматичними інтенціями сучасного суспільства; 6) вияв особливостей співвідношення різних функцій мови та окреслення їхньої ієрархії та ін.

Врахування різних аспектів синтаксису та наліз нерівнорядних синтаксичних теорій дозволило також бачити у формально-граматичному розгляді речення основу для багатьох сучасних теорій і підходів. Відомим й актуальним на сьогодні залишається твердження Г.О.Золотової про граматичне членування речення як елемент синтезувальної й інтегрувальної дії щодо речення, а комунікативно-актуальному членуванню відводиться функція членування, поділу думки на певні кроки [Золотова 1973, с.338], внаслідок реалізації яких і відбувається сам процес спілкування. При усій привабливості такого твердження слід наголосити на особливій значущості комунікативно-прагматичних і ситуативних чинників, які часто зумовлюють розширення самих "обширів" реченнєвих структур, зумовлюючи їх наповнення новими і новими компонентами чи складниками інформації, що й зумовлює видозміну самої синтаксичної моделі, оскільки остання стає непридатною для реалізації такої або подібної інформації (за В.М.Ярцевою). Це зумовлює видозміну самої синтаксичної структури, подібним чином може відбуватися комунікативно визначене членування єдиної реченнєвої структури на кілька мовленнєво значущих величин. Таким чином комунікативні чинники визначають вибір моделі речення, яка встановилася у певних історичних умовах, водночас вони окреслюють напрями і закономірності її модифікації. При цьому суттєво може варіюватися статус синтаксичних категорій, функціональне призначення їх синтаксичних форм у межах тієї чи іншої синтаксичної структури.

Сучасний стан теоретико-синтаксичної думки характеризується наявністю різних підходів до тлумачення того самого явища не лише на суто національно-мовному тлі, але й прагнення віднайти співвідносні / неспіввідносні структури у подібних і неподібних мовах, простеження когнітивного, психологічного, асоціативного, комунікативного наповнення окремої синтаксичної категорії / одиниці та системи синтаксичних категорій / одиниць загалом, заглиблення у систему синтаксичних одиниць та притаманних для них синтаксичних зв'язків з окресленням активних / пасивних площин вияву останніх, розгляд семантико-синтаксичних

відношень на матеріалі одно- і різноструктурних мов, що відбивають у своїй специфіці поєднання означального й означувального у мовному знакові. Зв'язок їх перебуває у стані неймовірної нестійкості і виявляється в постійному зміщенні тотожності останніх. Це зумовлює поширення виявів синтаксичної синонімії, актуалізації процесів полісемії тощо.

Розвиток синтаксичного ладу сучасних мов є багатовекторним, оскільки охоплює у своєму вираженні ускладнення структури думки та підпорядкування синтаксичних одиниць реалізації тих чи інших ситуативно-прагматичних завдань. У синтаксисі постають зримими всі ті процеси, які відбуваються в напрямі міжчастиномовних і внутрішньочастиномовних трансформацій і транспозицій. Система синтаксичних одиниць у своїй ієрархії своєрідно відображає закономірності структурації думки і самого мовленнєвого акту. Водночас саме у будові синтаксичних одиниць реалізуються конструктивні і смислові іпостасі частин мови, оскільки зовнішньомовні функції кожної з них повною мірою виявляються у тих чи інших синтаксичних структурах. Багатоаспектний розгляд речення дозволяє встановити корелятивність / некорелятивність елементів його формально-граматичної, семантико-синтаксичної, власне-семантичної і комунікативної будови, простежити формальну і семантичну варіативність (синтаксема суб'єкта може реалізовуватися у формах називного (форма прямо кореляційна формально-граматичній будові речення), родового, давального, знахідного, орудного, місцевого, кличного відмінків, водночас синтаксична позиція суб'єкта в ряді мовленнєвих реалізацій реченнєвих структур може заповнюватися невластивими для неї елементами, засвідчуючи похідність і вторинний вияв таких утворень, оскільки і сам суб'єкт у цьому разі може бути зінтерпретований як інтрументальний, об'єктний, локативний, адресатний тощо). Такий розгляд уможливлює встановлення національно-мовних моделей, які суттєво вирізняють синтаксис окремої мови на загальнолюдському мовному тлі і відображають повною мірою синтаксичний рівень окремої мовно-національної картини світу, репрезентують національно-мовну специфіку модифікації і трансформації речення.

Сучасна система синтаксичних одиниць (синтаксичне слово, словосполучення, речення) охоплює у своїх виявах та функціональних призначеннях весь обшир синтаксичних зв'язків, що реалізуються на словосполученнєвому (підрядний прислівний у чотирьох / п'яти співвідносних синтаксичних формах: узгодження, керування, прилягання, кореляція, інтеграція) і реченнєвому (тут наявні твірні (предикативний – на рівні простого і складного речення, підрядний прислівний (власне-прислівний і прислівно-кореляційний) і підрядний детермінантний (власне-детермінантний і детермінантно-кореляційний) – на рівні складного речення) і модифікаційні (детермінантний, дуплексивний, напівпредикативний, опосередкований, власне-модальний, інтродуктивний та інші) зв'язки) рівнях. У межах синтаксичних одиниць виявляються й відповідно реалізуються семантико-синтаксичні (субстанційні (суб'єктні,

об'єктні, адресатні, інструментальні, локативні), предикатні (ад'єктивно-атрибутивні, адвербіально-обставинні (місця, часу, причини, мети, умови, наслідку, допусту та ін.))) відношення, спектр репрезентації яких може бути одно- і багатоплощинним (проблема синкретизму найбільшою мірою співвідноситься із сіткою семантико-синтаксичних відношень).

У межах простого і складного речення послідовно слід розмежовувати семантично елементарні / семантично неелементарні і формально елементарні / формально неелементарні утворення, з-поміж яких частотнішими і поширенішими постають семантично і формально неелементарні структури, оскільки вони уміщують більший обсяг інформації, засвідчують значні ускладнення людської думки і дозволяють ємніший обсяг змісту передати в єдиній формально нечленованій одиниці.

Сучасний синтаксис все більшою мірою спрямований на ускладнення внутрішньореченнєвого інформаційного тла, а в силу цього яскраво простежується тенденція до членування ємного інформаційного простору, внаслідок цього частотно репрезентативними постають процеси сегментації, парцеляції, біфуркації та ін. Все це зумовлює витворення текстово значущих реченнєвих утворень, що можуть витлумачуватись як мовленнєві інтерпретанти цілісних системно окреслених реченнєвих одиниць.

Досить значущим є розгляд двох принципів організації речень-висловлень: підметово-присудкового і темо-рематичного, які в найновіших дослідженнях із сучасного синтаксису синтезуються і під час визначення диференційних ознак членів речення наголошується відповідно місце того чи іншого головного чи другорядного члена речення при актуальному членуванні речення-висловлення. Саме на цій підставі встановлюються закономірності порядку слів та простежуються основні / неосновні вияви його модифікації. Нормою для української мови є структура простого речення із суворим розташуванням групи підмета і групи присудка і відповідн кореляція з темою і ремою. У ряді випадків темо-рематичний принцип виступає провідним, що особливо постає значущим у конструкціях з нетипізованим виявом головних членів речення (інфінітив, форми прислівників тощо). Це також актуальним є для складних речень, де реальними постають двовершинні теми, подвійні теми, подвійні реми, ускладнені реми і под. Темо-рематичний принцип організації реченнєвих структур у цьому разі виступає провідним. Не менш важливим також є те, що саме в межах складного речення суб'єктивна модальність може реалізуватися окремою реченнєвою структурою, що посилює процеси некорелятивності формально-граматичної і комунікативної будови речення.

Розгляд синтаксичних одиниць побудований з урахуванням також специфіки вияву в їхніх межах тих чи інших морфологічних категорій, оскільки саме на синтаксичному рівні повною мірою реалізуються функції їхніх форм, співвідношення їх первинного і вторинного навантаження, конотація та набуття переносного значення. У межах текстових структур морфологічні категорії часто виконують з'єднувальну функцію, що уможливлює їх кваліфікацію як

текстотвірних. У тексті зримими постають ланцюговий, паралельний, інтегративний, приєднувально-корелятивний різновиди міжреченнєвих зв'язків та розширювально-інформаційні, пояснювальні, аргументаційні, коментувальні, асоціативні та інші смислові відношення між реченнєвими структурами. Саме текст акумулює в собі весь спектр національно-мовної картини світу і репрезентує один із виявів національно-когнітивного простору. Постаючи цілісним континуумно, текст реалізує авторські інтенції і яскраво потверджує взаємодію двох стихій – членованості і єдності (зв'язності), проспекції і ретроспекції та ін. Віднесення тексту до синтаксичних одиниць є проблематичним, оскільки його системність важко може бути доведеною. Водночас цілий ряд ознак засвідчують приналежність тексту до синтаксичної системи. Саме це дозволяє вести мову про граничний вияв системного синтаксису у тексті і його одночасну приналежність і до системи мови, і до системи мовлення (пор. у цьому розрізі рецензію М.П.Кочергана на підручник Ю.О.Карпенка [Кочерган 2006а, с. 71-72, де автор наголошує, що "текст не входить до структури мови, оскільки це мовленнєве явище або, за Л.В.Щербою, окреме явище в тріаді *мова – мовлення – текст*, що знаходить між мовленням і мовною системою", підтверджуючи це твердження посту латною схемою Л.В.Щерби [Там само, с.72]. Заявлена теза вельми приваблива і водночас її слід поглибити, бо мова виявляє себе і в текстах].

У сучасному синтаксисі загалом і українському зокрема відбуваються постійні видозміни, комлекс яких можна окреслити як такий, що стосується будови і сили внутрішньословосполученнєвого підрядного прислівного синтаксичного зв'язку і внутрішньореченнєвих синтаксичних зв'язків, синкретизації семантико-синтаксичних відношень, збільшення лінеарності речення та інше. Посилення / нейтралізація форм синтаксичного зв'язку суттєво впливає на реалізацію семантико-синтаксичних відношень та їхні обшири, внаслідок чого посилюються процеси синкретизму, дифузії тощо в площині реалізації таких відношень. Видозміни внутрішньосполученнєвого підрядного прислівного зв'язку і внутрішньореченнєвих зв'язків пов'язані з активізацією тенденцій вияву закону мовної економії, різноманітними процесами трансформацій та розгалуженістю міжреченнєвих та міжрівневих трансформацій. Водночас простежується послідовна закономірність до повноправного функціонування словоформ у дореченнєвому / внутрішньореченнєвому / постреченнєвому статусі, що зумовлює можливість системного маркування їх семантики. Збільшення обсягів внутрішньореченнєвої інформації посилює відцентрові тенденції в реалізації реченнєвотвірних і реченнєвомодифікаційних синтаксичних зв'язків. Все це інколи зумовлює перетворення речення на макротекстову структуру, в межах якої реалізується надзвичайно великий обсяг рівнорядної / нерівнорядної інформації, що уможливлює кваліфікацію таких утворень як суто текстових. Підтвердженням цього є повноцінна реалізація в їх межах усіх текстових категорій як системно твірних начал.

Список літератури

Абаев 1986: Абаев В.И. Parerga 2. Языкознание описательное и объяснительное. О классификации наук // Вопросы языкознания. – 1986. – № 2.

Адамец 1974: Адамец П. Актуальное членение, глубинные структуры и перифразы // Papers on functional sentence perspective / Ed. By Daneš. – Prague: Academia, 1974.

Адамец 1978: Адамец П. Образование предложений из пропозиций в современном русском языке. – Prage, 1978.

Адмони 1963: Адмони В.Г. Развитие родительного падежа в германских язиках // Проблемы грамматического строя германских языков. – М., 1963.

Адмони 1988: Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и общей грамматики. – М., 1988.

Акимова 1990: Акимова Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка. – М., 1990.

Андерш 1987: Андерш Й.Ф.Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. – К., 1987.

Апресян 1995: Апресян Ю.Д. Избранные труды: Т. 1. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М., 1995.

Арват 1984: Арват Н.Н.Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – К., 1984.

Арно, Лансло 1991: Арно А., Лансло К. Всеобщая рациональная граматика (Граматика Пор-Рояля). – Л., 1991.

Арутюнова 1976: Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – М., 1976.

Арутюнова 1980: Арутюнова Н.Д. Сокровенная связка: (К проблеме предикативного отношения) //И Язв. АН СССР. – Сер. лит. и яз. – 1979. – Т. 39. – № 4.

Арутюнова 1988: Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. – М., 1988.

Астен 2003: Астен Т.Б. Аналитизм в морфологи имени: когнитивный и прагматический аспекты. – Ростов н/Д, 2003.

Ахманова, Микаэлян 1963: Ахманова О.С., Микаэлян Г.Б. Современные синтаксические теории. – М., 1963.

Бабайцева 1967: Бабайцева В.В. Переходные конструкции в синтаксисе. – Воронеж, 1967.

Бабайцева 1975: Бабайцева В.В. Изучение членов предложения в школе. – М., 1975.

Бабайцева 1979: Бабайцева В.В. Русский язык: Синтаксис и пунктуация. – М., 1979.

Бабайцева 1983: Бабайцева В.В. Зона синкретизма в системе частей речи современного русского языка // Научные доклады высшей школы: Филологические науки. – 1983. – № 5.

Бабайцева 1989: Бабайцева В.В. Система членов предложения в современном русском языке. – М., 1989.

Бабайцева 2000: 6. Бабайцева В.В. Явления переходности в грамматике русского языка. – М., 2000.

Балко 2004: Балко М.В. Семантико-синтаксичні і структурні аспекти цілісних словосполучень сучасної української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 2004. – 20 с.

Балко 2004а: Балко М.В. Семантико-синтаксичні і структурні аспекти цілісних словосполучень сучасної української мови: Дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2004. – 203 с.

Балли 1955: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955.

Балли 2003: Балли Ш. Язык и жизнь. – М., 2003.

Баудер 1980: Баудер А.Я. К лингвистической интерпретации явлений переходности в грамматическом строе русского языка // Филологические науки. – 1980. – №5.

Бахтін 2002 (а): Бахтін М. Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. – Львів, 2002.

Бахтін 2002 (б): Бахтін М. Проблема тексту у лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. –Львів, 2002.

Бацевич 2000: Бацевич Ф.С. Роздуми про мову – Ноама Хомського // Хомський Н. Роздуми про мову. – Львів, 2000.

Бенвенист 1965: Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа // Новое в лингвистике. – Вып.4. – М., 1965.

Бенвенист 1974: Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1974.

Беркли 1978: Беркли Д. Трактат о принципах человеческого знания, в котором исследованы главные причины заблуждений в науках, а также основания скептицизма, атеизма и безверия // Беркли Д. Сочинения. – М.: Мысль, 1978.

Блох 2002: Блох М.Я. Теоретические основы грамматики. – М., 2002.

Блумфилд 1968: Блумфилд Л. Язык.- М.: Прогресс, 1968.

Богданов 1977: Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л., 1977.

Бондарко 1983: Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – М., 1983.

Бондарко 1991: Бондарко А.В. Семантика лица // Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость. – СПб., 1991.

Бондарко 1992: Бондарко А.В. К вопросу о функциях в грамматике // Известия АН СССР. – Серия литературы и языка. – 1992. – Т. 51. – № 4.

Булыгина, Крылов 1990: Булыгина Т.В., Крылов С.А. Функциональная лингвистика // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.

Буслаев 1959: Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М., 1959.

Валгина 2000: Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – М., 2000.

Ван Валин 1982: Ван Валин З., Фоли У. Референциально-ролевая грамматика // Кибрик А.Е. (ред.). – М., 1982.

Ванников 1979: Ванников Ю.В. Синтаксис речи и синтаксические особенности русской речи. – М., 1979.

Вахек 1964: Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. – М., 1964.

Виноградов 1957: Виноградов В.В. Из истории изучения русского синтаксиса. – М., 1957.

Виноградов 1958: Виноградов В.В. Из истории изучения русского синтаксиса (от Ломоносова до Потебни и Фортунатова). – М., 1958.

Виноградов 1972: Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М., 1972.

Виноградов 1975: Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения // Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М., 1975.

Виноградов 1977: Виноградов В.В. К истории лексики русского литературного языка // Русская речь. – 1927. – № 1. // Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. – М., 1977.

Вихованець 1971: Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській мові. – К., 1971.

Вихованець 1980: Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К., 1980.

Вихованець 1983: Вихованець І.Р. Родовий відмінок на тлі синтаксичної деривації // Мовознавство. – 1983. – № 1.

Вихованець 1987: Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К., 1987.

Вихованець 1988: Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988.

Вихованець 1992: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К., 1992.

Вихованець 1993: Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К., 1993.

Вихованець 2000: Вихованець І.Р. Аналітизм // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000.

Вихованець, Городенська, Русанівський 1983: Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К., 1983.

Воротников 2001: Воротников В.Л. О грамматическом статусе аналитических форм компаратива в русском языке // Словарь и культура русской речи. – М., 2001.

Всеволодова 1989: Всеволодова М.В. Члены предложения как иерархизованная система коммуникативно значимых позиций // Вопросы коммуникативно-функционального описания синтаксического строя русского языка: Сб. науч. тр. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989.

Всеволодова 1997: Всеволодова М.В. Уровни организации предложения в рамках функционально-коммуникативной прикладной модели языка // Вестник Моск. ун-та. – 1997. – Сер. 9. – Вып. 1.

Всеволодова 2000: Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка. – М., 2000.

Всеволодова, Дементьева 1997: Всеволодова М.В., Дементьева О.Ю. Проблемы синтаксической парадигматики: коммуникативная парадигма предложений (на материале двусоставных глагольных предложений, включающих имя локума). – М., 1997

Гак 2004: Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. – М., 2004.

Гийом 2004: Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики. Сборник неизданных текстов, подготовленный под руководством и с предисловием Рока Валена. – М., 2004.

Гладкий, Мельчук 1969: Гладкий А.В., Мельчук И.А. Элементы математической лингвистики М., 1969.

Городенська 1991: Городанська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К. 1991

Гринберг 1970: Гринберг Дж. Некоторые грамматические универсалии, преимущественно касающиеся порядка значимых элементов // Успенский Б.А. (ред.) Новое в лингвистике. – Вып. 5: Языковые универсалии. – М., 1970.

Гуйванюк 1999: Гйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці, 1999.

Гумилев 1990: Гумилев Н. Стихи. Письма о русской поэзии. – М., 1990.

Даниленко 2003: Даниленко А.І. Предикати, відмінки і діатези в українській мові: історичний і типологічний аспекти. – Харків, 2003.

Даниленко 1986 (а): Даниленко В.П. Лингвистическая характерология в концепции В. Матезиуса // Вопросы языкознания. – 1986. – № 4.

Даниленко 1986 (б): Даниленко В. П. Ономасиологическая сущность концепции функциональной грамматики Вилема Матезиуса // Филологические науки. – 1986. – № 1.

Даниленко 1988: Даниленко В.П. Ономасиологическое направление в истории грамматики // Вопросы языкознания. – 1988. – № 3.

Даниленко 1990: Даниленко В.П. У истоков учения об актуальном членении предложения (период до Анри Вейля) // Филологические науки. – 1990. – №5.

Данилюк 2006: Данилюк І.Г. Синкретизм у системі частин мови.: Дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2006.

Дерибас 1979: Дерибас В.И. Устойчивые глагольно-именные словосочетания русского языка. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979.

Долин 1970: Долин Ю.Г. К вопросу о грамматической природе форм типа «хлоп» в современном русском языке // Русский язык в школе. – 1970. – № 5.

Дубова 2002: Дубова О.А. Типологічна еволюція морфологічних систем української та російської мов. – К., 2002.

Ельмслев 1960: Ельмслев Л. Пролегомены к теории языка // Новое в лингвистике. – М., 1960. – Вып.1.

Єрмоленко 2006: Єрмоленко С.С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць. – К., 2006.

Есперсен 1958: Есперсен О. Философия грамматики /Пер. с англ. – М., 1958.

Жинкин 1982: Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М., 1982.

Жирмунский 1956: Жирмунский В.М. История немецкого языка. – М., 1956.

Жирмунский 1965: Жирмунский В.М. Об аналитических конструкциях // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М.;Л., 1965.

Загнітко 1990: Загнітко А.П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці. – К., 1990.

Загнітко 1990 (а): Загнітко А.П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова. – К., 1990.

Загнітко 1992: Загнітко А.П. Аспекти і напрями дієслівно-іменної взаємодії // Сучасні аспекти дослідження граматики української мови і лінгвометодичні основи викладання шкільного курсу: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Полтава, 1992.

Загнітко 1992 (а): Загнітко А.П. Взаємодія іменних і дієслівних категорій // Мовознавство. – 1992. – № 5.

Загнітко 1993: Загнітко А.П. Аналітизм у системі дієслівних категорій // Мовознавство. – 1993. – № 1.

Загнітко 1993 (а): Граматична система української мови на загальнослов'янському мовному тлі // Проблеми контрастивної лінгвістики: Тези міжвуз. наук. конф. – Кіровоград, 1993.

Загнітко 1993 (б): Загнітко А.П. Основи акумулятивності граматичних одиниць // Матеріали міжнародної наукової конференції «Семантика мови і тексту». – Івано-Франківськ, 1993.

Загнітко 1993 (в): Загнітко А.П. Проблеми і перспективи акумулятивної граматики української мови // Українознавство і гуманітарна освіта: Тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ, 1993.

Загнітко 1993(г): Загнітко А.П. Аналітизм у системі дієслівних категорій // Мовознавство. – 1993. – № 1.

Загнітко 1996: Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. – Донецьк, 1996.

Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис. – Донецьк, 2001.

Загнітко 2003: Загнітко А.П. Лінгвістика тексту. – Донецьк, 2003.

Загнітко 2003(а): Загнітко А.П. Синтаксична синоніміка і синтаксична деривація. – Донецьк, 2003.

Загнітко 2004: Загнітко А.П. Внутрішньореченнєва предикатність і предикативність іменників в інтерпретації О.О.Потебні // О.О. Потебня й актуальні питання мови та культури: Зб. науков. праць. – К., 2004.

Загнітко 2006(а): Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису. – Донецьк, 2006.

Загнітко 2006(б): Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії. – Донецьк, 2006.

Заоборна 2002: Заоборна М. Просте речення: Складні випадки аналізу. – Тернопіль: Підручники & посібники, 2002.

Звегинцев 1973: Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. – М., 1973.

Звегинцев 1990: Звегинцев В.А. Что происходит в советской науке о языке // Язык и социальное познание. – М.: Центр. Сонет философских (методологических) семинаров при Президиуме АН СРСР, 1990.

Зиндер, Строева 1968: Зиндер Л.Р., Строева Т.В. Историческая морфология немецкого языка. – Л., 1968.

Золотова 1973: Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М., 1973.

Золотова 1982: Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982.

Золотова 1984: Золотова Г.А. О принципах классификации простого предложения // Актуальные проблемы русского синтаксиса: Сб. науч. тр. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984.

Золотова 1988: Золотова Г.А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М., 1988.

Иванова, Бурлакова, Почепцов 1981: Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – М., 1981.

Іваницька 1986: Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К., 1986.

Каламова 1961: Каламова Н.А. К вопросу о переходности одних частей речи в другие // Русский язык в школе. – 1961. №5.

Калимуллина 1981: Калимуллина В.М. Номинативная лексико-фразеологическая парадигма в английском языке // Сб. научн. трудов Моск. гос. пед. ин-та иностр. языков. – Вып. 171. – М., 1981.

Каменская 1990: Каменская О.Л. Текст и коммуникация. – М., 1990.

Канза Роже 1992: Канза Роже. Описательный способ выражения семантического предиката в современном русском языке (предикат со значением состояния человека): Автореф. … канд.филол. наук. – М., 1992.

Каранська 1992: Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К., 1992.

Карасик 2004: Карасик В. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М., 2004.

Караулов 1993: Караулов Ю.Н. Ассоциативная грамматика русского языка. – М., 1993.

Караулов 1994: Караулов Ю.Н. Русский ассоциативный словарь как новый лингвистический источник и инструмент анализа языковой способности // Русский ассоциативный словарь. Кн.1. Прямой словарь: от стимула к реакции. – М., 1994.

Караулов 1999: Караулов Ю.Н. Активная грамматика и ассоциативно-вербальная сеть.- М., 1999.

Касевич 1988: Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. – М., 1988.

Кацнельсон 1972: Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л., 1972.

Кибрик 2005: Кибрик А.Е. Константы и переменные языка. – С.-Пб., 2005.

Кликс 1983: Кликс Ф. Пробуждающееся мышление: У истоков человеческого интеллекта /Пер. с нем. – М., 1983.

Клобуков 2001: Клобуков Е.В. Аналитические глаголы в русаком языке // Жизнь языка: Сб. к 80-летию М.В.Панова. – М., 2001.

Ковтунова 1969: Ковтунова И.И. Современный русский язык: Порядок слов и актуальное членение предложения. – М., 1969.

Ковтунова 1976: Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. – М., 1976.

Ковтунова 1986: Ковтунова И.И. Поэтический синтаксис. – М., 1986.

Козинский 1979: Козинский И.Ш. Некоторые грамматические универсалии в подсистемах выражения субъектно-объектных отношений: Дис. ... канд. филол. наук.- М., 1979.

Колесников 1974: Колесников А.А. Грамматичские категории имен существительных современного русского языка в плане отображения действительности: Автореф. ... канд. филол. наук. – Днепропетровск, 1974.

Колесников 1988: Колесников А.А. Ссемантическое обеспечение грамматических форм имен существительных в современном русском языке: Дис. ... докт. филол. наук. – Измаил, 1988.

Колесников 1992: Колесников А.А. Аналитизм в грамматический системе современного русского языка. – Измаил, 1992.

Колесников 1994: Колесников А.А. К проблеме парадигматико-компенсирующих свойств аналитических форм в системе современного русского языка // Филологические науки. – 1994. – № 1.

Колшанский 1990: Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. – М., 1984;

Кондрашов 1967: Кондрашов Н. Предисловие // Пражский лингвистический кружок: Сборник статей. – М., 1967.

Кононенко 1976: Кононенко В.И. Семантико-синтаксические связи в синтаксисе русского и украинского языков. – К., 1976.

Кочерган 2006: Кочерган М.П. Основи зіставного мовознавства. – К., 2006.

Кочерган 2006а: Рец. на кн.: Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. – К.: Вид. центр «Академія», 2006. – 336 с. // Мовознавство. – 2006. – № 6.

Крылова 1993: Крылова О.А. Коммуникативный синтаксис русского языка: Дис. … доктора филол. наук. – М., 1993.

Кубрякова 1994: Кубрякова Е.Д. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4.

Кубрякова 1996: Кубрякова Е.С. и др. Краткий словарь когнитивных терминов / Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. – М., 1996.

Кузьменкова 1994: Кузьменкова В.А. Глагольный и именной реляторы в составе описательных предикатов // Семантика и уровни ее реализации. – Краснодар, 1994.

Курилович 1962(а): Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая: К теории частей речи // Курилович Е. Очерки по лингвистике: Сборник статей. – М., 1962. С.57-70.

Курилович 1962(б): Курилович Е. Эргативность и стадиальность в языке // Известия АН СССР. – Серия лит. и яз. – 1946. – Т.5. // Курилович Е. Очерки по лингвистике: Сборник статей. – М., 1962.

Курилович 1962(в): Курилович Е. Понятие изоморфизма // Курилович Е. Очерки по лингвистике: Сборник статей. – М., 1962.

Курилович(г): Курилович Е. Проблема классификации падежей // Курилович Е. Очерки по лингвистике: Сборник статей. – М., 1962.

Курилович 1962(г): Курилович Е. Заметки о значении слова // Вопросы языкознания. – 1955. – № 3. Переп. // Курилович Е. Очерки по лингвистике: Сборник статей. – М., 1962.

Курилович 1962(д): Курилович Е. Очерки по лингвистике: Сборник статей. – М., 1962.

Левит 1963: Левит З.Н. Об отличительных признаках фразеологических эквиавлентов слов и синтаксических словосочетаний во французском языке // Вопросы лексикологи и граматики иностранных языков. – Мн., 1963.

Левит 1967: Левит З.Н. О понятии аналитической лексической единицы // Проблемы аналитизма в лексике. – Вып. 1. – Мн., 1967.

Левицкий 2005: Левицкий Ю.А. Основы теории синтаксиса. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М., 2005.

Леков 1958(а): Леков И. Общност и многообразие в грамматическия строй на славянските езици. – София, 1958.

Леков 1958: Леков И. Отклонения от флективного строя в славянских языках // Вопросы языкознания. – 1958. – № 2.

Леонтьев 1981: Леонтьев А.А. Актуальное членение предложения и способы его выражения в русском языке // Теория языка, методы его исследования и преподавания / Отв. ред. Р.И. Аванесов. – Л., 1981. – С.167-172.

Лещенко 1988: Лещенко М.И. Виртуальный и актуальный аспекты предложения. – Мн., 1988.

Лингвистический 1990: Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.

Ломов 1994: Ломов А.М. Типология русского предложения. – Воронеж, 1994.

Ломтев 1979: Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке. – М., 1979.

ЛЭС 1990: Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.

Максим'юк 2005: Максим'юк О. Синтаксично неподільні та семантично неподільні позиційно стійкі словосполучення із займенниковими компонентами // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 13 / Укл.: А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2005.

Малявина 2003: Малявина А.Н. Гипертекст и гиперлитература // Текст: теория и методика в контексте вузовского образования: Науч. тр. I Всерос. конф. – Тольятти, 2003.

Марузо 1960: Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – М., 1960.

Матезиус 1967 (а): Матезиус В. Попытка создания теории структурной грамматики // Пражский лингвистический кружок / Под ред. Н.А. Кондрашова. – М., 1967.

Матезиус 1967(б): Матезиус В. О потенциальности языковых явлений // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967.

Матезиус 1967 (в): Матезиус В. О системном грамматическом анализе // Пражский лингвистический кружок / Под ред. Н.А. Кондрашова. – М., 1967.

Матезиус 1967 (г): Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок / Под ред. Н.А. Кондрашова. – М., 1967.

Матезиус 1967 (г): Матезиус В. Язык и стиль // Пражский лингвистический кружок / Под ред. Н.А. Кондрашова. – М., 1967.

Матезиус 2003: Матезиус В. Избранные труды по языкознанию. – М., 2003.

Медникова 1967: Медникова Э.М. Разграничение понятий „свободное сочетание", „фразеологическая единица", „аналитическая лексическая единица" // Проблемы аналитизма в лексике. – Вып. 1. – Мн., 1967.

Мейе 2004: Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании. – М., 2004.

Мельничук 1966: Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К., 1966.

Мельничук 1972 (а): Мельничук О.С. Теоретичні питання синтаксису // Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К. Білодіда. – К., 1972.

Мельничук 1972 (б): Мельничук О.С. Синтагматичне членування речення // Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К. Білодіда. – К., 1972.

Мельничук 1976: Мельничук А.С. Философские корни глоссематики // Вопр. языкознания. – 1976. – № 6.

Мельчук 1993: Мельчук И.А. Согласование, управление, конгруэнтность // Вопросы языкознания. – 1993. – №3.

Мельчук 1997: Мельчук И.А. Курс общей морфологи. Слово. – Т. I. – М.; Вена, 1997.

Мельчук 2000: Мельчук И.А.Курс общей морфологии. –Т. III. – Ч. 3: Морфологические средства; Ч. 4: Морфологические синтактики. – М.-Вена, 2000.

Мещанинов 1945: Мещанинов И.И. Понятийные категории в языке // Труды Военного института иностр. яз. – 1945. – №. 1.

Миронова 1997: Миронова Н.Н. Оценочный дискурс: проблема семантического анализа // Известия РАН. – Серия лит. и языка. – 1997. – Т. 56. – № 4.

Мірченко 2004: Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій. – Вид. 2-ге, переробл. – Луцьк, 20004.

Москальская 1974: Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса (на материале немецкого языка). – М., 1974.

Мразек 1990: Мразек 1Р. Сравнительный синтаксис славянских литературных языков: Исходные структуры простого предложения. – Brno, 1990.

Мукаржовский 1967: Мукаржовский Я. Литературный и поэтический язык // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967.

Мурзин 1974: Мурзин Л.Н. Синтаксическая деривация: Анализ производных предложений русского языка. – Пермь, 1974.

Мухин 1965: Мухин А.М. Функциональный критерий в морфологии (В связи с вопросом об аналитических формах слова) // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М., Л., 1965.

Мухин 1995: Мухин А.М. Вариантность синтаксических единиц. – СПб., 1995.

Мухин 1999: Мухин А.М. Функциональный синтаксис. – СПб., 1999.

Николаева 1978: Николаева Т.М. Краткий словарь терминов теории текста // Лингвистика текста: Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. VIII. – М., 1978.

Норман 1983: Норман Б.Ю. Грамматика // Общее языкознание / Под ред. А.Е.Супруна. – Мн., 1983.

Носкова 2006: Носкова С.Э. Прагматика дискурса малых форм. – М., 2006.

Остин 1986: Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. – М., 1986.

Падучева 1985: Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. – М., 1985.

Падучева 1993: Падучева Е.В. Говорящий как наблюдатель: Об одной возможности применения лингвистики в поэтике) // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – 1993. – Т. 52. – № 3.

Падучева 1997: Падучева Е.В. Родительный субъекта в отрицательном предложении: синтаксис или семантика // Вопросы языкознания. – 1997. – № 2.

Панов 1999: Панов М.В. Позиционная морфология русского языка. – М., 1999.

Панфилов 1977: Панфилов В.З Философские проблемы языкознания. Гносеологические аспекты. – М., 1977.

Пауль 1960: Пауль Г. Принципы истории языка. – М., 1960.

Пешковский 1956: Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956.

Плунгян 2000: Плунгян В.А. Общая морфология. Введение в проблематику. – М., 2000.

Приходько 2002: Приходько А.М. Складносурядне речення в сучасній німецькій мові. – Запоріжжя, 20002.

Радзиевская 1990: Радзиевская Т.В. Прагматические противоречия при текстообразовании // Логический анализ языка. Противоречивость и аномальность текста. – М., 1990.

Распопов 1961: Распопов И.П. Актуальное членение предложения (на материале простого повествования преимущественно в монологической речи). – Уфа, 1961.

Распопов 1981: Распопов И.П. Несколько замечаний о так называемой семантической структуре предложения // Вопросы языкознания. – 1981. – № 4.

Ремчукова 2005: Ремчукова Е.Н. Креативный потенциал русской грамматики. – М., 2005.

Реформатский 1965: Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения языков // Серебренников Б.А., Суник О.П. (ред.) Морфологическая типология и проблема классификация языков. – М.;Л., 1965.

Реформатский 1967: Реформатский А.А. Введение в языковедение. – 4-е изд., исправленное и дополненное. – М., 1967.

Рождественский 1990: Рождественский Ю.В. Лекции по общему языкознанию: Учебное пособие для филологических специальностей университетов. – М., 1990.

Руберт, Генидзе 2003: Руберт И.Б., Генидзе Н.К. Аналитические тенденции в языковой эволюции // Филологические науки. – 2003. – № 1.

Руденко 1988: Руденко Л.Н. Обстоятельственные детерминанты в семантико-синтаксической структуре простого предложения: Автореф. … канд. филол. наук. – Киев, 1988.

Русская 1980: Русская граматика. – Т. I. – Praha, 1979.

Русская 1979: Русская граматика. – Т. 2. М.: Наука, 1980. – 788 с.

Русский 1979: Русский язык. Энциклопедия. – М., 1979.

Сазонова 1974: Сазонова Н.М. К вопросу о теории предложения (на материале современного английского и украинского языков). – К., 1974

Селиверстова 1990: Селиверстова О.Н. Контрастивная синтаксическая семантика: Опыт описания. – М., 1990.

Семантический 1998: Русский семантический словарь. – Т. 1 / Под общ. ред. Н.Ю.Шведовой. – М., 1998.

Серебреников 1965: Серебреников Б.А. К вопросу о „морфологизме" // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М.; Л., 1965.

Серебреников 1988: Серебреников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление. – М., 1988.

Сеше 2003: Сеше А. Очерк логической структуры предложения. – М., 2003.

Синтаксис 1989: Синтаксис // Современный русский язык / Под ред. В.А. Белошапковой. – М., 1989.

Сиротинина 1974: Сиротинина О.Б. Лекции по синтаксису русского языка. – М., 1974.

Скаб 20002: Скаб М.С. Грамматика апеляції в українській мові. – Чернівці, 2002.

Скобликова 1990: Скобликова Е.С. Очерки по теории словосочетания и предложения. – Куйбышев, 1990.

Сковородников 1978: Сковородников А.П. О классификации парцеллированных предложений в современном русском литературном языке // Научн. докл. высш. шк.: Филол. науки. – 1978. – № 2.

Сковородников 1978(а): Сковородников А.П. О соотношении «парцелляция» и «присоединение» // Вопросы языкознания. – 1978. – № 1.

Сланский 1887: Сланский В.П. Грамматика как она есть и как должна бы быть. Пять научных бесед, предложенных в С.-Петербургском педагогическом музее. – СПб., 1887.

Слинько 1994: Слинько І.І., Гуйванюк Н.В, Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. К., 1994.

СУМ: Словник української мови: В 11-ти томах. – К., 1970-1982.

Словник синонімів: Словник синонімів української мови: В 2 т. / А.А.Бурячок, Г.М.Гнатюк, С.І.Головащук та ін. – К., 2000.

Словник фразеологізмів: Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: Білоноженко В.М. та ін. – К., 2003.

Слюсарева 1981: Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. – М., 1981.

Смирницкий 1956: Смирницкий А.И. Аналитические формы // Вопросы языкознания. – 1956. – № 2.

Стеблин-Каменский 1957: Стеблин-Каменский М.И. Граматика норвежского языка. – М.,Л., 1957.

Степанов 1966: Степанов Ю.С. Основы языкознания. – М., 1966.

Степанов 1973(а): Степанов Ю.С. Современные связи лингвистики и логики: Категории, функции, пропозициональной связки, синтаксического отрицания // Вопр. языкознан. – 1973. – № 4.

Степанов 1973 (б): Степанов Ю.С. Семиотическая структура языка: (Три функции и три формальных аппарата языка) // Известия АН СССР. Серия лит. и яз. – 1973. – Т.32. – Вып.4.

Степанов 1975: Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. – М., 1975.

Степанов 1981: Степанов Ю.С. Имена, предикаты, предложения: Семиологическая грамматика. – М., 1981.

Степанов 1985: Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства. – М., 1985.

Степанов 1989: Степанов Ю.С. Индоевропейское предложение. – М., 1989.

Сухотин 1940: Сухотин В.П. Синтаксическая роль инфинитива в современном русском языке // Кабардино-Балкарск. гос. пед. ин-та: Уч. зап. факультета языка и лит-ры. – Вып. 1. – Нальчик, 1940.

Телия 1980: Телия В.Н. Семантика связанных значений слов и их сочетаемости // Аспекты семантических исследований. – М., 1980.

Телия 1981: Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. – М.: Наука, 1981. – 231 с.

Теньер 1988: Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М., 1988.

Тестелец 2001: Тестелец Я.Г. Введение в общий синтаксис. – М., 2001.

Тихомирова 1973: Тихомирова Т.С. К вопросам о переходности частей речи // Филологические науки. – 1973. – №5.

Томусяк 1999: Томусяк Л.М. Семантико-синтаксична організація речень з дуплексивами: Автореф. ... канд. філол наук. – Івано-Франківськ, 1999.

Українська 2000: Українська мова: енциклопедія. – К., 2000.

Уленбек 1950: Уленбек Х.К. Agens и Patiens в падежной системе индоеврпейских языков // Эргативная конструкция предложения. – М., 1950.

Уфимцева 1986: Уфимцева А.А. Лексическое значение: Принципы семиологического описания лексики. – М., 1986.

Филлипс, Йоргенсен 20004: Филлипс Л., Йоргенсен М.В. Дискурс-анализ. Теория и метод. – Харьков, 20004.

Филлмор 1981 (а): Филлмор Ч. Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 10. – М., 1981.

Филлмор 1981 (б): Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 10. – М., 1981.

Фоменко 1975: Фоменко Ю.В. Является ли словосочетание единицей языка? // Научн. докл. высш. шк.: Филол. науки. – 1975. – № 6.

Фортунатов 1975: Фортунатов Ф.Ф. О преподавании грамматики русского языка в средней школе // Филологические науки. – 1975. – № 6.

Фурашов 1984: Фурашов В.И. Несогласованные определения в современном русском языке . – М., 1984.

Хайров 1985: Хайров Ш.В. Аналитические предикатные выражения в славянских языках: Дис. … канд.филол.наук. – Л., 1985.

Хомский 1965: Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса.- М., 1972. [Chomsky N. Aspects of the theory of syntax.- Cambridge (Mass.): The MIT Press, 1965].

Хомський 2000: Хомський Н. Роздуми про мову. – Львів, 2000.

Храковский 1965: Храковский В.С. Аналитическая конструкция, аналитическая словоформа, аналитическое слово // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М., Л., 1965.

Христіанінова 1991: Христіанінова Р.О. Просте речення в шкільному курсі української мови. – К.: Рад. шк.., 1991. – 160 с.

Цыганова 1999: Цыганова Т.В. Соотношение синтетических и аналитических форм глаголов в древнерусском и современном русском языках: Автореф. ... канд. филол. наук. – Саратов, 1999.

Чаплыгина 1994: Чаплыгина Т.Е. Биноминативные предложения, описывающие наличие объекта в объёмном пространстве: Дис. … канд. филол. наук. – М., 1994.

Чейф 1975: Чейф У. Значение и структура языка. – М., 1975.

Черемисина, Колосова 1987: Черемисина М.И., Колосова Т.А. Очерки по истории сложного предложения. – Новосибирск, 1987.

Чесноков 1979(а): Чесноков П.В. Основные единицы языка и мышления // Значение и смысл речевых образований. – Калинин, 1979.

Чесноков 1979(б): Чесноков П.В. Семантические формы мышления и грамматика // Значение и смысл речевых образований. – Калинин, 1979.

Чесноков 1982: Чесноков П.В. Семантические формы мышления как значение грамматических форм // Семантика грамматических форм. – Ростов н/Д, 1982.

Чесноков 1984(а): Чесноков П.В. Два аспекта в синонимии предложений // Предложение как многоаспектная единица языка. – М., 1984.

Чесноков 1984(б): Чесноков П.В. Логические и семантические формы мышления как значение грамматических форм // Вопросы языкознания. – 1984. – № 5.

Чесноков 1991: Чесноков П.В. Явление переходности между словом и единицами ближайших к нему уровней // Переходность и синкретизм в языке и речи: Межвузовск. сб. научн. трудов. – М., 1991.

Чесноков 1992: Чесноков П.В. Грамматика русского языка в свете теории семантических форм мышления. – Таганрог, 1992.

Чеснокова 1972: Чеснокова Л.Д. Конструкции с предикативным определением в структуре предложения в современном русском литературном языке. – Ч. 1. – Ростов н/Д, 1972.

Чеснокова 1973: Чеснокова Л.Д. Семантические типы членов предложения с двойными отношениями. – Ростов н/Д, 1973.

Чеснокова 1988: Чеснокова Л.Д. Синкретизм в сфере членов предложения // Филологические науки. – 1988. – № 4.

Чеснокова 1991: Чеснокова Л.Д. Порядковые числительные в аспекте теории синкретизма // Переходность и синкретизм в языке и речи. – М.:, 1991.

Шарафутдинов 1997: Шарафутдинов Д.Р. Аналитические глаголы в современном русском языке: к вопросу о глагольных междометиях // Русская глагольная лексика: пересекаемость парадигм. – Екатеринбург, 1997.

Шатуновский 1996: Шатуновский И.Б. Семантика предложения и нереферентные слова (значение, коммуникативная перспектива, прагматика). – М., 1996.

Шведова 1968: Шведова Н.Ю. Активные процессы в современном русском синтаксисе (Словосочетания). – М., 1966.

Швец 1976: Швец Р.Д. Глагольно-междометные формы в восточнославянских языках. – Киев-Одесса, 1976.

Шинкарук 2002: Шинкарук В.Д. Категорії модусу і диктуму в структурі речення. – Чернівці, 2002.

Шмелева 1988: Шмелева Т.В. Семантический синтаксис: Текст лекций. – Красноярск, 1988.

Шмелева 1993: Шмелева Т.В. Введение в общую филологию. – Красноярск, 1993.

Шмелева 1995: Шмелева Т.В. Субъективные аспекты русского высказывания: Диссертация в виде научного доклада на соискание ученой степени доктора филологических наук. – М., 1995.

Штерн 1998: Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. – К., 1998.

Шульжук 2004: Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. – К., 2004.

Щерба 1958: Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию. – М., 1958.

Щерба 1974: Щерба Л.В. О частях речи в русском языке. – М., 1974

Якобсон 1975: Якобсон Р.Лингвистика и поэтика // Структурализм: “за” и ”против”. – М., 1975.

Ярцева 1965: Ярцева В.Н. Проблема аналитического строя и формы анализа // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М.;Л., 1965.

Abend 1985: Abend B. Grundlagen einer Methodologie der Sprachbeschreibung: Kritische Untersuchungen zur Einheit von Linguistik und Literaturwissenschaft. – Würzburg, 1985.

Adelung 1782: Adelung I. C. Umständliches Lehrgebäude der deutschen Sprache. Bd. 1-2. – Leipzig, 1782.

Adelung 1795: Adelung I. C. Deutsche Sprachlehre für Schulen. – Berlin, 1795.

Agricola 1795: Agricola E**.** Text – Textaktanten – Informationskern // Probleme der Textgrammatik: II. – B., 1977.

Andersen 1966: Andersen H. Tenues and mediae in the Slavic languages: A historical investigation. Ph.D.d., – Harvard U., 1966.

Andersen, Holmqvist 1986: Andersen P.B., Holmqvist B. A toolbook for analyzing work language // Pragmatics and linguistics: Festschrift for Jacob L.Mey on his 60th birthday 30th October 1986. – Odense, 1986.

Anderson 1973: Anderson J.M. An essay concerning aspect: Some considerations of a general character arising from the Abbé Darrigol's analysis of the Basque verb. – The Hague; P., 1973.

Anderson 1976: Anderson J.M. The grammar of case; Toward a localistic theory. – Cambridg, 1976.

Andrews 1985: Andrews A.D.I. The major functions of the noun phrase // Language typology and syntactic description: Vol.1. Clause structure. – Cambr. etc., 1985.

Arcaini 1986: Arcaini E. Analisi linguistica e tradizione. – Bologna: Pàtron, 1986.

Armstrong, Stokoe, Wilcox 1995: Armstrong D.F., Stokoe W.C., Wilcox S.E. Gesture and the nature of language. – Cambr., 1995.

Austin 1962: Austin J.L. How to do things with words: (The William James lectures delivered at Harvard University). – Oxford, 1962.

Babby 1978: Babby L.H. Lexical functions and syntactic construction // Papers from the parasession on the lexicon. – Chicago, 1978. .

Bally 1913: Bally C. Le langage et la vie. – Genève: Atar; Heidelberg, 1913.

Batteux 1763: Batteux Ch. De la construction oratoire. – Paris, 1763.

Bateson 1972: Bateson G. Steps to an ecology of mind. – N.Y., 1972.

Becker 1837: Becker K. F. Ausführliche deutsche Grammatik als Kommentar der Schulgrammatik. – Frankfurt a/M, 1837.

Becker 1841: Becker K.F. Organism der Sprache. – Frankfurt a/M, 1841.

Bense 1983: Bense M. Das Universum der Zeichen: Essays über die Expansionen der Semiotik. – Baden-Baden, 1983.

Bateson 1972: Bateson G. Steps to an ecology of mind. – N.Y., 1972.

Bergmann 1994: Bergmann J.R. Ethnomethodologische Konversationsanalyse // Handbuch der Dialoganalyse. – T., 1994.

Berrendonner 1982: Berrendonner A. L'éternel grammairien: Étude du discours normatif. – Berne; F.M., 1982.

Berwick, Weinberg 1984: Berwick R.C., Weinberg A.S. The grammatical basis of linguistic performance: Language use and acquisition. – Cambr.(Mass.); L., 1984.

Bigelow, Pargetter 1987: Bigelow J.C., Pargetter R. Functions // JP. – 1987. – V.84. – N 4.

Bloomfield 1927: Bloomfield L. Literate and illiterate speech // AmSpeech. – 1927. – V.2. Repr. // A Leonard Bloomfield anthology. – Abr. edition. – Chicago; L., 1987.

Bloomfield 1944: Bloomfield L. Secondary and tertiary responses to language // Lg. –1944. – V.20. – N 1. (Also // A Leonard Bloomfield anthology. – Bloomington, 1970)

Borkin 1984: Borkin A. Problems in form and function. – Norwood (N.J.), 1984.

Brandes 1980: Brandes S. Metaphors of Masculinity: Sex and status in Andalusian folklore. – Ph., 1980.

Bresnan 1982: Bresnan J.W. Control and complementation // The mental representation of grammatical relations. – Cambr. (Mass.); L., 1982. (Also // LI. – 1982. – V.13. – N 3).

Bresnan, Kaplan 1982: Bresnan J.W., Kaplan R.M. Introduction: Grammars as mental representations of language // The mental representation of grammatical relations. – Cambr. (Mass.); L., 1982.

Brugmann 1899: Brugmann K. Das Nominalgeschlecht in den indogermanischen Sprachen // ZAB. – 1899. – H. 4.

Brugmann 1904: Brugmann K. Kurce vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. – Strassburg, 1904.

Brünner, Redder 1983: Brünner G., Redder A. Modalverben im Diskurs // Brünner, Redder Studien zur Verwendung der Modalverben mit einem Beitrag von Dieter Wunderlich. – T.r, 1983.

Bunt, Katwijk 1980: Bunt H., Katwijk A. Dialogue acts as elements of a language game // Linguistics in the Netherlands 1977-1979. – D., 1980. – P.264-282.

Bühler 1934: Bühler K. Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache. – Jena, 1934.

Caron 1989: Caron J. Précis de psycholinguistique. – P., 1989.

Chafe 1976: Chafe W.L. Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics, and point of view // Subject and topic. – N.Y., 1976.

Chomsky 1964: Chomsky N. Review of: B.F.Skinner «Verbal Behavior» // Lg. – 1959. – V.35. – N 1. Repr. // The structure of language: Readings in the philosophy of language. – Englewood Cliffs (N.J.): Prentice Hall, 1964.

Chomsky 1965: Chomsky N. Aspects of the theory of syntax. – Cambr. (Mass.), 1965.

Chomsky 1971: Chomsky N. Deep structure, surface structure, and semantic interpretation // Semantics: An interdisciplinary reader in philosophy, linguistics and psychology. – Cambr., 1971.

Chomsky 1972: Chomsky N. Language and mind. – Enlarged ed-n. – N.Y. etc., 1972.

Chomsky 1980: Chomsky N. Rules and representations. – N.Y., 1980.

Chomsky 1981: Chomsky N. Lectures on government and binding. – D.; Cinnamon, 1981.

Chomsky, Lasnik 1977: Chomsky N., Lasnik H. Filters and control // LI. – 1977. – V.8.

Chung 1982: Chung S. Unbounded dependencies in Chamorro grammar // LI. – 1982. – V.13. – N 1.

Clément 1973: Clément C.B. Le pouvoir des mots: Symbolique et idéologique. – P.: Maison Mame, 1973.

Comrie 1984: Comrie B.S. Form and function in explaining language universals // Explanations for language universals. – B etc.: Mouton, 1984.

Condillac 1798: Condillac. Grammaire pour l' instruction des jeunes gens. – Paris, 1798.

Corbett 1988: Corbett G.G. Agreement: a partial specification based on Slavonic data // Barlow M., Ferguson A. (eds.), 1988.

Crain, Fodor 1985: Crain S., Fodor J.D. How can grammars help parsers? // Natural language parsing: Psychological, computational, and theoretical perspectives. – Cambr. etc., 1985.

Daneš 1987: Daneš F. On Prague school functionalism in linguistics // Functionalism in linguistics. – A.; Ph., 1987.

Denis 1989: Denis M. Image et cognition. – P., 1989.

Dik 1980(a): Dik S.C. Seventeen sentences: Basic principles and application of functional grammar // Current approaches to syntax. – N.Y. etc., 1980.

Dik 1980 (б): Dik S.C. Cleft and pseudo-cleft in functional grammar // Linguistics in the Netherlands 1977-1979. – D., 1980.

Dik 1983: Dik S.C. Some basic principles of functional grammar // Proc. of the XIIIth Inernational Congress of Linguists, August 29 – September 4, 1982, Tokyo. – Tokyo, 1983.

Dimitracopoulou 1990: Dimitracopoulou I. Conversational competence and social development. – Cambr. etc., 1990.

Downes 1977: Downes W. The imperative and pragmatics // JL. – 1977. – V.13.

Dressler 1987: Dressler W.U. Word formation (WF) as part of natural morphology // Leitmotifs in natural morphology. – A.; Ph., 1987.

Droste 1986: Droste F.G. On metaphor and meta-metaphor // Linguistics. – 1986. – V.24. – N 4.

Dryer 1988: Dryer M.S. Object-verb order and adjective-noun order: dispelling a myth // Linga. – 1988.– Vol. 74. – N 1.

Dumarsais 1769: Dumarsais C. Ch. Logique et principes de grammaire. – Paris, 1769

Durkheim 1893: Durkheim E. De la division du travail social. – P., 1893.

Eberenz 1981: Eberenz R. Tempus und Textkonstitution im Spanischen: Eine Untersuchung zum Verhalten der Zeitform auf Satz- und Textebene. – T., 1981.

Elgin 1983: Elgin C.Z. With reference to reference /Foreword by Nelson Goodman (p.1-2). – Indianapolis; Cambr., 1983.

Ellis 1987: Ellis R. Understanding second language acquisition. – 2nd impression. – O. etc., 1986.

Eng 1986: Eng J.v.d. The effectiveness of the aesthetic function // The structure of the literary process: Studies dedicated to the memory of Felix Vodi»cka. – A.; Ph., 1986.

Engberg 1992: Engberg J. Pragmatische Aspekte einer komparativen Analyse von deutschen und dänischen Urteilen // New departures in contrastive linguistics: Neue Ansätze in der Kontrastiven Linguistik: Proceedings of the Conference held at the Leopold-Franzens-University of Innsbruck, Austria, 10-12 May 1991. – Innsbruck, 1992. – Vol.II.

Fauconnier 1985: Fauconnier G. Mental spaces: Aspects of meaning construction in natural language. – Cambr. (Mass.), 1985.

Filipec 1961: Filipec J. Česká synonyma a hlediska stylistiky a leksikologie. – Praha, 1961.

Fill 1992: Fill A. Joking in English and German: A contrastive study // New departures in contrastive linguistics: Neue Ansätze in der Kontrastiven Linguistik: Proceedings of the Conference held at the Leopold-Franzens-University of Innsbruck, Austria, 10-12 May 1991. – Innsbruck, 1992. – Vol.II.

Fillmore 1976: Fillmore Ch. Subjekty, mluvči a role // Studie z transformačni gramatiky. 2. Interpretativní a generativní sémantika. – Praha, 1976.

Fillmore 1977: Fillmore C.J. The case for case reopened // Grammatical relations. – N.Y. etc., 1977.

Fillmore 1979: Fillmore C.J. Innocence: A second idealization for linguistics // BLS/ – 1979. – V.

Fillmore 1985: Fillmore C.J. Frames and the semantics of understanding // QS. – 1985. – Vol. 6.

Fillmore 1988: Fillmore C.J. The mechanisms of «Construction Grammar» // BLS. – 1988. – V.14.

Finke 1995: Finke M.C. Metapoesis: The Russian tradition from Pushkin to Chekhov. – Durham; L., 1995.

Firbas 1962: Firbas J. Ze srovnavacich studii slovoslednych // Slovo a slovestnost. – 1962. – № 3.

Firbas 1964: Firbas J. On defining the theme in functional sentence analysis // TLP. – 1964. – V.1.

Firth 1957: Firth J.R. The technique of semantics // TPhS. – 1935. Repr. // Firth J.R. Papers in linguistics 1934-1951. – L. etc., 1957.

Fisher 1985: Fisher H. Language and logic in personality and society. – N.Y., 1985.

Flew 1971: Flew A.G. Philosophy and language // Essays in conceptual analysis. – N.Y., 1956. Repr. // Philosophy and linguistics. – L.; Basingstoke, 1971.

Foley, Van Valin 1984: Foley W.A., Van Valin R.D.J. Functional syntax and universal grammar. – Cambr. etc., 1984.

Frazier 1985: Frazier L. Syntactic complexity // Natural language parsing: Psychological, computational, and theoretical perspectives. – Cambr. etc., 1985.

Frege 1971: Frege G. Begriffsschrift: Eine der arithmetischen nachgebildeten Formelsprache des reinen Denkens. – Halle (Saale), 1879. Repr. (gekürzt) // Logik-Texte: Kommentierte Auswahl zur Geschichte der modernen Logik. – B., 1971.

Freidin 1992: Freidin R. Foundations of general syntax.- Cambridge (Mass.), 1992.

Gadamer 1986: Gadamer H.-G. Hermeneutik I: Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik. – 5. Aufl. – T., 1986.

Gardiner 1932: Gardiner A. Sir The theory of speech and language. – 2nd ed-n, 1951. – Oxford, 1932.

Geeraerts 1997: Geeraerts D. Diachronic prototype semantics: A contribution to historical lexicology. – Oxford, 1997.

Givón 1994: Givón T. The pragmatics of de-transitive voice: Functional and typological aspects of inversion // Voice and inversion. – A.; Ph., 1994.

Goddard 1990: Goddard Y. Paradigmatic relationships // Special session on general topics in American Indian linguistics. – Ann Arbor (Michigan), 1990.

Goldberg 1995: Goldberg A. Constructions: A construction grammar approach to argument structure. – Chicago, 1995.

Goodman 1979: Goodman N. Metaphor as moonlighting // On metaphor. – Chicago; L., 1979.

Gordon, Lakoff 1971: Gordon D., Lakoff G. Conversational postulates // CLS. – 1971. – V.7 (Also // Speech acts. – N.Y. etc., 1975).

Green 1974: Green G.M. The function of form and the form of function // CLS. – 1974. – V.10.

Green, Morgan 1996: Green G., Morgan J.L. Practical guide to syntactic analysis. – Stanford, 1996.

Greimas 1966: Greimas A.J. Sémantique structurale: Recherche de méthode. – P., 1966.

Grice 1989: Grice P. Logic and conversation // Speech acts. – N.Y. etc., 1975. (Also // Grice P. Studies in the way of words. – Cambr. (Mass.); L., 1989).

Gruber 1965: Gruber J.S. Studies in lexical relations. – Cambr. (Mass.), 1965.

Guy 1996: Guy G.R. Form and function in linguistic variation // Towards a social science of language: Papers in honor of William Labov. – A.; Ph.: Benjamins, 1996. – Vol.1. Variation and change in language and society.

Gundel 1988: Gundel J.K. Universals of topic-comment structure // Studies in syntactic typology. – A.; Ph., 1988.

Haiman 1980: Haiman J. The iconicity of grammar: Isomorphism and motivation // Lg. – 1980. – V.56. – N 3.

Haiman 1985: Haiman J. Natural syntax: Iconicity and erosion. – Cambr. etc., 1985.

Haiman 1994: Haiman J. Ritualization and the development of language // Perspectives on grammaticalization. – A.; Ph., 1994.

Hake, Williams 1985: Hake R.L., Williams J.M. Some cognitive issues in sentence combining: On the theory that smaller is better // Sentence combining: A rhetorical perspective. – Carbondale; Edwardsville, 1985.

Halliday 1967: Halliday M.A. Notes on transitivity and theme in English // JL. – 1967. – V.3 – 37-81 (pt.1), 199-244 (pt.2).

Halliday 1970: Halliday M.A. Language structure and language function // New horizons in linguistics. – Harmondsworth, 1970.

Halliday 1973: Halliday M. Explorations in the Functions of Language. – L., 1973.

Halliday 1978: Halliday M.A. Language as social semiotic: The social interpretation of language and meaning. – L., 1978.

Halliday 1981: Halliday M.A. Linguistic function and literary style: An inquiry into the language of William Golding's «The inheritors» (1971). Repr. // Essays in modern stylistics. – L.; N.Y., 1981.

Hasan, Fries 1995: Hasan R., Fries P.H. Reflections on subject and theme: An introduction // On subject and theme: A discourse functional perspective. – A.; Ph., 1995.

Hawkins 1988: Hawkins J.A. Explaining language universals. – Oxford, 1988.

Heath 1979: Heath J. Units in a functional grammar // The elements: A parasession on linguistic units and levels: April 20-21, 1979: Including papers from the Conference on Non-Slavic languages of the USSR (April 18, 1979) – Chicago, 1979.

Heckhausen 1987: Heckhausen H. Emotional components of action: Their ontogeny as reflected in achievement behavior // Curiosity, imagination, and play: On the development of spontaneous cognitive and motivational processes. – Hillsdale (N.J.); L., 1987.

Herriman 1995: Herriman J. The indirect object in present-day English. – Göteborg, 1995.

Hjelmslev 1963: Hjelmslev L. Sproget: En introduktion. – København, 1963.

Hjelmslev 1971: Hjelmslev L. Essais linguistiques. – P. 1971.

Hoekstra, Kooij 1988: Hoekstra T., Kooij G. The innateness hypothesis // Hawkins J.A. (ed.).- 1988.

Holly 1990: Holly W. Politiksprache: Inszenierungen und Rollenkonflikte im informellen Sprachhandeln eines Bundestagsabgeordneten. – B.; N.Y., 1990.

Hopper 1987: Hopper P.J. Emergent grammar // BLS. – 1987. – V.13.

Hopper, Thompson 1984: Hopper P.J., Thompson S.A. The discourse basis for lexical categories in universal grammar // Lg. – 1984. – V.60. – N 4.

Hösle 1988: Hösle V. Hegels System: Der Idealismus der Subjektivität und das Problem der Intersubjektivität: Bd.2. Philosophie der Natur und des Geistes: Ungekürzte Studienausgabe. – Hamburg, 1988.

Hudson 1976: Hudson R.A. Arguments for a non-transformational grammar. – Chicago; L., 1976.

Husserl 1913: Husserl E. Logische Untersuchungen: Bd.2. Untersuchungen zur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis: 1.Teil. – 2. Aufl. – HalleŚaale, 1913.

Jackendoff 1972: Jackendoff R.S. Semantic interpretation in generative grammar. – Cambr. (Mass.); L., 1972.

Jackendoff 1987: Jackendoff R.S. Consciousness and the computational mind. – Cambr. (Mass.); L., 1987.

Jacobsen 1986: Jacobsen B. Modern transformational grammar: With particular reference to the theory of government and binding. – A. etc., 1986.

Jakobson 1990: Jakobson R. Current issues of general linguistics // Roman Jakobson: On language. – Cambr. (Mass.); L., 1990.

Jäkel 1983: Jäkel S. Konvention und Sprache: Eine sprachphilosophische Basis für Interpretationsexperimente demonstriert am Beipiel von Thomas Manns Roman `Doktor Faustus. – Turku, 1983.

Jiménez-Ottalengo, Paulín-Siade 1985: Jiménez-Ottalengo R., Paulín-Siade G. Apuntes para una sociolingüística de la interacción. – México, 1985.

Jones 1966: Jones D. The theory of phonemes and its importance in practical linguistics // Proc. [of the First] International Congress of Phonetic Sciences. .., 1932: 23-24. Repr. // Readings in linguistics II. – Chicago; L., 1966.

Jones 1980: Jones L.K. A synopsis of tagmemics // Current approaches to syntax. – N.Y. etc., 1980.

Kaminsky 1982: Kaminsky J. Essays in linguistic ontology. – Carbondale; Edwardsville, 1982.

Kant 1979: Kant I. Kritik der reinen Vernunft Éhemalige Kehrbachsche Ausgabe, hrsgn. v. Raymund Schmidt. – Lpz., 1979.

Katz 1972: Katz J.J. Semantic theory. – N.Y., 1972.

Kay 1975: Kay P. Language evolution and speech style // Sociocultural dimensions of language use. – N.Y., 1975.

Kjärgaard 1986: Kjärgaard M.S. Metaphor and parable: A systematic analysis of the specific structure and cognitive function of the synoptic similes and parables qua metaphors. – Leiden, 1986.

Kuno 1972: Kuno S. Functional sentence perspective: A case study from Japanese and English // LI. – 1972. – V.3. – N 3.

Kuno 1975: Kuno S. Three perspectives in the functional approach to syntax // Papers from the parasession on functionalism. – Chicago (Illinois), 1975.

Kuno 1987: Kuno S. Functional syntax: Anaphora, discourse and empathy. – Chicago; L., 1987.

Kuroda 1979: Kuroda S.-Y. Some thoughts on the foundations of the theory of language use // LaP. – 1979. – V.3, – N 1.

Kuryłowicz 1961: Kuryłowicz J**.** L'apophonie en sémitique. – Wrocław etc., 1961.

Labov 1987: Labov W. The overestimation of functionalism // Functionalism in linguistics. – A.; Ph., 1987.

Lacan 1991: Lacan J. Le seminaire de Jacques Lacan: Texte établi par Jacques-Alain Miller: Livre 16. L'envers de la psychanalyse: 1969- 1970. – P., 1991.

Lakoff, Johnson 1980: Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. – Chicago; L., 1980.

Lakoff, Turner 1989: Lakoff G., Turner M. More than cool reason: A field guide to poetic metaphor. – Chicago, 1989.

Lakoff 1973: Lakoff R.T. Language and woman's place // LiS. – 1973. – V.2. – N 1.

Lambrecht 1994: Lambrecht K. Information structure and sentence form: Topic, focus, and the mental representations of discourse referents. – Cambr., 1994.

Leech 1983: Leech G.N. Principles of pragmatics. – L.; N.Y., 1983.

Leech 1987: Leech G.N. Stylistics and functionalism // The linguistics of writing: Arguments between language and literature. – Manchester, 1987.

Leech, Short 1981: Leech G.N., Short M.H. Style in fiction: A linguistic introduction to English fictional prose. – 3rd impression, with corrections, 1984. – L.; N.Y., 1981

Lees 1957: Lees R.B. Rewiew on [Chomsky N. 1957] // Language.- 1957.- Vol. 29.

Lévi-Strauss 1958: Lévi-Strauss C. Anthropologie structurale. – P.: Plon, 1958.

Lewis 1969: Lewis D.K. Convention: A philosophical study. – Cambr. (Mass.), 1969.

Longacre 1965: Longacre R.E. Some fundamental insights of tagmemics // Lg. – 1965. – V.41. – N 1.

Lycan 1990: Lycan W.G. Introduction // Mind and cognition: A reader. – Oxford, 1990.

Lyons 1975: Lyons J. Deixis as the source of reference // Formal semantics of natural language: Papers from a Colloquium sponsored by King's College Research Centre, Cambr. – Cambr. etc., 1975.

Lyons 1977: Lyons J. Semantics. – Cambr. etc., 1977.

Mair 1975: Mair C. Dramatic dialogue between linguists and literary scholars?: Some remarks on Harold Pinter's «political» plays // Dialogische Strukturen: Dialogic structures: Festschrift für Willi Erzgräber zum 70. Geburtstag. – T., 1996.

Malinowski 1927: Malinowski B. The problem of meaning in primitive languages // Ogden, Richards The meaning of meaning: A study of the influence of language upon thought and of the science of symbolism. – 2nd ed-n, rev. – N.Y.; L., 1927.

Malinowski 1964: Malinowski B. Review of M.M.Lewis 1936 // Nature. – 1937. – V.140. As The *dilemma of contemporary linguistics* Repr. // Language in culture and society: A reader in linguistics and anthropology. – N.Y. etc., 1964.

Martin 1983: Martin R. Pour une logique du sens. – P., 1983.

Martinet 1972: Martinet A. Elements of a functional syntax // Word. – 1960. – V.16. – N 1. Repr. // Syntactic theory, 1: Structuralist: Selected readings. – Harmondsworth, 1972.

Marty 1908: Marty A. Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie: Erster Band. – Halle Śaale: Niemeyer, 1908.

Mates 1958: Mates B. On the verification of statements about ordinary language // Inquiry. – 1958. – V.1. Repr. // Lyas C. Editor's introduction // C.Lyas ~1971: 11-35.

Mathesius 1947 (a): Mathesius V. Nékolik slov o podstatě věty // Mathesius V. Čestina a obecny jazyzpyt. – Praha, 1947.

Mathesius 1947 (б): Mathesius V. Stylistika a linguisticka charakteristika // Mathesius V. Čestina a obecny jazyzpyt. – Praha, 1947.

Mathesius 1961: Mathesius V. Odsahový rozbor současné angličtiny na zakladě obecně lingvistické. – Praha, 1961.

Mathesius 1966: Mathesius V. Ten Jears of the Prague Linguistic Circle // Vachek J. The linguistic School of Prague. – Bloomington; London, 1966.

Mathesius 1972: Mathesius V. Nové proudy a směry v jazykovědnem badání // Z klasicrého obdobi Pražske školy 1925-1945. – Praha, 1972.

Mathesius 1982: Mathesius V. Funkčni lingvistika // Mathesius V. Jazyk, kultura a slovesnost. – Praha, 1982.

Meyer 1983: Meyer P.G. Sprachliches Handeln ohne Sprechsituation: Studien zur theoretischen und empirischen Konstitution von illokutiven Funktionen in >situationslosen< Texten. – T., 1983.

Meyer, Ort 1988: Meyer F., Ort C.-M. Konzept eines strukturalfunktionalen Theorienmodells für eine Sozialgeschichte der Literatur // Zur theoretischen Grundlegung einer Sozialgeschichte der Literatur: Ein strukturalfunktionaler Entwurf: Herausgegeben im Auftrag der Münchener Forschergruppe «Sozialgeschichte der deutschen Literatur 1770-1900». – T., 1988.

Moeschler 1982: Moeschler J. Dire et contredire: Pragmatique de la négation et acte de réfutation dans la conversation. – Thèse présentée à la Faculté des lettres de l'U. de Neuchâtel pour obtenir le grade de docteur ès lettres. – Beme; F.M., 1982.

Monboddo 1774: Monboddo. Of the Origin and Progress of Language. – V. 2. – Edinburgh, 1774.

Morgan 1978: Morgan J.L. Two types of convention in indirect speech acts // Pragmatics. – N.Y. etc., 1978.

Naes 1973: Naes O. Versuch einer allgemeinen Syntax der Aussagen // Norsk tidskrift for sprogvidenskap. – 1939. – V.11. Repr. // Das Ringen um eine neue deutsche Grammatik: Aufsätze aus drei Jahrzehnten (1929-1959). – 3., durchsehene Aufl. – Darmstadt, 1973.

Neumaier 1984: Neumaier O. The problem of criteria for language competence // Mind, language and society. – Vienna, 1984.

Nichols 1986: Nichols J. Head-Marking and Depending-Marking Grammar // Language. – 1986. – № 62.

Nichols 1992: Nichols J. Linguistic Diversity in Space and Time. – Chicago, 1992.

Nord 1997: Nord C. So treu wie möglich?: Die linguistische Markierung kommunikativer Funktionen und ihre Bedeutung für die Übersetzung literarischer Texte // Linguistik und Literaturübersetzen. – T., 1997.

Norrick 1979: Norrick N.R. The lexicalization of pragmatic functions // Linguistics. – 1979. – V.17.

Norrick 1981: Norrick N.R. Nondirect speech acts and double binds // Poetics. – 1981. – V.10. – N 1.

Ogden, Richards 1927: Ogden C.K., Richards I.A. The meaning of meaning: A study of the influence of language upon thought and of the science of symbolism. – 2-nd ed-n, rev. – N.Y.; L.: Routledge & Kegan Paul, 1927.

Ortega y Gasset 1957: Ortega y Gasset J. El hombre y la gente. – Madrid, 1957.

Ossner 1985: Ossner J. Konvention und Strategie: Die Interpretation von Äusserungen im Rahmen einer Sprechakttheorie. – T., 1985.

Pateman 1987(a): Pateman T. Language in mind and language in society: Studies in linguistic reproduction. – Oxford, 1987.

Pateman 1987(б): Pateman T. Language in mind and language in society: Studies in linguistic reproduction. – Oxford, 1987.

Pinker 1989: Pinker S. Resolving a learnability paradox in the acquisition of the verb lexicon // The teachability of language. – Baltimore etc., 1989.

Pfau, Schönert 1988: Pfau D., Schönert J. Probleme und Perspektiven einer theoretisch-systematischen Grundlegung für eine >Sozialgeschichte der Literatur< // Zur theoretischen Grundlegung einer Sozialgeschichte der Literatur: Ein struktural-funktionaler Entwurf: Herausgegeben im Auftrag der Münchener Forschergruppe «Sozialgeschichte der deutschen Literatur 1770-1900». – T., 1988.

Posner 1972: Posner R. Theorie des Kommentierens: Eine Grundlagenstudie zur Semantik und Pragmatik. – F.M., 1972.

Povodnik 2000: Povodnik M.P. Skladnja. – Ljubljana, 2000.

Quasthoff 1979: Quasthoff U.M. Eine interaktive Funktion von Erzählungen // Interpretative Verfahren in den Sozial- und Textwissenschaften. – Stuttgart, 1979.

Quasthoff 1980: Quasthoff U.M. Erzählen in Gesprächen: Linguistische Untersuchungen zu Strukturen und Funktionen am Beispiel einer Kommunikationsform des Alltags. – T., 1980.

Quasthoff 1981: Quasthoff U.M. Zuhöreraktivitäten beim konversationellen Erzählen // Dialogforschung. – Düsseldorf, 1981.

Ricoeur 1975: Ricoeur P. La métafore vive. – Paris, 1975.

Roulet 1985: Roulet E.et al. L'articulation du discours en français contemporain / Roulet E., Auchlin A., Moeschler J., Rubattel C., Schelling M. – Berne etc., 1985.

Roulet 1986: Roulet E. Complétude interactive et mouvements discursifs // Stratégies interactives et interprétatives dans le discours: Actes du 3me Colloque de pagmatique de Genève (27-28 février, 1er mars 1986). – Genève, 1986.

Röttgers 1990: Röttgers K. Spuren der Macht: Begriffsgeschichte und Systematik. – Freiburg; München, 1990.

Russell 1956(a): Russell B. On denoting // Mind 1905, v.14, 479-493. Repr. // Russell B. Logic and knowledge: Essays 1901-1950 / Ed. by Robert Charles Marsh. – L., 1956.

Russell 1956(б): Russell B. The philosophy of logical atomism // Monist 1918.. Repr. // Russell B. Logic and knowledge: Essays 1901-1950 / Ed. by Robert Charles Marsh. – L., 1956.

Ryle 1949: Ryle G. The concept of mind. – L., 1949.

Ryle 1971: Ryle G. Use and usage // PR. – 1953. – V.62.. Repr. // Philosophy and linguistics. – L.; Basingstoke, 1971.

Sanctii 1587: Sanctii Minerva, siue de proprietate sermonis latini. – Salamanca, 1587

Schachter 1985: Schachter P. Parts of speech systems // Language typology and syntactic description: Vol.1. Clause structure. – Cambr. etc., 1985.

Schank 1982: Schank R.C. Representing meaning: An artificial intelligence perspective // Text processing: Text analysis and generation; text typology and attribution: Proceedings of Nobel symposium 51. – Stockholm, 1982.

Schmidt 1965: Schmidt W. Grundfragen der deutschen Grammatik. – B., 1965.

Schneider 1991: Schneider W.L. Objektives Verstehen: Rekonstruktion eines Paradigmas: Gadamer, Popper, Toulmin, Luhmann. – Opladen, 1991.

Schneider 1997: Schneider W.L. Die Analyse von Struktursicherungsoperationen als Kooperationsfeld von Konversationsanalyse, objektiver Hermeneutik und Systemtheorie // Beobachtung verstehen, Verstehen beobachten: Perspektiven einer konstruktivistischen Hermeneutik. – Opladen 1997.

Schwartz, Linebarger 1987: Schwartz M., Linebarger M., Safran E., Pate D. Syntactic transparency and sentence interpretation in aphasia // LCP. – 1987. – V..2. – N 2.

Searle 1969: Searle J.R. Speech acts: An essay in the philosophy of language. – Cambridge, 1969.

Shapiro 1983: Shapiro M. The sense of grammar: Language as semeiotic. – Bloomington, 1983.

Siegfried 1996: Siegfried K. Zur Natur kognitiver Störungen bei depressiven Erkrankungen // Persönlichkeit und Kognition: Aspekte der

Kognitionsforschung: Festschrift zum 65. Geburtstag von Fritz Süllwold. – Göttingen etc., 1996.

Sicking 1996: Sicking C. Aspect choice: Time reference or discourse function? // Sicking C.M.J., Stork P. Two studies in the semantics of the verb in Classical Greek. – Leiden etc., 1996.

Sihler 1995: Sihler A.L. New comparative grammar of Greek and Latin. – N.Y., 1995.

Silverstein 1979: Silverstein M. Language structure and linguistic ideology // The elements: A parasession on linguistic units and levels: April 20-21, 1979: Including papers from the Conference on Non-Slavic languages of the USSR (April 18, 1979) – Chicago, 1979.

Silverstein 1985: Silverstein M. The culture of language in Chinookian narrative texts; or, On saying that… in Chinook // Grammar inside and outside the clause: Some approaches to theory from the field. – Cambr. etc., 1985.

Silverstein 1987: Silverstein M. The three faces of «function»: Preliminaries to a psychology of language // Social and functional approaches to language and thought. – Orlando etc., 1987.

Silverstein 1993: Silverstein M. The expanse of grammar in the «waste» of frames // The role of theory in language description. – B.; N.Y., 1993.

Skinner 1957: Skinner B. Verbal behavior. – N.Y., 1957.

Smith 1979: Smith P.M. Sex markers in speech // Social markers in speech. – Cambr., 1979.

Smith 1995: Smith P.M. Language, the sexes and society. – O.; N.Y., 1985.

Stań 1990: Stań S. Le transphrastique. – P., 1990.

Stankiewicz 1984: Stankiewicz E. Linguistics, poetics, and the literary genres // New directions in linguistics and semiotics. – A., 1984.

Stankiewicz 1991: Stankiewicz E. The concept of structure in contemporary linguistics // New vistas in grammar: Invariance and variation. – A.; Ph., 1991.

Stati 1990: Stati S. Le transphrastique. – P., 1990.

Sugioka, Faarlund 1980: Sugioka Y., Faarlund J.T. A functional explanation for the application and ordering of movement rules // CLS. – 1980. – V.16.

Sweetser 1990: Sweetser E.E**.** From etymology to pragmatics: Metaphorical and cultural aspects of semantic structure. – Cambr., 1990.

Tammi 1986: Tammi P. Kertojan ja henkilön diskurssista: Esimerkkinä Marja-Liisa Vartion proosa // Teksti ja konteksti. – Pieksämäki: Suomalaisen kirjallisuuden seura, 1986.

Tannen 1980: Tannen D.F. Spoken / written language and the oral / literate continuum // BLS. – 1980. – V.6.

Taylor 1995: Taylor J.R. Linguistic categorization: Prototypes in linguistic theory. – 2nd ed-n. – Oxford, 1995.

Thompson 1991: Thompson S.A. On Addressing Functional Explanation in Linguistics // Language and Communication. – 1991. – № 11.

Tomlin 1986: Tomlin R.S. Basic word order: Functional principles. – L. etc., 1986.

Toulmin 1958: Toulmin S**.** The uses of argument. – Cambr., 1958.

Trnka 1948: Trnka B. Rapport sur question III // Actes du Sixiĕme congrĕs de linguists. – Paris, 1948.

Vachek 1966: Vachek J. The linguistic School of Prague. – Bloomington; London, 1966.

Van Valin 1993: Van Valin R.D. A synopsis of role and reference grammar // Advances in Role and Reference Grammar. – A.; Ph., 1993.

Vendler 1957: Vendler Z. Verbs and times // The Philosofical Review. – 1957. – V. 66.

Viehweger 1976: Viehweger D. Semantische Merkmale und Textstruktur // Probleme der Textgrammatik. – B., 1976.

Viehweger 1978: Viehweger D**.** Struktur und Funktion nominativer Ketten im Text // Kontexte der Grammatiktheorie. – B., 1978.

Viehweger 1982: Viehweger D. Pragmatische Voraussetzungen, deskriptive und kommunikative Explizität von Texten // Untersuchungen zum Verhältnis von Grammatik und Kommunikation (// LSt(A). – H.60. – 1982.

Volek 1987: Volek B. Emotive signs in language and semantic functioning of derived nouns in Russian. – A.; Ph., 1987.

Voßler 1904: Voßler K. Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft: Eine sprachlich-philosophische Untersuchung. – Heidelberg, 1904.

Vossler 1923: Vossler K. Gesammelte Aufsätze zur Sprachphilosophie. – München, 1923.

Vossenkuhl 1982: Vossenkuhl W. Anatomie des Sprachgebrauchs: Über die Regeln, Intentionen und Konventionen menschlicher Verständigung. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1982.

Wavell 1983: Wavell B.B. Wittgenstein's doctrine of use // Synthese. – 1983. – V.56. – N 3.

Weil 1869: Well H. De I'ordre des mots dans les langues anciennes comparee aux modernes. – Paris, 1869.

Whitney 1868: Whitney W.D. Language and the study of language: Twelve lectures on the principles of linguistic science. – N.Y., 1868.

Williams 1984: Williams E.S. Grammatical relations // LI. – 1984. – V.15. – N 4.

Wittgenstein 1953: Wittgenstein L. Philosophical investigations: Philosophische Untersuchungen. – Oxford: Blackwell; N.Y.: Macmillan, 1953.

Zubin, Köpcke 1981: Zubin D.A., Köpcke K.-M. Gender: a less than arbitrary grammatical category // CLS. – 1981. – V.17.

Zubin, Köpcke 1986: Zubin D.A., Köpcke K.-M. Gender and folk taxonomy: The indexical relation between grammatical and lexical categorization // Noun classes and categorization: Proc. of a Symposium on categorization and noun classification, Eugene, Oregon, October 1983. – A.; Ph., 1986.

Монографія

Загнітко
Анатолій Панасович

ТЕОРІЯ СУЧАСНОГО СИНТАКСИСУ

Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – 294 с.
ISBN 9666392356

Розглянуто основні сучасні синтаксичні теорії, значну увагу приділено аналізу особливостей генеративного синтаксису, визначено специфіку функціонального синтаксису, охарактеризовано найтиповіші вияви когнітивного синтаксису, з'ясовано категорійний апарат лінгвістики тексту і прокоментовано специфіку теорії актуального членування речення з визначенням її статусу в сучасних синтаксичних теоріях.

Робота адресована широкому колу лінгвістів – науковим працівникам, викладачам, аспірантам, магістрантам, студентам старших курсів.

УДК 81'367:001.891.3
ББК Ш 10*22

Підписано до друку 18.01.2006 .Формат 60х84 / 32
Ум.друк.арк. 17,38 Друк лазерний. Наклад 300 прим.

Видруковано у друкарні ТОВ «Норд Комп'ютер»
Адреса: м.Донецьк, вул. Університетська, 112
тел.: (062) 386-35-76